ANKARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARINDAN

LV

İSLÂM MİLLETLERİ VE DEVLETLERİ TARİHİ

I

(1-3. Kısımlar)

Yazan
C. BROCKELMANN

Çeviren
Prof. Dr. Neş'et ÇAĞATAY

2. Baskı

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ. 1964

ANKARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARINDAN

LV

İSLÂM MİLLETLERİ VE DEVLETLERİ TARİHİ

I

(1-3. Kısımlar)

Yazan
C. BROCKELMANN

Çeviren
Prof. Dr. Neş'et ÇAĞATAY

2. Baskı

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ . 1964

17 · XII · 1964

İÇİNDEKİLER

ÜÇÜNCÜ KISIM

İslâmın ileri karakolu Osmanlılar

YAZARIN ÖNSÖZÜ

Menşe'lerinden günümüze kadar bir islâm milletleri ve devletleri tarihi yazmak, bugün bile çok cür'etli bir teşebbüstür; zira böyle bir eser için lâzım olan kaynaklar, tenkidî bir çalışma ile açıklanarak aydınlanmış olmaktan çok uzaktırlar.

Meselenin halli bir tek insanın gücünü aşar; bununla beraber dünya siyasî meselelerine alâka gösteren çağdaşlara, bugün her zamankinden fazla olarak çok sıkı bir surette dünya umumî gelişimine bağlı bulunan, ansiklopedilerde ve umumî tarih kitaplarında ancak dağınık bir vaziyette açıklanabilmiş olan müslümanların mukadderatı hakkında umumî bir fikir vermek arzuya şayan görünüyor.

Siyasî tarih yanında, elimdeki dar çerçevenin müsaadesi nisbetinde manevî hayat ve kültür hayatı tarihinin taslağını da çizmeğe gayret ettim.

Bu kitaptaki harita taslakları, tabiî hâlâ yokluğunu hissettiğimiz İslâm tarihi Atlası'nın yerini tutamazlar; bunlar ancak, okuyucuya, bu tarihin cerayan ettiği yerlerin krokilerini verebileceklerdir.

Bibliyoğrafide, ancak çok mühim yeni eserler zikredilmiştir. Hususî tetkikler, gerektiği yerde sahifelerin altında gösterilmiştir. Oriyantalist meslektaşlarıma, burada islâm tarihinin kaynaklarına ait bir bibliyoğrafya beklemiyeceklerini söylemiye lüzum görmüyorum. Onlar, bilhassa hangi araştırıcılara minnettar olduğumu kolayca göreceklerdir; bununla beraber, Arap Tarihi için müteveffa J. Wellhausen'in ve müteveffa L. Caetani'nin, Orta Asya için müteveffa W. Barthold'un, Osmanlı İmparatorluğu için P. Wittek'in Bruxelles'de çalışmalarını minnetle belirtmekten kendimi alamadım.

C. BROCKELMANN

ÇEVİRENİN ÖNSÖZÜ

Memleketimizde bugünkü tarih anlayışına uygun bir islâm tarihi maalesef henüz yoktur. Gerek tefrika halinde gazete ve mecmua sütunlarında, gerekse islâm akide, mezhep ve tarikat meselelerini derin bir vukufla tetkik etmiş ve neticelere bağlamış hissini uyandıracak şekilde iddialı başlıklar altında halkın dinî duygularını istismara kalkan bazı cür'etli kimselerin yanlışlarla dolu kitapları hariç, ilim adamlarımızdan hiç birinin böyle bir teşebbüse giriştiğini görmüyoruz. İslâmiyetin yalnız ilk yüzyılı içerisinde cereyan eden hâdiseleri tetkik edecek bir islâm tarihinin meydana getirilmesi bile bu sahada hazırlığı bulunan birkaç elemana ve uzun zamana ihtiyaç gösterdiği muhakkak olmakla beraber, eksik ve kusurlu olması endişesi bir yana bırakılarak evvelâ, teferruata ait hususların daha sonraki çalışmalarla ikmal edileceği muhtasar ve umumî bir islâm tarihinin en kısa bir zamanda meydana getirilmesi zaruretine kaani bulunuyoruz. Aynı ihtiyaç ve düşüncenin sevkiyle, menşelerinden günümüze kadar gelmiş geçmiş ve yaşamakta olan islâm milletleri ve devletleri tarihini bütün müesseseleriyle, umumî ve muhtasar bir şekilde tetkik ve mütalâa eden bu tercümeyi neşretmeği kendimiz için bir vazife bildik.

Eser hemen hemen bütün nüfusu müslüman olan ve yüzyıllarca islâm âleminin hilâfet merkezi bulunan bir memleket okuyucularının ihtiyacına cevap verecek mahiyette ve genişlikte değildir; ancak batılılar için olduğu kadar memleketimiz için de bütün islâm milletleri ve devletlerinin her türlü içtimaî faaliyetleriyle bir arada toplanması ve mukayeseli bir şekilde kaydetmesi islâm milletlerinin edebiyatları ve tarihleri üzerinde yetmiş seneden fazla bir müddettir emek sarfetmiş olan büyük âlimin bu eserinin dünya ölçüsünde bir kıymet ve ehemmiyet kazanmasına ve bir el kitabı mahiyetini almasına sebep olmuştur.

Bu eser ilk neşredildiği 1939 yılından beri hemen hemen bütün batı dillerine çevrildiği gibi arap diline de birkaç defa tercüme edilmiştir [1]; türkçeye

(1) «Geschichte der İslamischen Völker» adiyle 1939 da München (Münih) ve Berlin'de neşredilen eserin görebildiğim tercümeleri şunlardır:

1 — Joel Carmichael ve Moshe Perlmann adlarında iki zatın «History of the İslamic Peoples» adıyla bir cilt halinde ingilizceye yaptıkları tercüme 1949, 1950, 1952 senelerinde London (Londra) ve daha evvelce 1947 de de New York (Nevyork)'ta intişar ettiğine göre dört defa basılmıştır.

çevrilmesi bu sahada benden daha eski olanlara düşerdi, fakat maalesef onbeş seneden beri buna teşebbüs edilmediğini gördüğümden bu işi üzerime aldım. Eserin ilk kısmını teşkil eden bu parçasını bitirmek üzere iken Türk Tarih Kurumunun on yıl kadar önce bu kitabı türkçeye tercüme ettirdiğini fakat bastırmadığını öğrendim; bu tercüme metnini tetkik ettiğimde bir çok büyük yanlışlıkların mevcut olduğunu gördüm; bundan başka müellif bana, türkçeye tercüme ederken ilâve ve tashih etmekliğim için birçok notlar da göndermiş bulunuyordu ki bunları metin içinde köşeli parantezlerle veya yıldız şeklindeki işaretlerle belirttim.

Eserin yazarı Carl Brockelmann zamanımızın, Arap Edebiyatı Tarihi, Arap Dili Grameri, Süryanca ve Türk Dili'nin muhtelif lehçeleri üzerinde çalışmış olan en büyük âlimlerindendir. Kendisi doğrudan doğruya ve münhasıran İslâm Tarihi'yle meşgul olmamakla beraber, Arap, Süryani ve Türk dillerinde yazılmış bütün eski eserleri yakından tanıdığı ve uzun zamandır bunları tetkik ettiği için [2] İslâm Tarihi'nin muhtelif konuları ve bölümleri üzerinde çalışmış meşhur bilginlerin eserlerinden de faydalanarak son zamanlarda , tercümesini sunduğum eseri kaleme almıştır. Bilgin bu şekilde başlangıçlarından zamanımıza kadar bir «İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi»nin tek bir kişi tarafından yazılmasının güçlüğünü, bir bilgine has tevazu ile ifade etmiş ve bu teşebbüse, dünya siyasî meselelerine şimdiye kadar olduğundan daha fazla bir alâka gösteren çağdaşlarına, ansiklopedilerde ve umumî tarih kitaplarında dağınık bir halde bulunan müslümanların mukadderatı hakkında genel bir fikir vermek düşüncesiyle giriştiğini ön sözünde açıklamıştır.

Dünyamızın üç kıtasında uzun veya kısa ömürlü çok sayıdaki islâm devletlerinin onüç asırlık tarihi, bütün içtimaî faaliyet ve tezahürleriyle

---

2 — M. Tazerout'nun «Histoire des Peuples et des Etats Islamiques» adiyle bir cilt halinde fransızcaya yaptığı tercüme 1949 da Paris'te basılmıştır.

3 — Dr. Nebih Emin Faris ve Münir el-Baalbekî adlarında iki zatın «Tarihu'ş-Şuubi'l-İslâmiye» başlığı ile 5 cilt halinde arapçaya yaptıkları tercüme Beyrut'ta 1948 ve 1953 yıllarında olmak üzere iki defa basılmıştır.

(2) «İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi» yazarı Prof. Carl Brockelmann'ın hayatı ve eserleri hakkında bilgi vermesini kendisinden rica ettiğim sayın dostum Ord. Prof. Dr. Franz Taeschner'in bu hususta lütfettiği malûmatı buraya kaydediyorum:

Carl Brockelmann 17 eylûl 1868 yılında Rostock (Mecklenburg-Almanya)'da doğdu. Rostock, Breslau ve Strasbourg Üniversitelerinde doğu dilleri okuduktan sonra 1893 yılında Breslau Üniversitesine Doçent, 1900 yılında da aynı üniversiteye Profesör tayin edildi. Bundan sonra sıra ile 1903 te Königsberg, 1910 da Halle (Saale), 1921 de Berlin ve 1922 yılında da Breslau Üniversitelerinde Profesörlük etti. 1937 yılında tekaüd edilip Halle'ye döndü; 1946 yılında burada kendisine Türkoloji kürsüsü Profesörlüğü verildi. 2. Dünya Savaşından sonra ikiye ayrılan Almanyanın Doğu Berlin kesiminde kalmakta iken,, 6 Mayıs 1956 günü öldü.

tesbite çalışıldığı için eserde, dinî inançtan doğma olanlar bir yana, ufak tefek başka hatalar ve eksiklikler de vardır. Şüphesiz bu eksikliklerin bir kısmı yazar tarafından mühim görülmiyerek atlanmış olabilir ki bunlar, hâdisenin cereyaniyle ilgili milletlerin millî görüşlerine nazaran ehemmiyet kazanırlar [3]. Eserde tetkik edilen devletlerden, hatta bu devletlerin müesseselerinden her biri üzerinde bir çok özel ihtisas sahibi bilginler çalışmış ve çalışmaktalarken bu gibi hataların mevcudiyetini gayet tabii karşılamak icap eder.

Okuyucu bu eserde islâmiyetin esasları ve akideleri, Hz. Muhammed ve en yakın ashabı hakkında etraflı malûmat bulamıyacaktır; hele müslüman bir okuyucu için, islâmiyetten önceki devirlere ait hâdiseler de dahil, 72 sahifeye sıkıştırılmış olan Emevîler'e kadarki malûmat büsbütün kifayetsizdir. Esasen, yazarın doğrudan doğruya islâmî bahisler hakkındaki fikirleri tabii olarak batılı diğer islâm tarihçilerininkinden pek farklı değil. C. Brockelmann da onlardan bir çokları gibi Hz. Muhammed'in Peygamberliğini, hemşehrilerinin çok tanrıcılığının (polythéisme) hiçliği, evvelce başka topluluklarda olduğu gibi bir peygamber vasıtasiyle kendini tanıtmış olan Allahın onları daha ne zamana kadar bu imansızlıkta bırakacağı düşüncelerinin, kendini böyle bir peygamberliğe memur hissetmeğe vardırması şeklinde kabul ediyor. İslâmiyetin esaslarını ve akidelerini de İran dinlerinden, yahudilik ve hıristiyanlık akidelerinden mülhem bir halita gibi görüyor. Vahyin

---

Çok sayıdaki eserlerinden başlıcaları şunlardır:

1 — Syrische Grammatik (Süryanî Grameri), 1894; yedinci baskı 1954 (henüz baskıda). 2 — Arabische Grammatik (Arap Grameri) - Socin'den sonra - onüçüncü baskı 1953. 3 — Lexicon Syriacum (Süryani Sözlüğü), 1895, ikinci baskı 1928. 4 — Geschichte der Arabischen Litteratur (Arap Edebiyatı Tarihi) 2 cilt 1898 - 1912, zeyli 3 cilt 1937 - 1942; zeyli ile birlikte ikinci baskı 1943 - 1948. 5 — Grundriss der Vergleichenden Grammatik der Semitischen Sprachen (Muhtasar Samî Dilleri Grameri) 2 cilt 1898 - 1902. 6 — Ali's Qıssa-i yusuf, der älteste Vorläufer der Osmanischen Literatur (Ali'nin Kıssai Yusuf'u, Osmanlı Edebiyatının en eski öncüsü) 1917. 7 — Divanu Lugat-it-Türk üzerine bir çok araştırmalar 1919 - 1925. 8 — Mitteltürkischer Wortschatz (Orta Türkçe Kelime Hazinesi) 1928. 9 — Geschichte der İslamischen Völker und Staaten (İslâm milletleri ve devletleri tarihi) 1939. 10 — Osttürkische Grammatik (Doğu Türkçesinin Grameri) - 1951 yılından beri baskıda.

(3) Rastladığım yanlışlıklardan bazıları şunlardır: Kureyş'in Sehm kolundan olan Amr b. As Emevîler koluna mensub gösterilmiş. Yemen'deki Ans kabilesine mensup olan yalancı peygamber Eyhebe Zülhimar, Evs kabilesindendir diye kaydedilmiş. Uhud muharebesinin tarihi 625 yılı nisan ayı olduğu halde 624 yılında gösterilmiş. Abbasî halifelerinin ve Selçuklu sultanlarının saltanat sıraları ve süreleri hem metin içinde hem de kronoloji cedvellerinde hatalı gösterilmiş. Büyük Türk mutasavvif şair Celâleddin Rûmî, İranlı gösterilmiş. 1304 yılında doğmuş olan İbn-i Batuta 1325 yılında doğmuş gösterilmiş. 10 mart 1779 tarihinde Rusya ile Osmanlı Devleti arasında imza edilen «Aynalı Kavak Tenkihnamesi» 1784 tarihinde vuku bulmuş gösterilmiş; halbuki 8 Ocak 1784 tarihinde Rusya ile Osmanlılar arasında imzalanan anlaşma, Kırımın ilhakını tanıyan fakat «Aynalı Kavak Tenkihnamesi»nden tamamiyle başka olan bir anlaşma idi.

gelişini ve mahiyetini «ilk defa Hıra dağındaki şahsına has bir hads şüphesini giderdi. Orada bir gün, kendisinin sonradan melâike Cebrail olarak kabul ettiği bir hayal göründü; içindeki, kendisinin Tanrının elçisi olduğuna dair beliren sesi buna isnad etti.» tarzında izah ediyor. Hareket noktası böyle olunca islâm dinine girmiş milletlerin hıristiyan dinindeki milletlerle yaptıkları harplerin sebeb ve neticelerini bu şekildeki inancın tesirinden sıyrılarak izah edemiyor. Bir kısım islâm devletler hükümdarları hakkındaki hükümler, onların hıristiyan halka, din adamlarına ve kiliselerine karşı takındıkları sert veya müsamahalı davranışa göre veriliyor.

İslâm âlemine hücum eden Haçlı ordularına bir sıçrama tahtası vazifesi gören Bizans'ın merkezi İstanbul'u zapteden ve hıristiyan dünyasının bir sembolü haline gelmiş olan bu sözde devleti ortadan kaldıran Fatih Sultan Mehmet, genç yaşına, o zamana kadar gelip geçen doğudaki seleflerinden hiç birine nasip olmayan muazzam fütuhatına rağmen şehrin gayr-i müslim halkına, ilim ve din adamlarına karşı büyük âlicenaplık, ilim ve sanat anlayışı gösterdiği halde, testere ile adam kestiren ve bundan son derece zevk duyan bir cânî şeklinde tasvir edilmiş, hakkında Fatih sıfatı kullanılmamıştır. XVIII. yüzyılın sonlarına kadar Akdeniz'de ve Karadeniz'de üstünlüğü tamamiyle elinde tutmuş olan «Osmanlı Denizciliği» bahsinde de, hıristiyan devletlerin en küçük muvaffakiyetleri tebarüz ettirildiği halde Kanunî Sultan Süleyman devri'nde 1538 yılı Eylûl ayının sonlarında hemen hemen Avrupa'nın bütün denizci devletlerinin yardımiyle Andre Dorya kumandasına verdikleri muazzam filonun, çok zaif bir gemi ve mürettebat kadrosuna malik bulunan Türk amirali Barbaros Hayreddin'in üzerine yürüyerek mağlûp ve perişan olduğu meşhur Preveze deniz savaşından bir cümle ile bile bahs edilmemiştir.

Menşelerinden bugüne kadar eski dünyanın o zaman malûm olan üç kıtasında irili ufaklı devletler kuran ve umumî tarihin ırklara göre tasnif edildiği bölümünde yarıdan daha çok bir yer işgal eden Türkler tarafından vücuda getirilen bir çok ilim ve sanat eserleri ya Türkten gayri bir millete mal edilmiş veya başka milletlerin eserlerinden taklid edilmiş gösterilmiştir. Bu hususta her halde Avrupalı âlimlere kızmağa da pek hakkımız olmasa gerek. Gönül, ilmî değerlerine bütün memleketçe her zaman saygı gösterilen bu ilim adamlarının millî ve dinî hâdiseleri daha tarafsız, daha objektif bir surette mütalâa etmelerini, şimdiye kadar aleyhimizde mesnedsiz ve delilsiz verilegelmiş hükümlerde daha ihtiyatlı davranmalarını ister; amma kendimize ait san'at, ilim, din vesaire gibi hususlarda mutlak kendi ilim adamlarımızın çalışması, eserler ortaya çıkarması, yanlış ve garazkârane saydığımız mevzulara, meselelere delillerle ve eserlerle mukabele etmemiz lâzımdır.

Gayet tabii olan akide sahasındaki bu görüş ayrılıklarına rağmen yukarıda da zikr ettiğimiz gibi bütün doğu milletleri literatürüne vakıf olan bilgin, islâm milletleri içinde asırlar boyunca ortaya çıkan ve gelişen

müsbet ilimler, sosyal ilimler ve san'at olaylarını otoriter ve derin bir görüşle mukayese ve izah etmiş, karşılıklı tesir etme ve müteessir olma bağlarını belirtmiştir. Esasen otorite sayılan batılı bilginlerin türkçeye çevrilen ve çevrilmeyen bütün eserlerinde bu gibi dinî inanç farkları mevcuttur. Bu itibarla islâm milletleri içinde cerayan etmiş olan mühim hâdiseleri ana hatlariyle mütalâa eden ve okuyucuya umumî ve toplu bir fikir veren, kıymet ve ehemmiyetini de buradan alan bu eserde ileri sürülen fikirler ve malûmat hakkında hiç bir mütalâa ilâve etmeden aynen tercüme ettim. C. Brockelman'nın takip ettiği plân dairesinde yani islâm milletlerinin her türlü faaliyetlerini inceliyen mufassal bir islâm tarihi yazmak bilhassa memleketimiz için zarurî olmakla beraber uzun bir zamana ve bu sahada çalışacak bir çok elemana lüzum hissettirir; bu sebeple bir eserin vücut bulmasına çalışılır ve beklenirken hiç olmazsa kısmen bu ihtiyaca cevap verebileceğini ümit ettiğimiz bu tercümeyi neşrediyoruz.

Burada sözlerimi bitirmeden önce, eseri, türkçeye çevirmekliğim için müsaade vermek lûtfunda bulunan, halen Berlin'in Rus işgal bölgesinde oturan büyük bilgin Prof. Carl Brockelmann'a; sayın yazardan bu müsaadeyi almak hususunda tavassutta bulunan ve yazarın, türkçe tercüme için hazırladığı ilâve ve tashihleri bana ulaştıran muhterem dostum büyük oriyantalist bilgin Ord. Prof. Dr. Franz Taeschner'e; tercümenin esas metinle karşılaştırılmasında yardım ve himmetini esirgemiyen değerli arkadaşım ve meslektaşım Prof. Dr. Coşkun Üçok'a minnet ve teşekkürlerimi ifade etmeği zevkli bir borç bilirim.

Neş'et ÇAĞATAY

ÇEVİRENİN 2. BASKI İÇİN ÖNSÖZÜ

C. Brockelmann'dan dilimize çevirdiğim bu eserin ilk baskısı 1954 de yapılmış ve daha hemen o yıl içinde bitmişti.

O zamandan bu yana geçen on yıl içinde, tekrar basılması için aldığım mektupların sayısı yüzleri aştı; ayrıca talebelerim de, yardımcı bir eser olarak bu kitaba olan ihtiyaçlarını daima hatırlatmış ve hatırlatmaktadırlar.

İlk baskı için yazdığım önsözde yer alan, eserin baş kısımları hakkındaki mutâlaalarım baki olmakla beraber, beş büyük ciltlik meşhur "Arap Edebiyatı Tarihi" ile, İslâm Ansiklopedisindeki bir çok maddeleriyle ve diğer eserleriyle dünya tarihçileri arasında otorite sayılan ciddî bir ilim adamının kaleminden çıkmış olması itibariyle bu eseri hâlâ, bütün islâm milletlerinin tarihini içine alan ve onların her türlü müesseselerini mukayeseli bir şekilde inceleyen önemli eserlerin başında gelen yerini muhafaza etmektedir.

Eserin yazarı büyük alman bilgini C. Brockelmann, batı dillerinden başka arapça'yı, türkçeyi ve süryancayı gayet iyi bilmekte olup bu dillerde yazılmış, çok iyi tanıdığı ana kaynakları yorulmak bilmeyen bir gayretle incelemiş ve bütün ömrünü bu işe vakf etmiştir. Kendisi bana yazdığı son mektubunda, eseri çok daha geniş olarak yeniden ele aldığını ve bilhassa tarihini ve dilini çok iyi bildiği, doğu lehçeleri üzerine gramer bile yazdığı türklerin tarihini çok daha mufassal yazacağını bildirmişti. Bu çalışmalarının neticesini beklemekte iken eşinden aldığım 10. 5. 1956 tarihli mektuptan, kendisinin 6 Mayıs 1956 günü öldüğünü teessürle öğrendim; o tarihte 88 yaşında bulunmasına rağmen hâlâ gece gündüz çalışmakta olan büyük alman bilgininin ölümü, ilim âlemi için olmakla beraber türk tarihi ve kültürü bakımından da büyük kayıp olmuştur.

Memleketimizde bu şekilde bütün müesseseleriyle ve mukayeseli olarak yazılmış bir islâm milletleri ve devletleri tarihi maalesef mevcut değildir. Bir çok tarihçinin müşterek çalışmaları ile ortaya çıkabilecek böyle bir eserin yazılmasını belki daha uzun bir müddet beklememiz icab edecektir. Bu sebeple, konunun ve eserin önemini göz önüne alan Fakültemiz Yayın Komisyonu, türk tarihçileri tarafından böyle bir eser yazılıncaya kadar bu boşluğu doldurmak üzere kitabın ikinci defa basılmasına karar verdi ve böylece "İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi", türk aydınlarının istifadesine arzedilmiş oldu.

Birinci baskıdaki harita taslaklarını, şimdi daha mükemmel olarak basılmış bir tarih atlasına sahip bulunduğumuz için, bu baskıda koymadım.

Bu eser basılırken tashihlerin yapılmasında ve indeksinin hazırlanmasında emeği geçen asistan arkadaşım Dr. Mehmet Hatiboğlu'na teşekkür etmeği zevkli bir borç bilirim.

Neş'et ÇAĞATAY

BİRİNCİ KISIM

ARAPLAR VE ARAP İMPARATORLUĞU

1. BAHİS

İSLÂMİYETTEN EVVEL ARABİSTAN

Memleket

Sakinlerinin adalarını bizzat isimlendirdikleri Arabistan, eski kıt'anın, takriben üç milyon kilometre karelik büyük ve eski bir parçasıdır. Jüra devrinden itibaren burası derin Hind Okyanusu ve Pers Körfezi vasıtasiyle doğuda Umman'ın sahil mıntakalarında hâlâ dağlık teşekkülatı muhafaza edilen Hindistan'dan ve Fars bölgesinden ayrılmıştır. Üçüncü jeolojik devirde Kızıl Denizin çökmesi Arabistan'ı Afrika'dan ayırdı. Böylece güneyde Yemen'in merkezi San'a'nın batısında Cebel-i Nebi Şuayb'ın zirvesinde 3760 metre yüksekliğe varan batıdaki Serat sıra dağları meydana geldi. Bu sıra dağların önünde, elli kilometreye kadar genişleyen ve kuzeydeki dağlarla birlikte Hicaz adını alan Tihame sahil ovası uzanır. Şerit halinde imtidad eden kıyı dağlarında baştan başa sönmüş volkanlar dizilidir. Harras'ın geniş lav örtülerinin menşe'lerini bunlar teşkil ederler. Bu sıra dağlar, doğuya doğru, Medine'nin kuzeyindeki ovaya Aca ve Selma kollarını uzatır ki, Selma'ya bugün Cebel-i Şemmar denmektedir. Doğuda alüviyonlu Fırat, Dicle ovasına, batıda Suriye - Filistin kireçli sahasına, güneyde Nefud'a kadar uzanan ve Necid'in merkez yaylasından ayrılan, iptidaî kayalıklardan müteşekkil büyük çöl düzlüğü olan Suriye Çölü, doğuda Basra Körfezi'ne doğru gittikçe incelen bir kum tabakasiyle örtülüdür. Bu düzlük, güney doğuda Umman'ın sahil mıntakasındaki kıyı dağlarından itibaren, ilk defa 1931 de Bertram Thomas ve 1932 de Ocak - Mart arasında H. Philby taraflarından aşılan Rub'al - Halî denen büyük kum çölü ile ayrılır. En mühimleri kuzeyde Sirhan Vadisi, güneyde Rumma ve Devasir vadileri stepi katederler; bunlar yağmur vaktında su ile dolup, bazan kısa bir zaman için şiddetli seller

halinde kabarırlar, bazan da damla damla akarlar ve ekseriya hiç olmazsa en yakın havaliye biraz bereket getirirler.

Kuzey batıda, lavlar mıntıkasının kenarlarında en meşhurları Teyma ve Hayber olan birkaç vahada, su damarları toplanıp, derin kuyular halinde meydana çıkarak hurmalıkları sularlar. H. Philby, Eflec vahasında dört yüz metre genişliğinde ve bin iki yüz elli metre uzunluğunda bir göle bile raslamıştır. Bu su birikintileri bir tehlike halini de alabilirler; Necid'in güneyinde Yemame mıntakasında, Peygamber zamanında bile parlak bir medeniyet mevcuttu; bu medeniyet ihtimal bir su baskını felâketiyle yokolmuştur.

Yalnız güneyde, Musson rüzgârlarının, kıyı dağlık bölgesinin eteklerine yağmur bulutlarını boşalttıkları yerlerde, su birikintilerinin dikkatle kullanılmasıyla verimli bir ziraat ve bahçecilik mümkündür. Kuzey stepleri, vahalar dışında, sürüleriyle yağmurların yeşerttiği cılız otları arayan göçebelere, ancak asgarî bir yaşayış sağlar. Arabistan arazisi, eski devirlerde ziraata çok elverişli idi de zannedildiği gibi tedricî bir kuraklığa mı maruz kaldı? Bu, tahkiki güç bir faraziyedir.

Cemiyet

Yarımadanın sakinleri olan Araplar, Eug. Fischer'in şarklı ırk adını verdiği, dar bir yüz, uzun kafa, uçtan kıvrık burun, ense çukuruna kadar inen saçlar, orta ve mütanâsip bir boy ile tavsif edilen ırkın baş mümessilleridirler. Bu, kuzey Afrika'da yerleşmiş Akdeniz Irkı'nın bir nevi'idir. Araplar, kuzeyde, bir zamanlar küçük Asya'da ve İran Yaylası'nın batısında hâkim, bugün en saf hatlarını, dik enseleri, büyük ve kıvrık burunlariyle tanınan Ermenilerin muhafaza ettikleri şarklı bir ırkla karıştılar. Bu ırkın, ayırıcı karakterlerine, Yemen araplarında her zaman raslandığına göre, eskidenberi güneye doğru çok yayılmış olması icabeder. Milâttan önce üçüncü yüzyıldanberi, Arabistan yarımadası halkının birçoğu, bilhassa şiddetli kuraklık devirlerin tazyiki altında kuzeye doğru hicret etmişler ve Babilonyalı olarak Mezopotamya'da Sümer Kültürü'nü; Ken'anlı, Aramlı ve İbranî olarak da Suriye, Filistin ve Fenike'de, kendilerinden vücut yapılışlarının hususiyetlerinden bir kısmını devraldıkları yakın şarklı bir ırkın kültürünü kendilerine mal etmişlerdir. Ancak kendilerine ona göre Samîler adını verdiğimiz dilleri, değişikliklere uğramakla beraber, arapçaya yakın akraba olan esas hatlarını muhafaza etti.

İklimi ziraat için elverişli şartlar arzeden güney Arabistanda daha milâttan önce ikinci binde, ziraat ve ticaret üzerine kurulmuş yüksek bir kültür

gelişti. Akar suları emniyet altına almak için inşa edilmiş bendler, müstahkem şehirler, şatolar ve mabedler, harabeleriyle bugün dahi bunları yapanların çalışkanlığına, sağduyularına ve dindarlıklarına şahadet ediyorlar. Bu sonuncuların, kitabelerden öğrendiğimiz derecedeki manevî hayatları, bütün mülkiyet şartlarını inceden inceye kaidelere bağlayan bir hukuk sistemi içinde eriyip gitmiş görünüyor. Güney Arabistan kabilelerinden biri olan Mineliler, daha milâttan önce ikinci binde, ticaret kolonilerini ta kuzeye kadar uzatmışlardı. Bunlardan sonra Sebalılar, nüfuzlu asîl aileler tarafından temsil edilen ve hiç bir kuvvetli merkezî idarenin zuhuruna meydan vermeyen bir krallık kurdular. Bunların halefleri olan Himyerîler, Helen - Roma devrinde Hind ticareti kısmen Mısıra doğru istikamet değiştirince, şüphesiz zenginliklerinin esaslı bir kaynağını kaybetmekle beraber, Aelius Gallus'un kendilerini Auguste idaresine bağlamak hususundaki gayreti, milâttan önce yirmi dördüncü yılda hezimete uğrayınca, Roma İmparatorluğunun siyasî nüfuzundan kurtulabildiler. Bunların krallıklarında yahudilik bir zamanlar o kadar büyük bir nüfuz kazandı ki, bizzat hükümdarlar bu dine girdiler; Zûnüvas (ölümü M. 525) gibileri de hıristiyanlığı tazyik ve takip ettiler; buna rağmen hıristiyanlık, bilhassa Necran'da, islâmiyetin ilk devirlerine kadar tutunabildi. Eskiden bizzat cedlerinin koloníleştirdikleri Habeşistan'da Hımyerîlerin nüfuzu kat'î bir inhitata uğradı. Habeşistan'da, daha dördüncü yüzyılda hıristiyanlık hâkimiyeti elde etmişti. Şüphesiz, eski rakîbi İran'ı güneyde de takip etmek isteyen Bizans'ın teşvikiyle, M. 530 yılında Habeş valisi Ebrehe, güney Arabistan'ı zaptetti; hatta kuzeydeki Iran'a da hücuma kalktıysa da Mekke'den öteye geçemedi. Kırk sene gibi kısa bir zaman sonra ise, oğlu ve kendisinin ikinci halefi, Sasanî hükümdarı Husrev I Anuşirevan'ın bir kumandanının eline geçen memleketi kaybetti; böylece güney Arabistan, islâm istilâsına kadar bir İran eyaleti olarak kaldı.

Kuzey Arabistan'da, sakinlerinin sosyal durumlarının esasını teşkil eden çöller, memleketin büyük bir kısmını kaplar. Bu çöllerin seyrek nebatları, ancak küçük baş hayvanları ve Arab'a yiyeceğinin, giyeceğinin esasını hazırlayan son derece kanaatkâr deveyi besler. Bu hayvancılık ancak çok geniş sahalarda dolaşmakla yapılabileceği için, bedevîlerin iskân edilmiş bir yere göre taazzuvları imkânsızdır. Yalnız kan akrabalığı, aileleri çadırlara, çadırları kabilelere bağlamak suretiyle onlara hayat çevresini gösterir. Büyük kabileler konfederasyonunu bile bir araya toplayan bu sözde kan akrabalığı, bütün bir milleti, yahudilerde olduğu gibi bir neseb sisteminde sıralar. Bununla beraber bu bağlılık duygusu, bütün bu göçebeleri değil, bil'âkis gayet yakın akraba olan, çadırlarını daima yan yana kuran ailelerden müteşekkil klanın ötesinde ancak birkaç bin nüfuslu, sürüleriyle beraber göçtüğü

kabileyi içine alır. Yabancı bir kabilenin arazisinde dolaşmağa cür'et eden bir kimse, yabancı olduğu için düşman sayıldığından, ölüm ve soyulma tehlikesini göze almış demektir. Buna mukabil, bir düşmanın çadırına veya elbisesine dokunmağa, yahut onun oturduğu yere girmeğe muvaffak olursa, ancak himaye edilir. Bu himaye çok defa gönül rızasiyle bir yolcuya da bahşedilir ve bir kabile âzası, bir yabancıyı bile daimî olarak kendi klanına kabul edebilir. Böylece kabile klanları tamamiyle kendi bünyesi içerisine alabilir; bunlara önce komşular olarak müsamaha edilir, birkaç nesil sonra, kan akrabalığının bütün haklarına sahip olurlar. Bedevî, şüphesiz her şeyden önce saf bir ferdiyetçidir. Bir rivayet bir arab'a duada "Allah bana ve Muhammed'e merhamet etsin, bizden başka da hiç kimseye" dedirtiyor; bununla beraber kabilenin sinesinde bütün âzalar kan akrabalığından gelen bütün hak ve vazifelere maliktirler. Herkes tehlike anında kardeşine yardımla mükelleftir ve onun haklı veya kabahatlı olduğunu sormağa hakkı yoktur. Bu mükellefiyet, şüphesiz önce yalnız kendi klanına düşer ve ancak bunların kudreti yetmediği yerde, bütün kabile onun uğruna kendini ortaya atar.

Bu umumî hürriyet ve müsavat üzerine kurulmuş olan cemiyet, bununla beraber hiç olmazsa reislik idaresine ait bir nüveyi de gösteriyor. Kabileler ve klanlar, başlarında şahsî meziyetleri ve servetlerinden dolayı efkâr-ı umumiye tarafından gönüllü olarak reis tanınmış olan kimselere de müsamaha ediyorlar. Ekseriya babadan oğula intikal eden bu mevkiin, her defa bir tecrübe ile yeniden kazanılması lâzımdır. Umumî müzakerelerde her ne kadar herkesten ziyade onlar dinlense de, bu reisler veya seyyidlerin hususî bir hakları yoktur. Buna mukabil vazifeleri çok büyüktür. Herkes onların harpte hayatlarını, barışta servetlerini ortaya atmasını bekler. onların başlıca endişeleri, fertlerin benciliği yüzünden çok defa tehdit edilen kabile birliğini muhafaza etmektir.

Kabile kardeşleri arasında malları dolayısiyle meydana çıkan kavgalar, her gün yapılan toplantılarda halledilir. Kabileye yabancı olanlar arasındaki münazaalarda bir hâkim adama veya kadına, çok defa da bir ruhaniye veya kâhine baş vurulur; fakat bunların hükümlerinin yerine gelmesi, kavga edenlerin hüsnü niyetine veya bunlardan birinin üstün kuvvetine bağlıdır. Kabile reisinin icra kuvveti olmadığı için de cinayetlere ait hukukî kaideler yoktur. Her ferd akrabasından birinin malını çalana veya onu katledene karşı kendi hakkını kendisi almağa mecburdur. Bir klanın arazisinde meçhul birisi tarafından öldürülmüş biri bulunduğu ve bu klana mensup ferdlerin birinden şüphe edildiği zaman bütün klan bunun için bir kendini temize çıkarma yemini eder; fakat bu yeminin tesirini maktülün klanı yeni bir yeminle izale edebilir. Katil hâdisesinin intikamını almak, maktulün en yakın

mirascısının vazifesidir. Yalnız, çok defa canî kendi klanı tarafından himaye edildiğinden, dökülen kanın intikamını alma, ekseriya nesillerce devam eden ve yeni katillerin ortaya çıktığı kanlı mücadelere sebep olur. Cinayet şüphesiz deve vermekle de yatıştırılabilir ve bir uyuşma temini, kabile reislerinin vazifesidir; şüphesiz onlar buna ancak tavassut edebilirler, zorlıyamazlar. Çoğu zaman, klanlar, bu anlaşmaya, uzun muharebelerle bitkin bir hale geldikten sonra varabilirler. Kaatil, klanı tarafından, tecavüze uğrıyanlara, intikamlarını almak üzere gönül rızasiyle teslim edildiği zaman, kan dâvalarının önüne geçilir; fakat bu, o kadar az şerefli bir iş sayılır ki, onlar ekseriya, kaatili kendileri öldürmeyi tercih ederler. Bedevinin bütün işlerini tayin eden yüksek şeref duygusu, onun umumî ahlâkının esasıdır.

Bu çöl hukuku, bütün Hicaz şehirlerinde, Taif, Mekke ve Medine'de de carî idi. Bedevîlerin kandi çadırlarında oturdukları gibi bu şehirliler de kendi klanlarına mahsus mahallelerde, hür ve müstakil, hiç bir şahsın emrine tâbi olmadan otururlardı. Çölde ekseriya çok sert ve mübalâğalı bir şekilde duyulan şeref hissinin, Mekke'de [1], Kâbe'ye karşı duyulan umumî alâka ve ona bağlı refah sayesinde biraz yumuşamış bulunduğu muhakkaktır; herkes bu ticarete iştirak ettiğinden iktisadî münasebetler daha giriftti ve varlıklı klanlara daha fakir klanlar üzerinde, çöldekinden daha fazla bir üstünlük veriyordu. Başlıca geçim vasıtaları hububat ziraatı ve hurmacılık olan Medine'de, münasebetler daha iptidaî idi. Tam bu tarih devresinin başlangıcında, kan dâvaları, Medine'de o hale gelmişti ki, hemen hemen hiç kimse kendi müstahkem çiftliğinden tehlikesizce dışarı çıkamazdı [2].

Siyaset

Kuzeyde, Suriye Çölü'nde Araplar, çok daha evvel dünya siyasetine karışmışlardı [3]. Daha Asur hükümdarı üçüncü Tiglatpileser (M. Ö. 745-728) devrinden itibaren burada, merkezi Cuf olup kraliçeler tarafından idare edilen ve Assarhaddon (M. Ö. 681 - 669) zamanına kadar Asurluların vassal devletleri arasında büyük bir Aribi krallığı buluyoruz. Babil kralı Nabuned (M. Ö. 556 - 539) bir müddet Teyma vahasında oturmuş ve oradan batıya doğru seferler yapmıştı. Orada bulunmuş olan bir aramca kitabe Persler devrinin din adamlarından ve mabetlere ait mallarla şehir kültü teşkilâtından

1) H. Lammens, La République marchande de la Mecque vers l'an 600 de notre ère. Bull. İnst. Egypt., 5e série, t. 4, p. 23 - 54. - Aynı yerde, La Mecque à la veille de l'hégire. Mélanges Univ. de Beyrouth, 1924. - Aynı yerde, La cité arabe de Taïf la veille de l'hégire, 1922.

2) J. Wellhausen, Medina vor dem İslam, Skizzen u. Vorarbeiten, 4. Heft, I. Berlin, 1889.

3) H. Dussaud, Les Arabes en Syrie avant L'islamisme, Paris 1907.

bahsediyor. Helenistik devrin güney Arabistan'dan Medine'ye giden ticaretine hâkim olmuş olan Nabatlılar, son Ahamenid'ler zamanında dahi çok müreffeh bir devletti. Bunlar Büyük İskender'in, Arabistan'ı doğudan, batıdan ve aynı zamanda denizden fethetmek hususundaki son plânı, haleflleri tarafından yeniden ele alınmadığı için, istiklâllerini muhafaza ettiler. Nâbatlıların merkezi Petra idi; burası Ölü Deniz (Lût Gölü) ile Arap Körfezi (Akabe Körfezi) arasında aşağı yukarı yarı yolda kâin kayalıklar üzerinde bir şato idi; onun parlak kültürüne bugün dahi, mühim harabeleri, kayalıklardaki mezarlıkların kitabeleri şahiddirler. Burada Nabatlılar, daha Ahamenidler zamanında saray lisanı haline gelmiş bulunan Aramî dilini kullanıyorlardı; hükümdarlarının ve memurlarının ünvanlarını helenist komşularından iktibas etmişlerdi. Roma'lılar, Trayan zamanına kadar, müttefik olarak onların istiklâllerine dokunmadılar; fakat Titüs devrindeki yahudi isyanı sırasında iki yüzlü bir tavır takındıklarından M. 106 tarihinde imparatorluğa ilhak edilip Arabistan eyaletini teşkil ettiler. Kültür memleketi, bir sürü istihkâmlarla çölden tecrid edildi; fakat bunlar herhalde Rhin'in Lim'leri ve Tuna'nınkiler gibi uzun zaman dayanacak kadar sağlam değildiler [4]. Petra'nın ticaretini evvelâ Bostra şehri kendine çekti; bu ticaret mallarını kervanlar Bostra'dan, Lübnan dağları eteğinde bulunan Halkis'e (Chalkis), oradan da Humus (Emessa), Urfa (Edessa) ve Hatra üzerinden kuzeye ve doğuya doğru sevkediyorlardı.

Nabatlıların, Palmyre'de - asıl halk adam akıllı grekleştirilmiş Aramlılardan müteşekkil olmakla beraber - kendileri gibi Arap hükümdarların başa geçtiği çok mes'ud bir varisleri yetişti. Palmyre, Romalılarla Partlar arasındaki harplerde akıllıca bir tarafsızlık güderek kuvvetlendi ve daha August zamanında ticarî münasebetlerini, Roma, Daçya, Galya ve İspanya'ya kadar genişletebildi. Bu münasebetlerde daha sonra aslen yarı samî Sever'ler sülâlesi zamanında (zira bu sülâle, karısı Suriyeli olan bir Afrikalı tarafından kurulmuştu) himaye gördü. İmparator Aleksandr Sever zamanında, Julii Aurelii Septimi hükümdar sülâlesi burada yüksek bir nüfuz elde etti. 260 dan itibaren Kral Udinat, İranlı'lara karşı yapılan mes'ud muharebelerde hâkimiyetini bütün Suriye'ye teşmil etti; o derecede ki, zaif Roma İmparatoru Galien onu doğuda şeriki olarak bile tanıdı. M. 268 de bunun ölümünden sonra karısı Zenobia' daha bir müddet, Aurelien'in 273 de Palmyre'i tahrip etmesine kadar, onun kudretini devam ettirdi. İslâmiyetin ilk asırlarında, hâlâ, tarihî hakikatla zaif bir ilgisi bulunan Zenobia yahut Zeyneb'den bahseden bir efsane naklediliyordu.

4) Lâtinceden arapçaya geçmiş olan kelimelerin hepsi dikkate şayan olarak askerlik fennine aittir: "strata" kelimesi sırat olmuş, "castra" elkasr olmuş ki, İspanyolcadaki alcazar buradan gelir; ve "palatium" beled = yer, mahal olarak gösterilmiştir.

O zamandanberi, kuzeyde müstakil hiç bir Arap imparatorluğu mevcut olmamıştır. Romalılar ve onların halefleri Bizanslılar, çöl hududunda Arap krallarını vassallar olarak elde etmeği ve onlar vasıtasiyle, göçebelerin, kültür memleketine hücumlarını önlemeği bildiler. Altıncı asırda, doğu Ürdün'e sahip olan Şam'ın Gassânîler sülâlesini bu durumda görüyoruz. Bu sülâlenin en meşhur şahsiyeti beşinci El - Hâris'e, Jüstinyen tarafından M. 529 senesinde patrik ve filark ünvanları verildi ve bütün kuzey Suriye Arapları üzerine başkumandan tayin edildi. Bunun ölümünden sonra, onun elinde birleşmiş olan iktidar talî prensliklere ayrıldı ve Doğu Roma İmparatorları, Sasanîlere karşı zafer kazandıktan sonra, memleketi kendi memurlariyle idare ettirdiler. Suriye'nin bütün Arapları üzerine başkumandan olan bir Gassanî'ye ancak müslümanların gelişinde bir daha raslıyoruz [5].

Araplar'a karşı İranlılar da ezelî düşmanları olan Romalıların güttüğü siyasetin aynısını tatbik ettiler. Daha birinci Şapur (M. 241 - 272) Lahmîler sülâlesinden Amr b. Adiy'yi Babilonya Arapları kralı olarak tâyin etmiş görünüyor; fakat 328 tarihinde, Amr'in oğlu İmreülkays, Şam'ın güney doğusundaki Nemara'da bulunmuş olan bir mezar taşında Romalıların vassalı imiş gibi gösterilmiştir. Onun halefleri, İran valileri olarak, Babilon harabelerinin güneyinde, takriben on mil mesafede bulunan Hîre'de oturdular. Çoğu, kıral Münzür'ün 575 tarihine doğru hükûmet merkezini zabt ve tahrip ettiği Sasanîlere karşı yapılan muharebede öldüler. Bunların kendileri putperest kalmakla beraber, teb'aları uzun zamandanberi Nastûrî hıristiyanlığına girmişlerdi. Sülâlelerinden yalnız sonuncusu üçüncü Numan (M. 560 - 610), zahiren de olsa hıristiyanlığa döndü. İranlılara karşı çok defa itaatsız göründüğünden, ikinci Husrev onu, merkezi Ktesiphon'a celbetti ve ortadan kaldırttı. Bu hâdisenin neticeleri zuhur etmekte gecikmedi. 610 tarihinde üçyüz Arap Fırat Nehri'ne hücum etti ve Zûkar'da İranlıları müthiş bir mağlûbiyete uğrattı. Daimî bir hudut muhafızının eksikliği, bir müddet sonra memleketin müslümanlar tarafından fethini kolaylaştırdı.

Din

Siyasî hayatları gibi islâmiyetten önceki dinî hayatları da henüz pek iptidaî bir vaziyette idi [6]. Aşağı kültür derecesinde bulunan birçok milletler gibi, Araplar da kendilerini ihata eden tabiatın, insanlarınkine üstün, fakat hususî vasıtalarla kendi hizmetlerine alınabilen kuvvetlerle dolu olduğuna

5) Th. Nöldeke, Die Ghassânischen Fürsten aus dem Hause Gafnas, abh. der Akademie der Wissenschaften, Berlin, 1887.

6) J. Wellhausen, Reste arabischen Heidentums, 2. Ausgabe, Berlin, 1897.

inanıyorlardı. Biraz daha yüksek kültür derecesinde bu kuvvetler, çok tehlikeli bir kudreti haiz insan ruhu gibi tasvir ediliyorlardı; bunlar şeytana inkilâp ediyorlardı. Samî, ağaçların, mağaraların, pınarların ve büyük kayaların ruhlarla meskûn olduğuna inanıyordu; müslümanın, Mekke'de, Kâbe'nin bir köşesindeki Hacer - i Esved'e taptığı gibi, Petra'da ve Arabistan'ın diğer mahallerinde de taşlara tapılıyordu. Cinlere takdis, Yahovanın Yakub'a Bethel'deki rüyası vasıtasiyle ilham ettiği gibi, insanlara isimlerini ilham ettikleri zaman yapılıyordu. İnsan, ancak bir cinin adını bildiği zaman onu çağırabilir ve nüfuzu altına alabilir. Esasını bir kurbanın teşkil ettiği âyin vasıtasiyle tanrılar, kendilerine ibadet edenlerin kabilesiyle bir kan akrabalığına dahil olurlar ve böylece de bu kabilenin hâmisi, ekseriya ceddi âlâsı olurlar; öyle ki, onların esas bünyelerini değiştirirler. Her kabile, kendi hususî tanrısına tapar; fakat başka kabilenin tanrılarının da kendi sahalarındaki kudretini tanır. Araplarda, kabile ile tanrısı arasındaki bağlılık, meselâ Benî İsraildeki, Yahova ile ümmeti arasında mevcut bağ kadar sıkı değildir. Münferit sülâleler, bazan, kendilerini, kabilelerininkinden ziyade, başka tanrılara göre adlandırırlar ve aynı ülûhiyete hariç kabileler tarafından da hürmet edilir. Tanrıların yerleri sabittir; onlar burada, kabile hicret ettiği zaman, onların yerine gelenler tarafından da aynı tebcile mazhar olurlar; hicret edenler, senede bir veya iki defa, bayramlarda eski yerlerine gelip bu tanrıları ziyaret ederler.

Birtakım mukaddes yerler, hususî surette, halkı kendilerine çekme kudretine maliktirler. Meselâ Ukkaz'a ve Mekke'ye, birçok kabileler, ekseriya çok uzak yerlerden gelip tavaf ederler. Bayram zamanlarında çölde ilâhi mütareke caridir. Dinî merasim icra edildiği sırada, yalnız malların değil, fikir mahsullerinin de mübadele edildiği panayırlar pazarlar kurulur. Araplar, umumî bir dünya görüşünü, müşterek ahlâk ve mükellefiyetler yükliyen şeref mefhumlarının ve bunların, hususî kaideleri bulunan şiir sanatlarında, hususî lehçelerin üstüne çıkan umumî bir dille ifadesini, hiç olmazsa bu panayırlara ve bu suretle bilvasıta dine borçludurlar.

Bilhassa üç ilâhe, daha aşağı derecedeki putlardan üstün tutulmuştur. Yunanlıların Tyché - Soteria'sına tekabül eden baht ilâhesi el-Menat, Mekke'de bilhassa komşu bedevî Hüzeyl Kabilesi'nde tapılıyordu. Taif'te er-Rabe adı verilen ve Heredot'un Urania ile aynı bulduğu el-Lât adlı ilâhe, kuzey samîlerinin büyük tanrılar annesi Astarte'ye tekabül eder; yalnız bunun başka bir şekli. Venüs seyyaresi görünüşü ile ibadet edilen el-Uzza (= çok kuvvetli) dır.

Bu tanrı ve tanrıçaların yanında, Arapların inanışına göre, birçok idtidaî kavimlerde olduğu gibi, dünyanın yaratıcısı adddilen bir tanrı,

Allah vardır ki, Araplar bunu, zannedildiği gibi evvelâ Yahudilerden ve Hıristiyanlardan almamışlardır; yalnız ilk ibadet, Araplara, Kâinatın yaratıcısı olan Allahtan daha yakın ve müşahhas bulunan, putlara yapılıyordu. Fakat tarihî devrimizin başından itibaren bu ibadet, iptidaî insanlarda olduğu gibi Arapların din anlayışlarının heyeti mecmuasını teşkil etmiyordu. İbadet ehemmiyetini nekadar kaybederse, Allaha bağlanan umumî dinî temayül o kadar yükseliyordu. Mekkelilerde artık eski ay tanrısı Hübel'in yerini, Kâbe'nin sahibi almıştı; bunun için, Hîreli hıristiyan bir şair olan Adiy b. Zeyd, tereddütsüz İsa'nın yanında, onun üzerine de yemin edebiliyordu. Bu mukaveleler hususî bir mâbedde yani bir putun muhafazası altında bile aktedilmiş olsalar, bütün sözleşmelerin koruyucusu gene Allahtır. o bilhassa kabileye yabancı olan bir misafirin hamisi olur, fakat ona yapacağı riayet, kan akrabalığı mükellefiyetinden sonra gelir. Değiştirilmeyen mukadder talih, onun iradesi hükmündedir. Bununla beraber bu mukedderata inanış, Araplar üzerinde gevşetici bir tesir yapmaz; bil'akis onu, yukarıdan bir yardım beklemeksizin, kendi başına işin içinden çıkmak hususunda kamçılar. Buna rağmen, bazan, bütün fanî gayretlerin hiçliğini kabul etmeye sevkeden düşüncelere de raslanır; nitekim, kuzey Arabistan kabileleri arasında kısa bir zaman için Kinde'deki ceddi tarafından kurulmuş kıral sülâlesinin hükümdarlığını, Bizansın yardımiyle, sonsuz maceralar içinde tekrar diriltmek için boş yere uğraşan şair ve hükümdar İmreülkays'ın meşhur beyitlerinde bu görüş hâkimdir. Şair bu beytlerinde şöyle diyor: "Biz kör talihin esiri değil miyiz ve kendimizi yiyip içmekle aldatmıyor muyuz? Biz kuşlarız, sinekleriz ve toprak kurtlarıyız; bununla beraber vahşi canavarlardan daha cür'etliyiz. Benim asaletimin kökü yerin dibine kadar ulaşır, böyle olmakla beraber, ölüm, benim gençliğimi, vücudumu ve hayatımı elimden alır ve beni derhal toprağa kalbeder; metin dağları koruyamamış olan talihten babam Hucr'un ve dedemin başına geldiği gibi kısa bir zaman sonra beni de pençesine alacağını bilip dururken, nasıl, bir cömertlik ümid edebilirim."

Puta tapma inancının gevşemesi ve bozuluşu, uzun zamandanberi Arabistan'da da taraftarlar bulmuş olan tek Allaha inanan dinlerin tesiriyle hasıl oldu. Daha evvel zikredildiği gibi, güney Arabistan'da yahudilik o kadar kuvvetli bir nüfuz kazandı ki, yerli hükümdarlar bu dine girdiler ve yahudilikle mücadele eden hiristiyanları koğdular. Yahudiler kuzey batıdaki vahalara, Teyma, Hayber, Yesrib ve Fedek'e daha milâdın birinci asrında hicret etmişler ve zengin olmuşlardı. Bunlar, buralarda kapalı cemaatler halinde yaşamakla beraber, bazı Arapları dinlerine döndürmüşler, içlerine almışlar ve dilde, tamamiyle yerli ahaliye uymuşlardı. Çiftçi, tüccar ve kuyumcu olarak kendilerinden müstağni kalınmadıysa da, bunlar, bedeviler tarafından

hakir görüldüler ve onlar üzerinde, hemen hemen daha derine giden dinî bir tesir icra edemediler.

Haricî tesirler karşısında çabucak müteessir olan Araplar için, hıristiyanlık bambaşka bir şekilde göründü. Bütün kuzey bedevîleri, kültürleri uzun zamandanberi hıristiyanlığa geçmiş olan yerli aramî halkla sıkı münasebette idiler. Bu din Roma İmparatorluğunda devlet dini olarak zaten büyük bir cazibe kudretine malikti; Hîre Lâhmîlerinin pro - İraniyen hükümdar sülâlesi bile şehirli teb'alarının hıristiyan dinine girdiler. İç Arabistan'a da, bilhassa Hicaz'ın ticaretle uğraşan şehirlerine, akrabaları olan kuzey kabileleriyle daimî temasları neticesinde, sathî de olsa, hıristiyan mezhep ve âdetlerine ait bilgilerin girmiş olması zaruridir. Bu hususta, manastırlarını Filistin ve Sina yarım adasından, ta çölün nihayetine kadar yaymış olan hıristiyan münzevî ve târik- i dünyalarının çok yardımları dokunmuş olmalıdır. Bu çöl, bundan başka , resmî kilise tarafından takip edilen bazı tarikatların da sığındıkları yerdi ki, bu tarikatler, mezheplerini , devlet tarafından himaye edilen resmî dinden daha muvaffakiyetle yaymışlardır.

Şiir

Araplar, kabilevî müşküllere rağmen bir millet teşkil etme fikrini, evvelce söylendiği gibi, başlıca müşterek mâvevi varlıkları olan şiir san'atlarına borçludurlar. Bu şiir san'atı, dinin himayesine mazhar olarak inkişaf ve intişar edebilmiştir; şüphesiz, şiir daha ilk başladığı sıralarda dine bağlanmıştı. Tabiatiyle bu şiirin temeli, basit insanın, ritm ve ahengin neş'esi içinde hayatın zahmetlerine tahammül etmesine yardım eden oyun sevk-i tabiisinde idi; göçebelerde ilk şarkılar ihtimal, yürüyüş esnasında vücuda geldi. Basit insan, bir makamla söylenen söz vasıtasiyle her arzu ettiği neticeyi istihsal ettiği gibi, o şekildeki söz, aynı zamanda kendisini muhafaza da ediyordu; böylece bu eski söz san'atı, aynı zamanda, bu kültür derecesinde henüz dine düşman olmayan sihire de yarıyordu. Bilhassa harpte, Balak'ın Bleam'dan talep ettiği gibi, düşmana lânet etme vecibesini istemek, doğru söz söylemeye muktedir olan kimseye düşer. Sihir kudretine inanç kaybolduğu zaman bu lânetleme formülünden hiciv şiiri meydana çıktı; bu hiciv, kabileler arası münasebetlerden şahsî sahaya geçti ki, bu sahada, bir tehdid silâhı olarak, tazyik önünde gerilemeyen şair için bir gelir kaynağı halini aldı. Arap şiirinde cinsî aşk, bir çok iptidaî kavimlerde olduğu gibi, ancak ikinci derecede bir rol oynar. Yalnız bizce malûm olan ilmî şiir (la poésie savante), şaire kendi tarzı için, kabilesinin veya şahsının medhi hususunda, profesyonel destan şairleri için de hamisinin (Mécène'in) medhi için bir girizgâh

hizmetini görür. Kaside denen ve bu maksad için söylenmiş olan bu şiirlerin, uzun zamandanberi muayyen şekilleri vardı. Bu çeşit şiirler, kaybedilmiş bir aşk saadeti hasretinin ifadesiyle başlarlar; fakat şair kendisine ait noktaları söylemeden önce, dinleyicilerini, tabiat tasvirleriyle neş'elendirmeğe mecburdur. Araplar, çölün, ve onun, deve gibi hayatlariyla sıkı sıkıya bağlı karekteristik hayvanlarının tasvirinde harikalar vücuda getirmişlerdir; bununla beraber bu tasvirler ekseriya kendi müşahadelerine değil, bil'âkis eski an'anevî âdetlerinde cerayan etmiş olan şeylere istinad eder. Bu itibarla bu san'at, şaire, şahsiyetinin hususiyetini meydana vurmak için büyük bir fırsat bahşetmez. Meselâ, güney Arabistan'ın prens soyu Kinde'den olan ataları, milâdî altıncı asra yakın bir zamanda, kuzeyin en kuvvetli bedevî kabilelerini İran ve Roma imparatorluklarına karşı tahripkâr yağma akınları için birleştirmiş olan ve sülâlesinin bu mevkiini tekrar ele geçirmek için Bizans imparatorunun misafiri olarak, Küçük-Asya'daki Ankara'da (Ancyre) ölünceye kadar uğraşan avare şair-kral İmreülkays ile, olgun hayat felsefesinin müterrennimi Züheyr ve cer için yaptığı seyahatları, kendisini güney Arabistan'a kadar indiren, şiiri geçim vasıtası yapmış destan' şairi el-A'şâ'yı, çok keskin tezadlar birbirinden ayırır. Yalnız bu âlim şairler (poètes savants) değil, Mekke civarında çadırlarını kuran Hüzeyl kabilesinin keçi çobanları da içlerinin şairane dökülüşünde umumî bir dil kullanırlar ki, bu dil, bütün lehçelerle beslenmiş ve her yerde anlaşılmış olmakla beraber, her gün konuşulan dilden çok farklıdır, Benzerine bir çok çöl kavimlerinde rasladığımız bu şarkı dili, yalnız bütün Necid ve Hicaz'da değil, belki Babilonya ortalarına kadarki yerlerde hâkim olmuş görünüyor. Bu dil, islâmiyet sayesinde Ön-Asya'da ve Akdeniz'in bütün kıyılarında dünya dili olan klâsik arapçanın anası oldu.

2. BAHİS

PEYGAMBER MUHAMMED

Müşrikliğin tatmin etmediği adam

Arap Peygamberinin doğum yeri olan Mekke şehri, Hicaz'da, kuzeyden güneye doğru uzanan, doğuda Ebu Kubeys dağı ile Cebel-i Hindî arasındaki taşlık ve verimsiz bir vadide yer almıştır. Batlamyos (Ptolémée) burayı "Makoraba" diye zikreder; bu, şüphesiz güney arapçasında mâbed mânasına gelen "mikrap" kelimesinin aynıdır. Şehrin ortasında dört köşe bir bina olan Kâbe bulunmaktadır ki, birkaç defa yapılan tamirlerden sonra bugün 15 metre yüksekliktedir; doğu köşesinde, çok eskidenberi

takdis edilen siyah taş "Hacer-i Esved" yerden birbuçuk metre yüksekliğe yerleştirilmiştir. Kâbede, ay tanrısı Hübel'in bir timsali bulunuyor, bunun yanında üç tanrıçaya, Lât, Uzza ve Menat'a tapılıyordu. Mâbedin avlusunda şehrin teşekkülüne sebep olmuş olan Zemzem Kuyusu akmaktadır. Mâbedin etrafı, daha Muhammed'den evvel, "haram" yani mukaddes ve tecavüz edilmez sayılmıştır. Mekke'de Kureyş kabilesi hâkimdi; bu kabilenin en nüfuzlu aileleri "Mahzum" ve "Ümeyye" kolları idi. Şehrin zenginliği, Kâbenin ve yakınında bulunan Arafat Dağının hac bayramına bağlı olan ticaretine dayanıyordu. Mekke, güney Arabistan ile Suriye arasındaki kervan ticaretinin aktarma yeri idi. Senede iki defa, yedinci ayda "receb" ve on birinci aydan yeni senenin birinci ayına kadar "zilkade, zilhicce ve muharrem", yalnız şehirlerde değil, hatta bütün kuzey Arabistan'da, memleketin her tarafında umumî bir barış hüküm sürüyordu; bu esnada Mekke'de hazırlanan kervanlar, emniyetle, gidecekleri yerlere ulaşabiliyorlardı.

Peygamberin doğum yılı bize nakledilmemiştir; ekseriya 570 e kadar çıkarılıyorsa da, herhalde biraz daha sonra olmak lâzımgelir [7]. Mensup olduğu Beni Haşim sülâlesi, şehirde hiç bir üstün rol oynamamış görünüyor. Muhaddisler, Peygamberi daha başlangıçtan itibaren tebcil etme gayretlerine rağmen, onun doğumunda ailesinin vaziyetinin çok fakir olduğunu ifade etmeden geçemiyorlar. Babası Abdullah b. Abdulmuttalip küçük bir tüccar olup, oğlunun doğumundan iki ay sonra, bir iş için çıktığı seyahat sırasında Medine'de ölmüş. Bir kaç sene sonra, karısı Beni Zühre'den olan Âmine, ölümde onu takip etti; bu suretle yetim, evvelâ dedesi Abdülmuttalib'in, sanra da amcası Ebu Talib'in himayesinde büyüdü. Peygamberin gençliğine dair yegâne inanılacak şahidi, biz, Kur'anda 93. sûrenin 6 - 11 âyetlerinde buluyoruz: "Tanrın seni öksüz buldu da barındırmadı mı? Seni yolunu görmüyor bulup da doğru yolu göstermedi mi? Seni fakir bulup da ihtiyaçtan kurtarmadı mı? Öyle ise sakın öksüzü hor tutma! Birşey dileyeni azarlama, fakat Rabbinin nimetini anlat da anlat".

Muhammed, büyüyünce, ticaretle meşgûl zengin bir dul olan Hadice'nin hizmetine girdi; bu kadın, ilk kocasından kendisine miras kalan ticareti, tek başına yürütüyordu; İslâmiyetten önceki devirde arap kadını, bilhassa iktisaden müstakil olduğu taktirde, sonraki zamandan çok daha fazla bir hürriyete sahip bulunuyordu. Hadice'nin hizmetinde, Muhammed'in, Mekke'li kervan kafileleriyle kuzeye, ihtimal Şarki-Ürdün'ün başlıca Bizans müstahkem mevkii ve buğday ticaretinin merkezi olan Bostra'ya da birkaç seyahat yapmış olduğu görülüyor. Muhammed, şüphesiz daha o zaman hususî bir istidat gösterdi; Hadice, aşağı yukarı onbeş yaş daha büyük

7) H. Lammens, L'âge de Mahomet et la chronologie de la Sira, Journal asiatique, série XI, t. 171, p. 209.

olmasına rağmen, kendisine karşı hararetli bir muhabbet duydu. Muhammed'e bizzat kendisi evlenme teklif etti ve bu evlenme ile Peygamber yalnız maddî sıkıntılardan kurtulmuş olmadı, belki mânen de tatmin edildi. Bu evlenmeden, dört kızdan başka, rivayete göre, iki de oğlan doğdu; fakat oğlanlar, daha küçük yaşta iken ölmüşler. Muhammed evvelâ şevkle karısının ticaretiyle meşgûl oldu; o,. tüccarlığını, daha sonraki hayatında da inkâr etmedi; zira mecaz diliyle ticarete telmihlerde bulunmaktan hoşlanırdı.

Muhammed daha genç yaşta, alâkasını dinî meselelere çevirmiş olmalıdır; bu, puta tapma ibadetinin artık kendilerini tatmin etmediği muasırları arasında mütefekkir yaratılmış tabiatlar için hiç de nadir değildi. Anlatıldığı üzere o, seyahatlerinde yahudiler ve hıristiyanlarla karşılaşmış olmalıdır; bizzat Mekke'de, şüphesiz Kitab -ı Mukaddes üzerindeki bilgileri pek sathî olan hıristiyanlarla da temas etmiş olacaktır. Allaha inanç onu gittikçe doldurdu ve ona, diğer tanrıların hiçliğini gösterdi. Resul olarak faaliyetinin ilk yıllarında çağdaşlarının Allahın kızları olarak nazarı itibara aldıkları, Kâbe'nin üç tanrıçasını da kabul etmiş görünüyor. Vahiylerinden birinde, o, bunları insanın bir şefaat umabileceği yüksek mevcudiyetler olarak (garanik) [8] tavsiye ediyor. Daha sonra, Allahın nezdinde şefaatçı olarak ancak melekleri tanıyor. Kendisinin tek Allahçı şuuru kuvvetlendiği zaman, o, bu itirafı geri almağa mecbur oldu; bunun için 53. sûrede bu tanrıçaların Allahın kızları olduğu itikadına karşı mücadele eder. Daha sonraki hadis, bu itirafı, ancak şeytanın ilka ettiği bir şaşırtma olarak kabul edebildi. Bu sebeble rivayet bu sureyi, ertesi günü kurtulduğu bir yeis hâdisesi olarak ve onun Mekke'de en sıkıntılı zamanına raslamış olarak telâkki etmektedir.

İslâmiyetin kurucusu

Mekke'nin komşu şehri Taif'li şair Ümeyye b. Ebi's-Salt gibi bir çok muasırları umumî bir tek Allahlılıkla iktifa ettikleri halde Muhammed, kendini bir îtikâfın kollarına atmış ve gece gündüz, Mekke yanındaki Hıra dağında ruhunun şifası için derin tefekkürata dalmıştır. O, hemşehrilerinin çok tanrıcılığının hiçliği fikriyle birlikte, diğer milletlerde bir peygamber vasıtasiyle kendini tanıtmış olan Allahın, onları daha ne zamana kadar bu imansızlıkta bırakacağı sualini kendi kendine soruyordu. Bu düşünce, böylece onun içinde, bizzat kendisinin bu peygamberliğe memur edilmiş

8) Harfi harfine tercümesi, beyaz balıkçıl kuşları demektir. Acaba Peygamber, Mısırlıların tanrı olarak tanıdıkları kuş olan anka, gri balıkçıl kuşu hakkında müphem bazı malûmata sahip mi idi? Bak. J, Hess, Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, 69 (1915), 385/8.

olduğu şeklinde olgunlaştı; fakat fıtrî çekingenliği, uzun zaman, böyle birisi olarak ortaya çıkmaktan kendisini menetti. İlk defa Hıra dağındaki şahsına has bir hads şüphesini giderdi. Orada bir gün, kendisinin sonradan melâike Cebrail olarak kabul ettiği bir hayal göründü; içindeki, kendisinin Tanrının elçisi olduğuna dair beliren sesi buna isnad etti. İlk defa ailesi onun peygamberliğine inandı ve kendini ilâhî sesin çağırdığı nöbetler gittikçe daha sık tekerrür edince, son şüpheleri de silindi. Bu hallerde iken işittiğine inandığı şeyleri, bunlar kaybolur kaybolmaz vahiy olarak bildirmeği âdet edindi. Önceleri hemşehrileri arasında hiç bir hususî alâka uyandırmadı. Onlar hemen her kabilede, şairlerin yanında bir de, kavga şüphe, ölüm, hırsızlık, bir devenin kaybolması ilâh. gibi hallerde kendisine müracaat edilen hususlara dair, kendi tabiat dışı arkadaşına (sahib) atfettiği, Muhammed'in vahiyleri gibi aynı secîli ifadelerle haberler veren kâhinlerin meydana çıkmasına alışmışlardı. Muhammed, kendisini bu kâhinlerle aynı ayarda telâkki edenlere karşı daima mücadele etmiştir.

Muhammed'in ilk vahiylerinin esasını, herkesi ayrı ayrı sorguya çekecek ilâhî mahkemenin beklenişi teşkil eder; en eski hıristiyanların kendinden evvel inandıkları ve zamanındaki hıristiyan tarikatları mensuplarının da hâlâ inanmak istedikleri bu mahkeme karşısında, bizzat kendisi de titremektedir. Ancak sonradan, bütün ümmeti hakkında, Allahın ve kendinin düşmanlarını yeryüzünden kaldıracak olan bir ceza gününün geleceğini ümit eder. Bu korkutucu teşbihlere karşılık, sonradan, parlak renklerle cennet zevklerini tasvir eder. Arâmî hiristiyanlarda olduğu gibi, Muhammed'in içinde de Iranî tasavvurlar yaşamakta devam ediyor; bunu, bir ölüyü, hal-i tabiisinde bayramlık elbiseleriyle bir masanın önüne oturmuş olarak tasvir eden Palmira'daki bir kabartmada ifade ediyor.

Peygamberin ilk senelerini dolduran yüksek heyacan, cür'etkârane hayaller belâgatlı hitabeler şeklinde inkişaf eden, secîli ve tamamiyle şairane bir renge boyanmış nutuklar halinde tezahür ediyor. Cahiliye devrinin kâhinlerinin vecizeleri gibi, bunlar da çok kısa ve ekseriya dinî takdisata ait garip formüllerle müterafiktiler.

Zevcesinden ve kızlarından sonra, yeğeni Ali, azadlı kölesi Zeyd, iki dostu Ebu Bekir ve Sa'd b. Ebi Vakkas onun peygamberliğine iman ettiler; bu ilk müslümanların sırası malûm değildir ve sonradan, sülâlevî mülâhazalarla sık sık tebdil edilmiştir [9]. Onun bunlardan sonraki taraftarları, evvelâ köleler ve fakir kimselerdi; bununla beraber başlangıçta, doğduğu yer olan Mekke'nin meşhur mukaddes mahalli üzerindeki gururu kendileriyle pay-

9) Th. Nöldeke, Zur tendenziösen Gestaltung der Urgeschichte des İslams, Zeitschrift d. Deutsch. Morgenl. Gesellschaft, 52 (1898), 16 - 38.

laştığı hâkim sınıfla da arasının iyi olduğu anlaşılıyor. Bunlar, ancak babalarının Tanrılarına karşı olan inançlariyle mücadele ettiği zaman vurulduklarını ve tehdit edildiklerini hissettiler. Muhammed'in tebliğlerinin onları bilhassa nefret ettiren kısmı, kıyamet günündeki hesap verme ve vücudun ölümden sonra tekrar dirilmesi akidesi idi. Bu nefretlerine, daha küçük aileden olan bir adamı, kalabalık da olmasa bir cemaatın başında, devlet içinde bir devlet reisi gibi görmek de inzimam ediyordu.

Muhammed, muhaliflerine karşı kendisini, gittikçe şiddetlenen, lânetlemeye kadar varan sözlerle müdafaa etti; lânetlediği kimseler arasında, öz amcası Ebu Leheb'i ismiyle zikretti.

Muhammed, kendi taraftarlarından, tek bir Allaha imana, o Allahın iradesine teslim olmayı, dininin bu teslimiyetten dolayı adını aldığı islâma ikrarı istiyordu. O, ihtimal daha ilk sıralarda, sıkıntıda bulunan cemaata dahil kimseleri himaye için, ancak sonradan Medine'de daha büyük bir ehemmiyet kesbeden bir vergi ihdas etmişti. Mü'minlerin, ifasıyla kendilerini cemaattan saydıkları bedenî ve esas mükellefiyet olan namaz, başlangıçta günde iki, sonra üç, daha sonra beş defa kılınmıştır. Onun, hıristiyan zahidlerinin yaptıklarına uygun bir şekilde devamlı olarak yaptığı dua ve zikirler gibi diğer ibadetler, hususî bir meşguliyet sayılıyordu. Şüphesiz daha başlangıçta, bazı hıristiyan tarikatlarında olduğu gibi, namazdan önce abdest alınıyordu.

Muhammed, nüfuzlu hemşehrilerinin batıl itikatlarına karşı neticesiz ve takat tüketen mücadelelerinde, muvaffakiyetleri daha parlak olmamış bulunan eski peygamberlerin misallerine bakarak teselli buluyordu. Onun için bunların hikâyelerini, bilhassa Musa peygamberinkini ilk vahiylerinde tercihan anlatıyordu. Kitap-ı Mukaddes bahislerine dair malûmatı, herhalde pek sathî ve yanlışlarla dolu idi. Bu mevzuları haggada yahudi efsanelerine borçlu olabilir; fakat daha çoğunu, kendisine İncilin tanıttığı İsa'nın çocukluğu, Ashab-ı Kehf efsanesi. İskender efsanesi ve ortacağ dünya edebiyatının mühim muhtevalarını, hıristiyan tarikatlarına borçludur. O bunlara Semud kavminin mahvolması gibi birkaç arap efsanesini de ilâve ediyor ki, Salih peygamberin aczini gösteren bu hikâyeden, o efsaneyi ikmal için lüzumlu tamamlayıcı malûmatı almıştır. Bu hikâyelerde onun ifade şekli gittikçe daha uzun ve daha az ateşli oluyor; o bunları, tabiatın her tarafına yayılmış olan alâmetlerden Allahı tanımak hususunda uzun belâgatlı izahlarla süslemeği seviyor.

Bununla beraber, muhalifleri, çabucak, onun tebliğlerini sadece reddetmekle iktifa etmediler; bunlar yeni dinin yayılmasında, kendi cemiyet hayatları için bir tehlike hissettiklerinden, hücumlarına karşı Muhammed kendi

ailesi tarafından himaye edildiğinden, islâmiyeti kabul etmiş olan köleleri ve azadlıları, her çeşit işkencelerle bundan vaz geçirmenin yolunu aradılar. Muhammed'in dostu Ebu Bekir, servetinin mühim bir kısmını bu şekilde işkenceye maruz kalanları satın alarak kurtarmak için sarfetmiş olmalı; fakat onun bu tedbiri, tabiî uzun zaman bütün dindaşlarını bu kötü muamelelerden korumağa kâfi gelemezdi. Bu sebeple Peygamber, hiç olmazsa cemaatının bir kısmını, kaçmak suretiyle tecavüzden uzaklaştırmağa karar verdi. O sırada, kendi dinini hıristiyanlıktan çok büyük farklarla ayrılmış farzetmediği için, taraftarlarına, Habeşistan'da, bu dinin kendi görüş ufku içinde en yakın mümessili olan Necaşi'yi tavsiye etti. Putperest vatandaşları, o zamanlarda İran'a bağlı olan güney Arabistan'la münasebetlerde bulunuyorlardı. İranlı'lar ise, hıristiyan devletlerin eski düşmanı idiler; İranlıların 614 de Suriye'de Bizanslılara karşı kazandıkları zaferi vatandaşları sevinçle selâmlarlarken, o, İranlıları, Kur'anın 30. sûresinde, yakın bir misillleme ile tehdit ediyordu. Muhammed, hıristiyan Necaşinin, kendisinin kâfirler tarafından tazyik edilen taraftarlarına bir sığınak bahşedeceğini tahmin etmekle yanılmamıştı. Bu muhaceret, onun Peygamber olarak vazifelendirilişinin beşinci yılında vuku bulmuş olmalı ve bu muhacirlerin sayısı, aralarında sonradan üçüncü halife olacak olan Osman'ın karısı ve Muhammed'in kızı Rukayye'nin de bulunduğu birkaç kadınla 82 erkek olarak kabul ediliyor.

Mekke'de kalan cemaate gelince, onlar , bu sırada, annesi tarafından zengin ve nüfuzlu Mahzum ailesiyle irtibatı ve şahsî meziyetleri sayesinde şehirde büyük bir itibara mazhar olan Ömer b. Hattab'ın, kendi taraflarına geçmesiyle mühim bir inkişaf iktisap etti. Ömer, Muhammed'in düşmanları arasında şimdiye kadar en şayan -ı dikkati olduğundan, onun ihtidası da, o derece büyük bir tesir hasıl etti. Bu sebeple Mekke'li müşrikler bu kaybı, daha şiddetli vasıtalarla telâfiye çalıştılar ve böylece, Muhammed'e ve onun klânına boykot yapmağa karar verdiler ve onları kendi mıntakalarına, Ebu Talib Mahallesi'ne kapadılar. Peygamber'in amcası ve mânevi babası Ebu Talib, Muhammed'in risalaletini tanımak istememekle beraber, Mekkeliler'in, Peygamberi himaye etmekten vazgeçmesi hakkında ki isteklerini hiddetle reddetti. Mekkeliler, tahakkuk ettirilemeyen bu boykotu bir müddet sonra kaldırmağa mecbur oldular. Hemen bunun akabinde peygamber, talihin iki ağır darbesine uğradı; aynı sene içinde ailesini ve amcası Ebu Talib'i, ölüm elinden aldı. Ebu Talib'in yerini, kardeşi, Peygamberin kendisini Kur'anın bir süresinde lânetlediği, yeni dinin mutaassıp bir düşmanı olan Ebu Leheb sülâlenin reisi sıfatiyle alıp onun himayesini der'uhde ettiyse de bu gayri tabii vaziyet uzun müddet devam edemedi.

Bu felâket ve ümitsizlik Peygambere, kurtuluşunu Mekke dışında aramak fikrini ilka etti. O, civardaki büyük panayırda boş yere taraftarlar elde

etmeğe çalıştıktan sonra bahtını, sakinleri olan Sakiflilerin Mekkelilerle faal ticaret münasebetlerinde bulundukları Taif şehrinde denedi; fakat orada da dine davetlerinde, kendi hemşerilerindeki kadar az bir akis buldu; orada kendisiyle yalnız istihza edilmekle kalınmadı, belki taşlanarak koğuldu ve putperest bir kabiledaşının bahçesine sığınmağa mecbur oldu ve ancak, klanından ileri gelen bir akrabası kendisini resmen himayesine aldıktan sonradır ki, Mekke'ye dönmeye cesaret edebildi.

Ertesi hac bayramında, 620 martında Muhammed, bütün Arabistan'dan akıp gelen sayısız yabancılar arasında akidesine taraftarlar kazanmağa çalıştı. Bu vasıta ile Medine'de oturan Hazrec kabilesinden birkaç kişi ile tanıştı. Bunların şehrinde birçok yahudi cemaatı vardı ki, bunlar onlarla sık sık yaptıkları çarpışmalarda putperestleri, ekseriya kendilerine karşı yapılan fenalıkların öcünü almak üzere bekledikleri bir kurtarıcı ile korkutmuş görünüyorlar. Böylece bir resul mefhumu onlara yabancı değildi; islâmiyeti kabul ettiler. Cemaatlarının mukaddaratı onları Mekke'nin dünyaya bağlı insanlarından tamamiyle başka türlü dinî fikirlere hazırlamıştı.

Daha o zamanlar Yesrib adını taşıyan ve ancak sonradan Medinet-i Resulullah adı verilen şehirleri, kuzey Hicaz'ın sulak bir ovasında, Necid'i Tihame'den ayıran kıyı dağlarının yakınında yer almıştır. Kuzey-batı Arabistan vahalarındaki diğer kültür merkezleri gibi Yesrib de, hurmalıklar, bahçeler ve tarlalar arasına yayılmış bulunan münferit çiftliklerden ve tahkim edilmiş evlerden müteşekkildi. Bu vahaların sahipleri, sonradan müslümanlığın verdiği şerefli Ensar, yani Peygamberin yardımcıları adı altında toplanmış olan Evs ve Hazrec kabileleri idi. Bunlar güney araplarından sayılıyorlardı. Onların buraya gelişlerinden önce, şehir, yahudilerin elinde bulunmuş olmalı. Bunların iktisadî kudretleri rivayete göre, güney Arabistan'da Habeş valisi Ebrehe'nin yukarıda zikrettiğimiz seferi dolayısiyle kırıldı; o zamandanberi, yahudiler başlangıçta kendilerinin himayesinde bulunan Evs ve Hazrec kabileleri içerisinde dağınık olarak yaşadılar. Yalnız Kaynuka kabilesi kendi kapalı mahallesini muhafaza etti; fakat mülk topraklarını onlar da kaybetmişlerdi. Yalnız, Evs kabilesi arasında oturan ve ancak kısa bir zaman önce siyasî işlerde onlarla tamamiyle müsavi haklara sahip bulunan Nadir ve Kurayza kabileleri arazilerini muhafaza edebildiler.

Medine arapları henüz serbest göçebe hayatının âdetlerini terketmemiş bir halde etrafı çevrili çiftliklerde oturan köylüler haline geldiler. Onlar hiç bir kuvvetli otoriteye tâbi değildiler; bununla beraber bu yerleşik hayatlarında sonu gelmeden yenilenen ihtilâflardan da artık eskisi gibi kaçınamıyorlardı. Bunun neticesinde hiç kesilmeyen dahilî kavgalar ve nihayet bu

iki Evs ve Hazrec kabileleri arasında neticeleri bütün şehre tesir eden bir kardeş muharebesi çıktı. Hazreçliler Evslileri yenmişlerdi. Mağluplardan bir kısmı, şartları ağır bir barışa razı oldu ve toprak kaybı yüzünden hemen hemen reaya derekesine düştü; bunu kabul etmiyecek kadar mağrur olan diğer kısmı, kendi topraklarından tamamiyle sürülmeyi tercih etti. Evsliler, Nadir ve Kurayza yahudi kabileleriyle ittifak ederek, bir defa daha kendilerini topladılar ve Buas'daki kat'î neticeli muharebede, uzun çarpışmadan sonra zaferi Hazreclilerin elinden koparıp aldılar. Buna rağmen şerefli bir barışa henüz erişilememişti. Birbirlerine karşı mücadele, devam edip gitti ve emniyetsizlik o dereceye vardı ki, artık kimse daimî bir can korkusu olmaksızın işiyle meşgûl olamaz hale geldi. Aynı cemaata mensubiyetlerini henüz unutmamış olduklarından, bu durum, her iki kabileye de ağır geliyordu. Buna rağmen aralarından hiç biri, bu ihtilâfı düzeltebilmek için kâfi derecede sözü sayılır vaziyette değildi. Çoktanberi yokluğu hissedilen hakem, ancak dışarıdan gelebilirdi. Böyle bir hakemlik işi evvelce galiba putperest bir kâhine düşüyordu. Bu öldürücü kardeş kavgası. Allahın Resulüne Medine'nin yollarını açtı.

Muhammed'in 620 yılındaki hac'da buluştuğu altı Hazrecli, memleketlerine döndüler ve orada, evvelce Habeşistan'a hicret etmiş olan bir müslümanın yardımiyle yeni dini neşrettiler. Ertesi sene, bunlardan beşi, yeni müslüman olmuş yedi kişi ile beraber tekrar Mekke'ye geldiler ve Mina ile Mekke arasındaki Akabe geçidinde Peygamberle buluştular. Muhammed burada onlardan, islâmın esas şartlarına riayet edeceklerine dair söz aldı ve yanlarına, Kur'anı bilen cesur birini katarak memleketlerine yolladı. Rivayete göre bu sırada Mekke'de, ana cemaat bir buhranla uğraşıyordu. Muhammed'in geceleyin melâike Cebrail'in refakatinde Kudüs'e, oradan semaya götürülmüş olduğu mûcizevî seyahat, Mi'rac, o zaman bazı mü'minlerde şüphe ve hoşnutsuzluk uyandırmış, fakat Ebu Bekir, kendi sarsılmaz iman örneğiyle, bu şüphe edenleri susturmuştu. Peygamberin, sonradan, bütün islâmî edebiyatın şairane efsanesi içinde o kadar çok işlenmiş olan Mi'racı, iptidaî kavimlerde kâhinliğe başlayanlarda bu nevi hayallere raslandığına göre, ihtimal daha nübüvvetinin ilk zamanlarına aittir. 622 yılında Evs ve Hazrec kabilelerine mensup yeni mü'minlerden hatırı sayılır derecede kalabalık bir gurup Medine'den hacca geldi ve gene Akabe'de vaki olan yeni bir toplantıda Muhammed, amcası Abbas tarafından, bir merasimle kendi klanının ittifakından çıkarılarak, yeni mü'minlerin himayesine tevdi edildi.

Müslümanlar 622 yazında sessizce Mekke'yi terkettiler ve Yesrib'e doğru yöneldiler. Peygamberin, daha evvel taraftarları için para mes'ele-

lerini tesviye etmesi lâzımgeldiğinden, kendisi, ancak son baharda Ebu Bekir'le birlikte onların arkasından gidebildi. 20 eylûl 622 tarihinde, Medine'nin aşağı yukarı 3/4 mil güneyinde ve bir dış mahalle olan Kuba'ya geldi. Beş gün sonra da Medine'ye girdi. Medinelilerde kıskançlık uyandırmamak için devesinin dizginini bıraktı; deve, Hazrec kabilesinin oturduğu mahallede yere çöktü ve Peygamber, önce onlardan birinin evinde misafir kaldı.

Bir kaçma değil, belki , tahammül edilemez hale gelmiş olan mazi ile alâka kesme ve yeni bir hayatın başlangıcı olarak, Peygamberin bu hicreti, müslümanlara haklı olarak o kadar mühim göründü ki, ikinci halifenin idaresi zamanında, yeni takvimlerini bu zamandan başlattılar; bu suretle sene başını da tabii olarak tarih başlangıcının mebdei ittihaz ettiler.

Hemen biraz sonra Peygamber kendine ayrı bir ev yaptırdı. Yeni hemşerilerininki gibi bu evin de tuğla ile çevrilmiş bir avlusu vardı ki, bu avlunun etrafında oturma ve erzak odaları bulunuyordu. Bu son kısımlar hurma dallariyle yapılmış olup, çatısı hurma yapraklariyle örtülmüş, üzeri çamurla sıvanmıştı. Peygamber sonradan, kendisine biat için gelen kabilelerin murahhaslarına heybetli görünmek için, kıymetli kumaşlar ve halılarla döşeli bir de kabul çadırı kurdurdu. Bu avluda mü'minler, Peygamberin sağlığında vakit namazlarını kılmak için toplanırlardı.

Yeni vatanında Muhammed'in en fazla güvendiği kimseler, onun Mekke'den hicret eden hemşerileri, Muhacirun idi. Halleri vakıtları biraz düzgün olan Mekkeliler şehrin mahallelerine yerleştikleri halde oldukça fazla sayıda olan, yersiz ve çaresiz bulunan bir kısmı da, Peygamberin yakınında, sabit bir oturacak yerleri olmaksızın kaldılar ve avlunun, üstü örtülü bir kısmında, Suffa'da yatıp kalkmağa devam ettiler. Böylece bunlar, Peygamberin muhafız askerlerini teşkil ettiler ve yeni hemşerileri yanında onun itibarını arttırmak hususunda az yardım etmediler.

Kendisinin Medine'ye hicretinin ikinci yılına doğru, Mekkelilerle harbin tehdit edici bir yakınlığa geldiği zamanda o, bize ancak meâlen intikal etmiş olan tafsilâtlı bir beyanname ile, şehrin sakinleri arasında sarih olarak kendisine düşen barışı temin edici vazifesini yerine getirdi. Anlaşma esasları dahilinde muhtelif aileler, Allahın himayesi altında tek bir cemaat olarak birleştiler. Böyle olmakla beraber mü'minler, Medine'deki cemiyetin ruhu mesabesinde olduklarından ve onların hareketlerini, eski arap hukuk telâkkisine göre oradaki bütün topluluğun takip etmesi icabettiğinden, üstünlük de kendiliğinden müslümanların elinde bulunuyordu. Umumî harp hakkı ilga edildi. Kaatil kısasa mahkûm edilir, hiç kimse onun lehine taraf tutamaz. Dış düşmanlara karşı cemaat birleşmiş bulunyordu; bununla beraber, bizzat şehir üzerine bir hücum bahis konusu olduğu

zaman yahudiler, bedenen iştirak ederek değil, ancak harp masraflarına yardımla mükelleftiler.

Medine'de ikametinin ilk sıralarında Muhammed'in dine karşı alâkasında yahudilerle olan münasebetleri hâkimdi [10]. Oraya vardığında yahudileri kendi dinine döndürebileceğini ümit etmiş olması muhtemeldir. Bu sebeple kendi cemaatının ibadet tarzını, bazı noktalarda onlarınkine uydurarak onları kazanmaya çalıştı. Umumî barış günü olan 10 tişri'deki yahudi perhizine imtisalen 10 muharremde aşure günü için bir oruç emretti. Mekke'deki mü'minleri günde yalnız iki defa namaz kılarlarken, burada yahudilere uyarak, öğleyin bir üçüncü namaz ihdas etti. Medine'de dine ait hususları istediği gibi tanzim edebildiğinden namaza çağırma işi için bir müezzinlik ihdas etti. Şüphesiz bu suretle her iki vahdâniyetçi dine karşı aksi bir vaziyet aldı. Doğuda sinagoklar ibadete trampet sesi ile, hıristiyanlar çan yerine zil veya çalparalarla başladıkları halde Peygamber, bu iki dinin âdetleri hilâfına hareket etmek için, mü'minleri namaza davet etmek üzere insan sesini kabul etti. Umumî ibadet günü olarak, yahudilerin "sebt"ine mukabil cum'ayı seçti ve yahudilere aykırı olarak, günün ibadet haricindeki kısmını dünya işleriyle meşgûl olmak için serbest bıraktı.

Muhammed, çabucak yahudi âlimleriyle her çeşit münakaşalara girişti. Onların bilgisi bu kadar sapa bir cemaat içinde nekadar az olursa olsun, müsbet bilgiler ve tefekkür kabiliyeti bakımından, tamamiyle ümmî olan Peygambere çok üstündüler; Peygamberin, Mekke'de nâzil olan sûrelerde verdiği Ahd-i Atik bilgilerine ait bazı hataları onların gözünden kaçamazdı; fakat yahudi âlimlerinin bu hatalara karşı müstehzi imaları; Peygamberin vahiylerinin hakikatı hakkındaki imanı sarsamadı. Yahudilerin Muhammed'in dinine karşı muhalefetlerinden, ancak onların doğru yoldan saptıkları ve kendisinin de Allah tarafından gönderildiğini bildiren mukaddes kitapları tahrif ettikleri neticesi çıkabildi.

Yahudilerle olan bu münakaşaların amelî neticeleri hemen hasıl oldu. Peygamber, gittikçe, dininin millî arap karakterine döndü. O, yahudilerden aldığı ve bugün hâlâ ihtiyarî olarak devam eden aşura orucunu kaldırmamakla beraber, kamerî senenin dokuzuncu ayı olan ramazan ayında, bugün hâlâ tutulmakta olan orucu vazetti. Hıristiyanlar büyük perhizde yalnız et yemedikleri halde, o, mü'minleri bu ay zarfında, bütün gün her türlü yiyip içmeden içtinap etmeye mecbur tuttu. Buna mukabil gün battıktan sonra açlıklarını telâfi etmelerine (gidermelerine) müsaade etti. O bu farzı gnostik bir tarikattan (yahut misyonerleri Arabistan'a da girmiş bulunan Maniheizm'den) mi almıştı? Bu, sarih olarak cevap verilemiyecek bir mes'eledir; zira Muham-

10) A. H. Wensinck, Mohammed en de Joden in Medina, Leiden, 1908.

med, herhalde kameri takdis için mart ayında oruç tutan Mezopotamya Harranîleri hakkında da birşey bilmiyordu.

Mukaddes harp tahrikçisi

Muhammed, ümmetiyle birlikte Mekke'de vatanının hac âyinini ifaya devam etmek istediğinden, kendi dininin, İbrahim'in dini ile aynı olduğunu bildirdi. Kendine göre İbrahim peygamber, Mekke'de mukaddes mahalli, oğlu İsmail için inşa edip hac âyinini ihdas etmişti. Burası, çok sonraki Cahiliye devrinin süiistimallerinden temizlendikten sonra, doğrudan doğruya İbrahim'in ilâhî an'anesiyle bağlanabilmiştir.

Muhammed bu suretle, aynı zamanda dış siyasetinin yakın ve en mühim hedefini, müşrik hemşerilerinin itaat altına alınmasını tahakkuk ettirmiş oluyordu. Hâdiselere göre, onlara karşı hemen normal bir harp açamazdı. Eski arap şeref mefhumu, muhacirlerin akrabalarına karşı harp ilân etmelerine mani olduğu gibi, Medineliler de, kuvvetli komşulariyle barışı bozmak niyetinde değildiler; bununla beraber, Medine'den geçen Mekke kervanları, hicret ettikleri mukaddes şehirde evvelce çok mücadele etmiş olan ve Peygamberin, kendilerine çatan talihin insafsızlığını hatırlatmaktan hâlî kalmadığı fakir düşmüş mü'minlerin ganimet hırslarını tahrik etmekte gecikmedi. Daha birinci senede ve ikinci senenin başında, Muhammed bu kervanları vurmayı birkaç kere denemiş olmalı. İlk defa, mukaddes recep ayının başında kendisinin hususî suretle sevkettiği bir seriye kervanının başında bulunanları, dinî barışın emniyeti içinde, endişesiz, Mekke'nin doğusunda, Batn-ı Nahle vadisinden geçip gitmekte olan zengin yüklü bir kervanı vurmağa ve çok miktarda ganimet getirmeğe muvaffak oldu; fakat, devletler hukukuna karşı yapılan bu tecavüz, bizzat Medine'de bile öyle bir hiddet fırtınası kopardı ki, Muhammed, şüphesiz kendi emriyle vuku bulmuş olan bu hâdiseyi verdiği talimatın yanlış anlaşılmasından ileri geldiği şeklinde inkâr etti. Ancak sonradan, zengin ganimetlerin manzarası, hırsları kâfi derecede tahrik ettikten sonradır ki, mukaddes sulh ayında da kâfirlere karşı harbin caiz olduğunu ve ganimetlerin taksim edilebileceğini bir vahiyde bildirmeğe cesaret etti.

İki ay sonra bir vurgun için yeni bir fırsat çıktı. Hemen bütün Mekke firmalarının sermayeleriyle iştirak ettikleri Gazze'den hareket eden bir Suriye kervanı yakında bekleniyordu. Bu kervanı, Ümeyye sülâlesinin reisi Ebu Süfyan getiriyordu. Muhammed'in daveti üzerine muhacirlerden ve Medinelilerden mürekkep 300 kadar gönüllü, kervana karşı bir akın için hazırlandı; Ebu Süfyan, bir taarruzu evvelden tahmin ettiğinden, adam-

larını dolaşım yoldan sahil boyunca sevketmişti. Sür'atle önden giden bir haberci ile Mekkelileri, tehdit eden bir tehlikeden haberdar etmiş, onlar da rivayete göre islâmların üç misli bir kuvvetle kuzeye doğru yola düşmüştüler. Muhammed, Bedir'de kervan yolu üzerinde iyi içme suyu bulunan bir yerde, Ebu Süfyan'a pusu kurmağı düşündü. Fakat orada zaif bir kuvvet yerine kuvvetli bir ordu ile karşı karşıya geldi. Peygamber, adamlarını gayri müsavi bir çarpışmaya karşı harekete geçirebilmek için bütün heyacan verici kudretini ortaya atmaya mecbur oldu. Onları harbetmeğe razı ettikten sonra, müşterek ibadette öğrendikleri itaat ve inzibat ile, sayıca üstün fakat disiplinsiz Mekke ordusuna galip geldiler.

Bu ilk muvaffakiyetin manevî tesiri büyük oldu. Hemen hemen her Mekkeli aile, ya bir akrabasının ölümüne ağlıyacak veya bir esiri için kurtuluş fidyesi verecekti. Elde edilen zafer Medine'de Peygamberin nüfuzunu müthiş kuvvetlendirdi ve kendisinin, şimdiye kadar susarak tahammül etmeğe mecbur olduğu muhaliflerinin karşısına enerji ile çıkmasına imkân verdi. Hâlâ putperest kalmış olan Medineliler de artık islâmiyeti kabule mecbur oldular. Bunlardan birçoğu islâmiyete, içten istemiyerek girdiler ve bu munafıklar bir müddet sonra Peygamberi bir hayli sıkıntıya soktular.

Yahudilerin durumu daha fena oldu. Muhammed'in ilk tazyikine kuyumcu Kaynuka kabilesi maruz kaldı. Anlaşıldığına göre bunlar, bir yahudiyi öldürmüş olan bir müslümanı, başka bir sebep olmadan öldürmüşlerdi. Muhammed, Bedir muharebesinden bir ay sonra, ordusunu onlar üzerine sevkedip, mahallelerini haftalarca muhasara ederek kendilerini teslime zorlardı. Başlangıçta onlar hakkında verdiği ölüm kararını, Hazrec kabilesinin reisinin şefaatiyle, mallarının ellerinden alınması ve memleketten tardedilmeleri şeklinde tadil etti.

Muhammed, Mekkelilerin kervan ticaretlerini ihlâle devam ettiği için, onlar da, Taif'in Sakif kabilesiyle ve diğer birkaç bedevî kabile ile ittifak ederek Bedir mağlûbiyetinin öcünü almağa karar verdiler. Mekkeliler, aralarında 700 zırhlı süvari, 200 at ve 3000 deve bulunan 3000 kişilik kuvvetli bir ordu hazırladılar. Birçok kadınlarla birlikte büyük bir kalabalığı, kendileriyle birlikte götürdükleri için, gayet yavaş ilerliyorlardı. 624 yılının başında, Medine'nin kuzeyinden, şehirden yarım saat uzakta bulunan Uhud dağına kadar uzanan ovaya vardılar. Muhammed evvelâ Hacreçliler reisinin tavsiyesine uyarak, düşmanının hücumunu şehir içinde beklemeyi düşünmüştü; fakat sonradan taraftarlarının harp arzusu kendisini düşman üzerine yürümeğe sevketti. Mekkelilerin kudretli ordusunu görünce mü'minlerin cesaretleri sarsıldığı halde, meydan savaşı yapmak hususunda ayak diredi ve Hazreçliler reisi 300 adamıyla şehre döndüğü zaman da azmi, kırılmadı.

Bu kötü başlangıca rağmen müslümanlar önce gene iyi durumda idiler ve düşman karargâhına kadar sokulmuşlardı. Muhammed'in sol cenahını kapayan okçular bunu görünce, ganimete geç kalacaklarından korkarak yerlerini terkettiler. Sonradan, islâmiyete hizmette de birçok defa gösterdiği, taktikteki zekâsını ilk defa tecrübe eden Halid b. Velid, bu vaziyetten, Mekke suvarilerinin başında, müslümanların boş kalan cenahına saldırmak suretiyle istifade etti. Bu suretle gün, müslümanlar için kaybolmuştu. Bizzat Muhammed hafif yara aldı ve onun şehid düştüğü hakkındaki yanlış haber, adamlarının dayanma güçlerinin son kalıntılarını da yoketti. Müslümanların lehine olarak Mekkeliler, zaferlerinden faydalanmayı bilemediler, aksine olarak , sadece, muvaffakiyetlerinden memnun bir halde memleketlerine döndüler.

Bu mağlubiyet Peygambere, taraftarlarının nazarında hemen hemen hiç bir ciddî nakîsa hasıl etmedi; çünkü onlar, itaatsızlıkları sebebiyle bu mağlûbiyette kendilerinin suçlu olduklarını biliyorlardı. Bununla beraber, Muhammed'in etraftaki bedevîler nezdindeki itibarı sarsıldı; bunu, meselâ onun 40 adamının Havazin kabilesi arazisinde öldürülmüş olması gösterir. Peygamberin, harp zaferlerindeki kaybı, yeni bir teşebbüsle tekrar iktisab etmesi icabetti. Birinci ve en kolay kurban, yahudiler oldu. Ehemmiyetsiz bir bahane ile Nadir kabilesine hücum etti ve onları mahallelerinde muhasara etti. Dindaşları olan Kurayza kabilesi bile kendilerine yardıma cesaret edemediklerinden, bir kaç hafta süren bir muhasaradan sonra teslime mecbur oldular. Medine'nin 20 mil kuzeyinde bulunan ve bir çok yahudi topluluğunun oturduğu Hayber vahasına göçtüler. Muhammed onların mülklerini muhacirlere taksim etti.

Hemen biraz sonra, daha evvel Allahın bir lûtfu olarak bildirdiği şarabı, Kur'anın dördüncü sûresinin 46. âyetiyle mü'minlerine haram kıldı; gene aynı sırada, bedevîleri mahveden, deve eti kumarı Meysir oyununu da menetti. Sonradan çok defa tecavüz edilmiş olan ve şiirlerin mütamadiyen medhettikleri ve son derece sevilen şarabın yasak edilmesi, Muhammed'in ümmeti arasında kurmak istediği disipline kolayca zarar verebileceği için vaz edilmişti.

Bu sırada Mekkeliler, Muhammed'e karşı büyük bir ittifak vücuda getirmeğe muvaffak oldular. 627 martına doğru, 4000 i Kureyşten olan 10.000 kişilik bir ordu, Ebu Süfyan'ın kumandasında, Medine üzerine yürüdü. Bu defa, o kadar âdetleri haricinde bir sür'atle yaklaştılar ki, onları karşılamak üzere hazırlanmak için Muhammed'e ancak bir haftalık bir zaman kaldı. Düşmanın üstünlüğü karşısında o, açıkta bir muharebeyi düşünemezdi. Kendini Medine içinde müdafaaya mecburdu; cemaatın bünyesine göre,

ancak bu vaziyette, bütün şehir halkı orduya katılmağa mecbur olacaklardı. Şehir üç taraftan birbirine bitişik sıra evlerle oldukça örtülü idi; yalnız kuzeye karşı açıktı. Söylendiğine göre evvelce İranlı bir köle olan Selman adında birinin tavsiyesi üzerine, Muhammed, suvari hücumlarına karşı kendini emniyete almak için geniş bir hendek kazdırdı. Böyle bir müdafaa şekli bu âna kadar Arabistan'da malûm değildi ve bu, o kadar meşhur oldu ki, bu sebeple bu harbe "Hendek Muharebesi" dendi. Bu müdafaa vasıtası, kendisinden bekleneni de tamamiyle yerine getirdi. Düşmanlar kendilerini bir muhasaraya başlamak mecburiyetinde gördüler ve henüz çıplak olan bir ovada yiyecek temini güç olduğundan, muhasaradan çabucak bıktılar. Şehrin bir ucunda oturan yahudi Kurayza kabilesiyle yaptıkları müzakereler, bu kabilenin kararsızlığı yüzünden bir netice vermeyince ve muhasara edenler, en kıymetli malları olan binek hayvanlarının havanın şiddetinden mahvolmak üzere olduklarını görünce, hemen çekilmeğe karar verdiler. Aynı gün, Muhammed, hakikaten iki yüzlü bir vaziyet almış olan Kurayzalılara hücum etti ve 15 günlük bir muhasaradan sonra teslim olmağa mecbur oldular; ibret olsun diye onların 600 erkeğini katlettirdi, kadınlarını ve çocuklarını köle olarak sattırdı.

627 senesinde Peygamber, birkaç bedevî kabileye karşı gazveler yaptı; bunlardan birini Mekke yakınına kadar sürdü, Böyle tehlikesiz seferlerde ailelerinden ikisini yanına almak âdeti idi; gözde karısı, o zaman 14 yaşında bulunan Ebu Bekir'in kızı Ayşe, bu seferlerden birinde bir akşam kaybettiği gerdanlığını ararken ordudan ayrıldı ve ancak ertesi günü, eskiden tanıdığı genç bir adamla karargâha döndü. O, bu sebeple ihanet şüphesi altına girdi ve Peygamber kendisini ebeveyninin evine gönderdi. Bir ay zarfında Allah bir vahiy ile onun mâsum olduğunu teyid etti ve her evli kadına karşı yapılıp da dört şahidle tevsik edilemeyen bir ittihamın iftira sayılarak bu iftirayı yapanın yüz değnek vurulmak suretiyle cezalandırılması emredildi. Ayşe'nin, Peygamberi, ailesini boşaması için kışkırtan hasımları arasında, damadı Ali de vardı; onun halifeliği sırasında Ayşe'nin kendisini takip eden kini, şüphesiz bu zamandan geliyordu. Sanıldığı gibi Ayşe'ye isnad edilen, kadının islâmiyetteki sosyal mevkii üzerinde, onun bu gerdanlık macerasının hiç bir tesiri olmadı. Evli kadınların peçe kullanmaları, zaten eski bir arap âdeti idi ve Peygamber tarafından daha evvel başka bir sebeple bir defa daha tekid edilmişti. Peçe islâmiyetten önce olduğu gibi, Emevîler zamanına kadar da, kadınları umumî yerlerde oldukça serbest hareket etmekten ve bazan çok mühim tesirler icra etmekten men etmemiştir. Ancak ilk defa Abbasîler tarafından hıristiyan - Bizans örneğine göre tesis edilen harem hayatı, şark kadınlarının haysiyetini düşürmekle neticelenmiştir.

Muhammed, Kâbenin kutsiyetini Medine'de de tanıttıktan sonra bu

mukaddes şehri ele geçirmek, onun siyasetinin son hedefi oldu. 627 senesinde kendi taraftarlariyle barışçı bir şekilde yaptığı umre, şüphesiz bu hususta bir ilk tecrübeden başka bir şey değildi. Bedevî müttefikleri, bu hacca beraberce iştirâk etmek hususundaki ümidini boşa çıkarmış olmakla beraber, Muhammed, silâh olarak yalnız kılınç taşıyan 1. 500 kişi ile, hacı kıyafetinde Mekke'ye doğru yola düştü, Şehre 10 mil yaklaştığı zaman, Mekkelilerin, müttefikleriyle birlikte kuzey kapısı önünde bir karargâh kurduklarını ve süvari birliklerini, Medineye giden yola sürdüklerini haber aldı. Muhammed bunun üzerine batıya saptı, suvari öncülerini atlatarak sapa patikalardan mukaddes bölgenin hududunda bulunan Hudeybiye mevkiine geldi, çadırlarını kurdu ve Mekkelilerle müzakerelere girişti. Bu iş için, Emevîler soyundan olması dolayısiyle en çok nüfuza sahip olan damadı Osman'ı şehre gönderdi. Osman, üç gün geçtiği halde hâlâ geri dönmeyince, öldürülmüş olduğu hakkında bir şayia ortaya çıktı. Bir harp için hazırlıklı olmamakla beraber Muhammed, milletler hukukunun böyle bir tecavüze uğramasını mukabelesiz bırakamazdı. Bunun için adamlarını etrafına toplayıp büyük bir ağacın altında durarak, onların sadakatlerini bir defa daha teminat altına aldı. Medinelilerin, Allahı şahid tutarak yaptıkları bu "Biat-ı Rıdvan"a iştirâk etmiş bulunmak, sonraları çok şerefli bir ünvan sayılacaktır. Osman'ın öldüğü şayıası asılsız çıktı ve Mekkeliler, barış yoluyla bir uzlaşmaya kat'î olarak mütemâyil göründüler. İslâm karargahına bir murahhas yolladılar, bu adam Muhammed'le on senelik bir muahede aktetti. Peygamber bu defalık niyetinden vaz geçmeye ve geri dönmeye karar verdi; buna mukabil Mekkeliler kendisine adamlariyle birlikte rahatsız edilmeden haclarını ifa etmek üzere bir sene sonra şehri üç gün için boşaltacaklardı. Musalâha müddetince Muhammed, ashabının arzuları hilâfına kendisine gelecek genç Kureyşlileri iade etmeğe mecburdu, bil'âkis, kendi tarafından kaçıp karşı tarafa geçenler, rahatsız edilmeden Mekke'de kalabileceklerdi. Buna muvafakat, Peygamberin etrafındakileri, muahedenamede kendisini Allahın Resulü diye zikredilmekten feragat edince büsbütün hiddetlendirdi. Bununla beraber, istikbal ona hak verdirdi. Muahede mucibince gerçekten, Beni Zühre'ye himayelerinde bulunmakta olan birini iade etti; fakat bu iade edilen adam, kendisini Mekke'ye götürecek olan iki kişiden birini yolda öldürerek sahil tarafına kaçtı. Orada çabucak, aynı vaziyette bulunup, Mekke'den gelen birçok kaçaklar bunun etrafında toplandı ve idaresi altında mekkelilerin oradan geçen kervanlarına taaruz ettiler. İşte bu suretle bizzat Mekkeliler, muahededeki bu uğursuz maddeleri tekrar çıkarması ve bu yol kesenleri kendi yanına alması için Peygambere rica etmeye mecbur kaldılar.

Muhammed, Hudeybiye'deki zahirî muvaffakiyetsizliği telâfi etmek

üzere, 628 mayısında, taraftarlarını, zengin yahudi kolonisinin oturduğu yer olan Hayber'e sevketti. Hayberliler kendilerini korumak için Gatafan kabilesinden 4.000 bedevî getirmişlerdi; fakat Hayberliler, Peygambere karşı bir meydan muharebesine cesaret edemeyip de kalelerine kapanınca, bu müttefikleri geri çekilip gittiler. Müslümanlar bir muhasara için hazırlıklı olmadıklarından, evvelâ bir şey yapamadılar; ancak hile ile kalelerinden birine girmeğe muvaffak olabildiler. Orada buldukları muhasara aletlerini diğer burçlara tevcih edince, yahudiler teslim oldular. Yahudilerin, bütün mallarını terketmeleri şartıyla, kadınları ve çocuklarıyla birlikte serbestçe çıkıp gitmelerine müsaade edildi; fakat islâmları Medine'den uzakta yerleştirmek ve bu suretle genç topluluğun kuvvetini zaif düşürmek akıllıca bir hareket görünmediği için, Peygamber, mahsulün yarısını vermeleri şartiyle topraklarını yahudilere iade etti. Fedek, Vadi el-Kura ve Teyma'daki yahudi kolonileri de, çok geçmeden, kısmen kendi istekleriyle, kısmen kısa bir muharebeden sonra , aynı şartlar altında, tabiiyete girdiler. Peygamber, Fedek arazisini, şahsî mülk olarak kendisine ayırdı.

Ertesi haç mevsiminde Muhammed muahede mucibince Mekke'ye girip hac edebildi. Müşrikler hakikaten şehri boşaltmışlar, sadece, başlarında kendi amcası Abbas bulunduğu halde Peygamberin akrabaları kalmıştı. Bu hac, islâmiyet düşmanları üzerinde bile öyle kuvvetli bir tesir hasıl etti ki, sonradan "islâmın kılıncı" adı verilen Uhud galibi Halid b. Velid ve Emevîlerden bil'âhere ilk Mısır valisi olan Amr b. As (+) gibi reislerinden bir kaçı, daha 629 yılında islâm olmak üzere Medine'ye geldiler.

Arabistan'dan zuhur eden bu yeni kuvvet, Bizans İmparatorluğu'nun hudut eyaletlerindeki valilerinin nazarı dikkatini celbetmişti. İmparator Herakliyus devrinde Persler tarafından zaptedilmiş olan Mısır, geri alınmıştı. Arapların, islâm fütûhatı sırasında dünya işlerine karışmış olan İskenderiye patriği Kyros'un, yunancada istihza ifade eden lâkabını, bir ünvanmış gibi yanlış anladıkları için Mukavkas adını verdikleri yeni Bizans valisi, temayüllerini iyi bilmesi icabeden Peygambere, diğer hediyelerle birlikte iki güzel cariye de yolladı. Muhammed bunlardan birini, vazifesi müslümanların başarılı hareketlerini methetmek olan şair Hassan b. Sabit'e verdi; ötekini, yani Mariye'yi, kendine cariye olarak bıraktı ve Hadice'den başka bütün meşru karıları çocuk doğurmadıkları için bu kendisine bir oğlan dünyaya getirdiği zaman çok sevindi; adını, dinini tekrar ihya etmek için kendidi memur saydığı dip ceddininkine uygun olarak İbrahim koydu; fakat bu oğlan çocuğu da, doğumunun ilk senesinde, 27 ocak 632 de öldü.

Müslümanların, Suriye'deki Bizanslılarla olan münasebetleri, daha az

(+) Amr b. As, Emevîlerden değil, Kureyşliler'in Sehm kolundandır. (N. Çağatay)

barış sever mahiyette cerayan etti. Muhammed nüfuzunu kuzey Arabistan bedevîleri arasında da yaydığından, Bizanslıların hudut karakollariyle çabucak temasa geldi. 629 yılında Şarkî Ürdün'deki Bostra kalesi kumandanına gönderdiği elçi, yakalanarak öldürülmüştü. Bu fiili cezalandırmak için Muhammed, evlâtlığı Zeyd. b. Harise kumandasında 3.000 kişilik bir orduyu eylûl ayında kuzeye gönderdi. Gassânî hudut birlikleri müslümanlara karşı çıktılar ve Medine'nin bir kaç mil kuzeyinde müslümanların galip geldikleri bir çarpışma oldu. İslâm ordusu bundan sonra Lût Gölü'nün güney ucuna yakın Muta mevkiine kadar ilerledi; orada, patrik Théodoros kumandasında, hemen o arada toplanmış olan bir Bizans ordusuna çarptılar. Müslümanlar, bütün cesurluklarına rağmen, bu ordunun muazzam kuvvetine karşı dayanamadılar. Zeyd ve bizzat Muhammed tarafından onun halefleri olarak tayin edilen iki kumandan da düşüp şehid olduktan sonra, Halid b. Velid, iyice kuvvetten düşmüş olan kıt'aları zahmetle toplayıp Medine'ye geri götürmeğe muvaffak olabildi. Peygamber, bu mağlûbiyetin kötü tesirini biraz silebilmek için hemen Amr b. As'ı, çölün kuzeyindeki bedevîlere karşı gönderdi. Onun bu şekilde enerjik bir halde ortaya atılışı, daha aynı yıl içinde bu kabilelerden bir çoğunun islâmiyeti kabul etmelerine sebep oldu.

Mekke Kureyşlileri, Peygamberi bir defa daha yenmek hususundaki ümitlerinden çoktan vaz geçmişlerdi. Onlar, Hudeybiye anlaşmasını muhafaza etmekten ve daha şimdiden bir hayli zaiflemiş olan ticaretleri için tehlikeler davet etmemekten başka bir şey düşünmüyorlardı. Öte yandan Muhammed ise, onlarla kat'î şekilde hesaplaşmak için sadece bir bahane bekliyordu. İslâm olmuş bir bedevî kabile ile Kureyşlilerin bir kaç taraftarı arasında, bizzat Mekke'den bazı kimselerin de iştirak ettikleri bir mücadele, Muhammed'e, barışın bozulmuş olduğunu bildirmek için aradığı bahaneyi verdi.

Sekizinci senenin ramazan ayında, 630 başında Medinelilerden ve bedevîlerden toplanmış 10.000 kişilik bir kuvvetle, doğduğu şehre doğru yürüdü. Daha yarı yolda, aralarında amcası Abbas'ın da bulunduğu bazı Mekkeliler onu karşıladılar ve kendisine iltihak ettiler. Şehirde yalnız az bir kimse, hâlâ ciddî bir mukavemet fikrinde idi. Peygamber, Mekke'nin batısında Mer ez-Zahran'da karargâh kurduğu zaman, bir zamanlar kendisine karşı yapılan mukavemetin özü olan Ebu Süfyan bile orada göründü ve islâm oldu. Muhammed ona, gerek kendi adamları için, gerek kendi evine iltica edecekler için tam bir emniyet bahşetti. Ebu Süfyan derhal şehre döndü, Peygamberin Mekke'ye girişinde mukavemet edilmemesi hususundaki nasihatı, hemşerileri tarafından kabul edildi. Yalnız küçük bir

mukavemet gurubu harbe hazır bir vaziyette durdu. Muhammed kıt'alarını, şehrin iki tarafından aynı zamanda içeriye sevketti. Yalnız harp isteyen gurubun, ihtimal Yemen'e kaçmak ümidiyle işgal etmiş olduğu güney kapısında, Halid b. Velid küçük bir mukavemetle karşılaştı. Ciddî bir çarpışma olmaksızın şehir, sekiz sene evvel yabancı ellere sürmüş olduğu büyük evlâdının ayakları altına serildi.

Muhammed Kâbe'nin önüne varınca, bu mukaddes mahalli, at üstünde yedi defa tavaf etti; her defasında asasiyle Hacer-i Esved'e dokundu. Bu suretle bu müşrik âyinini kendi dinine idhal etti. Mâbedin içine konmuş olan putları kırdırdı ve hemşerilerinin, derhal İslâm olacaklarını ümit etmemekle beraber, herkesin evinde bulunan hususî putların teslim edilmesini istedi. Suçları çok ağır olan eski hasımlarından pek azını ölüm cezasına çarptırdı; kendisi hakkında hicviyeler söylemiş olan iki şarkıcı kadın öldürülenler arasındadırlar. Diğerlerine karşı o kadar âlicenabane hareket etti ki, bu hal Medinelileri kıskandırdı. Medineliler onun Mekke'de kalacağından korkuyorlardı; fakat bu endişeleri asılsız çıktı.

Peygamber, doğduğu şehirde ancak 15 gün muvaffakiyetinin sevincini tadabildi. Bu sırada tehlikelerle yüklü bir bulut, ona doğru geliyordu. Mekke'nin güney komşu şehri Taif'in sâkinleri Sakifliler, Necid'de çok yayılmış bir bedevî kabileyi teşkil eden akrabaları Hevazin kabilesiyle birleşmişlerdi. Arap şartlarına göre çok muazzam sayılan 30.000 kişilik bir müttefik ordusu Evtas'da toplanmıştı. Muhammed onlara karşı yürüdüğü zaman bunlar islâmlara Huneyn'de hücum ettiler. İslâm ordusunun öncüleri bedevîler, başlangıçta kendilerini ezdirdiler, fakat , Muhammed'in Medineli asıl kıtalarının sebat ve soğukkanlılığı, düşmanın üstün kuvvetine kendilerini hırpalattırmadı. Muhammed'in bedevî birlikleri, kötü bir zamanda onlarla akrabalıklarını hatırlıyarak takibi gevşek tuttukları için, her halde Hevazinlilerden bir çoğu Taif'e kaçmağa muvaffak oldu; fakat onların karargâhında galiplerin ellerine o kadar zengin bir ganimet düştü ki, bu ganimet sonradan Peygambere "gönüller kazanan = müellifei kulûb" hediyeler vasıtasiyle yeni islâm olmuş hemşerilerinin imanını kuvvetlendirmek hususunda arzu ettiği imkânı bahşetti.

Muhammed, bizzat Taif şehrine karşı girişilen teşebbüsten, fazla tatmin edilmemişti. Ganimetin taksimiyle meşgûl olmağa bakmaksızın, Huneyn harp meydanından , doğruca Taif surları önüne geldi. İslâmların basit muhasara âletlerini daima ateşle tahrip ettikleri için Sakifliler Peygambere karşı, onun kırmağa muvaffak olamadığı inatçı bi r mukavemette bulundular. Resul, daha üç hafta sonra bu sıkıcı muhasaradan vaz geçti ve harp meydanının yakınında bir karargâhta yığılmış olan ganimete döndü. Burada,

Taif'e kaçmış olan bedevîlerden de bazıları, islâmiyete girmelerinin mükâfatı olarak akrabalarını kurtarmak ve ganimetten bir hisse elde etmek için hemen Peygamberin etrafına üşüştüler. Muhammed, Taif'te kapanmış olan müşrikleri, eski müttefikleri tarafından hadleri bildirilmiş olduğundan, endişesiz olarak arkada bırakabildi.

Peygamber Mekke'ye geri döndüğü zaman, orada, son iki sene zarfında kendi istekleriyle biatlarını bildirmek üzere gelmiş olan, hemen hemen bütün bedevî kabilelerinin mümessilleri bulunuyordu. Muhammed'in vergi tahsildarlarına veya elçilerine karşı taarruz, çok nadir oluyordu; bu itibarla onun, böyle bir hücumun intikamını almak için te'dib seferine çıkması da seyrek oluyordu.

Daima kale duvarlarının önüne gelip dikilen ve harpler yapan bedevîler yüzünden Sakifliler hemen hemen dilenecek hale getirildikten sonra, 630 yılında Taif şehri de teslim oldu. Bunların biatlarını bildiren elçileri, boş yere hiç olmazsa Tanrıçaları el-Lât'ın bir müddet daha kalması için ricada bulundular. Peygamber, bu hususta söz dinlemez göründü. Onlardan biri, evvelce Medine'ye gelmiş olan ve sonraları kendisine insafsız ve şöhret düşkünü olarak raslıyacağımız Mugîre b. Şûbe, Tanrıçanın tasvirini tahrip için emir aldı. Kabile grupları, sadece siyaset bakımından putperestliğin tesirine tâbi olmakla beraber, bu inanç, Peygambere karşı artık hiç bir yerde mânevi mukavemet unsuru olmadı. Kuzey Arabistan hıristiyanları da dinlerini kolayca terkettiler. Fakat, Yemen'in, Yahudi bir hükümdar idaresinde, en şiddetli tazyikler altında bile inancını muhafaza etmiş olan Necran'daki güney Arabistan kilisesi, şimdi dahi sağlam olarak hıristiyanlıkta sebat etmektedir. Peygamber, bu kilisenin, şahsen müzakerede bulunmak üzere Medine'ye gelmiş olan piskoposu Ebü'l-Haris'in ve hükümdarı Abd ül-Mesih'in yanında bütün talâkat kudretini tüketmişti; onlar imanlarında sarsılmadan kaldılar ve Peygamber böylece mühim bir miktarda haraç ödemek mukabilinde onlara din serbestliği bahşeden bir muahede ile iktifa etmeğe mecbur kaldı.

O devirde yaşayan şairlerin Muhammed'in hâkimiyetini tasdik etmeleri, onun her tarafa yayılmış birçok kabileler üzerinde sağlam bir otorite elde etmiş olduğunun açık delilidir. Cahiliye devrinde şairler, kabilelerinin, sadece medar-ı iftiharı değildiler; aynı zamanda, sözlerinin kudretiyle mühim siyasî bir tesir de icra ediyorlardı. O zamanın en meşhur iki şairi, Lebid ve el-A'şa o sıralarda islâm oldular.

Bunlardan Lebid, daha gençliğinde, Hevazin'in bir kolu olan kabilesi Kilâb içinde irticalen söz söyleme itibariyle büyük bir şöhrete malikti; kendisi 631 yılında kabilesinin, yeni islâm siyasî topluluğuna iltihak edeceği

sırada Medine'ye gönderdiği murahhas heyetine dahildi ve islâmiyete o zaman girmişti. Daha o zamanlar epeyden beri dinin ihtizaz telini harekete getirmekte olan şiirleri, bu vadide bundan sonra gittikçe yeni bir renk ve şekille islâmlığın dinî şiirinin yolunu çizdi. Gezginci bir şair olarak bütün Arabistan'ı dolaşmış ve san'atını hükümdarların emrine tahsis etmiş olan A'şa, Peygamberi de uzun bir kaside ile methetti ki, bu kasidenin bize kadar intikal eden şeklinin mevsuk olup olmadığı münakaşalıdır. Aslında Peygamber onların eski müşrik hayatın en güzel çiçeklerinden biri olan san'atlarına pek kıymet vermedi. Bedevî san'atkârlara aynı üslûpla cevap vermek için şüphesiz kendisinin bir harem şairi, daha evvel adı geçen Hassan b. Sabit vardı. Bunlardan biri, san'atını bizzat din aleyhinde kullanmağa cür'et ettiği zaman Peygamber bunu hoş karşılamıyordu. Müzeyne kabilesinde o zaman, Cahiliye devrinin en meşhur şairlerinden biri olan Kâab b. Züheyr yaşıyordu. Rahatsızlık veren vecibeleriyle hayatın alışık olduğu şeylere derinden hücum eden yeni dinin yayılışını bu, soydan şair, memnuniyetsizlikle seyredidiyordu. Kendi öz kardeşi Buceyr'in yeni dine girdiğini görmek de başına gelince, artık zehirli hicviyelerinde duygularını coşturdu. Peygamber onun bu pervasızlığını cezasız bırakamazdı. Kâab'ın kanı helâl ilân edildi; bu sebeple şair, Resulün affına nail olmadan hayatından emin değildi.

Böylece bütün san'at kudretini, arap âleminin yeni hâkimi hakkında inşadettiği muhteşem bir kasidede topladı; kendisine bir zarar erişmeden Medine'ye gelerek kurnazlıkla, san'atını ona göstermek müsaadesini elde etti. Tamamen eski şiir üslûbunda yazılmış olan ve hiç bir dinî renk taşımıyan kasidesi, Muhammed'in üzerinde o kadar derin bir tesir hasıl etti ki, mükâfat olarak hırkasını onun üzerine fırlattı. Orta çağ Fransa'sında olduğu gibi eski Arabistan'da da , şair ve ozanlara caize yerine hil'at verilmesi hiç de nadir değildi. Bu hediye Kâab'ın yanında o kadar kıymetli idi ki, bir müddet sonra halife Muaviye kendisine bu hil'at için 10.000 dirhem teklif ettiği halde vermedi. Ancak onun ölümünden sonra , halife bu şerefli elbiseyi kendinin mirasçılarından satın alabildi. O zamandanberi mukaddes emanetlerin en mühimlerinden biri olarak, hükümdarların hazinelerinde, evvelâ Şam'da, sonra da, 1258 de Moğollar tarafından zaptı sırasında yangında yanıncaya kadar da Bağdad'da muhafaza edildi.

Muhammed yalnız bir defa daha sefere çıktı. Ordularının Muta'da Bizanslılar tarafından uğratıldığı mağlubiyetin öcü hâlâ alınmadan duruyordu. 630 yazı ortasında mü'minlerine Rumlara karşı seferber halde harekete geçmeği teklif etti. Bu sırada onu bu sefere sevkeden sebebin ne olduğu vazıh değildir; ihtimal Huneyn'deki ganimet taksiminden hâlâ gayri memnun bulunan Medinelileri avutmak ihtiyacını hissediyordu; belki de hâlâ hıris-

tiyan olup Bizansta bir istinadgâh bulan Arapları itaat altına almayı düşünüyordu. 30.000 kişi ile kuzeye doğru yürüdü, Tebük'e, Bizans imparatorluğu hududunda, buğday tarlaları ve hurmalıklarla kaplı bir vadiye kadar ilerledi. Orada konakladı; yaşlılığı dolayısiyle enerjisi azalmıştı; ihtimal; plânının gerçekleşemiyeceğini anlamıştı. O havalide, Kızıl Deniz'in kuzey ucunda şimdiki Akabe'nin yerinde bulunan Eyle'nin hıristiyan emîrinden hürmet ve itibar gördü ve bir miktar harac mukabili, teb'asına din serbestliği bahşetti.

Arap putperestliğine gelince, o da son arazi parçasını kaybetmeğe mahkûmdu. Mekke'nin zaptından sonra Peygamber evvelâ, hac âyininin şimdiye kadar olduğu gibi putperest usulünce ifa edilmesine zımnî bir müsamahada bulunmuştu. 630 yılında, orada irtikâp edilen ifrat derecedeki hataları, ihtimal bizzat kendi huzuriyle ortadan kaldırmamak için, Ebu Bekir'i emîr-i hac olarak Medine'den Mekke'ye yolladı. Hac merasimi bittikten sonra, Resulün damadı Ali, Mina'da onun namına, Kur'anın dokuzuncu sûresinin başında bulunan emr-i ilâhi'yi okudu. Allahın bu emirleri hükmüne göre Peygamber kat'i olarak puta tapmayı men ediyor. Bundan sonra artık hiçbir müşrik bu mukaddes mahalde hac edemiyecektir. Peygamberin kâfirlerle aktetmiş olduğu anlaşmalar, onlar bu anlaşmalara harfiyen riayet ettikleri takdirde kararlaştırılmış olan müddetin hitamına kadar mer'iyette kalacaktır. Ellerinde böyle bir mukavele bulunmayanlar ya islâmiyete girecekler veya ortadan kalkmalarını mûcip olacak bir harbi göze alacaklardır. Haram ayları geçinceye kadar müşrikler rahatsız edilmeden vatanlarına dönebileceklerdir; bu müddet geçtikten sonra, kendilerine nerede raslanırsa hücum edilecektir. Bu sözden dönüş, istenen gayeyi temin etti; ancak bundan sonra müslümanlar Arabistan'da silâha sarılmaya, pek az hallerde mecbur kaldılar.

Muhammedin son senesi

Onuncu hicret yılının sonuna doğru, 632 ilk baharında Muhammed kendini Arabistan'da vazifesini tamamlamış telâkki edebildi. Bütün ailelerinin ve çok kalabalık müslüman kütlesinin iştirakiyle Mekke'ye tantanalı bir hac, siret kitaplarında kaydedildiğine göre "Hacc ül -Veda" yaptı. Onun bu günlerdeki her hareketi, son derece dikkatli ve sıhhatli olarak nakledilmiştir; zira bu hac, müslümanlara, bugüne kadar bu mukaddes âyinin doğru olarak yapılması hususunda bir örnek değerini haizdir. Haccın ikinci veya üçüncü gününde Peygamber bir hutbe iradetmiştir ki, bunda her şeyden önce, senenin hatasız olarak 12 kamerî aya göre hesap edilmesini tesbit ediyor ve mü'minlere islâmiyetin esas şartlarını bildiriyor.

Peygamber hacdan döndüğü zaman Medine'ye, tehlikeler dolu haberler gelmişti. Orta Arabistan'da asıl adı Mesleme olup Arapların alay Makamında Müseyleme dedikleri Beni Hanife kabilesi reislerinden biri meydana çıkmış ve yazdığı hayasızca bir mektupta Peygamberden, kendisiyle aynı haklara sahip olduğunu kabul etmesini istiyordu. Doğu ucunda Beni Esed arasında şüpheli bir kaynaşma zuhur etmişti. Peygamber buna rağmen Bizans'a karşı da yeni bir sefere karar verdi. 632 yılı martında, Muta'da şehid düşmüş olan Zeyd'in oğlu Üsame'ye, hıristiyanlara karşı gönderilecek kıt'aların kumandasını havale etti. Bu hazırlıklar sırasında Peygamber, Medine'de mahallî olarak şiddetle hüküm sürmekte bulunan malaryadan rahatsızlandı. En fazla altmış yaşında idiyse de, son senelerin yorgunlukları ve harem zevklerine müfrit bir şekilde düşkünlüğü kuvvetini çok azaltmıştı. Ailelerinin kulübelerinde sıra ile gecelemek âdetini derhal bırakmaya ve çok sevdiği zevcesi Ayşe'nin yanında daimî ikamete mecbur kaldı. Genç Üsame'nin kumandan tayini aleyhinde mırıldanan mü'minleri bir defa daha şahsen itaata davet ettikten sonra, namazda imamet etmekten vaz geçti ve bu vazifeyi, eski dostu ve kayın pederi Ebu Bekir'e havale etti. Gittikçe kuvvetten düştü ve şuuru, sıtmadan mütevellit sayıklamalarla normal vaziyetini kaybetti. 7 haziran pazar günü son arzularını yazı ile tesbit ettirmek istediği zaman Ömer, belki de, iyi düşünemeden vereceği kararlar dinî meseleleri tehlikeye sokar diye, onun bu ricasını reddetmeyi yerinde buldu. Ertesi gece ateşi biraz düştü ve sabahleyin bir iyileşme hissedilir göründü. Ashap namaz kılmak için camide toplandıkları zaman Peygamber mü'minlerini bir defa daha görmek üzere Ayşe'nin kulübesinin kapısından çıktı; fakat tekrar bir humma nöbeti daha geldiği zaman güçlükle yatağına dönebilmişti. Can çekişme hali başlamıştı. Öğleye doğru Ayşe, hastanın ellerinin, kendi elleri arasında gevşediğini hissetti. Hafif bir soluk: "Allahım sen beni bağışla, bana merhamet et ve beni arş-ı âlâna kabul et". Muhammed ruhunu teslim etmişti.

3. BAHİS

MUHAMMED VE DOKTRİNİ

K u r' a n

Bir Avrupalı için Peygamberin karakteri hususunda doğru bir hükme varmak zordur. Biz, yalnız vicdanî kanaatlarına sadakat, kavminin mümtaz şahsiyetleri üzerinde derin tesiri ile Mekke'deki ilk yılların vecd ve istiğrak adamını, yahut sadece öte tarafta Medine'deki bütün Arabistan'a

hâkim olmak hususundaki yüksek gayesini sarsılmadan gözünden ayırmıyan ve bu gayesinin tahakkuku için kendisine karşı muhtelif zamanlarda yapılan hakaretlerden ürküp gerilemeyen devlet adamını tanısaydık, bu taktirde bizim hükmümüzde hiç tereddüt olmıyacaktı. Fakat evvelâ telif etmemizi gayri mümkün kılan, hattâ hayatının son yılları zarfındaki dürüstlüğüne inancımızı ortadan kaldıran ve kendisinin zamanı ve milleti için muhakkak karakteristik olan şey, onun bu iki vasfının tamamen birleşik olmasıdır. Cinsî tabiatının aşırı temayüllerini tatmin için bazan zamanının ahlâki telâkkilerini ihlâl etmesini fazla izam etmemelidir. Esasen kendisi de beşerî zaaflarını saklamıyordu; hiç bir zaman günahlardan âzade olduğu iddiasında bulunmamıştır.

Muhammed'in dini, tabiatiyle ancak Kur'ana göre muhakeme edilebilir. Kendisi için, hakiki bir sistem mevzubahis olamaz. İnce hikmetler ve mantık asla onun iktidarı değildir. Onun ruh dünyasının ancak pek cüz'i kısmı kendi öz malı idi; o bilgiler Peygambere ekseriya yahudilikten ve hıristiyanlıktan gelmekte, fakat o bunları maharatle kavminin dinî ihtiyaçlarına uydurmakta idi. O bu suretle kavmini ahlâki duygunun ve dinî telâkkinin en yüksek derecesine çıkardı.

Muhammed'in tanrısı her şeyden önce mevcudatın sahibi (le Seigneur) dir . Daha Babilliler zamanındanberi samî, kendi tanrısında değişik mizaçlı ve zalim âmir'i (maître) görür; bunun iradesi bir şark despotununki gibi mütehavvil olduğundan mahiyetine nüfuz etmek güçtür. Tanrı emirlerini kutsal veya doğru olduğu için değil, hoşuna böylesi gittiği için verir; bu sebeple de bunları her zaman kendi arzusuna göre değiştirebilir veya ilga edebilir. Bununla beraber Muhammed'in Tanrısı şefkatli ve merhametlidir de. Onun iyiliklerine bizzat Peygamber nail olmuştur; o, Allah kullarının zaaflarını bildiği için, onlara, dinî vazifelerini ifa etmekte lüzumsuz yere güçlük çıkarmadığını bilir (Sûre IV, âyet 32). Fakat bunda herhangi bir mantikî netice çıkarmak bahis mevzuu değildir. Muhammed bazan Allaha, insanlardan kimin imanından dolayı saadete erişeceğini, kimin küfürde inad ederek ebedî lânete maruz kalacağını ezelden takdir ettiriyor; o bazan insanın irade hürriyetine sahip olmadığını kabul etmez. Bu nazik noktada, daha sonraki doğmatikte çok şiddetli münakaşaların meydana çıkmasına hayret etmemeli. Neticede, kaderin mutlaklığı doktrini ve bundan dolayı, o zamandanberi islâm dünya görüşünün esas temel çizgilerinden birini teşkil eden kadercilik zaferi elde ediyor.

Akide

İslâmiyetin yayılma kudretinin dayandığı kuvvetli temellerden biri olan gözle görülmeyen bir tek Allaha inanış, gittikçe terakki ederek inkişaf

etti. Muhammed'in başlangıçta, Mekkelilerin en meşhur Tanrıçalarını, Allah nezdinde şefaatçı olarak tanımağa temayül ettiğini evvelce zikretmiştik. Onda, Allah fikrinin kuvvetlenmesiyle iptidaî tarzda bir antropomorfizm (Allahın insan şeklinde tasavvuru) yan yana yürümüştür. Bu mesele de, bir müddet sonra şiddetli doğmatik münakaşalara sebep oldu; bu münakaşalarda, tamamiyle Kur'an sûrelerinin tefsirine ve dinin kurucusunun fikirlerine dayanarak yaptığı izahlarla, ehl-i sünnet görüşü galip çıktı.

İslâmiyetin ikinci akidesi "Muhammed Tanrının elçisidir" der; Muhammed, mücazat doktrinini Tevrattan aldı. O, "günahın, bilhassa puta tapma günahının neticelerinden korunmak için Allah her kavme emirlerini Cebrail melâike vasıtasiyle vahyettiği peygamberler gönderir" diyor. Bu vahiyler, Yahudilerin ve Hıristiyanların mukaddes kitaplarında mevcuttur; fakat o bunları değiştirerek almıştır. Âhir zaman peygamberinden evvelki peygamber Mesih'tir; kendisinden önce gelen nebiler gibi İsa da, Muhammed'in geleceğini haber vermişti. Bu gelecek olan, peygamberlerin sonuncusudur. Muhammed evvelâ Araplar'a gönderildi; onun dini olan islâmiyet, İbrahim peygamberin, Yahudiler ve hıristiyanlar tarafından tahrif edilmiş olan saf doktirinini bütün dünyada yeniden ihya edecekti. Peygamberin, kendisini, böyle cihanşümûl bir vazife ile memur hissettiğini sarih olarak tesbit edemiyoruz. Allah'ın Muhammed'e hitabı Kur'an'dır; başlangıçta her vahye Kur'an deniyordu; okumak mânasına gelen bir ismin, vahyedilen bütün sûreler mecmuuna verilmesi daha sonradır. Hayatın düsturu ve direktifi olan Kur'an, müslüman için, ashabın daha sonraki nesillere naklettikleri Peygamber'in sözlerinden ve hareketlerinden müteşekkil olan sünnetle tekemmül eder. Ehl-i sünnet hadisinin büyük bir kısmı, islâmiyetin ilk iki asrında vücut bulmuştur; bu itibarla Peygamber'in doktrininin kaynağı olarak bu, ancak büyük bir ihtiyatla kullanılabilir.

Mekke'de Muhammed'in dinî fikirler dünyası evvelâ ahirete ait hususları ihtiva eden doktrin etrafında dolaştı. Onun âhiret hakkındaki tasavvurları doğrudan doğruya Yahudi kaynaklara, dolayısiyle de İran ve Babilonya kaynaklarına dayanır. Muhammed evvelâ, hüküm saatının çok yakın olduğunu zannetti; daha sonra, zamanını yalnız Allah'ın bildiği bu ânı daha uzağa atmak zorunda olduğunu gördü. Hüküm saatının işareti olarak bir darbe veya şiddetli bir ses bekledi, daha sonra boru sesinden yahut bir meleğin çağırmasından bahsetti. O zaman derhal yer sarsılmaya başlayacak, dağlar serap gibi titreşecekler, yahut bulutlar gibi uçuşacaklar ve toz gibi ufalanacaklar, denizler sahillerini aşacaklar, güneş mahreki etrafında ters dönecek, ay kararacak ve yarılacak, yıldızlar yer yüzüne dökülecekler, gök yüzü açılacak ve nihayet âlem-i müstakbel insanların gözleri önüne serilecek.

En eski sûrelerin tasvirine göre, kıyamette, içinde insanların bütün yaptıkları şeyler yazılmış bulunan levhi mahfuz açılacak ve hüküm buna göre bildirilecek. Her insanın eline bizzat kendinin okuması için defter-i âmâli verilecek; eğer bu defter sağ eline verilecek olursa o şahıs mükâfat görecek, sol eline verilirse mücazat görecek demektir. İyi amel sahipleri Allah'ın sağına, ehl'i cehennem de soluna geçerler; fazla dindar olanlar da, üç gurup halinde kürsünün yakınında dururlar. Bu basit merasim, daha sonra Peygamber tarafından gittikçe artan bir canlılıkla tasvir edilir. O zaman artık bizzat Allah, amelleri mizanda tartacaktır. Cehennemlikler kendilerini affettirmeğe çalışacaklar, fakat onların kendi zamanlarında gelmiş olan peygamberler onlar aleyhinde şahadette buluncaklardır. Mükâfat veya mücazat şeklindeki hüküm, derhal infaz edilecektir. Günahkâr olmıyanlar cennete veya Aden Bahçesi'ne giderler. Hakikî bir şehirli olan ve vadînin yakıcı sıcakları altında büyümüş bulunan Muhammed onu, serin bir dağ başında tasavvur etmiştir. Orada, etrafında bin bir renkli halılar serili yumuşak sedirler bulunan serin bir pınar akar. Burada, gümüş tokalarla süslü yeşil atlas elbiseler içinde gözleri sevinçten parlayan cennetlikler otururlar ve pınarın güzel kokularla karışık suyunu, yahut miskle mühürlenmiş testilerden Kevser Şarabı'nı içerler. Bu meydan, gölge, meyve, yahut açlığı gideren üzüm veren ağaçlarla çevrilidir. Bunlar aynı zamanda, Allah'ın, kendilerine ebedî gençlik ihsan ettiği kara gözlü bakire hurilerle beraber yaşamak zevkine nail olacaklardır. Görüldüğü üzere bu cennet zevkleri, sadece erkeklerin hayallerine uygun bir şekilde tertip edilmiştir. Peygamber, bu bahçelere girme müsaadesi aynı şekil de kendilerine verilmiş olan kadınlara, kin ve hasedden kurtulmaktan, bundan başka zahidane sohbetlerin zevkinden ve Allah'ın selâmından başka bir şey vadetmiyor.

İyi amel sahiplerine Cennet kapıları açılırken, günahkârlar da, içerisi yakıcı alevlerle dolu olan bir çukura, cehenneme atılacaklardır. Muhammed, Yahudi ve Hıristiyan cehennem tasvirlerinde mevcut olduğu şekilde bir dereceleme yapmadan, cehennem azabına, başka şiddetli korkular da ilâve ediyor. Cennetteki pınara mukabil cehennemde sıcak, pis kokulu ve suyu, içenlerin bağırsaklarını parçalayan bir çeşme vardır. Cennetteki meyvelere mukabil cehennemlikler için açlık gidermiyen fena kokulu bir nebat vardır. Muhammed, daha sonra "alevler arasında biten ve dallarında meyva yerine şeytan başları bulunan" bu nebata Zakkum Ağacı adını veriyor (Sûre XXXVII, 62-63). Hadisin diğer yerlerinde cehennem, bir reisin emrinde bulunan 19 zebaninin günahkârlara taktıkları zencirler, demir lâleler bulunan bir işkence odası gibi tasvir edilmiştir. Vücuda yapılan işkencelere ruhî tazyikler, inlemeler, beddualar, buradan kurtulmak için yapılan faydasız yalvarmalar da inzimam ediyor. Cennetin zevkleri kadar, cehennemin

azapları da ebedidir ve Muhammed, İsrail kavmi için Yahudiler'in kabul ettikleri muvakkat uhrevî cezayı, Medine'de çok şiddetli bir şekilde red etmiştir.

Dinî Moral

Kur'an'da dinî vecibelerle asıl akide arasında hiç bir dahilî rabıta mevcut değildir; bu dinî vecibeler, muahhar Yahudilikte olduğu gibi, bir dış meşruiyet ifade ederler. Namazdan evvel abdest almak gibi tamamiyle merasime ait dinî emirler, doğruluk mükellefiyeti gibi yüksek ahlâka taallûk eden emirlerle aynı mahiyette kabul edilmiştir. Abdest almak için su bulunamazsa teyemmüme mesağ verilmiştir. İkinci mükellefiyet, namazdır. Namazda muayyen âyet ve dualar vücudun gene muayyen ve birbirini takip eden hareketlerinde okunmak üzere tesbit edilmiştir. Her namazda en az iki defa tekrar edilen bu dua ve hareketler birliğine rek'at denir. Muhammed Mekke'de iken günde iki defa, Medine'de Yahudiler'i örnek tutarak üç defa namaz kıldığı halde, daha sonra bu âdet İran tesiriyle, sabah, öğle ikindi, akşam ve yatsı olmak üzere beş vakte çıktı. Namaz vakti, minareden müezzin vasıtasiyle duyurulur. Daha sonra mimaride örnek olarak aldıkları kule veya minareyi (menare = fener) Araplar'a ilk defa, feth ettikleri memleketler tanıttılar; bunların modeli, Akdeniz memleketlerindeki fenerler, Suriye rasad ve kilise kuleleri, İran ve Hind'deki ülûhiyete delâlet eden kuleler (stambhas) ve işaret kuleleri idi; bu minarelerin cami binasına bitişik olarak inşa edilmesi, ilk defa Anadolu'da ve Osmanlılar devrinde olmuştur. Cuma günü öğle namazı hususî bir merasimle ve hep beraber kılınır. Bu merasime evvelce imam, daha sonra hususî surette vazifelendirilmiş bir hatip tarafından bir hutbe ilâve edilir; hutbede evvelâ içten bir dua okunur, ondan sonra kelimei şehadet getirilir, Muhammed'e, ailesi efradına, ashabına, bilhassa bunların hizmeti geçenlerine, bütün müslümanlara, islâm silâhlarının zaferine ve daha sonra cemaatın bu dua dolayısiyle kendisini tanımış olduğu zamanın hükümdarına dualar edilir. Peygamber'in eski şark hükümdarları usulünce dinî merasim vesileleriyle üstüne çıkmağı âdet edindiği minber denen cami kürsüsü, hükümdar tahtından örnek alınmadır; bu kürsü evvelâ, cum'a namazlarında cemaata imamet eden eyalet valileri tarafından iktibas edildi; bu minber âdeti, ancak hicrî ikinci asırdan itibaren umumîleşti. Muhammed, evvelce zikredildiği üzere, mü'minlerin ta'til günleri olarak, Yahudiler'in aksine cum'a gününü kabul etti.

İslâmlığın üçüncü şartı oruçtur; oruç esnasında bütün ramazan ayı boyunca, şafak söktükten gün batıncaya kadar, yemekten, içmekten ve meselâ koku sürünmek gibi bütün maddî zevklerden içtinap edilir. Gök

ayına göre hesaplanan ramazan, bütün mevsimleri dolaştığından, bu farzın yerine getirilmesi, bilhassa sıcak memleketlerde ağır bir fedakârlıktır. Ramazan'ın yirmi yedinci gecesi bilhassa mukaddes sayılır; bu, Peygamber'in 36. sûrenin nüzûlü ile tebliğe memur edildiği "kadir gecesi" dir. Oruç farizasından yalnız hastalar, seyahatte olanlar ve harpteki askerler muaf tutulmuş olmakla beraber, bunlar da tutamadıkları günleri sonradan kaza ederler.

Müslümanlığın dördüncü şartı, her mü'minin sağlığında hiç olmazsa bir defa ifaya mecbur olduğu, Mekke'ye hac etmektir[11]. Yalnız fakirlik, hastalık ve esaret hali bu farzın terk edilmesini mazur kılar. Hacı, mukaddes mıntıkanın hududuna gelir gelmez elbisesini değiştirip, hangi kumaştan olursa olsun, bir parçasını omuzlarına, diğer parçasını kalçalarına örtmek üzere, iki parçadan müteşekkil hac elbisesi giyer. Bundan başka, ayakkabı olarak sandal giymeğe müsaade edilir; fakat en sıcak yaz mevsiminde bile, baş açık olacaktır. Bu elbise, çok eski bir kültür devrinin, başka dinlerde olduğu gibi burada da dinî merasimde devam eden kıyafetidir. Hacı, Mekke'nin içinde ilk defa Kâbeyi ziyaret eder; bu bina takriben 40 ayak uzunluğunda, 30 ayak genişliğinde ve 35 - 40 ayak yüksekliğinde ve pek muntazam olmıyan bir mik'ap şeklindedir. Dört tarafını çevreliyen duvarlar bir kumaşla örtülmüştür. Kâbe, takriben 200 adım uzunluğunda ve 150 adım genişliğindeki bir meydanın aşağı yukarı ortasındadır; bu meydanda bugün birkaç tali derecedeki binadan başka bir şey yoktur ve meydan sıra halindeki sütunlarla çevrilidir. Kâbe'de, Muhammed'in yaptığı değişiklikten önce putlar vardı; şimdi, âvizeler ve süpürgelerden başka bir şey bulunmamaktadır. Köşeler aşağı yukarı dört aslî cihete tevcih edilmiş vaziyettedir. Doğu köşesinde yerden bir buçuk metre yükseklikte, duvarın içine, 30 santimetre kutrunda beyzi bir taş olan ve üç büyük ve birçok küçük parçalara bölündüğünden şimdi gümüş bir çenberle birleştirilmiş bulunan meşhur "Hacer -i Esved" yerleştirilmiştir. Bu taş ihtimal çok eski devirlerde müşrik Mekke'nin putu idi; zira sâmîlerde ekseriya başka birçok mukaddes taşlara rastlıyoruz. Muhammed bu taşı öpmek âdetini, bir sebep göstermeden hac menasikine idhal etmiştir. İslâmiyetin ilk sıralarında şuurlu bir surette müşrikliğin devamı olarak hissedilen bu taş ibadetine karşı itirazlar eksik değildi. Kâbe'nin yanında kuzey Araplar'ının ilk atası İsmail'i, annesi Hacer'le birlikte, efsaneye göre ağır bir ölümden kurtaran "Zemzem Suyu" kaynar. Hacılar, usulü dairesinde Kâbe'yi tavaf ettikten sonra bunun suyundan hürmetle içerler. Bunu müteakip, pek yüksek olmıyan Safa ile Merve tepeleri arasında sa'y başlar. Camiin güney doğusunda takriben 50 adım uzakta bulunan birinci mesafe üç küçük kemerle işaret edilmiştir ki, bunlara üç

11) Snouck Hurgronje, Het mekkansche Feest, Leiden, 1880.

taş basamakla çıkılır; ikinci mesafe buradan takriben 600 ayak uzakta olup aynı şekilde basamaklarla çıkılan bir platformu ihtiva etmektedir. Bu iki tepe arasındaki mesafe, sa'y, Merve'de sona erecek şekilde hızlı adımlarla yedi defa katedilir. Bu suretle "umre" denilen küçük hac merasimi sona ermiş olur. Recep ayında Kâbe'de icra edilen bu âyinin, eskiden sırf Arafat Dağı için düşünülmüş olup senenin son ayı olan Zilhicce'de yapılan hacla birleştirilmiş olduğu açıkça görülmektedir.

Her sene 8 Zilhicce'de yapılan büyük hacda hacılar, Kâbe'yi birinci defa tavaf ettikten sonra, buradan, Mekke'nin doğusunda yaya dört saat mesafede 200 kadem yüksekliğindeki granit Arafat Dağı'nın eteğinde bulunan büyük ovaya deve sırtında gitmeden önce, imkân nisbetinde gecelemeğe mecbur oldukları Mina mevkiinden geçerler. İslâm rivayetine göre Cebrail, Âdem'e, ilk ibadeti bu tepede öğretmiştir. Bu hâdisenin hatırası olarak hacılar 9 zilhicce günü öğle vaktinden güneş batıncaya kadar orada huşu içinde kalırlar. Akşam üstü, Arafat ile Mina arasında yarı yolda bulunan Müzdelife'de geceyi geçirmek üzere geri dönerler. Ertesi sabah Mina'ya kadar yürürler. Orada küçük bir moladan sonra, her birinin ona yedi taş atmağa mecbur olduğu bir taş yığının etrafında toplanırlar. Bu ameliye, bir zamanlar kendisine buradan geçid vermeyen şeytanı taşlamış olan İbrahim peygamberin hatırası için yapılır. Burada bir kurban kesme merasimiyle âyin sona erer. Bu kurban merasimi için bedevîler buraya büyük koyun sürüleri getirirler; her hacı yüzünü Mekke'ye doğru çevirip "Bismillâhi'rrahmani'rrahim, Allahü ekber" diyerek bunlardan birini kesmeğe mecburdur. Bundan sonra hacılar hac elbiselerini çıkarırlar ve bütün hac âyini sırasında hiç bir ustura değdirmemeğe mecbur oldukları saçlarını kazıtırlar. Mekke'ye avdet edilip Kâbe tekrar yedi daf'a tavaf edilir ve eğer Mekke'ye gelir gelmez Kâbe'yi selâmladıktan sonra henüz ifa etmemişse Safa ile Merve arasındaki sa'yi ifa eder. Zilhiccenin onbirinden onüçüne kadar devam eden günler Mina'da neş'e havası içinde bol ziyafetlerle geçirilir; başka zamanlar çok makbul sayılan oruç tutma, bu günlerde memnudur. Henüz hacının üzerinde bulunan tek mükellefiyet, her gün bir defa daha, zikri geçen taş yığını ile o civarda bulunan ve onun gibi taş yığından her birine üç defa yedişer çakıl taşı atmaktır.

Bu üç gün, hacca gidemiyen müslümanlar için de, mukaddes bir zamandır. Türklerin "Kurban Bayramı" dedikleri bu büyük bayramda her aile bir koyun keser.

İslâmiyetin beşinci dinî mükellefiyeti olan zekât, islâm cemaatının daha sonraki tekâmülünde, ileride göreceğimiz gibi, bir devlet vergisi haline inkılâp edinceye kadar, inkişaf etmekten geri kalmamıştır. Sadaka

vermek, yalnız, dindar insanın, zaruret içinde bulunan yakınlarına yardım etmek arzusundan ileri gelmiyor, belki sahip olmakla onu dünyaya bağlıyan ve âhiretten uzaklaştıran mallarının bir kısmından feragat etmesine de hizmet ediyor.

İçtimaî Moral

İhmali caiz olmayan bu beş kitâbî mükellefiyetten başka, bir müslümanın hususî ve umumî hayatını, emir ve nehiylerden mürekkep, çok halkalı bir zincir çerçevelemiştir ki, bunlara riayet etmek de gene dine bağlı işlerdendir. Bu dinî ahkâmın, ancak çok mühim olanlarını kısaca zikredeceğiz.

Mü'min, kâfirlere, ancak düşmanca muamele etmeğe mecburdur; onlara karşı harbetmek, dinî bir vazifedir. Puta tapanlara, hiç bir şeye bakılmaksızın hemen saldırılır; Yahudilerle Hiristiyanlara ise, önce islâm olmaları kendilerine üç defa teklif edildiği halde bu teklifi cevapsız bıraktıkları zaman saldırılır. Müşrikler ve diğer kitabî dinlere inananlar üzerine bir zafer kazanıldığı zaman erkekleri öldürülür, kadınları ve çocukları esir olarak satılır. Din uğruna yapılan bir harpte şehid olan bir mü'min, cennetliktir. Bundan başka, Peygamber'e imtisalen Yahudiler ve Hiristiyanlar'la muahedeler yapılmasına cevaz verilmiştir; daha sonra ehl'i kitap hakkında tatbik edilen bu muamele Zerdüştîlere de teşmil edildi. Bu muahedeler, din uğruna yapılan harbi ancak te'hir eder; yoksa tamamen ortadan kaldırmaz.

Gündelik hayatta başlıca yiyecek ve içecek maddeleri, kısmen Tevrat'taki hükümlere uygun olarak tanzim edilmişlerdir. Kesilmemiş veya avda vurulmamış her hayvan, kan veya murdar bir kimse meselâ bir gayr-i müslim tarafından dokunulmuş olan et, pis sayıldığı için yenilemez. Yırtıcı hayvanlar, köpekler, kediler ve domuzlar tamamen haramdırlar. Sarhoş edici bütün içkiler de aynı şekilde haramdırlar. Gerçi Kur'an yalnız şarabı zikrederse de sonraki fıkıhçılar kıyas yoluyla, hiç bir zaman muvaffak olunamadığı halde bu yasağı bütün alkollü içkilere teşmil ettiler. Kur'an, şarapla birlikte meysir oyununu, bilhassa eski Arabistan 'da çok yaygın olup bir çok servetleri yok etmiş olan ve deve etiyle oynanan piyango şeklini de haram kılmıştır. Bâtıl bir inançtan dolayı yer yüzünün bir çok milletlerinde mevcut olan resim yasağı, şüphesiz evvelâ hadis ile girmiştir ki, Arap kültürünün en yüksek zirvesinde bile bu yasağa pek riayet edilmiyordu; bununla beraber bu, islâmlarda plastik san'atların ilerlemesine az çok engel oldu.

İslâmiyette evlilik hukuku gerçi eski Arabistan'da bu sahada hüküm süren serbestliğe bir son verdiyse de, zevcelerin teaddüdünü kaldırmadı, sadece , cariyelerinden de istifade eden erkeğin ancak dört kadınla evlene-

bileceği şeklinde tahdid etti. Peygamber, zevce adedini yalnız kendisi için serbest bırakmıştı. Bununla beraber, şeriat her zevce için, içtimaî mevkiine uygun bir geçim tarzı teminini emrediyor; bu sebeple büyük bir halk kütlesi iktisadî sebeplerle tek zevce ile iktifaya mecburdu. Ayrıca, boşanma gayet kolaylaştırılmıştı; fakat bu, aşk izdivacını hemen hemen imkânsız kılan örf ve âdetin zoriyla kabul edilmiş olan iki cins arasındaki ayrılığın, lüzumlu bir kurtuluş çaresinden başka bir şey değildi. Her müslüman meşru dört karısından başka, istediği kadar cariyeyi odalık olarak almakta serbest bulunduğundan cemiyetin zengin sınıfları için muntazam bir aile hayatının dışına çıkmak isteği herhalde çok büyüktü. Bir çocuğun meşruiyeti, annenin durumuna değil, belki, ancak babanın o çocuğu tanımasına bağlı idi. Bu tanıma, cariyeden doğma çocukları da cemiyet hakları bakımından, meşru zevceden olan çocuklarla müsavi kılar. İslâmiyetin ilk asırlarında, hiç olmazsa Arap asalet muhitlerinde, anne tarafından gelen asalete de yüksek bir değer veriliyordu; hudutsuz bir kan karışıklığının kabulü ancak, harem haya tını tesis eden Abbasîler devrinde başlamıştır.

Eski devir iktisadiyatının temeli olan esarete kadim hiristiyanlık nasıl dokunmadıysa, bunu Muhammed de ilga etmedi; fakat esir hakkındaki sert hükümleri çok hafifletti. Bir esir, ister harpte yakalanmış, ister esir pazarından satın alınmış, isterse mevlasının evinde doğmuş bulunsun, hibe edilebilen veya miras yoluyla intikal eden bir eşya hükmünde idi. Mevla, kölesinin işine ve şahsına istediği gibi tasarruf etme hakkına malik idi; fakat aynı zamanda ona karşı iyi muamelede bulunmakla da mükellefti. Efendi'nin, malik olduğu cariyesinden çocukları olmuşsa , o bu cariyesini artık evinden kovamaz ve kendisinin ölümünde o kadın hür olurdu. Bir esiri azad etmek de iyi bir hareket sayılır; esir aynı zamanda kendi hususî çalışmasiyle azad edilmesi için icabeden parayı biriktirdiği taktirde hürriyetini satın da alabilir. Azadlı bir kölenin muayyen bağlılıklar dairesinde efendisinin himayesi altında yaşadığı da muhakkaktır.

İslâm ceza hukuku oldukça iptidaî bir sahada kalmıştır ve cahiliye hukuk fikrini ancak pek az inkişaf ettirmiştir. Kaatil cezasını kısasla öder; kaza ile öldürülen bir kimsenin arkada kalanlarına da diyet verilir. Bedenî yaralamalarda suçlu "göze göz, dişe diş" kaidesiyle kısaslanır; bununla beraber, mücrim kendini, para vermek suretiyle de kurtarabilir. Hırsızlık, sağ elin kesilmesiyle; tekrar işlendiği zaman başka kesilmelerle cezalandırılır. Zina edene yüz kırbaç (+) vurulur; fakat bir kâfir bir müslüman kadının ırzına geçerse, cezası ölümdür. Allah'a, Peygamber'e ve ecdadına küfretmek, dinden dönmede olduğu gibi, eğer mücrim küfründe inad ederse ölümle cezalandırılır.

(+) seksen kırbaç. (çeviren).

4. BAHİS

İLK DÖRT HALİFE DEVRİ

Ebu Bekir Devri

Peygamber'in ölümü, başta , onun hayatının eseri olan Arabistan'ın dinî ve siyasî birliğini bir mes'ele olarak ortaya atmış göründü. Bu beklenmedik haber Medine'de bile öyle tasviri güç bir karışıklığa sebep oldu ki, tam bir gün cesedle hiç kimse meşgûl olmadı ve ancak ertesi gün Ayşe'nin kulübesine defnedildi. O zamana kadar kuvvetini gizlemiş olan siyasî ihtiraslar şiddetle alevlendi. Şehirde munafıkların sayısı hâlâ çok fazla idi. Yerli ensar, tekrar kendi başlarına buyruk olmak için muhacirlerin hakimiyetlerini bertaraf etmek istiyorlardı. Peygamber'in en yakın akrabası, yeğeni ve damadı olan Ali, bu sıfatla hükûmet reisi olarak halifelik iddiasında bulundu. Fakat ne o, ne de Ensar'ın şefi olan Sa'd b. Ubade, irsen intikal hakkını elde etmek veya bunu kendiliklerinden kullanmak için gereken enerji ve nüfuza sahip değildiler. Muhammed'in yakın arkadaşları topluluğu derhal onun kayın pederi olup Ömer ve Ebu Ubeyde b. Cerrah ile birlikte Peygamber'in siyaseti üzerinde belli tesirler icra etmiş olan Ebu Bekir'i halife olarak kabul ettirmeğe muvaffak oldular; bunu tanımayı Ensar da rededemediler.

İhtilâflar bütün Arabistan'da baş göstermekte geçikmedi. Bunda dinî mülâhazaların rolü cüz'î idi; müslümanların Medine'deki hâkimiyetlerine son verilmek isteniyordu. İhtilâlcilerin başına geçen sahte peygamberler, eski ilâhlardan biri adına değil , Muhammed gibi, Allah namına ortaya çıkıyorlardı. Medine'de baş kaldıran bazı kimseler, arzulariyle namaz kılmaya devem etmek istediklerini bildirdiler. Bunlar bilhassa Peygamber'in son senelerde yeni dini öğretmek ve vergi toplamak için birçok kabilelere gönderdiği din mürşitlerini istemiyorlardı. Medine hükûmetinin casusları sıfatıyla bunlardan, şimdiye kadar otlaklarında kendi başlarına buyruk hareket eden kabileler rahatsız olmuş ve nefret etmişlerdi.

Peygamber son günlerinde Bizanslılar'dan Muta mağlubiyetinin intikamını almak için ordu hazırlamakla meşgûl olmuştu. Arabistan'daki karışıklıklara dair tehdid edici haberler gelmekte olmasına rağmen Ebu Bekir, Peygamber'in bu son plânını yerine getirmeğe kendini vazifeli hissetti. Böylece islâmların en iyi muharip kuvvetleri, Üsame kumandasında kuzeye doğru yola çıktılar; fakat bunların ne yaptıklarını, hattâ Bizans hududunu geçip geçmediklerini bilmiyoruz. Bu ordu herhalde iki ay kadar Medine'den uzak kaldı. Müdafaacılarından mahrum olan hilâfet

merkezinin bu sıkışık durumundan ilk defa doğrudan doğruya civarda oturan Esed ve Gatafan kabileleri bir hücum için faydalandılar; fakat Ebu Bekir, ordu dönünceye kadar tutunmaya muvaffak oldu. Sonra, baş kumandanlık vazifesini, denenmiş kumandan "Allah'ın kılıncı" Halid b. Velid'e verdi. Halid, Buzaha kuyusu civarında bu iki kabileyi öyle bir bozguna uğrattı ki, derhal itaat altına girdiler.

Yemame'de Beni Hanife'nin isyanı daha tehlikeli göründü. Orada, daha Muhammed'in sağlığında, müslümanların alay makamında Müseylime dedikleri ve Medine'de Peygamber'le aynı haklara sahip olarak tanınmak istiyen bir adam oturuyordu. İslâm hadisi, bu adamın dinî telâkkilerine ait bittabi çok az parçalar ihtiva ediyor. Mesleme, bilhassa takvaya ehemmiyet vermiş görünüyor, oruca da çok ehemmiyet veriyor, şarabı haram kılıyor, namuskârlığı tervic ediyor ve evlilik münasebetlerine tek bir erkek varis doğuncaya kadar cevaz veriyordu. Onun sözlerinde Mumammed'inkilerden daha fazla hıristiyanlıktan gelme fikirler göze çarpıyor. O, bu fikirleri "kara koyunlardan, beyaz sütlerden, öğütmekten, ekmek pişirmekten, sulak yerlerde yaşıyan kurbağalardan, aynı zamanda semaların hâkiminden ve gökten inecek olandan" bahsetmek suretiyle, ziraatla meşgûl kabiledaşlarının lisanına bürüyor. Esrarlı görünüşüne rağmen o taraftarlarını öyle heyacana getirmeği bildi ki, bunlardan bazıları, kendisinin ölümünden senelerce sonra, ona karşı olan inançlarını terk etmediler.

Buna benzer bir hareket, yarım adanın kuzeyinde İran sınırı civarında çadırlarını kurmuş olan Temim kabilesi arasında meydana çıktı. Buradaki hareketin tahrikçisi, Secah adındaki bir kadındı. O bu işe, Mezopotamya'da, aralarında hıristiyanlık çok yayılmış olan ana tarafından akrabaları Tağlibliler içinde başladı. Secah, Muhammed'in ölümünü haber alınca, oldukça kalabalık olan taraftarlarıyla, tam bedevî bir hayat yaşıyan ve aşağı bir kültür seviyesinde bulunan ve bilhassa, Allah diye güneşe tapan kabiledaşlarına, Temimlilere gitti. O burada, başlangıçta ancak en yakın akrabaları Hanzalalılar tarafından iyi karşılandı; fakat kısa bir zamanda, bütün kabileyi elde etti. Daha sonra güneye doğru gitmiş ve Mesleme ile ittifak etmişe benziyor. Böyle olmakla beraber, bu ikisi, taraftarlarını müştereken Medine'ye karşı yapılacak bir harp için birleştirmeğe muvaffak olamadıkları gibi, birbirlerinden ayrılmakta gecikmediler ve Secah, Mezopotamya'ya geri döndü; az sonra elde ettiği mevkii kaybetti ve galiba müslüman olarak öldü. Halid b. Velid Temimlilerin oturduğu mıntakada göründüğü zaman hemen hemen her tarafı itaatta buldu. Yalnız Temim kabilesine bağlı Hanzalalılar'ın bir kolu olan Yerbu'luların reisi olup Muhammed'in ölümü üzerine Medine'den ayrılmış bulunan Malik b. Nüveyre, Secah'a sadakatını muhafaza ediyordu.

Halid'in ordusu kendisini muhasara edince o da teslim oldu; fakat söylendiğine göre Halid onun güzel karısına göz koyduğundan, bu teslim oluş, kendisinin ve taraftarlarının kılınçtan geçirilmesine mâni olamadı.

Halid, Temin kabilesini mağlup ettikten sonra, bu arada Yemame'de İkrime kumandasındaki müslüman ordusunu mağlup etmiş olan Mesleme taraftarlarına karşı yürüdü. Mesleme, kazandığı ilk muvaffakiyet üzerine, Yemame'nin kuzey sınırına kadar ilerlemişti; işte burada Akrabe mevkiinde bütün Arabistan'da şimdiye kadar cerayan etmemiş, şiddetli ve kat'î neticeli bir harp vukua geldi. Halid adamlarının şeref hislerini harekete getirmek için maiyetindeki muhacirleri, ensarı ve bedevîleri ayrı guruplar halinde harbe sürdü. Beni Hanifeliler adetçe üstündüler; bu sebeple ilk ve şiddetli hücumları önünde müslümanlar gerilediler. Düşmanların alay etmeleri Medineliler'in kuvvetlerini toplamaları hususunda bilhassa tahrike sebep oldu. Böylece hasmın ilerlemesini durdurmağa ve sonra da onları yavaş yavaş geri sürmeğe muvaffak oldular. Düşmanlar mağlubiyetlerini gözleriyle görünce, sağlam duvarları arkasında müslümanların hücumlarına karşı bir sığınak bulma ümidiyle mevzi ittihaz ettikleri büyük bir ağla çekildiler. Bununla beraber kendilerinin felâketlerine sebep de işte bu oldu. Müslümanlar bir defa bu "Ölüm Bahçesi" ne daldıkları zaman hadisin neklettiği gibi hiç kimsenin kurtulmadığı, bizzat Mesleme'nin de katledildiği, korkunç bir boğuşma yaptılar. Müslümanlar da ağır kayıplara uğramışlardı; muhacirler ve ensar safından yedi yüze yakın erkek şehid düşmüştü ki, bunların çoğu, Peygamber'in en eski sahabilerinden ve Kur'an'ı en iyi bilen hâfızlardandı.

Bu pahalıya mal olan zafer yalnız Beni Hanife kabilesinin değil, umumiyetle Araplar'ın da mukadderatını kat'i olarak tâyin etti. Mesleme taraftarlarının parçalanmış bakıyyesi kalelerine çekildiler ve teslim olarak hayatlarını kurtardılar. Bu âsî güruhunun mukavemetleri burada ebediyen kırılmıştı.

Muhammed'in ölümünden az önce itaat etmiş olan Basra Körfezi sahilindeki Bahreyn'de de, Medineliler'in boyunduruğu altından kurtulma tecrübesine kalkıldı. Buranın başşehri Hacar'da, nüfuzunu bir zamanlar bu mıntıkaya kadar uzatmış olan eski Hîre sülâlesine mensup biri, hareketin başına geçti. Daha Muhammed tarafından tayin edilmiş bir vali olan Ala', Meslemenin ölümünden sonra Halid tarafından kurtarılıncaya kadar Hacar'ın kuzeyinde bir kalede tutundu. Sonra bizzat bu zat, Hacar'a yürüdü ve derhal isyana hâkim oldu. Büyük bir kısmı İranlılar'dan müteşekkil olan sahil halkı, kendisine uzun müddet mukavemet ettiler. Bunların kumandanı Firuz, Sera Limanı'nda, -ihtimal bugünkü Katif'te- Ömer'in hilâfeti devrinin başlarına kadar tutundu. Ancak bu devirde, vali Ala' kalenin suyunu kesmek suretiyle onu teslime mecbur etti.

Büyük bir kısmı balıkçı ve korsanlardan müteşekkil olan Umman ahalisi, hemen hemen ortazamanlar boyunca, halen bugün de olduğu gibi, Maskat sultanının idaresinde müstakil kalmağa muvaffak oldular. Abbasîler devrine kadar orada hüküm sürmüş olan eski Cülende sülâlesine karşı yapılan bir isyan, o zaman müslümanların müdahale etmelerine fırsat verdi. Hükümdarları Amr, islâmlara iltihak etmişti; fakat dahildeki bedevîler, merkezî idare adına, Amr tarafından gönderilmiş olan vergi tahsildarlarına karşı ayaklandılar. Mesleme'ye karşı hiç bir şey yapamamış olan Ikrime, Ebu Bekir'den, hükümdara yardım etme emrini aldı. Bedevîler, müslümanların birleşmiş kuvvetleri karşısında itaata mecbur oldular.

İkrime, Umman'dan Hadramavt'a ve isyanın çok erken çıktığı ve müslümanları en uzun müddet meşgul eden Yemen'e yürüdü. İslâmiyet bu memlekete girdiği zaman, Tihame'nin kuzey bölgesinde sakin olan bedevîler, İrân hâkimiyeti altında bulunan münbit güney mıntakasının eski Seba'lılardan mürekkep halkını, hemen hemen tamamen içlerinde eritip yok etmişlerdi. Sasanî hükümdarı İkinci Husrev Perviz'in 628 de katlinden sonra, Pers İmparatorluğu sür'atle inhitata yüz tutunca, İran hâkimiyeti altında bulunan Arap eyaleti, bilhassa Yemen, kendi haline terkedilmişti. Zuhur eden umumî karışıklıklar sırasında, Mekke'nin sukutundan sonra birçok kabileler, biatlarını bildirmek üzere Medine'ye heyetler gönderdiler. Muhammed, ölümünden az önce buranın durumunu tanzim etmişti; burası için tesbit ettiği vergiler ekseriya örnek olarak nazarı itibare alınıyordu. Peygamber'in gönderdiği memurlar birçok yerli prensleri azletmeği hatıra getirmemişler, bil'âkis, bugünkü müstemleke kuvvetleri mümessilleri gibi, yerli prenslerin yanında yerleşmişlerdi. Bunlar umumî bir nezaret vazifesi görüyorlar, dine ve adalete ait işleri tanzim ediyorlar, herşeyden önce de vergileri topluyorlardı. Bu idarî selâhiyetin en hoşa gitmiyen tarafı, çok defa onları sert bir adam tavrıyla ortaya çıkmağa zorladığı için daha Peygamber'in sağlığında Hadramavt'ta bir isyanın çıkmasına sebep olunmuş, bu isyan kanla bastırılmıştı. Daha evvel Yemen'de Ans kabilesi arasında Eyhebe Zülhimar "eşekli adam" adında bir sahte peygamber zuhur etmişti. Binek, şarkta her zaman beklenen mehdi'nin sembolüdür (bak. Zacharie, 9, 9). İsa'nın Kudüs'e bir dişi eşek üstünde girdirilmesi bu sebeptendir, onuncu asırda kuzey Afrika'da bir cezbe tarikatının müessisinin adı bu sebeple Zülhimar'dır, bu asrın başlarında Fas sultanına karşı çıkan bir isyanın başında bulunan adamın lâkabı da aynı sebeple Buhamara'dır. Tek Allah inancı güney Arabistan'da, Yahudiler ve Hıristiyanlar vasıtasiyle daha eskidenberi yayılmış vaziyette idi; bu sebeple bu sahte peygamber de herhangi bir başka putun adına değil, esirgeyici olan Allah'ın adına ortaya çıkmıştı. Muhammed'in veda haccından hasta olarak dönmüş olduğu şayiası, ona açıkça ortaya

çıkmak cesaretini vermişti. Necran'dan kalkıp, eskidenberi San'a'da oturmakta olan İran valisine hücum etti; bunu mağlup edince, bütün Yemen ayaklarının altına serildi. Hastalığına rağmen Muhammed, elçiler ve mektuplarla kendisine sadık olanların yalancı peygambere karşı beraberce harekete geçmelerini sağladı. Gönderdiği elçilerden birinin tahrikiyle San'a'daki İran aristokratları bir toplantı tertip ettiler ve Eyhebe'yi, görünüşe nazaran Muhammed'in vefatından bir gün evvel katlettiler. İslâmlığın bu kısa zaferini, hemen yeni bir ayrılma takip etti. Eyhebe'nin en kuvvetli taraftarlarından olan Kays, Araplar'a dayanarak İranlılar'a karşı ayaklandı. Ebu Bekir, daha evvel Muhammed'in, Hadramavt'ın bir kısmı üzerine tâyin etmiş olduğu valilerden birinin kumandasında bir ordu gönderdi; bu ordu kısa bir zamanda memlekette asayişi temin etti.

Böylece nisbeten kısa bir zamanda bütün Arabistan islâmiyete dahil edildikten sonra, Ebu Bekir, Peygamber'in dini, vatanının hudutları dışına yaymak hususundaki plânını yeniden ele alabildi. Zira şimdiye kadar daima birbirleriyle boğuşmaya hazır olan bütün kuvvetlere, dışarıya doğru açılma fırsatını vermesi gerekiyordu. Peygamber kuvvetlerine fazla güvenerek ve dünya vaziyetini yanlış muhakeme ederek, hepsinden önce Bizans'a hücum etmeği denediği halde, gözlerini, zaifliğinden çoktan haberdar olması lâzımgelen İran İmparatorluğuna ilk çeviren, onun halefi Ebu Bekir'dir.

Ön Asya'da tefevvuku elde etmek için İran ve Roma arasındaki mücadele asırlarca devam etmişti. Arşaklar idaresindeki Partlar gibi, bunların halefleri Sasanîler de, Şarkî Roma imparatorlarının Mezopotamya'ya karşı yaptıkları hücumları püskürtmüşlerdi. İkinci Husrev zamanında (590-628) İranlılar hücum için ilerlemişler, Kudüs'ü, hattâ Mısır'ı bile işgal etmişlerdi. Fakat İmparator Herakliyus bunun zaptettiği yerleri elinden geri aldı ve kendisini hükûmet merkezine kadar kovaladı. Hükûmet merkezinde bu İran hükümdarı, Bizans imparatorluğundan sulh dilemeğe mecbur olan kendi öz oğlu ikinci Kubad tarafından katledildi. O zamandan itibaren Sasanî imparatorluğu, durmadan izmihlale doğru yuvarlandı. Bu imparatorluk, sağlam ve müttehid bir ırk temeline, hiç bir zaman istinad etmemiştir. Buraya hicret etmiş olan eski Âriler, şarklı ırktan olan yerli halka nazaran sayıca çok aşağı idiler; dinî emirlerin, zerdüştîlere, kabilelerinin safiyetini idame ettirmek için akraba arasında evlenmeye cevaz vermesine rağmen, bu Âriler, şarklı ırk tarafından hemen hemen tamamen massedildiler. Yerlilerin vücut yapıları Âriler üzerinde kat'i olarak galebe çaldığı gibi, aynı şekilde muhacirlerin dilleri de yerlilerin dilleri üzerine büyük mikyasta tesir icra etti. Sasanîler'in, İmparatorluklarının siklet merkezlerini Babilonya'daki hükûmet merkezi Ktésiphon-Séleucie'ye nakletmelerinden itibaren, Âram'lı

hıristiyanlar, onların başına çok iş açtılar. Ancak Nastûriler 484 tarihinde Sasanîler imparatorluğu dahilinde müstakil bir Bizans kilisesi tesis ettikten sonradır ki, İranlılar üzerinde de büyük bir nüfuz elde ettiler. Çünkü bunlar, zerdüşt mâbetleri papaslarının ahlâki tazyiklerinden çok defa acı ıstıraplar çekiyorlardı. Persler, tarihleri boyunca bunlara karşı iki defa, neticesiz isyana teşebbüs ettiler. Mani, birinci Şapur zamanında (241-272), Babilonya, İran ve hıristiyan dinlerinden müteessir olarak yeni bir gnostik din kurmuştu. Bu dine, bizzat büyük kral da girmiş görünüyor, fakat, bu dinin kurucusu, onun halefi birinci Behram devrinde 275 yılına doğru hapiste öldü ve ikinci Şapur zamanında da (309-379) Mani taraftarları memleketin her tarafında takibata uğratıldılar. Maniheizmin muvaffakiyeti, Roma imparatorluğunda ve bilhassa, Budizmle rekabet halinde, onlara sulhsever olan Türkler arasında daha büyük oldu. Maniheizm, islâmiyet üzerinde olduğu gibi, ilk zuhur ettiği yer olan Babilonya'da da tesirini uzun müddet muhafaza etti. Hemen iki asır sonra, kral Firuz'un 484 tarihinde Akhunlar'a karşı yaptığı muharebede ölümü üzerine, mağlûbiyet ve inhitatı takip eden karışıklıklar sırasında, Mani gibi, İran'ın gnostik cerayanlarına bağlı, fakat amelî akideleri mal ve kadın iştirakine dayanan Mazdek adında yeni bir din kurucusu ortaya çıktı. Yeni kral birinci Kubad, din adamlarının ve asillerin, krallığı için tehlike teşkil eden üstünlüklerini bu suretle kırabilmek ümidiyle 488 senesinde bu mezhebe girdi. Fakat bu iki sınıfın ittifakı, kendisini devirmek için kâfi derecede kuvvetli idi. Buna halef olan Husrev, Zerdüşt ortodoksisini tekrar tesis etti; bu dinin adamları şükranelik olarak kendisine Anoşervan "ebedî ruhlu" ünvanını verdiler. Asilzadeler kısmen, Arşaklar devrinde hemen hemen müstakil olan memleket prenslerinden gelmeydiler; bunlar Sasanîler zamanında şüphesiz tahdit edildiler, fakat tamamen ezilmediler. Bunlar imparatorluk için luzumlu idiler, çünkü, bunlara tâbi olan kimseler ordunun çekirdeğini, ağır silâhlı zırhlı suvari kuvvetlerini teşkil ediyorlardı. Aynı şekilde bazı ailelerde, askerî yüksek kumanda ve bazı saray vazifeleri irsî olarak babadan oğula intikal ediyordu. 628 yılında kral ikinci Kubad'ın da öldüğü, memleketi büyük zarara uğratan veba salgını sırasında imparatorluk idaresine müdahaleye başlayan bu asiller sınıfı, içlerinde ikinci Husrev'in iki kızı da bulunan yeni kralları tahta çıkarıp indirmekten geri durmadılar. Bir aralık bütün diğer kuvvetleri gölgede bırakan imparatorluk baş kumandanının gücü bile, temellerinden sallanan bu devlet nizamını ayakta tutmağa muktedir olamadı. Son Sasanî imparatoru Yezdigerd 632 de tahta çıktığı zaman Araplar, Pers İmparatorluğunun istiklâline karşı kat'i bir muharebeye girişmişlerdi bile.

Ebu Bekir'in kumandanlarından biri, Bahreyn'in itaata alınmasına iştirak etmiş olan Müsenna b. el-Haris oradan, bir çok akınlar yaparak İran hududunu geçti. Halid b. Velid, Yemame'deki Mesleme isyanını bas-

tırdıktan sonra, Halife'nin emriyle ona iltihak etmişti. Halid ve Müsenna evvelâ, son Lahmîler hükümdarı beşinci Münzir'in 602 de ikinci Husrev tarafından ortadan kaldırılmasından itibaren bedevîlere karşı bir hudud karakolu olarak eski ehemmiyetini çoktan kaybetmiş bulunan Hire üzerine yürüdüler. Hire garnizonunun İranlı kumandanı, Ülleys'te yani eski Vologesias'ta yenilmişti ve şehir artık daha fazla mukavemet gösteremeden müslümanların eline düştü. Bu hâdise 633 yılında cerayan etti.

Güney Babilonya böyle beklenmedik şekilde kolayca ele geçince, Medine'de zaten, Peygamber tarafından hazırlanmış ve el altında bulunan Filistin'in işgali projesi, azimli bir şekilde göz önüne alındı [12]. Bizans ve İran imparatorluklarında oturmakta olan Araplar'ın, yeni kurulan millî imparatorluğa dahil edilerek islâmiyetin nimetlerinden istifade ettirilmeleri icabediyordu. İmparator Herakliyus'a Suriye'deki askerlerin masrafları için lâzım olan parayı o zamana kadar temin eden Melkit kilisesi, İran harpleri dolayısiyle çok borçlandığı için krediyi kesince, Bizansın Şam'daki Arap vassalinden korkulacak bir şey kalmamıştı. Daha evvel Peygamber zamanında iki defa netice alınmadan teşebbüs edilmiş olan bu işin güçlüğü göz önüne alınarak, Suriye'ye karşı yapılacak sefer, Medine'de daha başlangıçta en ince teferruatına kadar hazırlandı, 634 senesi ilkbaharında Ebu Bekir, Suriye'ye iki ordu sevketti. Bunlardan Amr b. As kumandasındaki birinci ordu, Filistin'in güney doğusunu işgal etti; Yezid b. Ebi Süfyan ve Ebu Ubeyde kumandalarındaki ikinci ordu, eski Moab arazisinden içeri daldı. Bizanslılar, ancak, memleketleri içine oldukça girmiş bulunan Amr'ın karşısına büyük bir ordu ile çıktılar. Batıda kazanılan bu muvaffakiyeti haber alan Halid, seçme suvari kuvvetleriyle Babilonya'dan sür'atle hareket edip geldi ve doğu Ürdün'deki ordunun baş kumandanlığını eline aldı. O, bu ordu ile Amr'ın yardımına koştu. Haziran veya ağustos ayında, söylendiğine göre Filistin'de Remle ile Beyti Cibrin arasındaki Ecnadeyn[13] mevkiinde cerayan eden büyük bir muharebede, müslümanların birleşmiş orduları, Aretion kumandasındaki Bizans ordusunu mağlup etti. Aretion, kendisi için Kudüs'te sığınacak bir yer ararken, maiyetindeki kumandanlar dağılan ordularını durdurmağa ve toplamağa, ancak Ürdün'ün öte yakasında muvaffak olabildiler. Bunlar, Beysan'daki su bendlerini yıkarak Ürdün'deki geçidi kullanılamaz bir hale getirdilerse de, Halid'in bu engeli aşmasına mâni olamadılar. Halid 635 ocak ayında, Beysan'ın güney batısında doğu Ürdün sırtlarında toplanmış olan düşmanları üzerine, Yunanlılar'ın Pella dedikleri Fahl mevkiinde hücum ederek onları mağlûp ve perişan ettikten sonra, kendilerini Şam'a kadar kovaladı. Bu arada küçük

12) M. J. De Goeje, Mémoire sur la conquète de la Syrie, 2 e édit. (Mém. d'hist. et de géogr. arabe, II, Leyde, 1901).

bir islâm müfrezesi, kuzeyde memleketin ordudan hali kalmış bir bölgesine girerek Hıms = Emessa şehrini zaptetti. İmparator Herakliyus bu sırada, bir sene evvel sevkedilen orduları idare ettiği bu yerden Antakya'ya çekilmişti. Halid, Şam surları önünde Bizanslılar'a karşı başka bir harbe daha girişti ve onları şehre kapadı. Altı ay muhasaradan sonra 635 eylulunda Şam teslim oldu. Bizce meçhul olan sebeblerden dolayı Halid bu sırada baş kumandanlık vazifesini Ebu Ubeyde'ye devretti. Bununla beraber kendisi, biraz sonra son seferin hakikî idarecisi olmaktan geri kalmadı. Bu sırada imparator, Antakya'dan Suriye'ye, şüphesiz Şam'ı muhasaradan kurtarmakla vazifeli, yeni bir ordu sevketti. Muhakkak ki bu ordu geç kalmıştı, fakat hiç olmazsa Humus'u geri alabildi. Son bahar ve kış mevsimlerinde harp durmuş görünüyor. 636 yazında Bizanslılar Sakellarios Théodoros kumandasında büyük bir ordu ile faaliyete geçtiler. Müslümanlar kendilerini, Ürdün Nehri'nin [14] bir kolu olan Yermük üzerinde bekliyorlardı; burada 20 ağustosta Bizans ordusunu imha edici bir bozguna uğrattılar. Buradan, fütuhata devam ederek kuzeye doğru ilerlediler ve Humus'u ikinci defa zaptettiler.

Ömer Devri

Bu sırada doğuda da İranlılar'a karşı muharebeler devam ediyordu. Halid'in 634 ilkbaharında ayrılmasından sonra Bekr kabilesinden Müsenna, Hire'de başkumandanlığı eline almıştı. Aynı senenin temmuzunda halife Ebu Bekir Medine'de vafat etmiş ve yerine muhacirin'in en gayretlisi ve en hürmet edileni Ömer geçmişti. Bu, evvelce Suriye seferine nasıl enerji ile taraftar idiyse, böylece bu defa da Beni Sakif kabilesinden Ebu Ubeyde kumandasındaki takviye kuvvetlerini Babilonya'ya sevketti; İranlılar da istilâcılara karşı müdafaaya hazırlanmışlardı. Hîre yakınında bulunan Kus en-Natif'de müslümanların karşısına bir İran ordusu çıktı. Ebu Ubeyde orada gemilerden yapılmış köprü üzerinden Fırat nehrini geçip muharebeyi kabul ettiyse de mağlûp oldu ve şehit düştü. Gemilerden yapılmış olan köprü, ifrat derecede gayretli bir müslüman tarafından kısmen tahrip edildiğinden, Müsenna, kaçanların geri çekilme yolunu temin etmek hususunda büyük zahmet çekti. İran imparatorluğunun iç siyasetindeki bozukluklar, galip-

13-14) Bu muharebe hakkındaki malûmat Arap rivayetinin bir kısmında Ecnadeyn muharebesine ait malûmatla karıştırılıyor; bu sebeple bu muharebenin Kitab-ı Mukaddes'teki Yarmus (yarmouth) da yani bugünkü Yuda ovasındaki Hirbet Yermük'de vukua geldiği tahmin ediliyor. Ecnadeyn adı başka bir yerde geçmediği için Rus âlimi Mjednikof şüphesiz haklı olarak bunun, Cennabateyn ile karıştırıldığı neticesine varıyor. Hakikaten burada doğu Cennaba ve batı Cennaba olmak üzere iki komşu mahal vardır; başka yerlerde ekseriya yapıldığı gibi tesniye olarak Ecnadeyn şeklinde birleştirilmiş olabilir.

lerin zaferlerinden istifade etmelerine mâni teşkil ediyordu. Fakat Ömer de bu ilk mağlubiyet üzerine, Babilonya harp sahnesine olan alâkasını tamamen kaybetti.

İranlılar ancak ertesi sene tekrar hücuma geçebildiler. Müsenna onları, Fırat nehrinin batı kollarından biri üzerinde bulunan Büveyb'de bekliyordu. İranlılar'ın şiddetli bir mukabil hücuma geçmelerine rağmen, Müsenna kendilerini mağlup etti ve bunun üzerine müslümanlar taaruzlarını memleketin içlerine kadar götürmeğe cür'et ettiler. 635 yılı yaz mevsimi başlarında İranlılar son ve kat'î bir harp için hazırlandılar. Bu sırada Müsenna ölmüş ve kumanda, Peygamber'in en eski ve en sadık ashabından biri olan Sa'd b. Ebi Vakkas'a geçmişti. İran ordusunun başında bizzat, imparatorluk baş kumandanı Rüstem bulunuyordu. Uzun zamandanberi kadınlar tarafından işgal edilen İran saltanat makamına, tehlikede bulunan hudut eyaletlerini kurtarmak için aşikâr bir surette ciddî gayretler sarfeden genç Yezdigerd daha yeni oturmuştu. Bugünkü Necef'in güneyinde ve harpten sonra tesis edilip bir müddet sonra şehir haline gelen ordu karargâhı Kûfe'ye 30 kilometre mesafede bulunan Kadisiye'de, iki hasım taraf haftalarca birbirlerini bekliyerek karşı karşıya durduktan sonra kat'î neticeli bir muharebe cerayan etti. Bu muharebe hakkında bize bir sürü romantik tafsilât nakledildiği bir hakikattır; fakat bu tafsilât, harbin nasıl cereyan ettiği hakkında vazıh hiç bir fikir vermiyor. İranlılar tarafında müttehid bir stratejik kumandanın mevcut olabileceği tahmin edilemediği, Araplar da kabileleri ayırarak döğüştükleri için, muharebe bir sürü münferit çarpışmalar halinde cereyan etmiş olmalıdır. Muharebe şekli nasıl cereyan etmiş olursa olsun, netice itibariyle İranlılar burada büyük bir bozguna uğradılar; fakat ancak muharebe esnasında Suriye'den gelen yardımcı kuvvetlerle zaferi kazanan müslümanlar da öyle zayiat verdiler ki, evvelâ düşmanların, rahatsız edilmeden çekilip gitmelerine müsaade etmek zorunda kaldılar. Müslümanlar biraz sonra Fırat yoluyla, imparatorluğun merkezi olan Ktésiphon - Séleucie'ye doğru ilerlediler. İranlılar çekilirlerken yaptıkları iki ehemmiyetsiz muharebeden sonra Babilonyayı terketmek mecburiyetinde kaldılar ve Araplar da hükûmet merkezini işgal ettiler. Orada Araplar'ın ellerine geçen ve rivayetlerin harikulâdeliklerini anlattıkları ganimetlerin, uğranılan zayiatı telâfi için Arabistan' da asker toplamak bahse konu olunca büyük bir müşevvik rolü oynadığı tabiidir. İranlılar evvelâ Zağros geçidinin ağzında bulunan Hulvan'a çekildiler. Orada Yezdicerd imparatorluk ordusunun enkazını topladı ve bunları yeniden temin edilen takviye kuvvetleriyle ikmal etti. İranlılar tekrar, Ktezifon'un ötesinde Dicle nehrine karışan Diyale ırmağı vadisinden yavaş yavaş aşağıya doğru sarkmağa cür'et edince, Sa'd, bunları karşılamak üzere on iki bin kişilik bir ordunun başında yeğenini yolladı. Sa'd'in yeğeni

İranlılar'ı, 637 yılının sonlarına doğru, Babilonya ile İran arasındaki kervan yolu üzerinde Cebel-i Hamrin'den aşan geçidin doğu ucunda Diyale ırmağının sağ sahilindeki Celula'da yendi. Hulvan kalesinde İran saray erkânı daha bir müddet tutundu; fakat Medya hududuna kadar uzanan ova, orada devamlı yerleşmelerinin alâmeti olarak ilk camii tesis eden müslümanların elinde idi.

Aynı sene içinde Suriye'nin fethi işi de tamamlandı. Burada müslümanların baş karargâhı, Şam'a yaya bir günlük mesafede bulunan Cevlan arazisinde ve Gassanî hükümdarlarının kendilerine ikâmet ittihaz ettikleri ve askerî ehemmiyetini Emevîler devrine kadar muhafaza etmiş olan Cabiye'de idi. Bu sırada halife Ömer, Ali müstesna, Peygamber'in diğer en ileri gelen ashabiyle birlikte feth edilen memleketlerdeki işleri düzene koymak üzere buraya geldi. Suriye ordusunda hizmet etmekte olan bütün kumandanların iştirak ettikleri bu "Cabiye Meclisi"nde ihtimal, harbe iştirak edenlerle onların evlâtları için feth edilen memleketlerin gelirinden sabit bir gelir verilecek olan tahsisat sisteminin esasları da tesbit edilmişti. Ömer buradan, Halid b. Sabit'i muhasara etmesi için Kudüs şehrine yolladı. Şehir derhal itaat arzetti ve nisbeten çok mülâyim olan teslim şartlarını bizzat Ömer kabul etti. Hıristiyanlara, sadece cizye vermek karşılığında can ve mal emniyeti, kiliselerini muhafaza etmek hakkı ve din hürriyeti bahşedildi; Yahudiler ise kendi yerlerinde oturmak müsaadesini alamadılar. Bizzat Ömer Kudüs'e girdi ve ıssız mâbet meydanında, yahudiler, hıristiyanlar ve müslümanlarca müştereken, dünyanın ortasını gösteren taş olarak kabul edilen mukaddes kayayı temizletti ve orada namaz kıldırdı.

Müslümanlar bir defa Suriye ve Babilonya'ya sahip olunca, bu iki memleketin ortasında bulunan Mezopotamya da kendiliğinden düşmeğe mahkûmdu. Bizans kıt'aları orada, ancak birkaç müstahkem mevkide mevcuttu. Yerli Ârami halk, monofizit itikatlarından dolayı, hâkim bulunan Bizans ortodoksisi tarafından daimî şekilde tazyik edilmişti; bu sebeple imparatorluk nüfuzunun muhafazasına hiç bir alâka göstermiyorlardı. Zaten asırlardanberi, Arap göçebeleri memleketi baştan başa kaplamış ve zaman zaman Edessa (Urfa) ve Hadra'da hüküm bile sürmüşlerdi. Böylece Mezopotamya Arap istilâsı altına geçmek için iyice hazırlanmıştı.

Müslümanların hücumları Suriye'den başladı. Ömer orada 639 yılında Amwas (Emmaüs) [15] da vebanın alıp götürdüğü Ebu Ubeyde' nin vefatından

---

15) Onun hatırası bugün bile hâlâ Filistin müslümanları arasında evliyalardan birinin adı gibi yaşamaktadır. Onun Şam'daki mezarını 1933 yılında Ürdün meliki emîr Abdullah, Gur el-Kebid'de büyük bir araziyi yahudilere kiraya vermiş olduğu için af dilemek üzere tavaf etmişti; bak Revue des études islamiques, 1933, 547, burada hatalı olarak Amr kelimesi emîr kelimesiyle karıştırılmıştır.

sonra İyaz b. Ganim'i, Humus ve Kınnesrin'e, Mezopotamya'yı işgal etmek suretiyle nüfuz sahasını genişletmek vazifesiyle birlikte vali tayin etti. İyaz, senenin ikinci yarısında bu sahaya girdi ve bir buçuk sene zarfında hemen hemen bütün şehirleri teslim olmaya mecbur etti; yalnız Reşeyne, şiddetli bir muharebenin sonunda hücumla zaptedildi. İyaz 641 yılında Ermenista'a kadar bir akın yaptıktan sonra, karargâhına döner dönmez vefat etti.

Mezopotomya ile aynı zamanda Mısır'ın fethi de başladı [16]; burası, eskidenberi meşhur bir buğday anbarı olarak tanındığından, Medine'deki idareye bilhassa arzuya değer mahiyette görünmüş olmalı; buranın karışık vaziyeti zaten daha evvel Peygamber tarafından biliyordu. İmparator Herakliyus 628 yılında Mısır'ı İranlı fatihlerin ellerinden tekrar koparıp aldıktan sonra, Kıptî monofizitleri imparatorluk kilisesine bağlamağa çalıştı; 631 tarihinde, Arap'ların Mukavkas dedikleri, o zamana kadar Kafkasya'daki Phasis'te piskopos olarak bulunan Kyros'u, hem İskenderiye patriği hem de sivil idarenin başı olarak buraya getirdi. Onun kilise siyaseti ve vergi talepleri hususundaki tazyiki Kıptîler'e o kadar ağır geldi ki, Suriye'deki dindaşları gibi bunlar da, Araplar'ı, kurtarıcı olarak selâmlamağa mecbur oldular. 639 aralık ayında, Filistin'e gönderilen ordunun ilk kumandanı Beni Sehm'den Amr b. As, oradan rivayete göre halife Ömer'in emri olmaksızın ve gayri kâfi kıt'alarla, mahsuldar Feyum ovasına hücum etti ve 640 tarihinde Pelusium'u zaptetti. Amr evvelâ daha ileri gitmeğe cesaret edemedi, çünkü Babylone'da yani eski Menfis'te Augustalis Théodoros, çok kuvvetli bir ordu toplamıştı. Ömer, Peygamberin meşhur sahabilerinden olan Zübeyr'i, aynı zamanda, kendi başına hareket etmek temayülünde bulunan Amr'ın hareketini kontrol etmek üzere 5000 kişilik bir takviye kuvvetiyle Mısır'a yolladı. Amr, 640 haziranında Bizanslılar'ı bir meydan muharebesi için kalelerinden dışarı çıkarmağa muvaffak oldu ve onları Heliopolis'te mağlup etti. Bu sırada Babylone kalesi hâla tutunmakta idi. Bizzat Kyros orada Amr ile müzakerelere girişti ve ondan sonra, Araplar'la yapmış olduğu anlaşmalar için imparatorun muvafakatını almak üzere Bizans'a gitti. Herakliyus ona hain nazariyle baktı, fakat 11 şubat 641 tarihinde öldü. Bu sırada Arap akıncıları, yağma ederek ve yakıp yıkarak memleketi vurmakta idiler. Théodoros ısrarla, fakat boş yere, ordusunu takviye etmek için yardımcı kuvvet göndermelerini rica ediyordu. O zaman henüz 11 yaşında olan İmparator ikinci Konstans'ın vasileri, doğudaki işleri, kendi acıklı haline bırakmağa mecburdular; çünkü , kendilerinin, bizzat başkenti tehdit etmekte olan bir ihtilâle karşı askere ihtiyaçları vardı, bundan başka İtalya'da da Lombard'larla harp etmekle meşguldüler. Paskalya yortusundan

16) A. J. Butler, The Arab conquest of Egypt. and the last 30 years of the Roman Dominion. Oxford, 1902.

sonra 9 nisan 641 tarihinde Babylone teslim oldu ve Amr, Nil üzerinden yavaş yavaş İskenderiye'ye yürüdü. Bunun için Bizans hükûmeti Kyros'u Amr ile müzakerelere girişmek üzere tekrar Mısır'a yolladı. Muayyen bir cizye ödemek mukabilinde müslümanlar, hıristiyanlara kilise emlâkini ellerinde bırakmayı ve onların cemaatlarına ait işlerin idaresine karışmamayı taahhüt ettiler. Bu muahede mucibince İskenderiye 17 eylûl 642 tarihinde Bizanslılar'ca boşaltıldı ve Araplar tarafından işgal edildi. Amr b. As, Nil vadisinin islâmlar tarafından işgalinin ilk işareti olarak, Mısır'ın askerî karargâhı ve istikbalin eski Kahire'si olan Fustat'ta, bugün hâlâ kendi adını taşıyan bir cami yaptırdı. Muaviye zamanında yenilenmesi sırasında köşelerine, sonradan türlü değişikliklere uğrıyan ve bugün hâlâ Mısır'ın ve Küçük Asya'nın bazı köy camilerinde görülen, müezzinin durması ve eşya muhafazası için merdivenli küçük kulübeler ilâve edildi ki, bunlar, minarenin en eski şeklidir.

Bizanslılar, İskenderiye'yi tekrar fethetmeği denemek üzere 645 yılında ancak bir defa daha bir filo ile geldiler. Şehirde oturanlar onlara kapıları açtılar ve Amr 646 yılında Bizanslılar'ı buradan sürüp çıkardı. Halife Ömer valilik vazifesini Amr'dan almıştı, fakat yerine geçen halife Osman, bu yeni vali vazifesini başaracak kabiliyette olmadığından, Amr'ı tekrar eski vazifesine iade etti.

Müslümanlar Mısır'da, diğer eyaletlerde olduğu gibi kendilerinden evvelkilerin idarî teşkilâtını aynen kabul ettiler; hattâ ekserisi sonraları Kıptîler tarafından idare edilecek olan vazifeleri, eski sahiplerinin ellerine bıraktılar. Halifenin valisi sıfatıyla bir emîr, askerî ve inzibatî idareyi ifa ediyordu; fakat valinin nüfuzunun büyümesine mâni olmak için emîrin yanına , vergi işlerine bakmak üzere bir de âmil tayin edildi. Bu memlekette işlerin gidişi hakkında oldukça tam bir fikir sahibi olmamızı temin eden papirusların muhafaza edilebilmiş olmasını, Mısır'ın kuru iklimine borçluyuz. Evvelce Romalılar, garnizonlarını iaşe etmek maksadiyle, daha mahsul ortada iken her köyden hububat üzerinden vergi alıyorlardı; Bizanslılar bunu, hükümet merkezlerini beslemek için devam ettirdiler, kendi paylarına Araplar da aynı şeyi, muharipleri ve onların aileleri için talep ettiler. Her nahiyeye, vali her sene bu nahiyenin teslim etmesi gereken hububat hissesi hakkında, ekseriya sene sonuna doğru, yeni ekim mevsiminin başlamasından hemen önce bir talimat gönderirdi. Her bölge reisi, bu aynî verginin tahsiline kendi mes'uliyeti altında nezaret ederdi. Bunun emrinde vergi tahsildarları vardı ki bunlara, vergi olarak toplanan mahsülün yüzde beşi, hizmetlerine ve muhtemel yanlış tahminlere karşılık olmak üzere verilirdi. Bunlar, hükûmete köylüler tarafından teslim edilen mahsülün mahallî küçük

depolara veya mıntakanın ana depolarına nakli işini üzerlerine alırlardı. Hububat bu depolardan su yolları vasıtasiyle merkeze nakledilir ve burada derhal askerlere ve ailelerine tevzi edilirdi. Nahiyeler bu aynî vergiden başka, evvelâ, devlet tarafından bahşedilen himaye için, ikinci olarak dinî serbestiyet müsaadesi için olmak üzere bir de para olarak vergi veriyorlardı. Bittabi köylüler bu parayı ancak mahsullerini satarak elde edebiliyorlardı. Bununla beraber bu ticaret, devlet tarafından sıkı bir şekilde kontrol ediliyordu . Bütün buğdayların, ihtimal satış muamelelerinin de cerayan ettiği resmî bir mahalle getirilmesi mecburî idi. Kaideye göre nakid para ile ödenmesi icap eden vergiler yerine, ihtimal devlet gene zahire alıyordu [17].

Bu arada Pers imparatorluğunun mukadderatı da tamamlandı. 640 yılında kral Yezdigerd, etraftaki memleketler Araplar'ın eline düştükten sonra kendini artık emniyette hissetmediği Hulvan'ı terketmiş ve Fars bölgesine sığınmıştı. Görünüşe nazaran orada son bir mukavemete hazırlandı. Fakat o, Araplar tarafından yeni fethedilmiş olan yerleri tehdit etmeden önce Ömer, sınırda eli altında bulunan bütün kıt'alardan teşkil ettiği bir orduyu Nu'man b. Mukarrin kumandasına vererek onun üzerine saldırttı. Daha muharebenin başında 642 yılında Müslümanlar Hulvan'ın kuzey doğusunda bulunan Karmasin'i işgale muvaffak olmuşlar ve bu suretle de platonun kapısını ellerine geçirmişlerdi. Hemendan'ın yani eski Ekbatan'ın güneyindeki Nehavend'de emekli İran kumandanı Firuzan'ın idaresindeki düşman kuvvetlerinin üzerine saldırdılar. İranlılar sayıca üstündüler, harp günlerce devam etti ve netice uzun müddet belli olmadı. Bizzat Nu'man şehid düştü, fakat onun, daha evvelden Ömer tarafından tayin edilmiş olan halefi Huzeyfe b. el-Yeman, sonunda zaferi elde etti.

Bu mağlubiyetten sonra Pers İmparatorluğu'nun merkezinde müttehid bir mukavemet artık düşünülemez. Dağılan İran ordusu kısım kısım müstahkem şehirlere sığınıp münferid olarak bu şehirleri, devamlı bir şekilde ilerliyen Araplar'a karşı müdafaa etti. Daha 643 yılında bizzat Yezdigerd'in harpten sonra sığınmış olduğu mühim Isfahan şehri düştü. Şimdi kisra, kendisini kovalıyan müslümanlar'ın önünden, Perslerin ana vatanı ve hükûmet merkezleri olan eski Persepolis'e yani Istahr şehrine kaçmağa mecbur kaldı. Yezdigerd, burada bir müddet muvaffakıyetsiz bir şekilde muhasara edildi. Çünkü bu eyaletin her yerinde, bilhassa dağlarda yerli ahali, son bir ümitsiz mücadeleye girişmişti. Istahr'da artık tutunamıyan hükümdar,

17) C. H. Becker, Grundlinien der wirtschaftlichen Entwiclung Aegyptens in den ersten jahrhunderten des İslams, İslamstudien, I. Leipzig, 1924, 201 - 217. — H. Bell, The administration of Egypt under the Umayyade Kkalifate, Byzant. Zeitsch., XXVII (1928), 278 ve devamı. - H. Lammens, Etudes sur le siècle des Omayyades, Beyrouth, 1930, 303 - 323.

doğu eyaleti satrapları yanında müessir bir yardım bulabilmek ümidiyle Hazer Denizi'nin güney sahilindeki dağlık arazinin, yani Taberistan'ın spehbüdünün davetine icabet etti. Kaçışı sırasında Horasan'dan, yani Türk stepleriyle İran arasındaki eski hudud memleketinden geçerken her yerde misafirperverane karşılanmış fakat harbin devam ettirilmesi için yardım istediği zaman kimse kendisini dinlemek istememişti. Ahemenidler krallığının son mümessili Daryüs'e bin sene evvel aynı yerlerde gelip çatan kader, gene burada kendini hissettirmişti. Filhakika Horasan vassali, komşu Türk prensini, bizzat kendi hükümdarı aleyhine kışkırttı. Yezdigerd böylece, taraftarlarından arta kalanları da kaybetti. Bunun üzerine Merv'e kaçtı, fakat şehir ona kapılarını kapadı. Bir değirmenci kendisini evinde sakladı. Hain satrap onu, 651 yılında bu son sığınağında öldürttü. İşte son Sasani imparatorunun akibeti böyle oldu; onun hatırası, millî İran dininin son taraftarları, takvimlerini onun tahta çıkışı ile başlatan Hindistan'daki Parsîler arasında bugün hâlâ yaşamaktadır.

Arap devletinin dahildeki gelişmesi siyasî nüfuzunun muazzam genişlemesine ayak uyduramadı. İdeal olarak bu bir teokrasi devleti idi. Fakat hakikatte dünyevî idarenin kime ait olduğu meselesi, daima cevapsız kalmıştır. Muhammed şüphesiz, yaşadığı müddetçe Allah'ın Resulü sıfatiyle hükümdardı ve otoritesinden hiç kimse şüphe edemezdi. Fakat o halefini tayin etmeğe ehemmiyet vermiyerek vefat etti. Kendisi sağ iken mü'minler onun, cemaatı kıyamet gününe kadar idare edeceğine inanıyorlardı. Fakat bu dünyadan gidince Medine'deki umumî hayat, fırka kavgaları içinde umumî bir inkırazla tehdit edilmiş göründü. Din ve hükûmetin devamı için şahsî bir idareci muhakkak lâzımdı. Veraset hukuku olmadığı gibi intihab için de bu usul mevcut değildi, cemaatı idare etmek için Peygamber'in istifade ettiği Kur'an da Peygamber'den sonra idare başına kimin getirileceği hakkında hiç bir yol gösterici direktif vermiyordu. Ancak cür'etli bir karar, devleti bu ihtilâftan kurtarabilirdi. Peygamber'e sağlığında, muhacirlerden olan taraftarlarının en eski ve en fazla itimada şayan olanları, bunlardan da bilhassa kendisinin en sıkı münasebette bulunduğu iki kayın pederi Ebu Bekir ve Ömer b. Hattab ve kumandanlık kabiliyeti ile tanınmış olan Ebu Ubeyde Âmir b. Abdullah b. el-Cerrah, hükûmet işlerinde daima fikir vermişlerdir [18]. Bunların en mühimmi, uzun boylu olan Ömer'di. Rivayet umumiyetle Ömer'i bize eli kırbaçlı bir kimse olarak tasvir eder. O bu kır-

18) H. Lammens S. J. "Etudes sur le siecle des Oumayyades" adlı kitaptaki tetkiklerinde ve daha evvel "Mélanges de la Faculté Orientale de Beyrout", IV, 113 ve devamı eserinde bunların daha Peygamberin sağlığında bir üçlü idare sistemi kurdukları ve hemen hemen devleti yalnız bu üçlü idarecinin yürüttükleri tezine dayanıyor; fakat bu müellifin şahsî temayülü Peygamberin ehemmiyet ve itibarını küçültmeğe çalışmaktır.

baçla, yalnız kendi kızı Hafse'yi değil, Peygamber'in diğer zevcelerini de itaat ettirmeği Muhammed'den daha iyi biliyordu. Ömer idareyi hemen eline almadı, bil'âkis, Muhammed'in en eski dostu Ebu Bekir'i öne geçirdi. Ebu Bekir de Peygamber'in vefatından iki yıl sonra ölünce, Ömer resmen devlet idaresini eline aldı. Ebu Bekir ve Ömer bu vazifeyi ancak, teokrasinin tek selâhiyetli emîri olan Peygamber'in halifesi sıfatıyla ifa ettiklerini daima hatırda tutuyorlardı. Bunun için Ebu Bekir kendini, "halife" yani, Allah'ın Resulünün vekili diye adlandırdı; Ömer ise evvelâ, Allah'ın resulünün halifesinin halifesi diye zikredilmiş, bu tâbir günlük hayatta çok dolambaçlı göründüğünden sadece "Halifei mü'minin" veya "Emîr ül-Mü'minin" denmişti.

İdare işlerine tesir etmekte, yalnız Peygamber'in muhacirlerden olan arkadaşlarının değil, bunlarla beraber, onların kabiledaşlarının, yani islâmiyeti en son olarak ve ancak islâmiyetin kat'i zaferinden sonra kabul etmiş olan Kureyşliler'in de iştirakleri vardı. Onların bu imtiyazlı mevkilerine ensar muhalefet ediyordu, bunlar daha Peygamber'in sağlığında, muhacirlerin ganimetlerin, bilhassa arazinin taksiminde hisselerinden fazla mal elde etmelerine itiraz etmişlerdi. Evs ve Hazreç kabileleri arasında mevcut olan eski düşmanlık, Mekkeliler'e karşı müşterek menfaatlar yüzünden henüz sönmemişti; öyle ki, Muhammed ensarı teskin etmeğe daima mecbur kalmıştır. Nihayet Medine'de sayıca üstün vaziyette olmaktan çıktılar ve Peygamber'in vefatından sonra istiklâllerini tekrar elde etmek üzere yaptıkları son bir teşebbüs de Ömer'in azmi karşısında akim kaldı. Diğer Araplar'ın isyanı, ensar ve muhacirini müşterek tehlike karşısında birleştirdi; kumanda mevkiinde olmamakla beraber, ensarın fütuhat muharebelerindeki rolleri de mühimdi. Kıskançlık ve entrikalarla tefrikaya düşmüş bulunan bu cemiyet içinde, bilhassa Peygamber'in eski ashabının bir senato üyesi gibi onun aldığı kararları kontrol etmeleri karşısında Ömer güç bir durumda bulunuyordu. İdarede bulunduğu 12 sene zarfında hemen her gün, kendisini yeni vazifeler karşısında bıraktığı için, islâm devletinin daha istikrarlı bir organizasyonunu henüz düşünemiyordu.

Peygamber'in vefatından sonra islâmiyetten ayrılmış ve güçlükle tekrar toplanarak itaat altına alınmış olan diğer Arap kabileleri fütuhat muharebelerinde müşterek menfaat zincirine bağlanmışlardı; bunların feda ettikleri mutlak hürriyetleri, bu harplerin kendilerine temin ettiği muazzam kazançlar telâfi ediyordu. Bizzat Arap Yarımadası dahilinde bundan böyle yalnız bir tek din, islâm dini mevcut olacaktı; bu sebeple Ömer, Muhammed'in müsaade vermiş olduğu Hayber yahudilerini Suriye'ye nakletti. İslâmiyeti kabul eden herkes fiilî (ipso facto) olarak Arap oluyor ve mahmî olarak bir

kabileye intisap ediyordu. İlk önceleri Arap olmıyanların, bil'âkis islâm olmaları aslâ beklenmiyordu, başlangıçtan itibaren mukaddes harplerin gayesi, bu gibileri daha ziyade teokrasinin, doğma büyüme hemşerilerinin, hâkimiyeti altına almaktı.

Böylece Peygamber tarafından kurulmuş olan millî hükûmetten, onun vefatından sonra doğan teokratik imparatorluk, dinî bakımdan ve siyasî bakımdan her birinden ayrı iki sınıfı ihtiva ediyordu. Müslümanlar hâkim sınıf olarak, aynı zamanda askerî zümreyi teşkil ediyorlardı. Askerî zaruretler arkasında dinî ibadetler bir ara tamamen ikinci plâna geçti. Müslümanlar bir ordu halinde teşkilâtlandırıldı. Eli silâh tutan herkes, kabile kabile ve aile aile, bir ordu defterine kaydedildi. Bunlar fethedilen şehirlere yerleştirildiler ve bu sebeple de kendilerine muhacir adı verildi, asırlarca sonra Balkan Yarımadasında hıristiyanların arasında yerleşen Türkler de bu ismi taşıyorlardı. Bu askerler için ekseriya, Mısır'daki Fustat yahut eski Kahire, daha sonra Roma Afrikası'ndaki Kayravan, bilhassa Irak'taki Kûfe ve Basra gibi yeni koloniler de vücuda getirildi.

Fethedilen memleketlerdeki müslüman hâkimiyeti, oldukça uzun bir müddet bu askerî teşkilâtını muhafaza etti. İşgal kuvvetleri kumandanları aynı zamanda halifenin valileri idiler; dinî cemaatla ordu aynı olduğu için, bu askerî kumandanlar aynı zamanda hem imam, hem hatip idiler. Bunlar başlangıçta kadılık vazifesini de ifa ediyorlardı; bu vazife için hususî memurlar tayin edilmesi ancak Emevî sülâlesinin kurucusu zamanındadır. Sadece vergi idaresi, başlangıçtan itibaren, doğrudan doğruya halifeye karşı mes'ul bir memurun uhdesinde idi.

Bir hukuk devletinde iktidar mevkiine ait olan birçok hükûmet işleri, bir vakitler çölde olduğu gibi, şimdi de kabilelerin kendi idarelerine bırakılmıştı. Çölde daha küçük klanlar nizam ve asayişi kendi aralarında tanzim ettikleri halde, şimdi daha büyük kabile grupları, daha küçük toplulukların harpler dolayısiyle dağılmış azalarını bir araya getirmek suretiyle askerî kolonilerle faaliyette bulunuyorlardı.

Arap olmayanlar, Arap askerî sınıfı yanında, daha Asurlularca malûm olan eski Sâmîlerden istiare edilmiş ve sürü mânasına gelen tabî, yani raiyye'nin cem'i olan reâyâ vaziyetinde bulunuyorlardı. Müslümanların sadece zekât vermelerine mukabil bunlar haraç ödüyorlar ve müslümanların iaşesini temin ediyorlardı. Hükûmet bunların dahili işlerine, Arap kabilelerinkinden daha az müdahale ediyordu. Eskiden hıristiyan dininde bulunan memleketlerde piskoposlar sivil işlerin idaresini üzerlerine aldılar; İran'da da küçük ziraatçı asalet sınıfı olan Dihkanlar veya köy kâhyaları idareci vaziyetlerini muhafaza ettiler.

Müslümanlara harpsiz itaat eden şehirler ve mıntakalar, hürriyetlerini ve mülklerini muhafaza ederlerdi; bunlar mukabilinde ödiyecekleri haraç, teslim şartnamelerine hemen dercedilirdi. Silâh kuvvetiyle zaptedilmesi icabeden yerler, galiplerin ganimet hissesi olurdu. Hükûmet, hükümdarlara ait eski mallar ve sahiplerinin terkedip gittikleri araziden başka, bu ganimetlerin beşte birini de alırdı. Arazi ve üzerinde oturan halk dahil ele geçen her şey, fütuhata iştirak eden askerler arasında taksim edilirdi; fakat bu müslümanlar, memlekete şahsen yerleşip ziraatla meşgûl olabilmek için askerî birliklerinden ayrılamadıklarından, eski sahiplerinin kendi topraklarında bırakılmaları icabediyordu. Tatbikatta harple fethedilen yerlerle, harp edilmeden zaptedilen yerlerin vaziyeti arasında esaslı bir fark yoktu; ancak harple ele geçirilen yerlerden alınan haraç keyfî olarak her zaman yükseltilebilirdi. Vergileri tahsil etmek ve bundan, askerlere ve ailelerine, tesbit edilen miktarlarda maaşlar vermek hakkı, bizzat devlete aitti. Daha evvel zikrettiğimiz gibi Ömer, bu maaş sistemini, Cabiye Meclisi'nde tesbit etmişti.

Kendinin büyük eseri olan İslâmiyetin genişlemesi hareketinin tam ortasında, 644 yılında, erkeklik ve olgunluk çağında zalim bir ölüm halife Ömer'i her sene bizzat riyaset etmeği âdet edindiği hacdan henüz döndüğü bir sırada alıp götürdü. Kûfe valisi Mugîre b. Şube'nin, Medine'deki İranlı kölesi Ebu Lü'lü' Firuz, halifeye, efendisinin kendisinden talep ettiği verginin çokluğundan şikâyette bulunmuş, halife de onun müracaatını reddetmişti. Ertesi gün halife sabah namazını kıldırmak üzere camie geldiği zaman, İranlı intikam hissiyle ona birkaç hançer darbesi indirdi ki, bunlardan tehlikeli olan birinin tesiriyle vefat etti. Ölüm onu bu şekilde ani olarak yakaladığı için Ömer, kendisinden sonra yerine geçecek kimseyi tayin hususunda hiç bir tedbir almadı. Ebu Bekir'den sonra en fazla itimad ettiği dostu Ebu Ubeyde, kendisinden evvel vefat etmiş bulunuyordu. Ölümünden sonra meseleyi halledecek olan seçim heyetini, ölüm döşeğinde bizzat kendisinin tayin ettiğini kat'iyetle söyliyebilmek mümkün değildir. Ömer 23 Kasım 644 tarihinde vefat etti.

Osman Devri

Peygamber'in iki damadı Ali ve Osman, en yakın sahabilerinden Abdurrahman b. Avf, Zübeyr ve Sa'd b. Ebi Vakkas, seçim heyeti üyeleri olarak toplandılar. Altıncı üye olarak iştirak etmesi lâzımgelen Talha, Medine'de yoktu ve çok geç geldi. İntihab heyetinin kararı, üyeler arasında en ehemmiyetsizi olan, Emevî sülâlesinden Osman üzerinde tecelli etti. Daha Peygam-

ber nezdinde kendisinin şahsî kabiliyet noksanlığını telâfi etmiş olan aristokrat menşei, terazinin kefesini kendi lehine ağır bastırdı. Bununla beraber, işlerin onunla daha iyi idare edileceği ümit ediliyordu. Fakat, bizzat halife yüzünden değil, nüfuzlarına kendini tamamiyle kaptırmış olduğu sülâlesi yüzünden, bu ümit boşa çıktı. Ümeyye sülâlesi, Peygamber'in soyu Haşimîler'le akraba idi; fakat putperestlik devrinde, kudret ve itibar cihetinden Haşimîler'den üstündü. Emevîler sülâlesinin basiretli reisi Ebu Süfyan, senelerce, Peygamber'e karşı mukavemet eden Kureyşliler'in ruhu olmuştu. Mekke'nin sukutundn sonra Emevîler'in çoğu, Perygamber'in kendilerine büyük bir âlicenaplık gösterdiği Medine'ye göçüp yerleştiler. Daha Ebu Bekir ve Ömer zamanında, Ebu Süfyan'ın oğlu Yezid ve onun ölümünden sonra Yezid'in kardeşi Muaviye ekseriya temayüz etmişlerdi. Emevîler, Osman'la iktidarı ele geçirmiş oldular; zira Osman'ın nüfuzu, soyundan geliyordu. Osman, Medine'deki işlerin idaresini yeğeni Mervan'ın eline teslim etti ve bütün mühim valilik makamlarına kendi akrabalarını getirdi. Peygamber'in, fütuhatla fevkalâde zenginleşen ve Mekkedeki eski mülklerinden başka Taifte de böyle mallar ve bundan başka geniş arazi elde etmiş olan eski ashabı, yeni ortaya çıkan sülâle ile, şimdiye kadarki mevkilerini tehdid edilmiş gördüler. Halifeyi, sülâlesinin tesirinden ayırmağa boş yere çalıştıktan sonra, bizzat onun aleyhine döndüler. Çok geçmeden, Medine'de pek az dostu kaldı; bilhassa Peygamber'in genç ve entrikacı dulu "mü'minlerin annesi" Ayşe, onun aleyhine cephe aldı. Araplar, eyaletlerde de Osman'a karşı kışkırtıldılar.

İlk harp yıllarının karışıklıkları duruldukten sonra din mücahidleri yavaş yavaş bütün gayri menkul ganimetleri hükûmete terketmiş olmakla, bizzat kendilerine zarar vermiş olduklarını anladılar. Bu sebeple hükûmet, verdiği maaşların miktarını kendi başına tesbit etmekle ve hükûmeti rahatsız eden bazı adamlardan bunu tamamiyle kesmeğe muktedir olmakla, her şeyi kendisine borçlu olduğu ordudan müstakil kalabildi. Hoşnutsuzluklar, fırsat düştükçe bir eyalet hazinesinin yağma edilmesi ve bilhassa bu hazinelerin fazlalarını baş şehre göndermelerine karşı protestolar kendini hissettiriyordu.

Bu sistem, Ömer tarafından tesis edilmişti, fakat ona karşı itiraz etmeğe kimse cür'et edemediği halde, Osman selefi tarafından temin edilen otoriteyi temin etmekten uzaktı; bahusus, hemen hemen hepsi kendi sülâlesinden olan valilerin keyfi idareleri de Osman'ın müsamahasına atfediliyordu. Osman'ın ittihaz ettiği bazı akıllıca tedbirler bile, derhal ehemmiyetini küçülten tenkidlerle karşılaşıyordu. 653 tarihinde Irak ve Suriye kıt'alarının da iştirak ettiği Ermenistan seferinde, askerlerin yanlarında taşıdıkları

Kur'an metinlerinde farklar olduğu müşahade edildi. Bu iki eyalet halkı arasında bundan evvel de pek az olmıyan gerginlik, kıraat şekilleri hususundaki bu kavgada sözde kalmıyarak fiili sahaya intikal etti. Halife, bu çeşit hâdiselerin tekrarına meydan vermemek için resmî bir Kur'an nüshası vücuda getirmeğe karar verdi. Daha Peygamber'in sağlığında birçok vahiyler ayrı ayrı vaziyette kaydedilmişti. Ömer, Peygamber'in vahiy kâtipliği vazifesini ifa etmiş genç bir Medineli olan Zeyd b. Sabit'e, bunların bir araya getirilmesi mümkün olanlarının hepsini tesbit ettirmişti. Böylece, umumî bir kıymeti haiz olmak iddiasından uzak bulunarak, tamamiyle hususî bir eser meydana gelmiş, bu da Ömer'in ölümünden sonra miras olarak kızı Hafse'ye intikal etmişti. İşte Osman bu ilk toplu Kur'an nüshasını tekrar gözden geçirtti. Üç meşhur Kureyşli ile birlikte bunu tekrar gözden geçirmek üzere gene Zeyd'i memur etti. Osman'ın teşkil ettiği bu komisyonun, vazifesini nekadar dikkatle ifa ettiği, sonraları eserin her tarafta hiç bir itiraza uğramadan kudsî bir itibara mazhar olmasından anlaşılmaktadır. Hemen o sırada bu halifeye karşı ayaklanmak hususunda Kûfeliler'in işlerine yarayan bir vesile ortaya çıktı. Bunların arasında Peygamber'in en eski sahabîlerinden ve Kur'anı en iyi bildiğini söyliyen Abdullah b. Mes'ud bulunuyordu. Bu zat. gözden geçirilmiş olan Kur'an nüshasının tahrif edilmiş ve eksik olduğuna dair garip bir ittiham ortaya attı. Bu nüshada, Muhammed'in düşmanları arasında Ümeyye sülâlesinin de lânet edilmiş olduğu âyetlerin kaydedilmediğini söylüyordu.

Halifenin, Medine'de başlarında Ali, Talha ve Zübeyr bulunan muhalifleri, umumî hoşnutsuzlukları kendi hesaplarına istismar etmesini bildiler. Her nekadar, hakiki teokrasiyi, Osmanın lâikleştirdiği idaresine karşı müdafaa etmeğe kendilerini davet edilmiş hissediyorlarsa da, ona karşı bir mücadeleye atılmağa da cesaret edemiyorlardı. Bu menfur iş, islâmın maddi vasıtalarını fiilen kendi ellerinde toplamış olan taşralılara bırakıldı. 655 yılında bunlara, din uğruna mücadelede iş görmek için şimdi Medine'de, hudutlardakinden daha çok fırsat bulacaklarını anlattılar. Fırtına Kûfe'de koptu. Burada Osman'ın valisi bulunan Said, 655 haziranında hacdan döndüğü zaman, Ali'ye şahsen bağlı olan Yemenli Malik el-Eşter kumandasındaki bin kişilik bir kuvvetin, kendinin şehre girmesine mani olduğunu gördü. Osman, bu defa da Said'i, Kûfeliler'in hoşlanacakları bir adamla değiştirmek suretiyle felâketi önliyebileceğini ümit etti.

Mısır'da Osman, memleketin fatihi olan Amr b. As'ı azlederek, yerine, daha evvel Peygamber'in sürgün etmiş olduğu yeğeni İbn-i Ebi Serh'i vali tayin etmekten çekinmedi. Serh, yalnız Amr'ın tahriklerine hedef olmakla kalmadı, aynı zamanda Ebu Bekir'in müfrit bir Ali taraftarı olan evlâtlığı

Muhammed b. Ebu Huzeyfe'nin tahriklerine de mâruz kaldı. Daha Mısır filosunun, İmparator Konstans tarafından sevkedilen Bizans gemileriyle Likya sahillerinde yaptığı büyük bir deniz muharebesinde, gayri memnunlar, şimdi artık hakiki mukaddes cihad ihmal ediliyor bahanesini ileri sürerek, bir gemi ile geri dönmüşlerdi. Bundan bir sene sonra beşyüz Arap, Medine'deki dahilî düşmanlara karşı Allah'ın istediği mücadeleyi açmak üzere Mısır'dan yola çıktılar. Bunlar, 656 nisanında Medine önüne geldiler ve Medineliler'in büyük bir kısmı bu gelenlere iltihak etti. O zaman dünyanın en kudretli imparatorluğunun başında bulunan Osman, ikametgâhında, emri altında en küçük bir kudret vasıtasına bile malik değildi; bu itibarla bu beşyüz Mısırlı ihtilalci ile müzakereye girişmeğe mecbur kaldı. Suiistimalleri meydana çıkaracağını vadederek onları, çekilip gitmeğe ikna etti. Bu hâdise Emevîler'in ekmeğine yağ sürdü. Halifeyi, ilk cuma hutbesinde, Mısırlılar'ın haksız olduklarını anladıkları için gittiklerini söylemeğe ikna ettiler. Bu hâdise üzerine Medineliler o kadar galeyana geldiler ki, halifeye lânet ettiler ve kendisini taşladılar. Artık ebedî olarak bir daha giremiyeceği camiden baygın bir halde dışarı çıkmağa mecbur oldu.

Medineliler halifenin evi önünde bir toplantı tertip ettiler ve artık buradan ayrılmak istemediler. Osman'ın, Mısır'daki valisi İbn-i Ebi Serh'a, isyankârları, geri döndüklerinde ortadan kaldırmasını ima eden bir mektubunu elde ettiklerini söyliyerek Mısırlılar da geri döndüler. Şüphesiz halife kendisine gösterilen mektuptan haberdar olduğunu inkâr etti, bunun üzerine, kendinin haberi olmadan böyle bir şey vuku bulabildiğine göre, istifa etmesi istendi. Bu teklifi vekarla reddetti; fakat sedece akrabalarından birkaçı, kölelerinin ve azadlılarının müdafaa ettikleri evinde muhasara altına alındı. Bu isyanın asıl müsebbipleri olan Ali, Talha ve Zübeyr, zevahiri kurtarmak için geride duruyorlardı. Kurnaz bir kadın olan Ayşe de, daha sonra bu işe iştirak etmediğini söyliyebilmek için, Mekke'yi ziyaret bahanesi altında şehri terketti.

Son mücadeleyi, attığı bir taşla Mısırlılar'dan birini öldüren Osman'ın müdafilerinden biri açtı. Bu kaatili teslim etmekten imtina edilince, âsiler hücuma başladılar. Bir komşu evinden Osman'ın evine baskın ettiler, mücadeleye iştirak etmeden sakin sakin mürakabeye dalmış olan halifeyi şehid ettiler ve evini yağmaladılar. Bu hâdise 17 Haziran 656 yılında cerayan etti. Halifenin kanı okumakta olduğu Kur'an sahifesinin üzerine döküldü. Bu esnada Osman'ın Kelb kabilesine mensup olan ailesi Naile de yaralanmıştı, cenazeyi, bu kadın, birkaç dostunun yardımiyle gecenin sükûneti içinde toprağa gömdü. Sonra, halifenin kesilmiş birkaç parmağını, onun yeğeni Suriye valisi Muaviye'ye gönderdi; Muaviye de bunları, halifelerinin

intikamını almak hususunda mü'minlerin heyacanlarını tahrik maksadiyle, camiin minberinde teşhir ettirdi. Muaviye tarafından yardım için gönderilmiş olan kıt'alar, bu katil haberini öğrenince, yarı yoldan geri döndüler.

Ali Devri

Daha muhasara sırasında Peygamber'in damadı ve bu esnada müslümanlar arasında itirazsız olarak birinci sayılan Ali namaz kıldırmış ve Mekke'ye giden hacılara da bir emîr-i hac tayin etmişti. Osman'ın şehit edildiği gün camide halife olarak resmî biatı kabul etti. Fakat görünüşte şimdiye kadar onun lehine çalışmış olan Talha ve Zübeyr, kendisinden ayrıldılar ve katil hâdisesinin mes'uliyetini ona yüklediler. Ayşe'nin arkasından Mekke'ye gittiler. Ümmül'mü'minin'in Ali'ye karşı eski bir kini vardı; onun biatı kabul ettiğini haber alınca, mü'minleri şehid edilen halifenin intikamını almağa davet etti. Kendisine yalnız Emevîler değil, Ali'ye karşı nefretten başka bir şeyde kendisiyle müşterek olmayan sair bir çok kimseler de iltihak etti. Uzun zaman Basra'da valilik etmiş olan ve hâlâ orada alâkası bulunan İbn-i Âmir'in tavsiyesi ile oraya gitmeğe karar verdiler. Osman'ın ölümünden dört ay sonra, Irak'a giden yolun kenarındaki karargâhında toplanmış olan Yemenliler, yola koyuldular.

Basra'ya varınca, kendilerine iltihak etmiyerek Ali'nin emirlerini beklemek isteyen valiyi haincesine katlettiler. Şehrin işgalinden hemen sonra, Talha ile Zübeyr arasında imamet meselesinden dolayı çıkan ihtilâfı Ayşe, bu vazifeyi kendi yeğeni ve Zübeyr'in oğlu Abdullah b. Zübeyr'e havale etmek suretiyle yatıştırdı.

Ali, kendisini himaye edecek kıt'alar artık orada mevcut olmadığından, Medine'de kalamadı. Ali, 656 ekiminde, başlangıçtanberi Basralılar'la aralarında bir sürü rekabetler bulunan Irak'ın ikinci yeni kurulmuş şehri olan Kûfe'de, istinad edebileceği askerî kuvveti elde etme ümidiyle maiyetinde birkaç yüz adamla Irak'a gitti. Şehre, önden, oğlu Hasan'ı gönderdi; Hasan şehrin muhafızlarını babası lehine kazanmağa da muvaffak oldu. Ali, Zukar mevkiindeki karargâhında kaldı ve 12.000 Kûfeli kendisine iltihak ettikten sonra, oradan Basra üzerine yürüdü. Talha ve Zübeyr ile yapılan birinci müzakere neticesiz kalınca harbe girişildi. Ayşe'nin bu iki taraftarından biri ölüm derecesinde yaralandı, ikincisi de vicdan azabı duyarak harp meydanını terketti ve kaçarken öldürüldü. Eski bir Arap âdetine göre muhariplerin cesaretlerini kamçılamak için Ayşe'nin, üzerine bindiği devenin önünde muhacimler durakladılar. Ancak harbin adını kendisinden aldığı Ayşe'nin bindiği deve yıkılınca, 4 Aralık 656 tarihinde Ali zaferi elde etti.

Ayşe, Ali'ye, kendisini himaye etmesini teklif etti; fakat Ali bunu reddettiğinden, Medine'ye dönmeğe mecbur oldu; orada hususî hayata çekildi ve 13 temuz 678 tarihinde 64 yaşında olduğu halde vefat etti. Ali bütün Irak'ta halife olarak tanındı, orada kaldı ve hükûmet merkezini Kûfe'de kurdu.

Böylece, Arabistan ve bilhassa uzun zamandanberi maddî kuvvet kendisinde bulunan Medine, kendi hâkim rolünü eyaletlere terketmiş oldu. Peygamber'in Medine de, kalmış olan ashabı, bütün siyasî nüfuzlarını kaybettiler. Bunlar kendilerini yalnız hadis tetkiklerine verdiler. Ferdin ve cemaatın, hayatını onu örnek tutarak tanzim etmesi lâzımgelen Peygamber'in sünneti onların muhitlerinde şevkle münakaşa edildi ve kat'î şekilde tesbit edildi. Dinin amelî kısmı, daha evvel gösterdiğimiz gibi her gün kılınan namazların sayısında yeni muhitin tesirinden kendini kurtaramadı. Medineliler'in, hilâfetin karakteri hakkındaki politik teorileri, hiç bir zaman kat'î bir şekilde gerçekleşmedi. Vatandaş hayatı için, zaten eyaletlerdeki Roma hukuku prensiplerinden müteessir olmuş görünen mer'iyetteki teamül hukuku, vaziyetin icabına göre, islâmiyetin temel prensiplerine uydurulmaya çalışılıyordu. Bir vaziyetin makbul veya gayri makbul olduğu hakkındaki hüküm, adalet prensiplerinden ziyade ahlâkî mülâhazalarla tayin ediliyordu. Hadisin şifahî oluşuna, uzun müddet bağlı kalındı; Peygamber'in hadisinden kim kaydettiyse, kendi hususî malı olarak muhafaza etti; bu hal, hadis ve fıkıh kitâbî bir şekil alıncaya kadar, daha bir asır devam etti. Daha laik temayüllü olan ve kendilerini taşralılar tarafından siyasî idareden uzaklaştırılmış gören aristokrat zümre daha kolay hayat zevklerine kapıldığı halde, bir zamanlar yakın Şark'a hükmetmiş olan şehir, şimdi dindar kimseler için bir ilimde derinleşme merkezi haline geldi. İçerisinde, oraya gelenlerin arzularına göre istifade edebilecekleri satranç, diğer dama oyunları vasıtaları ve kitaplar bulunan ilk okuma ve oyun salonu, hususî bir zengin şahıs tarafından Mekke'de açıldı. Medine'de, şair el-Ahvas aşk şiirlerini yayıyor, İranlı Yunus, musikiyi, yeni yabancı makamlarla incelmiş olan hissî hayata uyduruyordu. Bununla beraber Medineliler'in günlük hayatları daima böyle uyuşturucu şeylerle geçmiyordu. Medinet ün-Nebi, az zamanda, yalnız en iyi değil, en akıcı hanendelerin barındığı bir yer olarak da şöhret kazandı.

Osman'ın katlinin intikamını almak vazifesi, Emevî sülâlesinin reisi ve Suriye valisi bulunan Muaviye b. Ebu Süfyan'a düşüyordu. Fakat o, bu vazifeyi yerine getirmeden evvel, kendi eyaletinde Bizanslılar tarafından hâlâ tehdit edilmekte olan mevkiini emniyet altına almağa mecburdu. Bunun için de, her şeyden önce Mısır'a ihtiyacı vardı. Ali tarafından oraya gönderilmiş olan valiyi hapsettirmeğe muvaffak oldu. Memlekete bizzat hâkim olmadan önce, bütün imparatorluk dahilinde kendini zorla tanıtmak ikti-

darına, Halife olmak vasfıyla sahip bulunan Ali ile uzlaşmak lâzımdı. Ali 657 ilk baharında kuzey doğuya doğru yola çıktı; Suriye hududunda, Fırat'ın sağ sahilinde, Rakka ile Balis arasında bataklık, sık kavak ve söğüt ağaçları dikilmiş, su birikintileriyle kaplı Fırat nehrine doğru taş döşeli tek bir yolun uzandığı dar bir arazide, Sıffın'de Muaviye'ye rasladı.

Muaviye'nin, Osman'ın kaatillerini kendilerine teslim etmek hususundaki isteklerini Ali yerine getiremediği için, boş müzakerelerle aşağı yukarı bir ay geçti. Mayıs ayında muharebeye başlandı ve Ali kendi orduları için nehrin geçit yerini zaptetmeğe muvaffak oldu. 19 Haziranda, mukaddes barış ayı Muharremin birinci günü bir mütarekeye varıldı. Fakat müzakerelerden bir netice elde edilmedi. Mukaddes ayın sonunda muharebe tekrar başladı. Harbin neticesi uzun müddet şüpheli kaldı; aynı kabileye mensup kimselerin bir kısmı beri tarafta, diğer kısmı öteki tarafta bulunduğundan, harp etme arzusu fazla değildi. Her ne kadar Suriyeliler, disiplinsiz olan Irak ahalisine nazaran fevkâlade bir askeri talim görmüşlerse de, Iraklılar Ali'nin heyacanlı bir taraftarı olan Malik el-Eşter'in kumandası altında Suriyelileri çok yakından öyle sıkıştırdılar ki, bu sırada Muaviye kaçmayı bile düşünüyordu. Her iki taraftaki dindar Kur'an karileri sulh için gayretle çalıştılar. İşte, Mısır'ın fatihi ve eski valisi kurnaz Amr b. As'ın Muaviye'ye, hâkimiyet hususunda elde edilecek netice için Allah'ın kelâmına müracaat ettiklerinin alâmeti olarak mızraklarının uçlarına Kur'anlar takarak yeni kıt'alar ileri sürmesini tavsiye etmesi bu sıradadır. Bu harp hilesinin aslı olmasa bile, herhalde Iraklılar, artık zaferi elde ettiğini zanneden Ali'yi, harbi durdurması ve yeniden Muaviye ile müzakerelere girişmesi için zorladılar. Kur'ana dayanarak iki taraf arasında hüküm vermek için iki hakem, Muaviye namına Amr b. As ve Ali namına da Ebu Musa el-Eş'arî'nin seçilmeleri hakkında bir karara vardılar. Bunlar ramazan ayında , Irak'la Suriye arasında bir yerde toplanacaklardı. Hakemler, Maan ile Petra arasındaki eski Edom arazisinde bulunan Ezruh'da toplandılar. Bu iki hakemden her biri dörtyüzer kişilik maiyetleriyle geldiler ve müzakerelerin şahidleri olarak Peygamber'in ileri gelen ashabından olan bir çok kimse de bunlara katıldı. Fakat daha evvel müzakerenin bir ruznamesi hazırlanmamış olduğundan, her iki taraf, mevzu dışında konuşmalarda bulundular. Iraklılar, Ali'nin hilâfetinin sedece hukuken şekle uygun basit bir tekidinin yapılacağını zannediyorlardı. Buna mukabil Muaviye, Ali'nin Osman'ın katlinde medhaldar oluşunun, onun hâkimiyeti elde etmek ehliyetini kaldırıp kaldırmıyacağını tahkik ettirmek istiyordu. Kendisinin hakemi, her iki rakibi hilâfet makamına talip olarak ele alıyordu. Neticede yeni tekliflerle karşı tarafa, her ikisini de hal' edilmiş olarak ilân etmeğe iknaa muvaffak oldu. Ali böyle bir karara razı olmadığından ettiği yemini bozmaya ken-

dini mecbur gördü. Kendisini böylece hakir duruma sokunca, Muaviye'-nin kıt'aları komutanlarına halife diye biat ettiler.

Bu andan itibaren Ali'nin Irak'taki durumu sür'atle vuzuhsuzlaştı. Daha Sıffin dönüşünde, ordusundan, büyük bir kısmı Temim kabilesi halkından müteşekkil olan bir gurup ona, bir mahkemenin vereceği karara razı olduğu için itiraz etmişlerdi. Onlar bir hüküm için yalnız Allah kelâmına müracaat edilmesini istiyorlardı; bunlar Ali'den ayrılıp Kûfe'den pek uzak olmıyan Harura köyüne çekildiler ve içlerinden Abdullah b. er- Rasibî adındaki birini kendilerine halife seçtiler. Ezruh kararı Kûfe'de öğrenilince, Ali'nin diğer bir çok taraftarları "ayrılanlar" Havariç [19] namı altında şehri terkettiler ve Harura'daki adamlara iltihak ettiler. Şefleri, İran'a giden yol üzerinde, İleride Bağdad'ın kurulacağı yerden uzak olmıyan, Dicle nehrinin köprü başında, bu nehre dökülen Nehruvan kanalı yanında bir ordugâh kurmuştu. Ali bu asîlere burada 17 temmuz 658 de hücum etti ve onları müthiş bir bozguna uğrattıysa da, bu tarikatı tamamiyle ortadan kaldıramadı.

Bu sırada Muaviye, Ali'nin hücumunun geri bıraktığı Mısır'ın fethi işini tekrar ele aldı. Ali tarafından yeni tayin edilmiş olan vali karşısına çıktı ve 658 temmuzunda Nil vadisinin ağzında mağlûp edildi. Bundan sonra, memleketin itaat altına alınması işi Amr b. As'a terkedildi. O, Bizanslılar'ın hücumunu önlemek için, aynı yıl içerisinde İmparator Konstans ile senevî bir vergi ödemek karşılığında bir anlaşma aktetti. Muaviye 660 mayıs ayı sonunda Kudüs'te halife olarak tantanalı bir biat resmi yaptırdı. Muaviye'nin orduları durmadan Irak'a hücum ettikleri için Ali' Suriye'ye karşı bir sefer tertip etmek üzere kuvvet topladı. Fakat daha harbe girişmeden önce 24 Ocak 661 tarihinde Kûfe'de camide şehid edildi. Bu intikam alma Nehru-van hâdisesinin bir neticesi idi. Bu cinayetin ifasını, Ketam kabilesinden olan bir kadın, sevgilisi İbn-i Mülcem adındaki birine, kendisiyle evlenme kar-şılığı olarak yüklemişti.

---

19) Bu isim daha sonra, yalnız hilâfet meselesi hakkındaki sert noktai nazarları müşterek olan muhtelif idarelere karşı ayaklanan ihtilâlcilere ve muhtelif tarikatlere geçmiştir. (Halife ancak ümmet tarafından intihab edilendir; bu icab ederse siyahî bir köle de olabilir). Bunların son kalıntıları bu gün hâlâ Ummanda ve batı Trablusta bulunmak-tadırlar. Bak. J. Wellhausen, Die religiös - politischen Oppositionsparteien im alten İslam (Abh. d. Ges. d. Wiss, zu Göttingen, N. F. V., 2. Berlin, 1901).

5. BAHİS

EMEVÎLER

Muaviyenin fütuhatı

Muaviye [20], daha Alin'nin şehid edilmesinden evvel, Mezopotamya'dan Irak'a doğru yola çıkmıştı. Ali'nin beceriksiz oğlu Hasan evvelâ halef olarak babasının yerine geçti, fakat ordularını harbe sevketmek hususunda bir karar verebilecek kudrette değildi. Muaviye ile müzakerelere razı oldu ve Kûfe beytülmalinde mevcut olan beş milyon dirhemin kendisine terkedilmesine mukabil isteklerinden vaz geçti. Daha sonra kurulacak olan Abbasî sülâlesinin ceddi Abdullah b. Abbas, daha evvel Basra'daki devlet hazinesini alıp kaçarak Muaviye'ye iltihak etmişti.

Irak'ın daimî şekilde kaynaşan halkı arasında kendi nüfuzunu saydırmak gibi güç bir işi, Muaviye, Kûfe ve Basra'daki valilerine bıraktı. Genç bir delikanlı iken doğduğu yer olan Taif'i âdî bir cinayetten dolayı terketmek mecburiyetinde kalan ve daha 629 yılında Medine'ye, Muhammed'in yanına gelmiş olan merhametsiz bir şöhret düşkününü, Mugîre b. Şu'be'yi, Kûfe'ye tayin etti. Mugîre, Peygamber'in teklifi üzerine bir müddet sonra doğduğu memleketteki İlâhenin putunu kırmış ve böylece dindarlık yoluyla kendisine, yeni dinî aristokrasi içinde bir mevki temin etmesini bilmişti. Sasanîlere karşı yapılan harplerde, farsça bilmesi sayesinde siyasî bir şöhret elde etti. Bu sebeple Ömer, kendisini Bahreyn valiliğine tayin etmek suretiyle mükâfatlandırmış, sonra bu memuriyetini çok daha mühim olan Basra'ya tahvil etmişti. 638 senesinde zinadan dolayı azledildi; fakat tedbirlilik edip dahilî muharebelere karışmadığından, tekrar iş başına getirildi. Kûfe valisi sıfatiyle, Suriyelilere karşı nefretlerini gizlemiyen maiyeti halkının, kâh Haricîlere karşı, kâh Ali taraftarları olan Şia'ya karşı kullandığı mahirane siyasetle, açıkça vaziyet almalarına mani olmayı bildi.

Basra valisi Ziyad [21] da aslen Taifli idi, fakat nesebi çok karışıktı. Ancak, bir cariye olan annesi Sümeyye biliniyordu, bu sebeple İbn-i Ebihi "babasının oğlu" diye çağırılıyordu. Basra ordusunda kâtiplikle işe başlamıştı. Ali onu İran'a yollamıştı, o, zekâsı ve mülâyim hattı hareketiyle bu mıntaka halkını tamamiyle Ali lehine elde etti ve burada 662 yılına kadar

20) H. Lammens, Etudes sur le règne du calife Omayyade Mouawiya, I. Mélanges de la Faculté oriantale de Beyrout, 1906.

21) H. Lammens. Ziyad ibn Abihi, vice - roi de l'İraq, lieutenant de Mouawiya. Rivista degli studi orientali, IV, 1 - 45, 199-236, 632-693., Etudes sur le siècle des Omayyades. Beyrout, 1930, 27 - 162.

Muaviye'ye tâbi olmaksızın kaldı. Bundan sonra, hemşerisi Mugîre, onun yeni idare ile barışmasına tavassut etti. Muaviye Ziyad'ı Şam'a dâvet etti ve Emevî sülâlesinin menfaatları bakımından fevkalâde faydalı olan bu zatı, babası Ebu Süfyan'ın gayri meşru oğlu olarak tanımak suretiyle kendi soyuna bağladı. Sonra onu vali olarak Basra'ya yolladı; Ziyad orada, Arap edebiyatında meşhur olan siyasî bir nutuk ile vazifeye başladı; o, yeni teb'alarına karşı irad ettiği bu nutukta, kendilerinin şimdiye kadar yaptıkları yolsuz isyan ve itaatsizliklere karşı şiddetli tedbirler alacağını bildiriyordu. Ziyad, demir gibi bir irade ile, kabileler arasındaki mücadelelerden ötürü tamamen sıfıra inmiş bulunan devlet otoritesini yeniden tesis etti. Derhal, vilâyeti hudutlarından çölün ortasına kadar, kendisinden evvel tamamiyle meçhul olan bir asayiş tesis etti. Mugîre'nin 670 yılında ölümünden sonra, onun vilâyetinin idaresini de kendi üzerine aldı.

Kendisinden evvelki valinin müsamahası yüzünden Ali'nin şımarmış olan taraftarları Ziyad'a derhal silâhlı bir isyana kalkmakla, kendileriyle açıktan bir anlaşma fırsatı verdiler. Bu hükûmet darbesini büyük bir müşkilâta uğramadan önleyince, kabileler arasındaki asker birliklerine isyana son verilmesini emretti ve bunlardan, her birinin başında itimadlı bir adam bulunan dört gurup teşkil etti. Şiddetle bastırılmış olan Kûfeliler aileleriyle birlikte , İran'ın doğu eyaleti olan Horasan' daki 50.000 kadar bedevînin yanına nakledildiler. Basra'dan imparatorluğun bu şehirden itibaren fethedilmiş olduğu bütün doğu yarısını, Muaviye bu sırada alâkasını daha çok batıya yönelttiğinden, hemen hemen, müstakil bir hükümdar gibi idare etti. Muaviye'nin kendisine karşı beslemiş olduğu büyük itimadı, 675 yılında Kûfe'de vebadan ölünceye kadar tamamiyle hak etti.

Muaviye'nin hükûmet merkezi Suriye'de idi. Irak'taki Arap ahalinin büyük bir kısmı ancak fütuhat harplerini takip ederek çölden geldikleri halde, Suriye Araplarının ekserisi asırlardanberi bu memlekette oturmuşlar, hıristiyan kilisesi ve Roma imparatorluğu ile uzun temasları dolayısiyle siyasî nizama uymaya alışmışlardı. Şam'da hüküm sürmekte olan Muaviye'ye, eski Gassanîler sülâlesinin meşru bir varisi nazariyle bakıyorlardı. Muaviye'nin karısı, Suriye'nin en kuvvetli kabilesi olan güney Arabistanlı Kelb kabilesine mensup mümtaz bir kadındı, tahtının varisi olan Yezid bu sebeple bu kabilenin himayesinin garantisi altında idi. Muaviye, Ali ve Haşim soyuna mensup olan eski hasımlarını zengin hediyeler vasıtasiyle elde etti. Emevî sülâlesinden olan akrabalarına karşı öyle nazikâne bir ihtimamla muamele etti ki, artık bunlar, ne bizzat kendisi için, ne de oğlu için tehlikeli olamadılar. Kendi zamanındaki şairlerin, efkâr-ı umumiye üzerinde hâlâ icra etmekte oldukları büyük tesiri, daima kendi sülâlesinin menfaat-

larına hasrettirmeği bildi. Teb'ası bulunan Aramî aslından olan kabileler halkı uzun zamandanberi tanıdıkları Araplar'la iyi münasebetler içinde yaşıyorlardı. Araplar, burada Irak'takiler gibi yeni tesis edilmiş kolonilerde değil, bil'âkis büyük şehirlerde, hattâ bazan kendileriyle aynı çatı altında ibadetlerini yaptıkları hıristiyanlar arasında oturuyorlardı. Muaviye'nin sarayında hıristiyan Sarcun b. Mansur, maliye işleri hakkında büyük ölçüde bir müşavir rolü oynuyordu. Hıristiyanlar bu müsamahanın karşılığını, Hıristiyan rivayetlerinde, hattâ İspanyol vekayinamelerinde rasladığımız gibi, Muaviye ve sülâlesine karşı derin bir muhabbet beslemek suretiyle ödediler. Ayrıca Muaviye kendi Araplar'ını, şarklı bir müstebit gibi değil, belki eski bir kabile seyyidi gibi idare etti. O, siyasî kararlarını, camide cum'a namazında, kendisi için daha ziyade bir hâkim kürsüsü mahiyetinde olan minberden izah etmeği âdet edinmişti; bundan başka, sarayında kendileriyle daima dinî mübahaselerde bulunduğu asil sınıfa mensup reislerin huzurunda da fikirlerini açıklıyordu. Keza, ricalarını arzetmek, kabileler arasında çıkan ihtilâflara çare aramak üzere sık sık eyaletlerden gelen murahhas heyetleri de kabul ediyordu. Bütün bu münakaşalarda onun karakterinin esas hatları, bir seyyidin birinci derecede bir meziyeti olarak kabul edilen ve ekseriya Araplar'da çok nadir tesadüf edilen yumuşak bir itidal ve nefse hâkimiyet şeklinde tezahür ediyor. Muaviye, Ömer'in kurduğu ve dahilî harplerin sarsmış olduğu temeller üzerinde, büyük selefi gibi, Romalılar'ın Yunan tarzındaki idarelerinin asırlardanberi muhafaza edilmiş olan tecrübesine bağlı kalmak suretiyle islâm devletini yeniden tesis etti. Maliye işlerinde de, o zamana kadar eyaletler tarafından ancak zor kullanarak devlet hazinesine ödenmekte olan vergileri yeniden tesbit etti ve bu vergilerin muntazam bir şekilde tahsili için daimî bir dikkat sarfetti; aynı zamanda beytülmali, daha evvelki devlet reislerinin kendi mensupları için ihdas ettikleri büyük maaşların bir kısım yükünden de kurtardı. İç harplerdenberi çok ihmal edilmiş olan Hicaz eyaletindeki toprak ziraatının kalkındırılması için büyük mikyasta çalışmalarla ziraata hizmet etti.

Muaviye, Bizanslılar'a karşı bir harp açmayı, daima en mühim vazifelerinden biri nazariyle baktı [22]. Daha Ömer'in hilâfeti sırasında vali sıfatiyle onlara karşı harbe başlamıştı. Bu sırada kendisi, Fenikeliler'in sahil şehirlerini hâlâ Bizanslılar'ın elinde buldu. Bu şehirleri, kat'î olarak ancak Osman zamanında yaptığı ikinci bir harple Bizanslılar'dan alabildi. Bu elde ettiği

22) J. Wellhausen, Die Kämpfe der Araber mit den Rhomäern in der Zeit der Umaijaden (Nachr d. Ges. der Wiss. Göttingen, 1901, 91 ve devamı.) [M. Canard, Les expéditions des Arabes contre Constantinople dans l'histoire et dans la légende (Journ. asiat. 1926, I, 61 - 126). - Brooks. The Arabs in Asia minor (Journal of high. Studies, XVIII, 182 ve devamı.].

yerleri emniyet altına alabilmek için düşmanın karşısına, denizde de çıkmak mecburiyetinde idi. Ömer bu hususta muvafakatını ondan esirgemişti; ancak Osman, Araplar'a şimdiye kadar meçhul kalmış olan, fakat çabucak hâkimi oldukları bir sahaya adım atmalarına razı oldu. Muaviye 649 yılı yazında kıbrıs'a hücum etti, hemen altı sene sonra İstanbul'a karşı bile bir donanma hazırladı. Herakliyus'un oğlu ikinci Konstans, Likya sahillerinde onu karşıladı, fakat mağlûp ve mahvoldu. Bu muvaffakiyetlerine rağmen Araplar daha hedeflerine ulaşamadılar; çünkü aynı zamanda kara yolundan ilerliyen Muaviye orduları Kapadokya'daki Kayseri'yi geçememişdiler. Ali ile mücadele etmek için, Muaviye'nin, sulhü Bizanslılar'dan para ile temin etmesi icabetti. Fakat İmparatorluğu kendi idaresi altında birleştirir birleştirmez, her sene yaz mevsimlerinde Anadolu'ya bir akın etmek suretiyle harplere tekrar başladı. Muaviye kıt'aları, iki defa Bizans'ın baş şehrine kadar geldiler, fakat bu şehir, üstün kültürü sayesinde barbarların bu hücumlarına karşı kendini müdafaa etmesini bildi. 667 senesinde Saborios adındaki bir Ermeni âsî çete reisi Araplar'dan imdat istedi. Fakat Araplar Malatya'ya geldikleri zaman, isyan, İmparator tarafından bastırılmıştı bile; bununla beraber, Araplar kadıköy'e kadar ilerlediler. Bunun üzerine Muaviye, şimdiye kadar kendi zevk ve safasında yaşamış olan öz oğlu Yezid'i, ordu ile beraber yolladı. Araplar kışı Kadıköy'de geçirdikten sonra, ilk baharda doğrudan doğruya Bizans üzerine yürüdüler; fakat daha yazın, muhasarayı kaldırıp Suriye'ye dönmeğe mecbur oldular. Muaviye 674 yılında hıristiyan kudretini kalbinden vurmak için yeni bir enerjik teşebbüste daha bulundu. Kuvvetli bir donanma gönderdi ki, bu donanma, Kyzikos'da, Marmara denizinin güney sahilinde tutunmağa muvaffak da oldu. Buradan yedi sene, Bizans'ın merkezini sıkıştırdı, fakat şehrin kuvvetli istihkâmları ve rum - ateşi karşısında hiç bir şey yapmağa muvaffak olamadı. Muaviye nihayet Bizanslılar'la bir muahede aktederek bu neticesiz mücadeleyi terketti.

Araplar Hıristiyanlara karşı daha devamlı bir muvaffakiyeti, ikinci harp sahnesinde Afrika'da elde ettiler [23]. Osman devrinde onun Mısır'daki valisi İbn-i Ebi Serh 647 yılından biraz sonra Trablus'u fethetmiş ve bir haraç alma ile iktifa etmişti. Muaviye'nin valisi İbn Hudeyc 667 yılında batıdaki hıristiyanlara karşı yeniden harbe tutuştu ve daha ilk akında Sicilya'ya kadar vardı. Kuzey Afrika'da Arap hâkimiyetinin asıl kurucusu, Mısır fatihi Amr'ın yeğeni olan Ukbe b. Nâfi'dir. Ukbe, Mısır'dan yürüyerek Berka'yı

23) M. Claudel, Les premières invasions des Arabes en Afrique du Nord (Journ. asiat., 1900, série IX, t. 13, 14 - Ch. Torrey, The Mohamedan conquest of Egypt and North Africa, Publ. in semitic philology of the Univ. of Yale, 1900, 279 - 300. - C. H. Becker, Die Ausbreitung der Araber im Mittelmeergebiet, İslamstudien, I. Leipzig, 1924, 66 - 145.

zaptetmişti. 670 yılında Berberîler'le birleşerek Afrika'daki hıristiyan hâkimiyetini tamamiyle kırmağa muvaffak oldu. Kayravan'da bir askerî koloni tesis ettikten sonra geri çağrıldı. Muaviye'nin halefi, 682 tarihinde kendisini tekrar valilik mahalline iade etti, o da denildiğine göre, denize kadar götürdüğü yeni bir batı seferine çıktı. Ukbe, memleketlerini orta Atlas'a kadar yarıp geçtiği halde, Berber kabilelerini henüz kat'î bir şekilde itaat altına alamamıştı. Esir olarak yakalanmış olan Berberîler'in reisi Kuseyla, kaçıp kurtulmuş ve hâlâ memleketinde bulunmakta olan Bizans garnizonlariyla birleşerek Araplar'a karşı bir mukavemet teşkilâtlandırmıştı. Ukbe, küçük bir müfreze ile Aures'e doğru ilerlemek için ordusunu tedbirsizce parçaladı. 683 yılında Sahara'nın nihayetindeki Tahuda'da Berberîler tarafından baskına uğradı ve orada bütün maiyetiyle birlikte öldürüldü. Biskra'nın güneyinde bugün hâlâ Sidi Ukbe adını taşıyan türbesi, Afrika'da islâm mimarisinin çok basit ve en eski bir âbidesidir.

Dahilî Harb

Muaviye 18 nisan 680 tarihinde öldü. Kendisine, daha sağlığında biat ettirdiği oğlu Yezid [24] halef oldu. İslâm aristokrasisinin şefleri olan Ali'nin ikinci oğlu Hüseyin, Ömer'in oğlu Abdullah ve Zübeyr'in oğlu Abdullah, bu biattan imtina etmişlerdi; Muaviye'nin ölümünden sonra tekrar biat etmeleri teklif edildiğinde, yalnız Ömer'in oğlu Abdullah kabul edip, diğer ikisi Mekke'ye kaçarak, biat ettirme vazifesi kendisine havale edilmiş olan Medine valisinin elinden kurtuldular. Kûfeliler Hüseyn'i, gelip idareyi eline alması için adavet ettiler. O bunların ısrarlarına kapıldı fakat Irak'ta ümit ettiği yardımı bulamadı. Orada kendisine zemini hazırlamak arzusunda bulunan amcazadesi Müslim b. Akil, Yezid'in valisi Ubeydullah b. Ziyad tarafından yakalanıp idam edildi. Valinin ileri karakolları Hüseyin'i yolda çevirdiler, kendisi, bunların geri dönme hususundaki tekliflerini red ettiği için, çölün nihayetinde, Bağdad'ın takriben yüz kilometre kadar güney batısında Fırat'ın batısındaki Kerbelâ mevkiine kadar takip ettiler. Burada susuzluk kendisini teslim olmaya mecbur eder ümidiyle muhasara ettiler, hicrî 10 muharrem 61 tarihinde yani 10 ekim 680 de Yezid ordusu kumandanı, Peygamber'in en meşhur sahabisi ve ordu kumandanı Sa'd b. Ebi Vakkas'ın oğlu Ömer, ona bir ültimatom verdi. Gerçi Hüseyin, Müslim'in katliyle şaşırmış olan kûfeli taraftarlarından artık hiç bir yardım bekliyemezdiyse de, teslim olma teklifini bir defa daha reddetti; Peygamber'in torunu olmak sıfatiyle kendisine dokunulamıyacağını zannediyordu. Hüseyin, muharebeye

24) H. Lammens, Le Khalifat de Yézid I (Mélanges de la Faculté orientale de Beyrout, IV, 233 - 312.)

başladıktan biraz sonra şehid edildi. Başı halifeye gönderildi; halife bu beklenmedik neticeden son derece müteessir oldu ve katliamdan kurtulabilmiş olan Ali ailesini, orada âlicenabane muamele ettirdiği Medine'ye geri yolladı. Bütün siyasî neticeleri bir yana, Hüseyin'in bu acıklı şehadeti, daha sonra bütün Arap düşmanı temayüllerin kaynağı olan Ali taraftarı fırkada, Şia'da dinî fikirlerin inkişafına çok tesir etti; Hüseyin'in Kerbela'daki mezarı, bugün hâlâ Şiiler, bilhassa oraya gömülme en fazla hasretini çektikleri bir arzuları olan İranlılar için, en mukaddes bir hac yeridir.

Emevîler için daha çok tehlikeli olan zat, Mekke'deki mukaddes sığınağından halifeye kafa tutan Abdullah b. Zübeyr idi. Abdullah buradan, şehirlerinin eski canlılığını kaybettirmiş olan hükûmete karşı nefret ve kin izhar ettirmek için bütün sebeplere malik olan Medineliler'i kışkırttı. Yezid 683 yılında, onları kendi lehine elde etmeğe boş yere çalıştı. Az sonra, orada yerleşmiş olan bin kişi kadar Emevîler topluluğu, hücuma uğradılar ve Muaviye zamanında bir müddet Hicaz'da valilik etmiş olan reisleri Mervan b. Hakem el-As'ın kışlasına ilticaya mecbur kaldılar, halife, daha babasının hizmetinde iken kendini göstermiş olan Müslim b. Ukbe'nin emrine 12.000 kişilik bir Suriye ordusu vererek, onlara yardıma gönderdi. Medine'de kuşatılmış olan Emevîler aman dileyerek hürriyetlerini elde ettiler ve Suriye'den gönderilen bu imdat kuvvetine Suriye yolunda iltihak ettiler. Müslim 683 yılında Medine 'nin kuzeyindeki lâv sahası Harra'da karargâhını kurdu. Kendilerine verilen kısa bir mühlet sonunda âsîler, bu ordunun karşısına çıktılar ve Kureyş ve Ensar asilzadelerinin en ileri gelenlerinin yok olmasiyle neticelenen bir muharebeye giriştiler. Ertesi günü Müslim, âsîlerin hayatta kalanlarını da öldürttükten sonra Yezid namına Medineliler'in biatını kabul etti.

Müslim, Medine'den Mekke'ye hareket etti; fakat yolda öldüğünden, kumanda Hasîn b. Nümeyr'e geçti. Bu. mukaddes Mekke şehrini iki ay muhasara ettikten sonra halife Yezid'in öldüğünü haber aldı. Hasan b. Nümeyr, yalnız geçen harplerin intikamını almaktan vazgeçmek değil; aynı zamanda beraberce Suriye'ye gidip hükûmet merkezini oraya nakletmeği de kabul etmek şartiyle kendisine biat edeceğine dair İbn Zübeyr ile müzakerelere girişti. Abdullah, hükûmet merkezinin nakledilmesine dair olan teklifi reddedince, Hasan, muhasarayı kaldırıp Suriye'ye gitmek üzere yola düştü.

Yezid 11 kasım 683 tarihinde ölmüştü. Kendisi, halifeliğini, devlet işlerinden ziyade şaraba, musikiye ve spora hasretmişti; o aynı zamanda daha veliahd iken kendi arzusu hilâfına iştirak ettiği Bizanslılar'a karşı yapılan harbe de son vermişti. Hıristiyan rivayeti, onun pek umumî olmıyan lutuf-

kârlığını över. Bununla beraber kısa süren hilâfet devri sırasında mahirane bir malî islahata girişti ve bütün himmetini Şam'ın bir vahası olan Guta'nın sulanmasına sarfetti. Oğlu ikinci Muaviye, çok genç olmasına rağmen Şam'da derhal halife olarak tanındı ise de, çok kısa süren bir hükûmetten sonra öldü.

Daha bu halife hayatta iken Suriye'de Arap kabileleri arasında başlıyan mücadeleler, o zamandan itibaren Emevî sülâlesinin hüküm sürdüğü devir boyunca hiç ara vermeden devam etti. Gatafan ve Mudar gibi muhtelif kolları olan ve kuzey Suriye'de, Mezopotamya'da ve Irak'ta yerleşmiş bulunan kuzey Arabistan'ın Kays aşiret gurubu, daha birinci Muaviye zamanından itibaren, Palmir ve eski Moab memleketi arasında yerleşmiş Kuzaeliler'in en mühim kabilesi olan güney Arabistanlı Kelb kabilesine fazla ehemmiyet verilmesinden dolayı, memnun değildiler [25]. İşte bu sıdrada Abdullah b. Zübeyr, Irak'ta halife olarak tanınınca, Kays kabileleri Zufar b. el-Haris kumandasında ayaklandılar ve Kelb kabilesinden olan Kınnesrin valisini kovdular. Muaviye'nin ölümünden sonra, Humus valisi de Abdullah b. Zübeyr'i halife olarak tanıdı. Nihayet Şam'da nüfuz sahibi olan Dahhâk b. Kays da onun tarafına geçti. Emevî sülâlesinin reisi olup Yezid'in ölümünden sonra Şam'a gelmiş olan Mervan, başlangıçta Mekke'deki halife lehine haklarından feragat etmeğe temayül ettiyse de, sonradan, Mekke yolu üzerinde Azriat'da rasladığı Ubeydullah b. Ziyad'ın ısrarı üzerine 22 haziran 684 de Cabiye'de biatı kabul etmeğe muvafakat etti. Orada Yezid'in dayısı Şarkî-Ürdün havalisinin valisi sıfatiyle elinde hakikî bir kudret vasıtası bulunan Emevîler'in yegâne taraftarı ve evvelâ Yezid'in oğlunun halife olması için gelmiş olan Hasan b. Bahdal kendisine iltihak etti. Mervan onunla beraber Şam'a yürüdü; Şam'ın kuzeyindeki ovada Merc-i Rahit'de Kayslılar onu karşıladılar ve mağlûp oldular. 684 ağustos ayında Mervan, daha evvel devlet hazinesini ele geçirdikten sonra Şam'da biatı kabul etti. Bununla beraber Emevîler hakimiyetini tekrar temin etmiş olan Merc-i Rahit zaferi, aynı zamanda Kays ve Kelb kabileleri arasındaki hasedden dolayı alevlenen öldürücü harplerin çıkmasına sebep olmuş, bu harpler de Emevî hâkimiyetinin siyasî temellerini sarsmıştı.

Uzun müddet saltanat makamında kalmak Mervan'a da nasib olmadığı gibi, bu kısa hâkimiyet devresi de, mütamadî mücadelelerle geçti. Valileri,

25) Goldziher kuzey arapları ile güney Arapları arasındaki rekabeti, her ikisi de güney Araplarından sayılan Kureyşlilerle Ensar arasındaki zıddiyetin ikinci derecede bir neticesi olarak görmeğe mütemayildir; fakat böyle olmakla beraber daha evvel halis doğulu olan kuzey Arapları ile, melezleşmiş güney Arapları arasında ırk esaslarına dayanan bir zıddiyetin mevcut olduğu görülüyor. Bu iki grup arasındaki hasımlık daha uzun müddet devam etti ki bu hasımlığa, İspanya Arapları tarihinde yeniden raslıyacağız.

Filistin'de Abdullah b. Zübeyr'in kardeşi Mus'ab'ın hücumunu püskürtmek suretiyle arka hattını korudukları sırada, Mervan da ansızın Mısır'ı ele geçirmeğe muvaffak oldu. Kendisine halef olarak evvelâ birinci Yezid'in oğlunu tanımağa mecbur olduysa da, uzun süren müzakerelerden sonra onu, oğulları Abdülmelik ve Abdülaziz lehine bu mevkiden feragat ettirmeğe muvaffak oldu ve bunlardan daha küçüğü olan Abdülaziz'i Mısır'a vali tayin etti.

Genç yaşta iken halife Osman'ın müdafasında ve daha sonra Cemel vak'asında ağır surette yaralanmış olan halife 7 mayıs 685 tarihinde, Irak'tan Suriye'ye sirayet etmiş ve daha evvel ikinci Muaviye'nin ölümüne sebep olmuş olan vebadan öldüğü zaman artık 70 yaşına yaklaşıyordu. Kendisini, Yezid'den dul kalmış olan karısının, oğlunun hilâfet makamına geçmesine mâni olmasının intikamını almak için boğdurmuş olduğuna dair sonradan çıkarılmış olan haber efsane mahsulüdür.

Abdülmelik'in saltanat devri

Mervan'ın oğlu Abdülmelik, babasının bıraktığı hilâfet mirasını güçlükle ve mücadele ederek elde etmeğe mecbur oldu. Fırat nehri civarında oturan Kayslılar'ın reisi Zufar, Suriye'de yeni halifeye daima karşı geldi, diğer eyaletlerin hepsi de Abdullah b. Zübeyr'i tuttular. Abdülmelik bundan başka, kuzey Suriye'yi Bizans akınlarına karşı korumak için, iki yıl uğraştı. Ancak bundan sonra, Abdulllah b. Zübeyr'in kardeşi Mus'ab'ın vali olarak idare ettiği Irak üzerine yürüyebildi. Mus'ab, galibiyeti elde etmek için büyük müşküllerle karşı karşıya idi. Ali taraftarları Hüseyin'in Kerbelâ'daki mağlûbiyetinden sonra; muktedir kumandanları olmadığı için sakin kalmışlardı. Kendileri için eksik olan reisi, Ali'nin, Medayin'de valisi bulunan, amcası tarafından yetim olarak büyütülmüş [26] olan muhtar üs-Sakafi'nin şahsında buldular. Muhtar, Müslim b. Akil'in isyanına iştirâk etmiş, hapisten kurtulduktan sonra Mekke'ye , İbn Zübeyr'in yanına gitmişti. Muhtar, annesine nisbetle İbn Hanefiye diye anılan ve Fatma'nın kanını taşımadığı için Peygamber'in neslinden olarak hiç bir hakka malik olmıyan, Ali'nin küçük oğlu Muhammed'in elçisi sıfatiyle üç yıl sonra Irak'ta ortaya çıktı. Muhtar çabucak yeni yollar tutu; Kur'anı taklid ederek müphem bir seci'le, dünyanın sonunda gelerek bütün haksızlıkları ortadan kaldıracak ve yer yüzünü asırlar boyunca devam edecek olan adaletle dolduracak bir şahıs olan Mehdi'nin

26) H. G. van Gelder, Mochtar, de Valsche propet, Leiden, 1888; G. van Vloten, Resherches sur la domination arabe, le chiitisme et les croyances messianiques sous le califat des Omaiyades, Verh. d. Akad., Amsterdam, 1894, no 3; J. Wellhausen, Die rel. pol. Oppositionsparteien im alten İslam, p. 74 - 89.

zuhurunun yakın olduğunu, sözde Cebrail melâike tarafından bildirildiğini iddia ederek vaaza başladı. Aramlı ve İranlı asıldan olup islâmiyeti kabul etmiş fakat Araplar tarafından ikinci sınıf bir vatandaş muamelesi gören müridlerini celbetti ve askerî kumandanlarını, Ali'nin meşhur kumandanlarından birinin oğlu olan İbrahim b. Malik el-Eşter'e teslim etti. İbrahim, Araplar'ı Kûfe'de mağlûp etti. Muhtar oradan bütün Irak'ı ve itaat altına alınmış ahalisinin heyacanla bayrağını takip ettikleri doğu eyaletlerini ele geçirdi. Fakat Kûfe'deki Araplar'ı elde etmeğe muvaffak olamadı. Kûfeliler, ordularını Abdülmelik'e karşı harekete geçirmiş olan İbrahim el-Eşter'in yokluğundan istifade ederek Muhtar'a hücum ettiler. Ordusu bu durumu öğrenerek geri döndüğü ve kendisini kurtardığı zaman büyük bir tehlike içinde idi. Muhtar üs-Sakafî bunun üzerine, bütün muhalifleri hakkında, Hüseyin'in şehid edilmesinde medhaldar oldukları bahanesiyle kanlı ceza hükümleri verdi. İbrahim b. Eşter, iki gün sonra, Kerbelâ katliamında medhaldar olan Ubeydullah b. Ziyad kumandasındaki Suriye ordusunu Hazir üzerinde mağlûp etti ve Ubeydullah öldürüldü. Muhtar'ın acayip bir merasimle, ulûhiyetin makamı olarak takdis edilen boş bir taht önünde kutladığı bu muazzam zaferi, kendisinin inkırazı takip etti. Haricîlerle yaptığı harpler sebebiyle şimdiye kadar Basra'da bağlanıp kalmış olan Mus'ab b. Zübeyr, Muhtar'a karşı yürüdü ve iki kanlı muharebeden sonra kendisini Kûfe kalesine kapadı. Muhtar burada dört ay süren bir müdafaadan sonra, bir çıkış hareketi sırasında 4 nisan 687 tarihinde maktul düştü. Bunun mezhebi, Mus'ab her nekadar saliklerinin kökünü barbarca bir zalimlikle kazıdıysa da, Şia eskatalojisinde yaşamağa devam etti.

Emevîler'in, pek ehemmiyetli olmıyan birkaç hareketi daha, Mus'ab tarafından bastırılabilmişti; fakat 691 de, bizzat Abdülmelik, bir ordunun başında olarak Irak'ta göründü. Mus'ab'ın en iyi orduları bu sırada Haricîlerle harp etmekle meşguldüler. Mus'ab, Bağdad'ın yukarısında Dicle nehrinin batı sahilinde Maskin'deki Katolikos manastırı yakınında halifenin karşısına çıktı, fakat ordusundaki subaylar emniyet verici görünmediler, hattâ halife ile müzakerelere girişmeğe bile çalıştılar. Buna rağmen halife, bu subayların kendi kumandanlarına karşı yaptıkları bu hıyaneti kabul etmedi, hattâ bil'akis, kendine iltihak etmek şartiyle Mus'ab'a Irak valiliğini bile teklif etti; fakat Mus'ab kardeşine sadık kaldı ve ekim ayı ortalarında harpte öldü.

Şimdi artık Abdülmelik'in, Hicaz'da nüfuz tesis etmiş olup Mekke'de ikamet etmekte olan Abdullah b. Zübeyr ile uğraşmaktan başka yapılacak bir işi kalmamıştı. Abdullah'a karşı, Taifli Beni Sakif kabilesinden olup Mus'ab'la yaptığı harpte gözüne girmiş bulunan Haccac b. Yusuf'u yolladı.

Haccac, doğduğu Taif şehrini harekât üssü ittihaz edip oradan Mekke'ye doğru yürüdü. Şehrin mukaddesliğini nazarı itibara almadan, Ebu Kubeys dağından Mekke'yi mancınık yaylımına tuttu. Buna rağmen rakip halife Abdullah, Kâbe civarındaki mahallede daha yedi ay tutundu ve kendi öz oğulları tarafından bile terkedildikten sonra yaptığı bir çıkış hareketi sırasında 692 ekim ayında öldürüldü. Arap İmparatorluğunun birliği bu suretle yeniden tesis edilmiş oldu. Muzaffer kumandan, mükâfat olarak Hicaz, Yemen ve Yemame mıntakalarının valiliğini elde etti. Haccac buralarda iki sene zarfında nizamı tesis ettikten sonra, halife onu, vefat etmiş olan Kardeşi Bişr'in yerine geçmek üzere 694 senesi aralık ayında, İmparatorluğun en mühim mevkii olan Irak valiliğine getirdi. Haccac, Arap Edebiyatında, selefi Ziyad b. Ebihi'ninki kadar meşhur olan siyasî bir nutukla Kûfe'de valilik vazifesine başladı·

Abdülmelik rakibi ile işini bu şekilde hallettikten sonra, Bizans'a karşı aşağı yukarı on beş yıldanberi durmuş olan ve ilk sıralarda haraç ödemek suretiyle bizzat kendinin sulhü temin etmeğe mecbur olduğu harbe, tekrar yeniden başladı. Muhasamatın başlaması, Abdülmelik tarafından meydana getirilmiş olan para islahatı ile aynı zamanda vukua gelmiştir. Efsanevî rivayetin anlattığına göre, o zamana kadar Arap İmparatorluğunda yalnız Bizans'paraları tedavülde idi; memleketin içinde basılan paralar bile yunanca yazılar taşıyordu. Bizanslılar kağıt ihtiyaçlarını Mısır'da millî imalâthanelerde filigran halinde hıristiyan yazılarını ve haçını ihtiva eden Mısır kağıdından temin ediyorlardı. Halife bu hıristiyan yazıları yerine islâmiyetin kelimei şehadetini koydurmak istiyordu. Bizanslılar, bu harekete misilleme olarak, Araplar'ın kendilerinden tedarik ettikleri altın dinarlar üzerine tahkir edici mahiyette bir yazı basacaklarını bildirerek tehditte bulundular. Bu sebeple halife 693 yılında kendi parasını Şam'da bastırmağa karar verdi; ertesi sene de Haccac, halifenin yaptığı bu işi Kûfe'de icra ederek kendisini takip etmiş oldu. Ayni düşünce tesiriyle o zamana kadar Suriye'de yunanca, Irak'ta farsça olarak tutulan resmî defterler, bunları tanzim eden memurlar eskiden olduğu gibi Arap'tan gayri kimseler kalmakla beraber, bundan sonra Arap dilinde tanzim edilmeğe başlandı [27]. Abdülmelik, imparatorluğun birliğini emniyet altına almak için şimdiye kadar hıristiyan teb'aya bahşedilmiş olan hürriyetleri, hissedilir derecede azalttı.

Abdülmelik kendi sarayına da değişik bir hava verdi. Selefleri teb'alarına karşı daima eski Arap kabilesi reisleri gibi muamele etmişlerdi; o,

27) Tahta geçer geçmez Athanasius Bar Goumaya'yı Urfa (Edesse) dan çağırmış ve orada idareyi yeniden tanzim etmesi için Mısır'a kardeşi Abdülaziz'in yanına göndermişti. Bu orada o kadar zengin oldu ki kendi öz vasıtalariyle iki büyük cami (eserin almanca nüshasında kilise yazılı N. Ç.) yaptırabildi.

ilk defa olarak mutlak bir hükümdar tavriyle ortaya çıktı. Teokrasinin bir mümessili olarak, din âlimlerine büyük bir nüfuz bahşetti ve dinî vazifelerini tam bir dikkat ve ihtimamla ifa etti. Fakat bu şekildeki hareketi, onun, Tağlib kabilesinden olup Hîre'de doğmuş ve daha birinci Yezid'e hizmet etmiş hıristiyan bir şair olan el-Ahtal'ı sarayına getirtmesine mani teşkil etmedi. Ahtal, hiç bir islâmî duyguya sahip olmadığı için, onun şiirleriyle Medine'deki zahid muhitin fırsat düştükçe daima nahoş karşılayan muhalefeti ile mücadele ettirebiliyodu [28].

Abdülmelik, Irak müstesna, bütün eyaletlere kendi akrabalarından olan valiler tayin etmek suretiyle, oraları emniyet altına aldı. Selefi zamanında Berberîlerin son mukavemeti kırılmış olan Mısır ve kuzey Afrika 'da babasının daha kendi hayatta iken taht için veliahdliğini temin ettiği kardeşi Abdülaziz vali bulunuyordu. Abdülmelik sonradan Abdülaziz'i, kendi oğlu Velid lehine bu hakkından vaz geçirmek için beyhude yere uğraştı; fakat Abdülaziz, kendisinden evvel vefat ettiği için Velid 705 yılında hiç bir müşkülâta uğramadan babasının yerine tahta geçebildi.

Velid'in saltanat devri

Velid bir defa daha yeniden islâm silâhlarını imparatorluk hudutlarının ötelerine götürdü. Anadolu'da Tyana uzun bir muhasaradan sonra Araplar'ın eline geçti, fakat İstanbul'a karşı tasavvur ettiği seferler yerine getirilemedi. Doğudaki fütuhat, bütün İran'ı elinde tutan Haccac'ın vali bulunduğu Irak'tan yapılıyordu [29]. Abdülmelik, 704 yılında Haccac'ın tavsiyesiyle Kuteybe b. Müslim'i, Oksus = Ceyhun (bugünkü Amuderya) nehrinden Hindikuş'a kadar uzanan Horasan'ın doğu eyaletine vali tayin etmişti. Buralarda, asırlardanberi Türk ve İran ırkı birbirleriyle mücadele halindeydi. İslâm dünyasına kat'î olarak girişleri sırasında, ilk devirleri hakkında daha mufassal malûmat verilecek olan Türkler, Çinliler'in Meçuo dedikleri Kapağan Han idaresinde 682 yılında Çin hâkimiyetinden kurtardıkları kuzey imparatorluklarını batıya doğru genişletmesini bildiler. Bu Türkler'in vassallerinden biri, Tarhan ünvaniyle, Arapların Maveraünnehir dedikleri Transoksiyan yahut Soğdiyana'nın merkezi olan Zerefşan'ın güney kıyısında bulunan Semerkand'de oturuyordu. Zerefşan nehrinin aşağı mecrası üzerinde, Türk-İran karışığı halk üzerinde bir Türk sülâlesinin hüküm sürdüğü Buhara bulunmaktadır. Kuteybe oraya genç birisini emîr olarak tayin etmek hususunda bu halk arasındaki geçimsizliklerden fayda-

28) H. Lammens, Un poète royal à la cour de Damas (Etudes s. 1 siècle des omayades, p. 210 - 262).

29) Bakınız, H. A. R. Gibb, The Arab conquests in central - Asia.

landı. Bu emîrin kendisi islâm dinine girdi, o andan itibaren bu din Buhara'da kök salmaya başladı. Semerkand tarhanı da Kuteybe'nin tabiiyeti altına girdi, fakat sonra, hiddetlenen teb'ası tarafından azledildi. Kuteybe bunun yerine geçen Gurak'ı 712 tarihinde uzun bir muhasaradan sonra teslim olmaya mecbur etti. Gurak şüphesiz mevkiini muhafaza etti, fakat bir islâm garnizonunun gelmesini kabul etmeye mecbur oldu. Bazı karışıklıklara rağmen islâmlık, sonradan Asya'nın bu bölgesinde, bu havalinin en mühim kaleleri olan bu iki şehirde tutundu. Kuteybe oradan, doğuda çok daha uzaklara Fergana'ya doğru ilerledi. Orada 714 yazında kendisine Haccac'ın öldüğü haberi geldi. bunun üzerine istinad noktası olan Merv'e geri döndü. Bundan bir sene sonra halife Velid de ölünce, yerine geçen ve kendisine karşı muhalefette bulunmuş olduğu Süleyman'ın intikam almasından korkarak itaattan imtina etti. Fakat galeyana gelen askerlerinin bir isyanı sırasında öldürüldü. Haccac'ın Basra valisi ve damadı olan Muhammed b. Kasım, güney İran ve Bülücistan üzerinden, Sind'in fethine başladı ve böylece islâmiyete yeni ve kuvvetli bir siyaset sahası açtı.

Batıda Araplar, Velid'in saltanatı devrinde Cebelüttarık bağazını geçtiler ve dahilî mücadeleler sebebiyle zaten zaiflemiş olan Vizigot Imparatorluğuna, Xerès'e uyularak yanlış bir şekilde Frontera harbi denmek âdet olmuş olan Vadi Bekka harbinde, 25-26 temmuz 711 tarihinde son darbeyi indirdiler. Bu harpte son Got kralı Rodrik maktul düştü. Abdülaziz'in kuzey Afrika'daki valisi ve Velid'in de kendisini yerinde bırakmış olduğu Musa b. Nusayr hemen hemen tamamen Berberîler'den müteşekkil olan bu muzaffer orduyu, maiyetindeki kumandanlardan Tarık b. Ziyad'ın idaresi altında, ilk defa sadece bir keşif maksadiyle boğaza göndermişti. Bunun, karaya çıktıktan sonra üzerinde kıt'alarını toplamış olduğu Gibraltar = Cebel üt-Tarık, bugün hâlâ onun adını taşımaktadır. Tarık b. Ziyad'ın bu ümid edilmeyen muvaffakiyeti, âmirinin kıskançlığını tahrik etti. Musa b. Nusayr, büyük bir kısmı Araplar'dan müteşekkil olan ordularıyla derhal onu takip etti ve memleketin içinde çok ilerilere doğru yürüdü. Medine Sidonia'da ve Karmona'daki ilk muvaffakiyetlerinden sonra, İşbiliye ve Merida'nın kuşatılmaları onu bir yıl uğraştırdı, bu sırada diğer birlikleri, Gotlar prensi Teodomir ile Orihuela'da harp ediyorlardı. Musa b. Nusayr ve buna tâbi olan Tarık b. Ziyad sür'atle ayrı istikametlerden hareket edip aynı zamanda Tuleytula'ya girdiler. Saragossa'dan Navarra'ya kadar bütün İspanya'nın kuzeyini itaat altına aldılar. Musa 714 tarihinde muazzam bir ganimetle kuzey Afrika'ya geri döndü ve kendini Velid'in sabırsızlıkla beklemekte olduğu Suriye'ye muhteşem bir zafer seyahati yaptı. Kendisinin Şam'a gelişinden hemen biraz sonra, 715 yılı şubat ayında halife, daha kırk yaşında ya var ya yokken vefat etti.

Velid imparatorluk dahilinde babasının çalışmalarının meyvelerini topladı, kendisi her yerde mutlak bir hükümdar olarak ortaya çıkabiliyordu. Hıristiyanları gittikçe idareden uzaklaştırdı, hattâ daha Muaviye zamanındanberi malî işlerde üstünlük elde etmiş olan Sercun b. Mansur ailesinin hizmetlerine bile sırtını çevirdi. Eski doğu prenslerini örnek alarak o da inşaatı seviyordu ve bunu yalnız ihtişam düşkünlüğünden dolayı değil, mallarının gelirini artırmak maksadiyle de yapıyordu. Suriyeliler kendisine hâkimiyetin tam bir ideali nazariyle bakıyorlardı.

Şanlı Velid'in inşaatçı hükümdar sıfatiyle tesis ettirdiği eser, Şam'ın büyük camii, umumî adıyla Ümeyye Camii'dir. Peygamber'in Medine'de kendi oturduğu mahalde olduğu gibi ibadet yerinin bir ravakla örtülü avlu biçimindeki basit şekli çabucak terkedildi. Irak'ta, Kûfe ve Basra, veya Mısır'da Fustat gibi fatihlerin ilk askerî karargâhlarında, hâlâ Peygamber'in eski cami tipindeki şekillerle iktifa ediliyordu. Fakat daha Ömer b. Hattab ve Osman b. Affan Medine ve Mekke'deki camileri, etraflarındaki evleri satın almak suretiyle genişlettiler ve basit çardakların yerine taş sütunlu ravakları ikame ettiler. Bu örnek, eyaletlerde de takip edildi; Sa'd b. Ebi Vakkas, Kûfe'deki camii Sasanî saraylarında ve Hîre'deki hıristiyan kiliselerinden getirilmiş olan sütunlarla süslettirdi. Kûfe ve Basra calileri Muaviye devrinde değişikliklere uğradı [30]. Mekke'yi yahut Kıble'yi gösteren mihrabdan başka, merkezde halife , vilâyetlerde valiler namazlarda imamet vazifesini ifa ettiklerinden, vali konakları camie bitişik olarak inşa edildi. Rivayet edildiğine göre Osman, güya muhtemel hücumlardan korunmak için Medine'deki camide, kendisi için bir maksure inşa etirmiş. Emevîler zamanında eyalet valileri de her yerde bu örneğe uydular. Abdullah b. Zübeyr rakip halife olarak karşısına çıkıp da Mekke'yi elinde tuttuğu sıralarda, Abdülmelik Kudüs'te teb'asına hac için kapalı olan Kâbe'nin yerini tutacak bir yer vücuda getirmeği denemişti. Ömer b. Hattab Kudüs'e girdiği zaman müslümanların ibadeti için ayırdığı siyah kaya üzerine, yanlış olarak Ömer camii denilen meşhur Kubbet üs-Sahra'yı inşa ettirmişti. Bundan başka mabedin hemen yanına, Muhammed'in isra hâdisesinden ismini alan Mescid-i Aksa'yı yaptırdı. Jüstinyen'in inşa ettirdiği Aya Maria kilisesinin hâlâ sağlam olarak kalan kısımlarını binaya eklettirdi, öyle ki, üç misli büyüklükte bir sütunlu ravak meydana geldi; sonradan buna kubbe ve dört nef (balat) ilâve edildi [31]. İmparator-

30) Döşeme o zamanlar sadece kumdandı; mü'minler namazdan kalkınca ellerini silkmek suretiyle temizlenirlerdi. Ziyad b. Ebihi zamanla, bu elleri çırparak temizlenme işinin namazın şartlarından biri gibi telâkki edileceğinden korkarak, buraya kum yerine çakıl döktürdü. Bak. Al Beladhouri, Kitap Al Foutouh, 277. Bak. M. J. de Goeje, Anzeige von Wellchausen, Arab. Reich im Museum, 1902.

31) Diez de Baugeschichte und Grundrissë, Die Kunst der İslamischen Völker, Berlin, 1915, p. 12 ve devamı.

luğun baş şehri olan Şam'da müslümanlar o zamana kadar mütavazi küçük bir cami ile iktifa etmişlerdi. Şehrin merkezinde putperestlik devrinde Romalılar tarafından, ihtimal Trajan tarafından yeniden yaptırılmış olan, Palmyra'daki güneş mabediyle aynı üslûpta, fakat daha büyük cesamette büyük bir mabet bulunuyordu. Bu binanın sütun kalıntıları bugün hâlâ camiin etrafında görülmektedir. Bu putperest mabedinin üstünde milâdî 379 yılında vaftizci Yohanna (Jean-Baptiste)'nın adına ithaf edilen bir kilise yapılmıştı ki, bu kilise Honorius'un oğlu Arkadius tarafından tamir edilip eski haline getirildi. Bu kilise tamamiyle hıristiyanların mülkiyetinde kalmıştı. Müslümanların, hemen fetihten sonra kilisenin yarısını kendi ibadetleri için ayırdıkları, öteki yarısını da, teslim oluşlarının mükâfatı olarak hıristiyanlara bıraktıkları şeklindeki şayia, böyle bir müsaadeyi artık anlıyamıyan muahhar islâm rivayetinin bir uydurmasıdır. Daha evvelki halifeler, hıristiyanların haklarına riayet ettikleri halde Vevid 705 yılında onların kilisesini doğrudan doğruya ve hiç bir sebep göstermeden ellerinden aldı ve oraya güney duvarından faydalanmak suretiyle kıbleye muvazi kemerleri eski yapılardan alınmış sütunlara dayalı ve kıble duvarına parelel, Bizanslılar'ın Chalke'ini taklid eden transeptli ve ahşap çatılarla kapalı, yalnız mihrap önünde küçük bir kubbesi bulunan bir cami inşa ettirdi [32]. Doğudan batıya uzanan nefleri, kuzeyden güneye giden geniş bir orta nef keser; işte bu noktada yüksek bir kubbe bulunmaktadır ki, bu kubbe, şüphesiz sadece iç tezyinatı yapmağa memur edilmiş olan Bizans mozayıkçılarının teşvikiyle meydana gelmiştir. Bu binada suriye kiliseleri örnek alınarak iki taraflı iç kısmın orta yeri kubbeye tromplarla bağlandı. Sütunların başlıkları yaldızlanmış, duvarlar yalancı mermerlerle süslenmişti, bunun üstünde de her cinsten ağaçlar ve şehirler gösteren mozayıklar vardı. Eski ravakın güney batı ucundaki eski bir kulenin kaidesi üzerinde yeni bir minare yükseldi; camiin ön avlusunun kuzey tarafında "el-Arus minaresi" bulunuyordu. Kuzey istikametinde avlunun etrafında yükselen bir kemer inşa edildi. Bir çok camilerin örnek olarak aldıkları bu ravak ve medhal silsilesinin prototipi, H. Thiersen'e göre, Bizanslı Aitherios'un kendisi de eski devir modellerine dayanan, augusteion'lu, kabul ve umumî merasim salonu olarak başlıca yer haline getirilmiş olan muhteşem saray antreli chalke'i imiş Bu binaların malzemelerini dinî hizmet yoluyla eyaletler temin ediyordu. Mısır'daki bir Afrodit papirusu, bu bina levazımatının bir başka tedarik şeklini zikrediyor. Ameleler bilâistisna yabancılardan müteşekkildi; yazılı bir rivayet Bizanslılar tarafından 1200 amele tedarik edildiğini kaydediyor; gene papirus, orada bir İranlı'nın da çalıştığını bize haber veriyor. Bu gibi sebeplerle binanın üslû-

32) H. Lammens, Le Khalife Walid et le partage de la mosquée des Omayyades de Damas (Beyrout, 1930. p. 269 - 302).

bunda bir vahdet bulunamıyacağı kendiliğinden anlaşılır. Hattâ daha sonraları bile yabancı ustalara baş vurulma mecburiyeti duyuldu; camiin büyük saati XII. asırda bir İranlı tarafından yerine yerleştirildi. Maalesef Suriye'deki islâm mimarisinin bu çok eski âbidesi, taliin uygun gitmemesi yüzünden çok zarar gördü. 1069, 1400 ve 1893 tarihlerinde olmak üzere üç defa bu bina, hemen hemen temellerine kadar yandı.

Haricîler hareketi

Memleketin ana parçası olan Suriye'den sonra İmparatorluğun en mühim eyaleti, Irak idi; burası Abdülmelik ve Velid'in hükümdarlıkları zamanlarında, daha evvel de söylediğimiz gibi 693 tarihinde iş başına gelmiş olan Haccac b. Yusuf tarafından idare edilmişti. Haccac'ın oradaki mes'uliyeti, memleket halkı, halifelik mücadelesi yüzünden yapılan uzun harpler sebebiyle tamamiyle vahşileşmiş olduğundan, çok ağırdı. Kûfe'de, yalancı peygamber Muhtar'ın zamanındaki karışıklıkların heyacanı hâlâ ruhları titretmeğe devam ediyordu. Haricîler Basra kapıları önünde mütamadiyen başıboş bir halde dolaşıyorlardı. Bunlar arasında Ezrakî adıyla yeni bir tarikat ortaya çıktı ki, bu tarikat salikleri, başka itikatta bulunan her mümine kâfir nazariyle bakıyorlar ve eğer bunlar derhal kendi inançlarını kabul etmezlerse, karıları ve çocuklariyle birlikte ölüme mahkûm ediliyorlardı. Mus'ab'ın emrindeki el-Mühelleb b. Ebi Sufre'nin mücadele ettiği tarikat bu idi. Mühelleb, âmirinin ölümünden sonra Abdülmelik'te tâbi olmuş ve kumandan olarak bırakılmıştı. Ezrakîler, şair olarak da bir şöhrete malik Temim kabilesinden Katari b. Füca'yı yeni halife intihap etmişlerdi. Menşe'itibariyle Huzistanlı olan bu adam, Irak'ı tehdit ediyordu. bilhassa Abdülmelik'in ilk iki valisi, Mühelleb'i kıskandıklarından kendisine pek az bir yardımı yolladıkları için, Katari, Mühelleb'i de çok uğraştırdı. Ancak, Haccac onun emrine kâfi miktarda yardım gönderince, o da bu kuvvetlerle âsîleri, İran'ın Kirman eyaletine kadar kovaladı. İşte bunlar arasındaki muhasamatın patlak vermesi oradadır. Katari, müridleri yeni bir reis intihap ettikleri Jiruft kasabasında arkada kaldıkları sırada, Araplar'la birlikte taberistan üzerine yürüdü. Mühelleb onları burada kolayca mağlûp edebildi. Katari'nin maiyetindeki Araplar Taberistan yerlilerine çok ağır tazyikler yaptıklarından, Taberistan'daki halkın reisi, Rey şehri valisini yardıma çağırdı. O da gelip Araplar'ı tamamen ezdi. Bizzat Katari de 697 veya 698 yılında cereyan eden bu harpte öldü. Şeyban kabilesinden Şebib adındaki ikinci bir haricî reisi, iki sene müddetle Musul'dan yaptığı akınlarla Irak'ı huzursuzluk içinde bıraktı. Bu, memleketteki hıristiyanlardan yardım gördüğünden, daima saklandığı yeri değiştirerek Haccac'ın kıta-

larına meydan okuyan tam bir eşkıya reisi idi. Ancak halife Suriye'den takviye kıt'aları gönderdikten sonra, Düceyl nehri sahilinde sularda boğularak öldü. Haccac'ın, suriye kıtalarına karşı bu yardımlarından dolayı gösterdiği şükran, yerli aristokrasisinin memnuniyetsizliğini mucip oldu. Irak valiliğine bağlanmış olan Kirman eyaleti âsîlerden temizlendikten sonra, Haccac, Kinde hükümdar sülâlesi soyundan biri olan Abdurrahman el- Eş'as'ın kumandası altındaki "tavus ordusu" adındaki hususî surette techiz edilmiş bir orduyu, o zaman Türk soyundan bir prensin hüküm sürdüğü Secistan'la hemhudut olan memleketleri itaat altına almak için gönderdi. Bu ordu zalim valinin istediği kadar bir çabuklukta hedefine ulaşamayınca ve o da bu işi sona erdirmek için acele etiğinden el-Eş'as kararı, Haccac'dan ve barbarlar memleketindeki bu harpten aynı şekilde nefret etmekte olduklarını bildiği maiyetindeki kumandanlara bıraktı. Bu kumandanlar da, kendilerini ana vatana döndürerek Haccac'a karşı mücadeleye sevkettiği taktirde derhal kendisine tâbi olmağa hazırdılar. Bu sebeple Eş'as, Türkler'le sulh aktetti ve yavaş yavaş batıya doğru hareket etti, İran'daki birlikler de kendisine iltihak ettiler. Haccac, bunlara karşı gidince, onu yendi ve hâlâ valisinin kenar mahallelerini elinde tutmakta olduğu Basra şehrini zaptetti; oradan Kûfe'ye doğru yönelmiş olan âsiyi kaçırmağa muvaffak oldu. Halife, oğlu Abdullah ve kardeşi Muhammed idaresinde, ikinci defa olarak, bir Suriye ordusunu yardıma gönderdi. Bunlar, önce Eş'as ile müzakerelere girişmeğe memurdular ve hattâ ona, nefret edilen valinin geri çağırılacağı hususunda vaadlerde bile bulunmuşlardı. Fakat Eş'as bunlara rağmen kendilerine itaatten imtina edince, hükûmet kuvvetleri hücuma geçtiler ve evvelâ Deyr el-Cemacim'de, daha sonra, taraftarlarının bir kısmının kendisini terkettikleri Maskin mevkiinde onu mağlûp ettiler. Abdurrahman el-Eş'as, kendisini bir Arap kumandanının elinden kurtarmış olan fakat sonra da Haccac'ın gönderdiği elçilere teslim eden Sicistan Türk prensinin yanına kaçabildi. 704 tarihinde, yolda kendini bir sarayın tepesinden atmak suretiyle ölmeye çalıştı ve öldü.

Haccac, bu suretle Irak'lı Araplar'ın son ayaklanmalarını da bertaraf ettikten sonra, Suriye askerî kuvvetlerine istinad eden hâkimiyetini emniyet altına almakla uğraşmağa başladı. 702 tarihinde, hiç bir zaman rahat durmıyan Kûfe ve Basra şehirleri arasındaki yolun ortasında valilik merkezi ve kale ittihaz etmek üzere, ortadaki şehir = "Vâsıt" adındaki yeni bir şehri inşa ettirdi. Haccac sağlığında, kendi Suriyeli Arap askerleri yanında, Vâsıt'ta yalnız, ekserisi harp esiri olarak veya sürgün olarak, bir kısmı da o sıralarda kendi arzulariyle Basra'dan Vâsıt'a gelip yerleşmiş bulunan Maveraünnehr'li Türklerin bulunmasına müsamaha etti. Aramlılar ve İranlılar, bu yeni şehre gelip yerleşebilme hakkına ancak Haccac'ın ölümünden

sonra sahip olabildiler. Dicle nehrinin güney sahili üzerindeki Kesker kardeş şehir ile birlikte, Haccac'ın kurduğu bu Vâsıt şehri, büyük bir zekâ eseri olarak intihab edilmiş olan stratejik durumu sayesinde, Abbasîler devrinde bile yerini hükûmet merkezi olarak Bağdad'a terkedinceye kadar, Irak şehirleri arasındaki mühim mevkiini muhafaza etti.

Haccac, halife Velid devrinde, selefinin zahmet ve meşakkatlerle ifa ettikleri çalışmaların meyvelerini topladı. Yeni hükümdar, Haccac hakkındaki hüsnü teveccühünü muhafaza etti. Abdülaziz'in tahta geçmek hususundaki iddialarına rağmen, Haccac'ın kendisi hakkındaki daimî meyli sebebiyle saltanatı elde etmeğe muvaffak olduğu için, ona karşı bilhassa minnet duyuyordu. Böylece Haccac bütün gayretini yirmi sene devam eden harplerden dolayı alt üst olmuş olan memleket refahının yeniden teminine teksif etti. Herşeyden evvel, bilhassa iki nehrin suyunu bütün memlekete dağıtan kanalları ve her yıkılışında sür'atle yayılan ve etrafı kaplayan çöle karşı onun mümbitliğini koruyan bendleri, yeniden işe yarar hale getirmek ve bunlara daimî şekilde dikkat etmek icap ediyordu. Büyük şehirlerin, halkı kendine celbederek arazinin boş kalmasına şiddetle mani oldu. Para, ağırlık ve uzunluk ölçülerini yeniden tanzim etmek suretiyle muamelât emniyetini ve ticaret nizamını temin etti. Daha Osman b. Affan devrinden itibaren, hâfızlar daima hükûmeti zemmetmeğe hazır vaziyette olduklarından şüphesiz siyasî sebeplerle, Kur'an metninin tam bir nakliyle bile alâkadar olduğu söylenir. Hâfızlar Haccac'ın bu himmetini, kendisinin, gençliğinde, doğum yeri olan Taif'te bir mektepte muallim bulunduğuna dair bir hikâye ortaya atmakla mükâfatlandırdılar. Haccac, zamanındaki şairler arasında, daha Mus'ab zamanında Irak'ta ortaya çıkarak Basra'da rakibi Ferazdak ile edebî münakaşalarda bulunmuş olan Cerir'e, zaman zaman lûtuflarda bulundu; Abdülmelik Medineliler'in muhalefetlerine karşı koymak için nasıl hıristiyan şair el-Ahtal'dan istifade etiyse, tıpkı onun gibi, valisi de Irak'ta, Suriye idaresinin gizli duruşmalarının maskelerini attırmak ve zaferini yaymak için Cerir'i kullandı. Haccac yirmi yıllık mes'ud bir idareden sonra 714 yılında 52 yaşında iken öldü.

İkinci Ömer'in vergi ıslahatı

Babaları zamanında tesbit edilen kaideye göre, Velid'e, kardeşi Süleyman halef oldu. Haccac, hayatta iken bu kaideye şiddetle muhalefet etmiş ve halifeye, kendi oğlunu veliahd tayin etmesini tavsiye etmişti. Süleyman, Haccac'a karşı hissettiği kinini, ancak Haccac'ın maiyetindekilerde teskin edebildi. Tahta çıkışından hemen sonra Medine valisi Osman el-Mürri'yi azletti; doğudaki fütuhatiyle büyük bir şöhret kazanmış olan Horasan

valisi Kuteybe b. Müslim, aynı âkibete maruz kalmasını önlemek için kıt'alarını halifeye karşı bir isyana sevketti. Fakat kendisine gücenmiş olan Temîmîler ayaklanarak onu öldürücü bir mağlubiyete uğrattılar. Yeni halife Irak'ın idaresini, Haccac'ın can düşmanı ve meşhur kumandan el-Mühelleb b. Ebi Sufre'nin oğlu olan Yezid'e vermek suretiyle bir değişiklik yaptı. Halife bunu, babasının ölümünden sonra Horasan'a vali tayin etmişti. Yezid, kız kardeşiyle evli bulunan, fakat bunun yaptığı tavassut teklifini kaba bir şekilde reddeden Irak'taki âmiriyle çabucak düşman oldu. Haccac, halife yanında onun azli hususunda müessir oldu, hattâ bir sene müddetle onu hapsetti. Yezid daha sonra kaçıp Remle'deki saltanat varisinin yanına gitmeğe muvaffak oldu. Halife Süleyman, Yezid'i, kendinden evvelki halifenin taraftarlarından öcünü alabilmesi için Irak'a gönderdi. Yalnız söylendiğine göre, vergi işleri, ağır vergi yükü altında inleyen halkın nefretinden kaçınmak isteyen Yezid'in arzusu üzerine, bir mütahassısa havale edildi; fakat halife ihtimal bu suretle eskidenberi devam eden tecrübelere bağlı kalıyordu. Hemen çok geçmeden, Yezid, bu maliye idarecisi ile ihtilâfa düştü; çünkü bu maliyeci, Yezid'in arzularını devlet hazinesinden tatmin etmeği reddediyordu. Bu sebeple Yezid, daha istifadeli bir mevki aradı ve halifeye, Irak kumandanlığı da üzerinde baki kalmak şartiyle kendini Horasan'a tâyin ettirdi. Onun doğudaki askerî muvaffakıyyetleri pek ehemmiyetli olmadı; buna mukabil vergi toplamak hususunda gösterdiği şiddet o kadar nefret verici oldu ki, halife vefatından epey evvel kendisini muhakeme ettirmeği bile düşündü. Onun mukadderatı sonraki iki halife devrinde tamamlandı.

Süleyman'ın halifelik merkezi, Filistin'de, evvelce hanedan âzası sıfatiyle oturmuş ve ahalisinin sevgisini kazanmış olduğu Remle'de idi. Kuzey Suriye'de Dabık'ta Bizanslılara karşı muharebe için kendisinin de bizzat ekseri vakit teftiş ettiği yeni büyük bir askerî ordugâh vücuda getirdi. Fakat bu da kat'î neticelere vasıl olamadı. 715 son baharında ve kışında Amorium'un netice alınmaksızın kuşatılmasından sonra, Süleyman'ın orduları batıda Bergama ve sard'a kadar ilerlediler ve İstanbul'u bir sene kuşattılar, fakat gene bir netice elde edemeden geri çekilmek mecburiyetinde kaldılar[33]. Süleyman, 717 yılı eylûl ayı başlarında, Dabık'ta vefat etti.

Abdülmelik'in ittihaz etmiş olduğu son bir kaide gereğince, kendisinden sonra tahta kardeşi geçecekti. Fakat Süleyman, kardeşi yerine kendi oğlu

33) Bu gazvelerin biricik neticesi, esir pazarlarının Bizans harp esirleriyle dolup taşması idi. Süleyman bir defasında Mekke'ye yaptığı hacdan dönüp Medine'den geçerken gözdelerinin emrine 400 Bizanslıyı bıraktı; onlar, bu esirleri öldürmekten başka yapacak daha iyi bir şey bilemediler. Bunu, hâdiseyi gözleriyle görmüş olan ve öğünerek bir şiirinde anlatan şair Cerir'den öğreniyoruz.

Eyub'a biat ettirmişti. Eyub kendisinden evvel vefat edince, Süleyman, din âlimi Reca' b. Hayva'nın tesirine kapılarak, hilâfet makamını, dindar yeğeni Ömer b. Abdülaziz'e bırakmaya razı oldu; böylece Ömer b. Abdülaziz, hiç bir muhalefete uğramadan hilâfet makamına geçebildi.

Mısır valisi Abdülaziz b. Mervan'ın oğlu olan ikinci Ömer, anne tarafından halife Ömer b. Hattab'ın soyundan geliyor ve kendisi bu alâkadan büyük bir iftihar duyuyordu. Ömer b. Abdülaziz Medine'de doğmuş ve gençlik çağlarını Peygamber'in ashabının dindar halefleri arasında geçirmişti Halife Velid kendisini 706 tarihinde Hicaz'a tayin ettiği sırada da onlarla sıkı münasebetlerde bulunmuştu; on kişiden müteşekkil daimî bir mütehasıs ve dindar hadisçiler meclisi, vazifesinin, Peygamber'in sünnetlerine uygun bir şekilde ifa edilmesini temin ediyordu. Fakat Irak mültecilerinin Medine'ye iltica etmelerine müsaade edince, Haccac halifeye bu kararı, bundan dolayı kendi hakkındaki teveccühe halel gelmeksizin geri aldırmıştı.

İkinci Ömer idareye gelir gelmez, Medine'deki gençliğindenberi, siyasî hayatında gerçekleştirmeği düşündüğü idealler için dahilde serbest kalabilmek üzere İslâm ordularının Anadolu'daki ilerleyişinin durmasını emretti. Onun barış severliği, yalnız uzak batıda Pireneler'i de geçerek güney Fransa'yı işgal eden, şüphesiz onun idaresi zamanından itibaren Narbon'da müstahkem bir karargâh kuran valilerinin ilerlemelerine mâni olamadı. İkinci Ömer, kendi sülâlesinin eski düşmanları olan Ali b. Ebu Talib ahfadını, Peygamber'in, fetihten sonra kendisi için ayırdığı ve sonra da bir devlet mülkü olmuş olan Fedek arazisini onların emrine vermek ve kendisinden evvelkiler zamanında âdet olan minberlerde Ali'ye küfredilmesini men etmek suretiyle elde etmeğe çalıştı. Hıristiyanlara da mümkün olduğu kadar hoş görünmeğe çalıştı; Velid tarafından zaptedilen Şam'daki Saint-Jean kilisesini kaybetmelerini telâfi için Gûta'daki, fetihten beri her halde teslim şartlarına aykırı bir şekilde cami olarak kullanılmakta olan Saint-Thomas kilisesini kendilerine terketti. Keza, Kıbrıs, Akabe körfezindeki Ayla ve güney Arabistan'da bulunan Necran'daki hıristiyanların vergi yüklerini de hafifletti. Irak'ta bir çok isyanlara sebep olmuş bulunan ve yeni islâmiyete girmiş teb'alar olan mevâlinin aşağı derecedeki hukukî durumlarını, Arapların tâbi oldukları nizamla aynı seviyeye getirdi. Horasan'daki mücahidlerine aynı zamanda hem maaş vermek, hem onları vergiden muaf tutmak suretile İmparatorluğu vârisleri için emniyet altına aldı.

Bununla beraber onun asıl endişesi, bir mâliye ıslahatı idi. Birinci Ömer tarafından tesis edilmiş olan vergi siyaseti tesirini kaybetmişti; çünkü fethedilen eyaletlerdeki birçok müslümanlar arazi satın almışlar ve bu arazileri için vergi muafiyeti ileri sürmüşlerdi; öte taraftan da birçok

vergilerle mükellef olan köylüler islâm dinine girmek ve büyük şehirlere çekilip yerleşmek suretiyle vergiden kurtulabiliyorlardı. Haccac bu, köylerden hicret etme işini, doğrudan doğruya men etmiş ve bu suretle müslümanların tarlalarına bile haraç vaz etmişti. Buna mukabil ikinci Ömer, bütün müslümanların vergiden muafiyeti prensibinde ısrar ediyordu. Kendisi birinci Ömer'in, fethedilen memleketlerin heyeti umumiyesinin islâm cemaatına ait olduğu hakkında tesis ettiği teamülü takip ettiğinden, bundan sonra, hiç bir müslümanın bu arazilerin herhangi bir parçasını şahsî malı yapmasını menetti. Vergi ile mükellef bir köylü islâm dinine girerse o zaman bunun emlâki köy cemaatının müşterek malı oluyordu; eğer bu terkettiği araziyi tekrar ekip biçmek isterse cemaattan icar ile tutmağa mecburdu ve bu icar bedeli, cemaattan toplanan vergi miktarını tamamlamak için kullanılıyordu. Ömer b. Abdülaziz'in niyetleri herhalde samimi idi ve bunlar iddia edildiği gibi dünya işlerine yabancı bir din adamının kafasından çıkmış da değildi. Kendisi 9 şubat 720 tarihinde vefat ettiğinden kısa süren saltanatı zamanı bu niyetlerini müessir surette tatbike imkân vermedi ve ölümünden sonra halefleri tekrar, Haccac'ın daha rahat olan usulüne döndüler.

Emevîler devrinde saray hayatı

İkinci Ömer'in halefi, Abdülmelik'in üçüncü oğlu ikinci Yezid, iktidara geçer geçmez, Iraklıların çıkardıkları yeni bir isyanı bastırdı. Horasan valisi Yezid b. Mühelleb, son yaptığı muharebede, kendini medh etme hissiyle çok fazla gösterdiği ganimetin şer'î beşte bir devlet hissesini gönderemediği için Ömer b. Abdülaziz tarafından töhmetli sayılmıştı. Yezid b. Mühelleb, halife ikinci Yezid'den yüz bulamadı , çünkü bunun karısı, Yezid b. Mühelleb'in eski düşmanı Haccac'ın yeğeni idi. Bunun için mevkuf bulunduğu Halep hapishanesinden kaçarak Basra'ya geldi ve orada kendi kabilesi Ezd'lileri ve akrabaları olan güney Araplarını, din düşmanı olan Emevîler'e karşı harp etmeğe çağırdı; Fars ve Kirman da kendisine iltihak etti. Halife Yezid evvelâ müzakerelere girişmek istedi, sonra da, kendinden evvelki halifelerin en iyi kumandanı olup Anadolu'daki muharebelerde tecrübe sahibi olmuş olan Mesleme b. Abdülmelik'i âsîlere karşı yolladı. Muharebe 25 Ağustos tarihinde, Vâsıt ile Kûfe arasındaki El-Akr köyünde başladı. Âsîler dağıldılar, bizzat Yezid b. Mühelleb maktul düştü, ailesi sürgün edildi, askerleri öldürüldü, kadınlar ve çocuklar an'analere tamamen aykırı olarak esir pazarına sevkedildiler.

Emevîlere düşman olan rivayetler ikinci Yezid'i tıpkı adaşı gibi, spora, müsikiye ve şarkıcı kadınlara son derece düşkün bir kimse olarak gösterirler. Eyaletlerin idaresine dikkat etme işini de gûya valilere terketmişmiş.

Hakikatte onun kısa süren saltanatı, Irak'ta sükûnetin teessüs etmesinden sonra bile gailelerle dolu idi. İkinci Yezid, Mekke ile Medine idaresini birleştirdi ve maaşların istinad ettiği Mısır'daki kabilelerin arazi tahrir defterlerini yeniden tanzim ettirdi; ikinci Ömer'in tahakkuk ettirdiği vergi ıslahatının mahzurlarını gidermeğe çalıştı ve selefi tarafından muhtelif eyaletlerde ilga edilmiş olan arazi vergilerini yeniden vaz etmek suretiyle halkın hoşuna gitmeyen tedbirlere bile baş vurdu. Keza ikinci Ömer'in hıristiyan dostluğuna da zıd harekette bulundu; onların yalnız birkaç kilisesini ellerinden almakla kalmadı, tasvirlere ibadet etmelerinin men edilmesini de emretti [34]. Bu şekilde mükemmel bir metanete sahip bir adamın 724 yılı ocak ayında Şarkî Ürdün'deki Arbed sarayında en gözde bir muganniyesinin ölmesi üzerine dayanamıyarak intihar ettiğine dair olan sonraki bir rivayete inanmak, hakikaten güçtür.

Emevî hükümdarlarının zaman zaman hükûmet gailelerini unutmak istedikleri bu çöl saraylarından birkaç tanesi bugün hâlâ Moab çölünde öyle iyi muhafaza edilmişlerdir ki, mîmarî tarzlarını tetkik için bir göz atmamız mümkün olmaktadır. Bunların en meşhurları şimdi Berlin müzesinde teşhir edilen ve sultan Abdülhamit tarafından ikinci Vilhelm'e hediye edilen cephe frizlerinden büyük bir kısmı görülen Mşatta "kışlık karargâh" tır. Bu, çöl saraylarının iki tipinden birincisini, taştan yapılmış bedevî karargâh tipini göstermektedir[35]. 144 metre uzunluğunda kare şeklinde bir düzlük, her iki tarafında kuleler bulunan bir duvarla çevrilmiştir. Güney duvarı, iki kule ile çevrilmiş olan orta kapısı ile şahane bir görünüş arzeder. İç kısmı üç balat'a (nef) taksim edilmiştir. Ortada bir dehliz ve küçük bir avludan geçilerek ortasında bir havuz bulunan üstü açık bir avluya girilir; buradan da geçildikten sonra üstü kubbe ile örtülü, üç yarı daire oda ile genişletilmiş hükümdar salonuna girilir. Sağda ve solda Iran sanatının ve daha sonra İslâm sanatının özelliklerinden olan ve sivri kemerle techiz edilmiş iki beşik tonoz tutturulmuştur. Her ikisi de dış bölümlerin gösterdiği gibi odalar yapılmak üzere ayrılmış fakat bu inşaat ikmal edilmemiştir. Ön cephe ufkîden amûdîye geçen frizlerle tezyin edilmiş ve yuvarlak düzlüklerle taçlandırılmıştır. Salondaki sütunlar Mezopotamya'da sevilen bir renk olan mavimsi bir sarılıkta eski yapılardan alınmış mermer sütun başlıklarını ihtiva etmektedir. Zafer tâkı sütun başlığının ve cephe zemininin satıhları

34) Bu beratın doğruluğu, Wellhausen tarafından red edilmekle beraber, islâmların ve hıristiyanların şahadetleriyle tekid edilmiştir. Bak Caetani, Chronographia islamıca, II, 12.

35) E. Diez, Die Kunst der islamischen Völkers, p. 23 ve devamı; ve Encyclopédie de L' Islam. III, 659 - 662; H. Lammens, La Badia et La Hira sous les Omayyades, (Mélanges de la Faculté orientale de Beyrout, IV). Binanın inşacıları olarak bak. M. van Berchem, Journal des savants Juillet - Août 1933, 122 vdd.

danteller veya halılar gibi sanatkârane bir şekilde işlenmiştir. Salonun cephesi de sütunlarda olduğu gibi aynı kenger yaprağı şeklindeki motifleri göstermektedir, yalnız çok koyu bir renk vurulmuştur. Taht salonu, sağında ve solunda sütunlar bulunan ve daha sonraları camilerde görülen nişleriyle kendini belli eder.

[Mşatta sarayı Emevîler tarafından işgal edildi; fakat bu saray, başı karakteristik tacıyla birlikte bir duvarında bulunmakta olan ve Sasanîler hükümdarı ikinci Behram'ın (275-293) tâbii, Lahmîlerden Hîre kralı Imreülkays tarafından inşa edilmişti (*).] Buna karşılık Lût Gölü'nün kuzey ucunun doğu tarafında bulunan Mousil'in meydana çıkardığı Kuseyr-i Amra sarayı, kitabelerinden açık olarak anlaşıldığına göre sekizinci asrın birinci yarısında inşa edilmiş bir Emevî eseridir. Maalesef bu kasrın mimarını sarih olarak tesbit etmek mümkün değildir. Bu sarayın bir duvarı üzerinde dört hükümdar bulunmaktadır ki, bunları müslümanlar tarafından zaptedilen imparatorlukların hükümdarları telâkki etmek icap eder. Bunlar, duvarın alt kısmındaki arapça ve yunanca yazıların işaret ettiğine göre: Bizans imparatoru, İran kisrası Husrev, Habeş negüs'ü Necaşî ve İspanya'daki Gotlar kralı Rodrik'tir. Bu dört dünya imparatorluğunun hükümdarları yanında kitabe adları zikredilmeyen iki insan resmi daha bulunmaktadır. Bu portreler, hükümdarların hüküm sürdükleri memleketlerin coğrafî durumları göz önüne alınarak sağdan sola doğru sıraya dizilmiş olduğundan, M. van Berchem, İran hükümdarının yanındaki üçüncü simanın, daha doğuda bulunan bir emîrliğin hükümdarı olduğuna kani bulunyor; netice itibariyle bu, ya 716 yılında katledilen doğu Türkistan hükümdarı Meçuo yani Kapağan han'dır, yahut da doğrudan doğruya Çin imparatoru'nun kendisidir. Arka plânda, aynı şekilde islâm hakimiyetine girmiş olan ve daha az ehemmiyetteki prenslere ait olması lâzım gelen başka başlar da farkediliyor. Bunlar arasından üçüncüsü. Habeşistan'ın doğusunda bulunan bir memleketin hükümdarı olmak lâzımgelir; bu takdirde de Türk yahut Hind prenslerinden biri, meselâ 712 tarihinde vefat etmiş olan Sind prensi Daher akla gelebilir. Bu duruma göre, bu sarayın halife Velid tarafından yaptırılmış olması icap etmektedir [36]. Kırmızımtrak kireç taşından yapılmış olan bina üç beşik tonoz ile örtülü esas salonu ihtiva etmektedir; girişin karşısı, beşik tonozlu basık bir nişle ve mihrab biçimindeki iki köşeli aynı şekilde beşik tonoz ile örtülü olan iki oda ile çevrelenmiştir. Salon, beşik tonozların cephe duvarlarına yerleştirilmiş altı küçük pencere ile ışık almaktadır.

(*) Bak. B. Schulz, Jahrbücher der Wiener Kunstsammlungen 25, 222/8 vdd.

36) H. Lammens, Encyclopédie de L' Islam, IV, 1204 de bu sarayın inşa ettiricisi olarak ikinci Velid'i görmek istiyor, fakat, Severus b. Almoukaffa, Histoire des patriarches alexandrins (163 - 164), de gösterdiği yer sarih olarak Mşatta sarayını bildirmiyor.

Doğudaki esas salona üç küçük salon daha bitişiktir. bunlar karşılıklı olarak: geçme tonoz, bir beşik tonoz ve bir pandantifli tonoz ile örtülüdür. Bu kısım, duvarlara karşı oturma yerleriyle ve su borulariyle bir hamam tesisini temsil etmektedir. Bütün bu dört salon, Asya toprağında Yunan sanatının son eserleri olan ve fevkalâde iyi muhafaza edilmiş bulunan tezyinatla süslenmiştir. Ana salon nişinin cephe duvarında, sütunlar üzerine tutturulmuş gölgelik şeklindeki çıkıntılı kısmın altında bir hükümdar tahtı üzerinde muhteşem hil'atlı, sakallı bir ihtiyar görünmektedir ki, bu, halifedir; bunun sağında, sağ kolunu kaldırmış bir kadın, solunda elinde bir asa tutan bir adam duruyor; her iki şahıs da tahttakini işaret ediyor. Yarım daire, çöl bağırtlak kuşları sürüsü, yani ptérocle'lerle, arapça adıyla kata'larla çevrelenmiştir ki şairler bu bağırtlak kuşlarını çokça tasvir ederler. Tahtın ayak ucunda balıklarıyle ve bir balıkçı kayığı ile dalgalanmakta olan deniz tasvir edilmektedir. Batıdaki duvarın orta kısmında çıplak bir kadın bir havuzun kenarında ayakta durmakta, sağda muhtelif vaziyetlerde çıplak atletler görülmektedir. Solda, evvelce zikrettiğimiz hükümdarların portreleri bulunmaktadır. Diğer duvarların yüzlerinde at koşuları, yabanî eşek, dağ keçisi sürek avları, hamam sahneleri ve sembolik kadın çehreleri görülmektedir. Kubbeli salonda Mıntakat ül-Buruç tasvir edilmektedir. Ortadaki hamam halvetinde çıplak kadınlarla hamam sahneleri bulunuyor; üçüncü salonda, iki yarım daire içinde dünyanın başlangıcı ve sonu ifade edilmektedir; doğu cephe duvarında, solda, oturmuş gebe bir kadın, sağda seyircilere arkasını dönmüş kocası, altta ve ikisinin arasında tepinmekte olan bir çocuk tasvir edilmektedir. Batı cephe duvarında, ruhu Azrail tarafından kabz edilmiş olan kocasının cesedinden uzaklaştırılmış olan bir kadın ayakta durmakta, beşik tonozda hayatın muhtelif devirlerini temsil eden büstler bulunmaktadır. Etraftaki kareler, duvarlarda olduğu gibi, muhtelif hayvan ve kuş resimlerini ihtiva ediyorlar. Çok iyi bir şekilde muhafaza edilmiş olan bu iki çöl (badiye) sarayından başka, ikinci Yezid'in yaptırdığı Muvakkar sarayını da biliyoruz; bu bina, Sasanî örneğine göre kubbeli taraçalar üzerine kurulmuştur, fakat bunun şimdi ayakta duran kısmı, yer altında kalan kalıntılarıdır. Romalıların Arabiya eyaleti hudutlarındaki müstahkem kaleleri de Emevîler tarafından saraya tahvil edildiler.

Halife Hişam

İkinci Yezid'e çoğu zaman, Fırat nehri sahillerinde bulunan Rusafe'de ikamet eden kardeşi Hişam[37] halef oldu. Hişam Irak için, Halid b. Abdullah

37) G. Gabrieli, Il califato di Hisham, studi di storia omayyade, Mem. Soc. arch. Alexandrie, VII, p. 2, 1935.

el-Kasrî'nin şahsında, büyük selefleri Ziyad b. Ebihi ve Haccac değerinde bir vali bulmak bahtiyarlığını elde etti. Halid b. Abdullah, ehemmiyetsiz bir kabileye mensup olduğundan partilerin fevkinde kalabildiği için Kays kabilesi arasındaki karıştırıcıları dizgin altına almağa muvaffak oldu. Halid memleket için en büyük şöhretini, arazinin, Haccac tarafından başlanmış olan imar ve islahı işlerini devam ettirmek suretiyle elde etti. Aşağı Dicle'nin Vâsıt mıntakasındaki bataklık kısımlarını kurutmak suretiyle, kendine büyük gelirler temin eden geniş araziyi ziraate kazandırdı. Bu suretle kendi cebini de doldurması, Şam'daki hükümdar sarayına karşı vergi mükellefiyetlerini eda etmekte ihmal göstermediği için, halifeye herhangi bir zarar vermesini mûcip olmuyordu. Fakat kendini buğday vurgunculuğuna kaptırınca, muhalifleri kendisini, on beş yıllık bir hizmetten sonra, mevkiinden uzaklaştırmağa muvaffak oldular. Onun kuvvetli bazusu Irak idaresinden çekilince, sükûnet ve âsayiş de bu havaliden kaybolup gitti. Ali b. Ebu Talib'in, Zeyd b. Ali adındaki torunu Kûfe'de, hilâfetin kendi soyunun hakkı olduğunu iddia etti. O, Kur'anı ve Peygamber'in sünnetini, hareketlerinde asas tutacağını, haksız şeflere karşı mücadele edeceğini, zaifleri koruyacağını, ellerinden askerî maaş tahsisatları hükûmet tarafından alınmış olanlara, tekrar bu haklarının geri verilmesi hususunda yardım edeceğini, devlet gelirini müsavî surette taksim edeceğini ve uzak memleketlerde seferde bulunan askerleri geri çağıracağını vadederek, kendisine biat etmelerini temin etti. Vali Yusuf b. Ömer üs-Sakafî, Ali'nin bu torununun ölmesi üzerine, bir sokak muharebesi neticesinde bu isyanı, büyük bir müşkülâtla bastırmağa muvaffak oldu. Bu isyan, Emevî sülâlesinin inkırazını hazırlıyan ve birbirini kovuşturan bir sürü Şii hareketlerinin ancak ilki idi; bu Zeyd b. Ali'nin halefleri, IX. asırda Yemen'de, asırların fırtınaları arasında mevcudiyetini idame ettirebilen ve son zamanlara kadar tutunabilen yegâne Alevî devletini kurdular.

Hişam, 716-717 yılları arasında hükûmet merkezlerine karşı girişilmiş olan son ve neticesiz hücumdan sonra çok ihmal edilmiş olan Bizanslılara karşı yapılan harbe de yeniden başladı. Fakat onun orduları ekseriya yazın elde ettikleri mevkileri kış mevsiminde terketmek mecburiyetinde kaldıklarından, saltanatı sırasında hiç bir devamlı netice tahakkuk ettirilemedi. Bir defa, Bizanslılar bir sene önce Arapları Frikya'da bulunan Akroinos 'da ağır bir mağlûbiyete uğrattıktan sonra 741 yılında Melitanya'nın baş şehrine saldırdıkları zaman bizzat halife de muharebeye iştirak etmeye mecbur kaldı ve Bizanslıları oradan püskürtmeğe muvaffak oldu.

Hişam devrinde Araplar, batıda, doğudakinden daha büyük bir kudretle ilerlediler. O zamana kadar, Berberîler, Arapların kendilerini aşağı gördük-

lerini his ettikleri için bu iki zümre arasındaki gerginlikler sebebiyle İspanya müslümanları, hıristiyanlara karşı giriştikleri harplerde ekseriya durdurulmuşlardı. Berber Munaza isyan edip kuzey hudut boyunda istiklâlini ilân etmiş ve dük Eude d' Aquitaine ile iltifak etmişti. Hişam, İspanya'ya Abdurrahman b. Abdullah adında yeni bir vali tayin etti, bu vali Munaza'yı itaat altına aldı ve dük Eude üzerine yürüdü. Bu dükü, Garonne ve Dardogne arasında mağlup ederek Loire istikametine doğru kovaladı. Fakat orada Tours ve Poitiers arasında (Vienne nehrine Clain'in karıştığı Cénon'da) 732 ekim ayında Şarl Martel ile karşılaştı. Ostrazyalı Franklar, Arapların hücumlarını durdurdular ve onları, kumandanları Abdurrahman öldüğü için, ertesi gece geri çekilmeğe mecbur ettiler. Abdurrahman'ın haleflerinin Galya'ya tekrar akın etmeğe başladıkları muhakkaktır, fakat ekseriya dahilî ayaklanmalar onlara engel oldu.

Afrika Berberîleri, her nekadar halis müslüman ve mukaddes cihadda cesur muharipler idiyseler de hâlâ haraçgüzar teb'alarmış gibi muamele gördükleri için memnun değildiler. Bu sebeple, Irak'tan gelen haricî dâileri onlar arasında Emevî halifeleri aleyhine düşmanca telkinleri için müsait bir zemin buldular. Berberîler isteklerini saraya ulaştıramayınca, Afrika'yı, Fas'tan Kayravan'a kadar kan ve ateşe bulayan şiddetli bir isyan hareketi patlak verdi. Afrika emirleri vali Ukbe'nin onlara yardım için İspanya'dan koşup gelmesine rağmen, Berberîlerle boy ölçüşecek vaziyette değildiler. Hişam 741 tarihinde, Berberîlere karşı, Külsum b. Iyaz kumandasında bir Suriye ordusu göndermeğe mecbur kaldı; fakat bu ordu dahi Berberîlerin vahşice cesaretleri karşısında mukavemet edemiyerek mağlûp oldu. 741 yılında Nav'am nehri kenarındaki büyük bir muharebede bizzat Külsum maktul düştü ve yeğeni Belc b. Bişr, ancak büyük güçlüklerle ordusunun geri kalan üçte biri ile İspanya'ya geçebildi. Ancak bir sene sonra elde ettikleri bir zafer, Araplar'a, hiç olmazsa Kayravan'ın ele geçirilmesini temin etti.

Hişam'ın en büyük kusuru, servet toplama hırsı idi. Devletini, ancak irad getiren bir malikâne sayıyordu; bu sebeple de teb'alarını valileri vasıtasiyle gittikçe artan bir tazyike tâbi tutturuyordu. Kıbrıs'ın haracının arttırılması ve İskenderiye'ninkinin iki kata çıkarılması onun zamanındadır. Politikası Afrika'daki Berberîler gibi, Maveraünnehir'deki Türkler'i ve İranlılar'ı da ümitsizliğe düşürüyor ve doğuda Abbasî dâîlerinin zemin hazırlamalarına sebep oluyordu. 6 şubat 743 tarihinde vefat ettiği zaman imparatorluğu çok acıklı bir durumda bıraktı.

İkinci Velid devrinde şiir

Hişam'a, yeğeni ve Yezid'in oğlu ikinci Velid halef oldu. Bu, babasından, san'at zevki ve eğlenceli bir hayat tevarüs etmişti[38]. Amcası kendisinin tahta çıkmasına müsaade etmediği için gençliğini, saraydan uzakta Filistin'de bir çöl sarayında geçirmeğe mecbur kalmıştı. Hişam'ın ölümünden sonra Şam'a girdiği zaman, halk tarafından, kendinden evvelki halifenin takip ettiği çok sıkıcı vergi siyasetinin bir kurtarıcısı olarak alkışlanmıştı. Fakat o, bu ümitleri boşa çıkardı. Halife olarak da gene çöl sarayına çekildi ve kendini orada, spora, şaraba ve şiire verdi.

İslâmiyet şimdiye kadar nasıl bu dini yayan Araplar'ın yaşayış tarzlarına çok cüz'i bir tesir yapabilmişse, Arap şiiri de öylece kendi eski geleneklerine sadık kalmıştı. Suriye ve Irak kolonilerinde hayat, eski ana yurddakinden daha geniş bir inkişafa mazhar oldu. Burada kabileler arasındaki kin çok daha ihtiraslı şekiller alıyor ve Kays kabilesiyle Kelb kabilesi arasındaki mücadele, on yıllarca devam ediyordu. Bu kabile kavgaları, daha evvelce gördüğümüz gibi Abdülmelik ve Haccac zamanında Emevîler'in en parlak devirlerindeki şiirleri meydana getiriyor, saray şairi Ahtal ve onun iki rakibi Cerir ve Ferazdak, daha evvel duyulmamış derecede bir saygısızlıkla birbirlerine hücum ediyorlar ve daha aşağı derecedeki bir şair ordusu, onların kavgalarına iştirak etmeğe ve şöhretlerini paylaşmağa çalışıyordu. Bir müddet sonra şarkılar hâkim duruma geçtiler. Hişam zamanında, şair el-Kümeyt şiirlerinde, Peygamber ailesinin, hususiyle Fatimîler'in hilâfet üzerindeki haklarını müdafaa ediyordu. Daha mülâyim bir ifade tarzını o zamana kadar yalnız, Arabistan'ın kendisindeki şairler terennüm ediyorlardı. Mekke ve Medine şehirleri kendi siyasî rollerini ifa edip bitirdikten sonra, hakikaten birer sakin ve tatlı hayat sürülen mahaller haline gelmişlerdi. Eski şiirde ve onun, Suriye ve Irak'taki mümessillerinde hemen hemen yalnız kasidenin bulunması mecburi olan girizgâhında ifade edilen kadın aşkı, şimdi müstakil bir aşk şarkıları nev'inin vücuda gelmesine sebep oldu. Abdülmelik devrinde eski yerli aristokrasi sınıfı mensuplarından ve Mahzum kabilesinden olan Ömer b. Ebi Rebia, Mekke'de, ekserisi, Mekke'ye hac için gelmiş olan kibar kadınlarla yaptığı lâtifelere hasredilmiş son derece şahsî, lâtif aşk şarkıları yazıyordu. Tamamiyle eski şiirle terennüm edilen aşk ıstıraplarından ve ayrılık acılarından bu şarkılarda eser yoktur. Arabistan için yeni olan bu san'at, memlekette şevk ve heyacanla karşılandı. İkinci Velid yaşama zevkinin methedilmesine yeni bir saha açtı ki, bu da

38) F. Gabrieli, Al Walid ibn Yezid califfo e il poeta, Rivista de studi orientali, XV, 1934, p. 1 - 64.

şaraba dair söylenen şarkılardır. Şarap muhakkak ki cahiliye devri Arap şiirinde bir rol oynamıştı; fakat bu umumiyetle, ancak şairin kendi kendini medh etmesine hizmet etmişti. Peygamber'in yasağı ne şarap içmeği ortadan kaldırabilmiş, ne de onun şiirle medh edilmesini men edebilmişti. İkinci Velid, sonradan Abbasîler devrinde sadık bir müşteriler zümresi bulacak olan islâmî şarap şiirinin hakikî yaratıcısı itibar edilmeğe lâyıktır. O bu hususta son Lâhmîler devrinde Hîre'de yaşamış olan hıristiyan şair Adiy b. Zeyd'in an'anesine dönmüştü. Velid'e bu şair hakkındaki malûmatı, kendi de Hîreli bir hıristiyan olan içki arkadaşı el-Kasım b. Tüfeyl vermişti.

Halife, kadınlar, muganniyeler ve şairler arasında zevk ve safa içinde yaşıyarak, Hişam'ın biriktirdiği hazineleri çabucak bitirerek, kendi de, selefleri gibi valileri para tedariki hususunda sıkıştırmağa mecbur oldu. Daha reşid olmamalarına, bundan başka cariyeden doğmuş bulunmalarına rağmen iki oğlunu kendine veliahd tayin etmek suretiyle akrabalarını kendinden soğuttu. Bunlar, ona karşı Şam'da mukavamete uğramadan biatı kabul eden Yezid b. Velid b. Abdülmelik'i tahta çıkardılar. Velid hakikaten kendisine karşı gönderilen kıt'alara mukavemet etti ve kendisinden beklenilenden daha fazla bir cesaretle döğüştü. Daha sonra Palmir'in güneyindeki Bahra sarayına çekilde ve vaktiyle Osman b. Affan'ın uğradığı âkibet gibi, o da Kur'an okurken 17 nisan 744 de öldürücü darbeyi yedi.

Doğuda Emevî sülâlesi hâkimiyetinin sona ermesi

İkinci Velid'in öldürülmesi Emevî sülâlesinin hâkimiyetinin sona erişini haber veriyordu. Bizzat Emevîler, şimdiye kadar kendi sülâlelerine daima sadakat göstermiş olan Suriye'de hilâfetin itibarını sarstıkları için, eyaletlerde büyük ilerlemeler kaydetmiş olan haricîler'in ihtilâlci propagandaları, burada da bir zemin kazandı. Siyasî nizamın bağları her yerde gevşemişti. Velid'in halefi üçüncü Yezid' daha aynı yılda 25 eylûlde vefat etti. Abdülmelik sülâlesine karşı, halife Mervan b. el-Hakem'in bir torunu, babası Mezopotamya ve Ermenistan valisi olarak uzun seneler boyunca Bizanslılar'a karşı ordular sevketmiş olan ve kürd cariyeden doğma Mervan b. Muhammed [39] ayaklandı. Bizzat ikinci Mervan, Kafkasya'da on iki sene çarpışmıştı. Orada edindiği tecrübelere dayanarak İslâm ordusunu yeniden tanzim etti. Vergi gelirlerine dayanan eski askerî maaş sistemi daha sıkı bir disiplin isteyen muharebelerde istenen neticeyi veremez hale gelmişti. Mervan, kabilelere göre tertip edilmiş olan eski ordu taksimatını, şimdi başlarında meslekten yetişme askerler bulunan yeni teşkil edilmiş alaylarla değiştirdi.

39) Onun bize acayip gelen "Mezopotamya eşeği" lâkabı kötüleyici bir mâna ifade etmez, bil'âkis medh edici bir mâna taşır; çünkü yabanî eşek, av hayvanlarının en asîlidir.

Eski ordular, önünde harbin neticesini ekseriya kat'î olarak tayin eden münferit çarpışmaların cereyan ettiği uzun saflar halinde harbediyorlardı. Mervan şimdi, bil'âkis, kolay hareket edebilen küçük tabiye birlikleri teşkil etti.

Mervan, üçüncü Yezid'i tanımayı reddetmişti; onun halefi İbrahim b. Velid'e karşı da husumetini ilân etti. Gûya Velid'in mirasçısının haklarını temsil etmek bahanesiyle Suriye'ye girdi ve Antilübnan'da kendisine karşı çıkan hükûmet kıt'alarını mağlûp etti. Kumandanları olan halife Hişam'ın oğlu Süleyman, Şam'a doğru çekilirken Velid'in iki oğlunu bertaraf etti ve sonra eline geçirebildiği paralarla Şam'dan çıkıp gitti. Mervan 7 aralık 744 tarihinde kendini tahta çıkarttı. Biraz sonra da, ikamet yerini, kendine sadık olan Kays kabilesine istinad edebilmek için Harran'a nakletti. Bu hâdise Suriye'de Kelb kabilesini isyana tahrik etti, fakat daha aynı yıl içinde onlara galebe çaldı. Aralarından, henüz inkıyat etmemiş bulunan Irak'a karşı yapılacak bir seferde kendi kıt'alariyle birleşecek olan bir ordu topladı. Fakat yolda iken, Rusafe'li Suriyeliler, Rusafe'de ikamet etmekte olan Süleyman'ı, halife olarak başlarında yürümeğe razı ettiler. Süleyman Kinnesrin şehrini ele geçirdi, bu sebeple Mervan, Irak üzerine yürüyüşünü durdurmak mecburiyetinde kaldı; evvelâ Humus'a, sonra da Kûfe'ye kaçan Süleyman'ı yendi. Humus ancak aylarca devam eden bir muhasaradan sonra teslim olduğu için, Mervan, bu şehrin surlarını yıktırdı, sonra da, Baalbek, Şam, Kudüs ve diğer Suriye şehirlerinin istihkâmlarını ortadan kaldırttı. Ancak 746 yazında bütün memleketin hakikî hâkimi olabildi.

Bu arada İmparatorluğun doğusundaki, Emevî sülâlesinin nüfuzu, tamamiyle silinip gitmişti. Ali taraftarları şimdi Kûfe'de Ali'nin kardeşi C a f e r'in bir naibi, Abdullah b. Muaviye'yi imam olarak ilân etmişlerdi. Bu zat, Allah'ın ruhunun, Peygamber'den, onun cedleri vasıtasiyle kendisine hulûl ettiğini iddia etti ve böylece istikbaldeki müfrit şiîlerin akîdelerini hazırlamış oldu. Her ne kadar Zeydîler kendisine iltihak ettiler ve o da bir ara Kûfe kalesine hâkim olabildiyse de, sonunda, ikinci Velid'in Irak valisi ve ikinci Ömer'in bir oğlu olan Abdullah, onu mağlup etmeğe muvaffak oldu. Serbestçe çıkıp gitmesine müsaade edildiği için Medya'ya gitti, orada derhal sayısız taraftarları kendisine akıp geldiler. Ali taraftarlarının müdafaa ettikleri meşruiyet fikri eskidenberi İranlılar'ca malûmdu. Abdullah b.Muaviye evvelâ Isfahan'da sonra Istahr yani eski Persepolis'te oturdu ve buradan hâkimiyetini Huzistan'ın, Fars'ın ve Kirman'ın komşu eyaletlerine teşmil edebildi. Mervan'ın bir ordu kumandanı olan Âmir b. Dubara tarafından Dicle nehri üzerinde mağlûp edilmiş olan Haricîlere kendi hâkimiyeti altında bulunan yerlere sığınma müsaadesi verdiği için, Âmir, Abdullah b. Muaviye

üzerine yürüdü ve kendisini 747 tarihinde Mervşahcan'da bozguna uğrattı. Abdullah b. Muaviye bunun üzerine Horasan'a kaçtı, fakat orada kendisini, rahat vermeyen bir rakip sayan, Abbasîler'in şimdi zikredeceğimiz hâmisi, Ebu Müslim tarafından öldürüldü.

İkinci Ömer'in oğlu Abdullah, Mervan'ı tanımaktan imtina edince, Mervan, Nazr b. Said el-Harâşî'yi, kendi valisi olarak Irak'a yolladı. Bunlar dört ay birbirleriyle çarpıştıktan sonra, müşterek bir düşmana karşı birleşmek mecburiyetinde kaldılar. Haricî hareketi şüphesiz Haccac ve onun selefleri tarafından püskürtülmüştü, fakat tamamen boğulamamıştı. Bu hareket şimdi, kuzey Mezopotamya'da, Kureyşli'lerin halifeliğini reddeden Rebia kabilesi arasında yeniden patlak verdi. Bunlar, Dahhak b. Kays eş-Şeybânî'yi halife seçip, Emevîler'in iki valisine karşı savaşmak üzere Kûfe önüne gittiler. Bu iki Emevî valisi her nekadar şimdi Haricîler'e karşı birleştilerse de, kendileri Haricîler'le boy ölçüşecek bir halde değildiler; mağlup oldular ve Kûfe'yi boşaltmak mecburiyetinde kaldılar. Ömer'in oğlu Haricîler'le sulh aktetti ve kendini halifeye Fars ve Meysan valisi olarak teyid ettirdi ve efendisinin düşmesinden sonra 750 tarihinde Harar hapishanesinde vebadan öldü.

Dahhak, aşağı yukarı yirmi ay kadar Kûfe'de kaldıktan sonra, Mezopotamya'ya geri döndü ve Musul şehrini zaptetti. Mervan'ın Suriye'de henüz yapılacak işi vardı ve şimdi, nüfuz ve iktidarının en mühim istinad noktası olan Mezopotamya'yı kaybetmek tehlikesine düşüyordu. Âsîlere karşı göndermiş olduğu oğlu, muvaffakiyetsiz bir çarpışmadan sonra Nusaybin surlarının arkasına çekilmeğe mecbur oldu. Bu arada Mervan serbest kaldı ve bizzat kendisi Haricîlere karşı yöneldi. Onları 764 eylûl ayında mağlup etti, halifeleri maktul düştü ve halefi de savaş meydanında katledildi. Böyle olmakla beraber, ancak ertesi yıl Mervan'ın kumandanı Yezid .b. Hübeyre, onların ellerinden Irak'ı tekrar almağa muvaffak olduktan sonradır ki, nüfuzları tamamiyle kırıldı. Bundan sonra halife doğunun tamamen kurtarılması işini kumandanına bırakarak, Harran'daki ikametgâhına geri döndü.

Mervan, gayesine ulaştığını zannettiği bu sırada, doğuda, hayatının eserinin tehlikeye girdiğini gördü. Horasan valisi Nasr b. Seyyar Abbasîler'in uzun zamandanberi orada taraftarlarını siyah bayrakları altına toplıyan hareketlerinden kendisini önceden haberdar etmiş, fakat Mervan onun acele yardım isteyen ricalarını yerine getirmeği iktidarı haricinde görmüştü.

Horasan'da [40], Arap hâkimiyetinin İranlı Milliyetçi düşmanları, Emevîler idaresini, başlangıçtanberi Peygamber'in halifeliği değil, Allah'ın

40) G. van Vloten, De Opkomst der Abbassiden in Chorasan, Leiden, 1896.

emirlerine aykırı bir dünya hükümdarlığı olarak görmüş olan dindar müslümanlar arasındaki meşruiyet prensibi mümessilleriyle ittifak ettiler. Onların fikirlerine göre teokratik hâkimiyet, Peygamber ailesine yani Ali soyuna aitti. Abbasîler doğudaki Emevîler'e karşı duyulan düşmanca hisleri, kendi menfaatları için istismar etmesini bildiler. Onların cedleri olan Abdullah b. Abbas, Peygamber'in ve Ali'nin yeğeni idi; Ali'nin ölümünden sonra, Basra'daki devlet hazinesini alıp çekilmek üzere Muaviye ile bir uzlaşmaya varmıştı. Siyasî bir rol oynamak hususunda hiç bir imkân elde edemeyince, hadis ilmiyle meşgûl olmaya başladı ve bunu çok cür'etkârane hipotezlerle ve bir mühtedi yahudinin ilhamiyle yahudi din kitabından yaptığı iktibaslarla zenginleştirdi. Oğlu Ali, Abdülmelik devrinde Şam'a gelmişti; Velid'in ölümünden sonra ikâmetgâhını, oarada çok yaşlı olarak 736 tarihinde vefat ettiği Suriye hac yolu üzerindeki Humeyme'ye nakletti. Daha hayatta iken, oğlu Muhammed, Şiîler arasında imamet dâvasında bulunmuş ve bu husustaki tasavvurlarını, oğlu İbrahim'e vasiyet etmişti. Onun dâvetçileri uzun zamandır imparatorluğun doğusunda çalışıyorlardı ve şimdi İbrahim, zemini çok iyi bir şekilde hazırlanmış olan Horasan'a, 746 yılında, doğum itibariyle İranlı menşeden olan Ebu Müslim Abdurrahman b. Müslim'i yolladı. Ebu Müslim bu faaliyetine, Huzae kabilesinin oturduğu sahada başladı ve orada ilk defa açıktan Abbasîler namına bir cuma namazı kıldırdı; bununla beraber burada çok eski bir parti şefiyle karşılaştığı için Mahvan'a gitti. Orada tamamen bir reis olarak kendini tanıttı ve bu sebeple Araplar'ın şüphesini celbetti; fakat doğuda olduğu kadar İmparatorluğun merkezinde de onlar arasında hüküm sürmekte olan kabile kini, kendilerinin Ebu Müslim'e karşı müşterek bir harekette bulunmalarına mani oldu hattâ güney Arapları kısmen ona iltihak bile ettiler. Ebu Müslim, ekserisi İranlı köylülerden müteşekkil olan taraftarlarını, Kur'an ve Peygamber'in sünneti üzerine yemin ettirmek suretiyle "âl-i Muhammedden rizaya" -yani herkesin üzerinde ittifak edeceği, Peygamber sülâlesinden birine- tâbi olmak üzere dâvet ediyordu. Bundan başka birlikler, bilhassa subaylara karşı mutlak bir itaata mecbur tutuldular. Horasan'daki, Iran toprak asilzadeleri sınıfı olan Dihkanlar'ın ilk önce islâmiyet için kazanılmış olmaları onun sayesindedir. Ebu Müslim, propagandalarında, İran halk inanışlarına da ehemmiyet vermekten geri kalmıyordu, hattâ ruhların tenasühünü kabul etmiş ve bizzat kendini, ulûhiyetin tecessüm etmiş bir şekli gibi tanıtmışa benziyor [41].

Araplar'ın birleşememeleri yüzünden Ebu Müslim, Murgab vadisindeki bereketli vahanın başlıca kasabası olan Merv şehrini ele geçirmeğe muvaffak

41) Onun müridi Haşim el - Mukanna, onu, bizzat Mukanna'dan evvel ulûhiyetin son tecessümü olarak tavsif ediyor (Bak. Narchahi, Tarikhi Bouchara, éd. Scheffer, 64 ve devamı.; V. Barthold, Enzyklopädie des İslams, I. 108).

oldu. Oradan , doğruca Neyşapur valisi Nasr b. Seyyar'a karşı harbe girişti ve bu muharebe öyle bir inkişaf arzetti ki, nihayet bu savaşta Emevîler İmparatorluğu sona erip ortadan kayboldu. İlk hücum bizzat Ebu Müslim tarafından yapılmamış, fakat daha 718 tarihinde Abbasî taraftarlarının Horasan'daki on iki reisinden biri sayılan ve 714 senesinde eline siyah bir bayrak verilmek suretiyle İbrahim tarafından Mekke kumandanı tayin edilmiş olan Tay kabilesine mensup Kahtaba b. Salih adında biri tarafından yapılmıştı. Ebu Müslim Horasan'a dönüşünde Nasr b. Seyyar'ın oğlunu Tus'da mağlup etti ve kendisini Cürcan'a kaçmağa mecbur etti ve Neyşapur şehrine 748 yılı haziran ayında girebildi. Nasr b. Seyyar'ın Irak valisinden yardım istemesi üzerine, Yezid b. Hübeyre kendisine, Cürcan'a bir ordu yolladı; Kahtaba bu ordunun karşısına çıkıp 1 Ağustos 748 tarihinde onu mağlûp etti. Nasr kaçarken öldü. Ordusunun geri kalan kısmı, İran'daki diğer Suriyeli kıt'alarla Nehavend'de birleşti ve orada Kahtaba'nın oğlu Hasan tarafından muhasara edildi. Bu muhasarayı kaldırmak maksadiyle, Kirman valisi Âmir el-Mürrî kumandasında hareket eden büyük bir Suriye ordusu, 18 mart 749 tarihinde Isfahan civarında Kahtaba tarafından mağlup edildi. Aylarca süren bir muhasaradan sonra, Nehavend'de muhasara edilmiş olan Suriyeliler, sonradan merhametsizce ifna edilen Horasan'dakileri düşünmeksizin, düşmanlariyle teslim şartlarını kararlaştırdılar.

Kahtaba sür'atle Nehavend'den Irak'a hareket etti. Evvelâ, Dicle nehrinin ötesinde karşısına çıkan bu eyaletin valisine merhamet etmedi, sonra derhal Kûfe üzerine yöneldi. Kendisini takip için gelen Yezid b. Hübeyre onu 27 ağustos 749 tarihinde Anbar civarındaki karargâhında ânî olarak bastırınca, Vâsıt üzerine geri çekilmeğe mecbur kaldı. Kahtaba gece cereyan eden bu muharebede suda boğulmak suretiyle vefat etti; buna rağmen, evvelce tam bağımsız olarak kumandanlık vazifesi görmüş olan Kahtaba'nın oğlu Hasan, hiç bir hâdise çıkmadan kumandayı eline aldı ve Kûfe şehrini işgal etti.

Bu şehirde, uzun zamandanberi Abbasî hareketinin faaliyet merkezi mevcut bulunuyordu. Bu zamana kadar, Ebu Müslim'le daimi surette irtibat halinde bulunan ve elçileri vasıtasıyla bu hareketi gizli olarak devam ettiren "peygamber ailesinin veziri" Ebu Selame, artık perdeyi atıp işlerin idaresini eline aldı. Sülâlenin ulusu Haşim bir müddet önce halife Mervan'ın emriyle Humeyme'de tevkif edilerek Harran'a götürülmüştü. Bu, daha önce kendi taraftarlarına Kûfe'ye kaçmalarını tavsiye etmiş ve yerine kardeşi Ebü'l-Abbas'ı halef tayin etmişti. 749 yılı ekim ayında Abbasîler'den on dört kişi Kûfe'ye vardılar.

Şahsen yalnız İbrahim'le anlaşmış bulunan vezir Ebu Selâme, doğrudan doğruya tâbi olmak niyetinde değildi ve bunları Horasan'daki Abbasîler'den

ayırmağa teşebbüs etti. Ebu Selâme, Ali taraftarlariyle bile anlaşmalar aktetmiş görünüyor, fakat, Ali taraftarları henüz idarelerini eline teslim edecek hiç bir şahsiyet bulamamışlardı. Ebu Müslim'in bir mümessili, on iki Horasanlı reisi Ebü'l-Abbas'a gönderdi; bunlar da gelip kendisine biat ettiler. Bunun üzerine Ebu Selâme'nin mukavemetten vaz geçmesi gerekti ve Ebü'l-Abbas 28 kasım 749 tarihinde Kûfe camiinde, yeni sülâle'ye halkın biatını kabul edebildi. Bir humma nöbeti, onu kürside irad etmekte olduğu ilk hutbeyi yarıda kesmeğe mecbur etti, fakat amcası Davud, onun yerine söze devam etti. O, kendi sülâlesinin, hilâfet üzerinde Ali soyundan daha fazla bir hakka malik olduğuna Kur'andan delililer göstermeğe çalıştı. Suriyeliler'in menfur boyunduruğu altına girmiş olan Irak'ın, Horasanlılar tarafından kurtarıldığını açıkça belirtti. Halife kendisini Kûfe'de henüz emniyette hissetmiyordu ve bundan ötürü Ebu Selâme ile birlikte Horasanlılar'ın karargâhına gitti; fakat sonradan Hîre'ye gitmek üzere bu berikinden ayrıldı. Bundan az sonra Ebu Selâme, Ebu Müslim'in emniyetli bir adamı tarafından katledilince, Ebü'l-Abbas bu adamdan kurtulmuş oldu.

Yukarı Dicle üzerinde harekâtta bulunan kıt'alar hâlâ Kuteybe tarafından tayin edilmiş olan Avn el-Ezdî'ye tâbi bulunuyorlardı; fakat bu, Kûfe'nin düşmesi üzerine bu kumandayı, Abbasîler'den Abdullah b. Abbas'a terketmeğe mecbur oldu. Mervan Horasanlılar'a karşı yürüdü ve büyük Zap nehrinin sol sahilinde dokuz günlük bir çarpışmadan sonra mağlup olduğu bir muharebeye girişti. Horasan'lılar tarafından takip edilerek, Harran ve Şam üzerinden Mısır'ın bir limanı olan Ferma'ya kaçtı. Suriye şehirleri, ekseriya hiç bir mukavemette bulunmadan yeni hâkimlere teslim oldular; yalnız Şam, bir müddet mukavemet etti, Mervan 750 yılı ağustos ayı başlarında, aşağı Mısır'da bulunan Busir'de yaptığı son muharebede maktul düştü.

Emevî saltanatının son sığınağı olan ve Haccac tarafından Dicle nehri bataklıklarında kurulmuş olan karargâh şehri Vâsıt, orada muhasara edilmiş bulunan kuzey ve güney Araplar'ı arasında hüküm süren ayrılıklara rağmen on bir ay daha dayandı. Yezid b. Hübeyre ancak Mervan'ın öldüğünü duyduğu zaman müzakerelere girişti. Kırk gün sonunda aktedilen teslim şartnamesi, bunu bizzat kabul etmiş olan Ebü'l-Abbas tarafından bozuldu. İçlerinde vali Yezid b. Hübeyre'nin de bulunduğu esir subaylar, cellâd elinde can vediler.

Abbasîler, bu çöken sülâleye karşı işitilmedik derecede şiddet gösterdiler. Emevîler bütün Suriye'de av hayvanı gibi takip edildiler ve yok edildiler. Muaviye'ninki ve ikinci Ömer'inki müstesna halife mezarları bile pisletildi. Bu sülâleden sadece, halife Hişam'ın bir torunu kaçıp İspanya'ya gitmeğe ve orada bir imparatorluk kurmağa muvaffak olabildi.

Suriyeliler, Mervan hakkında duydukları nefretten dolayı, kendisine her şeylerini borçlu oldukları sülâlenin ortadan kalkmasına karşı kayıtsız kalmışlardı. Fakat bu korkunç imha muharebesi buna rağmen Suriyeliler üzerinde bir tepki uyandırdı. Kays kabilesi halkı, Süfyanîler'den olan Ebu Muhammed'i, Kinnesrin şehrinde başlarına geçirdiler. Fakat 752 tarihinde dağıtıldılar ve Ebu Muhammed Hicaz'a kaçarken Abbasî cellâdlarının eline düştü. Taraftarları onun ölümüne inanmak istemiyorlardı, hâkimiyetin kaybolup giden güzel günlerini Suriye'de tekrar ihya edecek olan bir Mesih gibi, onun geri dönmesini bekliyorlardı. Fakat bu ümitleri boşa çıktığı için onu Antichrist'in bir mübeşşiri olarak islâm eskataloji sistemi içine idhal ettiler. Siyasî ümitlerini, Şiîler gibi gnostik bir din anlayışına istinad ettiren Emevî taraftarı tarikatlarının son kalıntıları, bugün hâlâ Sincar dağlarında yaşamakta olan ve kuzeyde Kafkasya'ya kadar yayılmış bulunan Musul havalisinin Yezidî kürtleridir[42].

Emevî hanedanının inkırazı, mutlak islâm hâkimiyetini yalnız Suriyelilere değil, Araplar'a da kaybettirdi. Vatanları, çabucak tekrar vahşete düştü. O zamana kadar daima ikinci derecede müslümanlar olarak muamele görmekte olan islâmiyete sonradan girmiş Arap olmıyan ahali, şimdi kendileriyle müsavi olmuşlardı. Abbasîler zaferlerini İranlı doğuya borçlu olduklarından ve Horasanlılar ganimet hisselerini askeri teşkilâtla emniyet altına almayı bildiklerinden, İranlılar islâmiyet içinde çabucak hâkimiyeti elde ettiler. Şüphesiz tamamiyle Arapların yerini alamadılar, Araplar, subay ve devlet memuru olarak mühim mevkiler işgal ediyorlar ve Peygamber soyundan inme sülâle sayesinde kuvvetli bir desteğe malik bulunuyorlardı. Bundan başka Arap dili de yeni imparatorlukta, resmî muamelelerde, bütün mânevî kültürde ve bilhassa dinde, münakaşa götürmez hâkim mevkiini muhafaza ediyordu.

---

42) Yezîdîlerin, müfrit Emevîler taraftarlariyle olan ve evvelce ekseriya meçhul kalmış bulunan münasebetleri M. Taimur'dan sonra M. Guidi tarafından gösterildi. Bak. Rivista di studi orientali, XIII, 1932, p. 266 - 300.

İKİNCİ KISIM

İSLÂM DÜNYA İMPARATORLUĞU VE ONUN YIKILIŞI

1. Bahis

İLK ABBASÎLER

Halife Mansur ve Bağdad'ın kuruluşu

İlk Abbasî halifesi Ebü'l-Abbas Abdullah, ancak kısa bir müddet saltanat sürdü ve tarihte Kûfe camiinde irad ettiği tahta çıkış hutbesinde, Emevî hanedanının yıkıcısı diye bizzat kendi kendine verdiği es-Seffah, yani kan dökücü lâkabiyle yaşadı. Bu hanedanın hakikî kurucusu, 754 haziranında onun halefi olarak tahta çıkan kardeşi Ebu Ca'fer Abdullah el-Mansur[43] idi. Ebu Ca'fer Abdullah evvelâ, amcası Abdullah b. Ali tarafından ileri sürülmüş olan iddialara karşı hâkimiyetini emniyet altına almak mecburiyetinde kaldı. Abdullah b. Ali, kuzey Suriye'de, Bizanslılar'a karşı muharebe için sevkedilmiş olan orduya kumanda ediyordu; fakat Ebu Müslim tarafından çabucak bertaraf edildi.

Bu defa da, Abbasîler'in halifelik mevkiine gelmekte birinci derecede kendisine borçlu oldukları bu sadık yardımcı yeni halifenin nankörlüğüne hedef olmakta gecikmedi. Şüphesiz o, bu hizmetlerini çok fazlaca ileri sürüyordu. Daha 754 yılında es-Seffah'tan, Mekke'ye giden hac kafilesinin emîrliğini ve orada halifenin kaymakamı olarak görünmesine izin vermesini istemişti; fakat Seffah onu, kardeşinin emri altına vermiş, Ebu Müslim de bunun yanında kendini çok üstün göstermişti. Şimdi Mansur'un birinci endişesi Ebu Müslim'i, onun iktidarının emin dayanak noktası olan Horasan'dan uzaklaştırmaktı. Ebu Müslim, Mısır valiliğini üzerine alması için kendisine yapılan teklifi kabul etmediyse de, Babilonya valiliği hakkındaki

43) Aslında el - Mansur Billah = Allah'ın muzaffer kıldığı kimse. Bütün Abbasî halifeleri bu çeşit dinî yankılı isimleri o zamandan beri taşıdılar. Bu halifenin idaresi hakkında bak. Nöldeke, Orientalische Skizzen, Berlin, 1892, p. 112 - 162.

teklife kendini kaptırdı ve orada, eski bir hükûmet merkezi olan Medayin şehri civarında, halifenin gözleri önünde katledildi. Orada Sunbaz adında bir İranlı Ebu Müslim'in intikamını almak üzere ortaya çıktı ve isyan bayrağını kaldırarak Medya'ya kadar ilerledi; fakat Hemedan ile Rey arasında halife orduları tarafından mağlûp ve katledildi.

Son dakikaya kadar, Horasanlılar'ın kendi menfaâtleri için çalışacakları ümidini beslemekte olan Ali soyu, yeğenleri Abbasîler'in saltanata geçişleri üzerine memnuniyetlerini hemen açığa vurmadılar. Fakat cedleri Ali gibi onlarda da daima, siyasî zekâ ve iş görme kabiliyeti noksanlığı mevcuttu. Bilhassa pek yaygın bir vaziyette bulunan aileleri efradının başlıca merkezi olan Medine'de, yeni hanedana karşı komplolar kuruyorlardı. Halife Mansur tarafından tâyin edilmiş olan vali, onlardan bir çoğunu hapsettirmiş ve nenesi tarafından Hasan ve Hüseyin'in yeğeni bulunan reisleri Muhammed'i şiddetle arattırmıştı. İşte doğrudan doğruya bundan dolayı da isyanın patlak vermesine sebep oldu.

762 senesinde Ali taraftarları ayaklandılar, hapsedilmiş bulunan akrabalarını kurtardılar ve bugün bütün Kuzey Afrika'da hâkim olan Maliki mezhebinin kurucusu meşhur din âlimî Malik b. Enes'e, Abbasîler'e karşı yaptıkları sadakat yeminini, zorla buna mecbur edildikleri bahanesiyle bozdurdular. Mansur tarafından Medine'ye gönderilmiş olan Horasanlılar'dan müteşekkil ordu için, Peygamberden örnek alarak bir hendekle kendilerini kâfi derecede korunabileceklerini zanneden bu mefkûreci âsîleri mağlûp etmek yolunda tabiî hiç bir müşkülât mevcut değildi. Muhammed cesurane bir müdafaadan sonra maktul düştü, aile efradının emlâki müsadere edildi; halife, artık kendisi için tehlikeli olamıyacak olan şehre yumuşaklıkla muamele etti.

Muhammed'in oğlu İbrahim idaresinde bulunan, Basra'daki Ali taraftarlarının isyanı çok daha ehemmiyetli idi. Fakat bu da siyasetten anlamıyordu. Her nekadar bu, Basra şehrini elde etmeğe ve orada ele geçirdiği paralarla Fars ve Suziyana'yı kazanmağa muvaffak oldu ise de, Mansur'un pek az askeri bulunan Kûfe'ye karşı yürümek hususunda karar veremedi. Mansur'un, Medine'deki isyanı bastırmış olan kumandanı İsa b. Mûsa derhal Suziyana'ya hareket etti; şiddetli muharebeler sonunda buraya yeniden hâkim olmağa muvaffak oldu. Nihayet Kûfe'ye karşı yürümeğe karar vermiş olan İbrahim, bu şehrin güneyindeki Bahamara'da İsa'nın askerleriyle yapmakta olduğu muharebelerde 14 Şubat 763 tarihinde öldü.

Mansur, Ali taraftarlarına karşı elde ettiği kat'î zaferden sonra, daha tahta geçer geçmez aklına koyduğu yeni bir devlet merkezi inşasına enerjik bir surette teşebbüs etti. Kardeşi , Haşimiye'de, Fırat'ın sol sahilindeki

Anbar kasabası yakınında kendisi için bir ikâmetgâh yaptırmıştı. İtaatsiz halkı Emevîler'e büyük müşkülâtlar çıkarmış olan Kûfe şehrinin yakın oluşu, bir gün bu yeni hanedana da kolayca tehlikeli olabilirdi. Mansur, etraflı bir şekilde düşündükten sonra, imparatorluk merkezini Dicle nehrinin batı sahilinde bulunan küçük bir hıristiyan köyü Bağdad'a nakletmeğe karar verdi. Bu intihap fevkalâde isabetli idi, çünkü burası sür'atli inkişafını, yalnız hükümdarın mizacına değil, aynı zamanda, Babilonya'da kültürün tamamiyle inkırazından sonra da kendisine daima büyük bir ehemmiyet bahşeden vaziyetinin müsaitliğine borçlu idi. Halife, Dicle nehrinin batı sahilinde, çok sayıda angaryacı amele çalıştırmak suretiyle kendi maiyet erkânı için saraylar, camiler, idarî müessesat vücuda getirtti ve inşaat şartlarının uygun bulunması sebebiyle birçok san'atkârları oraya celbetti. İnşaat malzemesi, ekseriyet itibariyle, Sasanîler'in eski hükûmet merkezi olan Medayin'den temin edilmişti. Kanal sistemi tamir edildi ve köprüler yapıldı; su kemerleri ve tahkimat işleri ikâmet imkân ve emniyetini bahşettiler. Bir sürü yakın mahaller şehrin banliyo hudutları içine alındılar; bunların en mühimi, Aramca şehir mânasına gelen kerha'dan bozma Kerh idi. Mansur evvelâ, bugün şehrin esas kısmının bulunduğu doğu sahili üzerinde yalnız kendi oğlu Mehdi için bir karargâh yaptırmıştı. Şehrin etrafında bulunan araziyi akrabalarına, adamlarına ve subaylarına ikta olarak verdi. Halife bu hükûmet merkezine, Dar üs-Selâm, yahut Medinet üs-Selâm "sulh evi veya sulh şehri" adını verdiyse de, buranın eski adı olan Bağdad, bilhassa halk dilinde söylenmekte devam etti.

Yeni hükûmet merkezinde, başlangıçtan itibaren Şam'dakinden tamamiyle başka bir hava hâkimdi. Şüphesiz Araplar hâlâ Mansur'un sarayına girip çıkıyorlardı, fakat bunlar artık Abdülmelik devrinde olduğu gibi halife nazarında teb'aları arasında birinci durumda değildiler. Bağdad'da oturan, artık bir kabile şeyhi değil, İran büyük hükümdarlarının bir halefi idi. Biraz sonra Bağdad'da Sasanîler devrinde saray teşrifatını tanzim eden kitaplara alaka gösterildi ve bunlar taklid edilmeğe çalışıldı. Devlette ve sarayda rütbe ve mevkiler, asalet sınıfının babadan oğula intikal eden imtiyazları olmaktan çıkmıştı; bunlar halifenin istek ve arzusuna göre ihsan ediliyordu. Emevîler zamanında meçhul olan hil'at verme (garbın gala'sı buradan gelmedir) halife ihsanının alâmeti oldu. Emevîler zamanında halifenin huzuruna girme işini tanzim eden bir tek hâcib'le iktifa edildiği halde, şimdi halife bir sürü saray mabeyincileri ve memurları vasıtasiyle halktan tecrid edildi. Halifeler hemen hemen tamamen, işlerin idaresinden uzak kaldılar ve bunların ifasını vezirlerine terkettiler. Buna rağmen öldürme ve affetme hakkını hiç bir mutavassıt kullanmadan kendileri ifa ediyorlardı. O zamana kadar Arap kültüründe meçhul bir şahsiyet olan cellâd, daima

halifenin yanında bulunuyor, katledilenlerin kellelerinin üzerine yuvarlandığı meşin parçası, her zaman tahtın yanı başında duruyordu.

Bununla beraber, Abbasî İmparatorluğu, idare makanizmasının temellerini Mansur'a borçludur. O esas itibariyle, Emevîler zamanında muhafaza edilmiş olan Bizans ve Sasanî divan usullerine ait teamülleri muhafaza etti. Halife, her eyaletin başına daima işe yarar valiler tâyin etmeğe çalıştı. Bu hususta her nekadar kendi soyundan olanları uzak tutmadıysa sa, doğrudan doğruya mevâliyi ve taraftarlarını en yüksek memuriyetlere tâyin etmekten çekinmedi. Vilâyetler idaresinin kontrolünü kendisine kolaylıkla temin eden teşkilât, Emeviler zamanında da mevcut olup kendisinin daha tekâmül ettirdiği ve posta âmirleri vasıtasiyle idare edilen berid teşkilâtı idi. Posta teşkilâtına tâyin edilen bu memurlar, bütün muhabere işleriyle vazifeli idiler, bununla beraber onların esas vazifeleri, halifeyi valilerin idaresinden günü gününe haberdar etmekti. Onların verdikleri muntazam ve doğru haberler, halkın menfeatlarına da hizmet ediyordu; meselâ onların mahsul vaziyeti hakkında verdikleri haberler, mahsulün kıt olduğu zamanlarda daha evvelden tedbir almaya imkân veriyordu. Posta istasyonlarının bunlar tarafından hazırlanmış olan cetvelleri, gelecek nesillere, Araplar'da coğrafya ilminin parlak bir şekilde gelişmesine yarayan kaynaklardan birini teşkil etti.

Mansur, şimdiye kadar Medine'de Emevîler'e karşı bir sapan taşı teşkil etmiş olan hadis ve fıkıh âlimlerini sarayına celbettirdi; bunların tahayyül ettikleri teokratik ideal tahakkuk etmişti; çünkü iktidar yine, Peygamber sülâlesinden olanların ellerine geçmişti. Henüz yaşamakta olan her iki eski fıkıh mektebinin müessisleri şüphesiz alevî hislerle meşbu bulunuyorlardı. Hanefî fıkhının müessisi Ebu Hanife, Kâbil'in fethi sırasında yakalanıp Teymullah kabilesine mensup bir adam olan efendisi tarafından azad edilmiş bir kölenin torunu idi; taraftarları, kendisi için, İranlılar'ın eski efsanevî bir hükümdarının soyundan indiğine dair bir şecere uydurdular. Bu kabilenin mevlası olarak, Kûfe'de şahsî bir hürriyet içinde ipek ticareti yaparak yaşadı. Zaten Zeyd b. İbrahim'in Basra'daki ayaklanmasını desteklemiş ve 767 yılında Bağdad'da vefat etmişti. Kûfe'de umumî dersler ve fetvalar verirdi. O bu faaliyetlerinde hadis-i kutsîlere sıkı sıkıya bağlı kalıyor ve öteki fıkıh âlimlerinin yaptıkları gibi kıyas faraziyelerine yer vermiyordu. Bu hususa dair isnad ona, ancak daha sonraki mezhep uleması tarafından ve rekabetten doğma kıskançlık sebebiyle yapıldı. Kendisinin muasırı, Medine'de malikî mezhebini kurmuş olan Malik b. Enes'i, zaten Ali sülâlesi taraftarı olarak tanıyoruz; kendisi, alevî isyanlarının bastırılmasından sonra, bu sebeple değnekle döğülme cezasına çarptırılmış görünüyor. Bununla beraber daha sonraki halifeler, Malik b. Enes'e karşı büyük bir hürmet beslediler; hattâ Harun er - Reşid ölümünden az evvel bir hac sırasında

kendisini ziyaret etti. Malik b. Enes'in müridleri malikî mezhebini bilhassa kuzey Afrika'da ve İspanya'da yaydıkları sırada, hanefîler derhal Bağdad'da merkezî hükûmetin hizmetine girdiler. İlk olarak Ebu Yusuf kadi ul-kudat sıfatiyle, Ebu Hanife mezhebine resmî bir mevki kazandırdı; sonra, daha evvel Emevî idaresinin amelî tatbikatından çıkardığı neticeleri göz önüne alarak, el-Mehdi'nin bir kâtibinin yazdığı bir eser gibi, o da, Harun er-Reşid için, harac'a dair mühim bir eser vücuda getirdi.

Mansur, kudretli imparatorluğunun hudutlarını emniyet altında bulundurmaya ve mümkün olduğu derecede onun hudutlarını genişletmeye daima dikkat ediyordu. Bizanslılar'a karşı hemen hemen hiç kesilmeden devam eden harpler, onun saltanatı zamanında da, Emevîler zamanında olduğundan daha fazla derecede muvaffakiyetli olmadığı bir hakikattır. Onun, Kafkasya'daki Hazer Türkleri'ne, Hazer denizinin güney sahillerindeki Deylemliler'e, Maveraünnehir Türkleri'ne ve Hindûlar'a karşı yaptığı harpler de, imparatorluk nüfuzunun artması hususunda hiç bir fayda temin etmediler; bu harpler ancak, azimli bir merkezî idarenin, sonradan yavaş yavaş tereddî eden nesillerin artık durdurmağa muvaffak olamadıkları bu cins fırtınaları atlatmasını bildiğini gösterdiler. İslâmlığın hudud memleketi olup Budist ve Şamanî fikirlere raslanan ve bilhassa millî İran dininin hâlâ ruhlara kuvvetli bir tesir icraya devam ettiği Horasan'da, hanedanı tehlikeli bir şekilde tehdid eden tarikat hareketlerine sık sık raslanıyordu. Mansur 758 yılında, mutaassıp Horasanlılar Haşimiye'deki sarayının önünde Ebu Müslim'i tecessüm etmiş bir azamet-i İlâhiye sıfatiyle takdis etmek için göründükleri zaman, iyilikle yola gelmedikleri için, onları doğrudan doğruya öldürterek Ebu Müslim'den kurtulduğu bir hakikattır. Fakat 778 yılında, halefi zamanında, Ebu Müslim'in eski kâtiplerinden Mervli bir İranlı olan Haşim ortaya çıkıp, efendisinin, ölümünden sonra bir defa daha ülûhiyetinin kendisinde tecessüm ettiğini iddia etti; Mûsa, henüz olgunlaşmamış ve mukaddesata hürmet etmesini bilmiyen kimselerin gözlerini azamet-i İlâhiye'nin şa'şası ile nasıl kamaştırdıysa, bu da, halkın huzuruna daima, altun ipliklerden dokunmuş bir peçe ile çıktığından, tarihte el-Mukanna "peçeli" lâkabiyle anılmakta devam etti. Maveraünnehir'de bulunan Keş şehrindeki müstahkem Sanem sarayından, Horasan'da zuhur eden bir Haricîler isyanı sırasında, kısa bir zaman zarfında bütün eyaleti tabiiyeti altına aldı. El-Mukanna, ancak birçok orduları bozguna uğrattıktan sonra sarayında muhasara altına alınabildi ve 780 yılında burada karıları ve kendine sadık kalanlarla beraber alevler arasında can verdi. Sasanîler zamanındaki Mazdek'in komünist akideleri daha bir sene önce Cürcan eyaletinde tekrar dirilmiş ve Harun er-Reşid zamanında bir defa daha tehlikeli bir ayaklanma halinde zuhur etmişti.

Mansur, artık hâkimiyetinin Kayravan'dan daha ileriye ulaşamadığı kuzey Afrika'da da Berberîler'in bir isyanını bastırmak zorunda kaldı. Bunlar, kendilerini Araplık için kazanmak hususunda yapılan bütün teşebbüslere karşı mukavemet ettiler ve bu güne kadar canlı bir millî duygu muhafaza ettiler. İmparatorluğun merkezinde hemen hemen imha edilmiş olan Harîciler böylece Berberîlerin ülkesinde daima propagandalarına müsait bir zemin buldular.

Mansur evvelâ, alevîler isyanının bastırılmasında büyük bir şöhret kazanmış olan yeğeni İsa.b.Mûsa'yı kendi tahtına varis olarak göstermeği düşünmüştü; fakat oğlu Mehdi büyüyünce, tahtını ona bırakmayı arzu etti. Bu sebeple ancak kendisine işkence edildikten sonra haklarından feragat eden İsa, 767 yılında halkın kendisine yaptığı biat yeminini bozmağa mecbur oldu. Mansur, 7 Ekim 775 yılında, bizzat idare etmeği sevdiği bir hac seyahatinden dönüşünde öldüğü zaman Mehdi, hiç bir muhalefete uğramadan tahta çıkabildi.

Halife Mehdi ve engizisyon

Mansur, büyük bir doğu hükümdarı haşmetiyle saltanat sürmesine rağmen, şahsî ihtiyaçlarının mütevaziane olması sebebiyle, hazinesinde büyük miktarda para biriktirebilmişti; Mehdi bunlarla, sarayındaki çok incelmiş hayat seviyesinin ihtiyaçlarını karşılayabildi. Şairler ve ses san'atkârları, onun şahsında cömert bir hâmi buldular. O memleketin hayrı için yol şebekeleri vücuda getirmek ve posta işlerini islâh etmek suretiyle de büyük bir şöhret kazandı. Müsaid vaziyeti sebebiyle Bağdad şehri onun saltanatı zamanında da inkişaf etmekten geri kalmadı ve Hind ticareti için başlıca yük alma limanı oldu. Mehdi aynı zamanda memleket endüstrisinin gelişmesi hususunda da tedbirler aldı. İran eyaletlerinde vuku bulan yukarıda zikrettiğimiz tarikat hareketleri, halifeye, imparatorluğun merkezinde bile teb'alarının manevî hayatını daha sıkı bir surette mürakabe etmek lüzumunu hissettirdi. Halis Zerdüştîliğin yerine şimdi de Maniheizm, bilhassa Irak'ta, yeni ihtida edenlerin, İslâmiyetin sert şekilperestliğinden tamamiyle tatmin edilemiyen ruhları üzerinde daima büyük bir tesir icra ediyor ve hattâ zaman zaman da münevverlerin dini oluyordu. Mansur, şair Abdullah b. Mukaffa'yı, İranlı adiyle Ruzbih'i evvelce katlettirmişti. İbn-i Mukaffa, Haccac b. Yusuf'un hizmetinde bulunmuş olan bir vergi mülteziminin oğlu idi ve ilk iki Abbasî halifesinin amcası Ali b. İsa'nın taraftarı olarak islâm dinine girmişti. O, orta İran diliyle yazılmış olan İran Tarihi Hüdaynâme'yi arapçaya çevirdiği gibi hindçeden orta iran diline tercüme edilmiş bulunan hikâyeler kitabı Kelile ve Dimne'yi de arapçaya tercüme etti ve eski Iran

kültürü esprisi içinde siyasî ahlâka dair birkaç risale telif etti. O, kâtip olmak sıfatiyle kendisine verilmiş olan bir af fermanını halifenin amcası Ebü'l-Abbas Abdullah'ın çıkarına bir yoruma tâbi tuttuğundan, muhakkak ki Mansur'u hiddetlendirmeğe sebep oldu. Halifenin Basra valisine icra ettirdiği zalimane cezanın tek sebebini bu sözde ihanetin teşkil ettiğinden şüphe edilebilir. İhtimal, bunun sebebi aynı zamanda, daha evvelce görüldüğü gibi, onun İranlılar muhitinde siyasî dinî temayüllere karşı sempati duymuş olmasının, halifenin hoşuna gitmemesidir. Aynı âkibet, Mehdi zamanında şair Salih b. Abdülkuddus'un da başına geldi; bu zat, Basra'da dinî vaızlar veriyor ve bu vaızlarda açıkça, İran iki Allahlılık esasını telkin ediyordu. Salih b. Abdülkuddus, üzerine celbettiği düşmanlıklardan kurtulmak için Şam'a kaçtı, fakat halife onu oradan getirterek 783 tarihinde zındık olarak çarmıha gerdirdi. Bütün rafızîlere isim olarak verilen zındık kelimesi aslında, Sasanîler'de Avesta ortodoks akidesine karşı, bunun yeni bir tefsirini (zend) yapmaya cesaret eden herkese verilirdi. Sonradan bu isim bilhassa Mani ve Mazdek dininde olanlara verilmişti. Aynı yılda, açıkça ecdadının ateşe tapma itikadını telkin eden âmâ şair Beşar b. Bürd idam edildi; bu şair aynı zamanda , hicivlerinde bizzat halifeyi bile hariç bırakmıyan meşhur bir hiciv şairi olduğu için, ibn-i Mukaffa'da olduğu gibi, an'ane bu siyasî hatada onun bu acıklı akibetine bir sebep aradı. Mehdi bu sıralarda dalâlete sapanlara karşı tatbik edilecek engizisyon'u, bu vazifeyi ilk önce üç sene ifa etmiş görünen hususî memuruna, arif'e havale etti. Mehdi'nin halefleri engizisyonu, islâmî düşünce çerçevesi dahilinde hükûmetin hoşuna gitmiyecek herhangi bir sebepten dolayı, zararlı olmıyan fikirlere karşı da tatbik ettiler.

Mehdi, on sene hüküm sürdükten sonra , 785 yılında tahtını, el-Hadi lâkabını alan oğlu Musa'ya terketti. Hadi, Berberî bir cariye olup daha kocasının sağlığında devlet işlerine çok şiddetli bir alâka gösteren ve nihayet onu hemen hemen hükmü altına alan annesi Hayzuran'ın nüfuzuna karşı mukavemet etti. Bu halife, annesinin çok sevdiği kardeşi Harun'u, veliahdlik hakkından vaz geçirmek için beyhude yere tazyik etti ve bu yüzden 25 eylûl 786 tarihinde, Musul civarındaki harem dairesinde katledildi. Böylece Abbasî hanedanının inkırazına sebep olan cinayetler başlamış oluyordu.

Harun er-Reşid in saltanatı

Harun'un yirmi üç yıllık saltanatı zamanında, Abbasî hanedanı kudretinin en yüksek noktasında bulunuyordu[44]. Bu devirde maddî refah daha önce görülmemiş derecede inkişafa mazhar olduğu için, Reşid lâkabını taşıyan halife Harun'da sonraki devirlerde bir hükümdar ideali görmeğe, ve sadece

44) G. Andisco, Harun ar Rashid, Caliph of Bagdad, New - York, 1931.

zaman şartlarının müsait gitmesine borçlu olduğu şeyleri, onun şahsi liyakatına hamletmeye çok temayül edildi.

Harun er-Reşid, saltanatının ilk yıllarında işlerin idaresini hemen hemen tamamiyle vezirlerine terketti. Vezirlik vazifesi uzun zamandanberi Bermekî ailesinde [45] olup, babadan oğula veraset yoluyla intikal etmekte idi; Bermekîler ailesi Belh'teki Nevbahar Budist mabedinin rahipleri soyundan olup, daha sonra uydurulan bir rivayet, bunları, ateşperest rahibi sınıfından göstererek millî İran şeref an'anesi içine almıştır. Halife Seffah, Ebu Selâmenin öldürülmesinden sonra Halid b. Bermek'i kendisine vezir yahut daha doğrusu baş kâtip tâyin etmişti. Halid b. Bermek, Mansur zamanında da maliye idaresini elinde tuttu ve bilhassa Bağdat şehrinin kuruluşunda şahsî başarılar elde etti. O, ayrıca mükemmel bir askerdi: yalnız gençliğinde Ebu Müslim'in ve Kahtaba'nın kumandasında harp etmiş değil, bundan başka Taberistan valisi olarak 765 - 769 tarihleri arasında Demavend dağındaki son yerli prensliği ortadan kaldırmış, ayrıca ihtiyarlık çağında da Bizanslılar'a karşı yapılan harplere iştirak etmişti. Halid b. Bermek, bütün memurlar gibi, bu vazifede bulunduğu sırada şahsî servetini arttırmak hususunda fırsatlardan istifade etti; bu orada gayet tabiî görülürdü. Bu sebeple Mansur, ölmezden az evvel onun servetinden aşağı yukarı üç milyon dirhemine [46] elkoydu ve kendisini rahat durmıyan Kürtler'e yakın olduğu için son derece mühim bir mevki olan Musul valiliğine tâyin etti. Halid'in oğlu Yahya, Musul valiliği ile birlikte Azerbaycan'ın idaresini de üzerine aldı. Mehdi zamanında tekrar Bağdad'a çağrıldı. 777 tarihinde Harun er-Reşid, Ermenistan ve Azerbaycan batı eyaletlerine vali tâyin edilince, Yahya, baş vezirlik makamına geçti. Hadi, kardeşi Harun'u veliahdlık hakkından vaz geçirmeğe zorladığı zaman Yahya' Harun'a sadakat bile göstermiş, hattâ rivayet edildiğine göre bu yüzden bir ara hürriyetini de kaybetmişti. Harun, Yahya'nın bu hizmetine şükran karşılığı olarak, kendisi tahta geçer geçmez onu kendine vezir tâyin etmişti. Yahya, oğulları Fazl ve Cafer'le birlikte geniş ülkeleriyle imparatorluğu 786 tarihinden 803 yılına kadar idare etti. Bu vezir bu vazifeye gelişinin ilk yıllarında muhakkak ki halifenin annesi tarafından geyet sıkı bir surette kontrol edildi. Doğu eyaletleri valisi Fazl, harplerdeki fütuhatı ve sulh sever icraatiyle büyük başarılar gösterdiği sırada, kardeşi Câfer, halifenin kendisine karşı duyduğu teveccüh sebebiyle Bağdad'da kalmış, idaresine yani sömürmesine bırakılmış olan eyaletleri,

45) L. Bouvat, Les Barmécides d' après les historiens arabes et persans, paris, 1912.

46) O zaman devlet istikraz bilinmediği için vazife esnasında gayri meşru olarak servet biriktiren memurların bu servetlerinin geri alınması devlet hazinesini tekrar doldurması bakımından meşru bir vasıta teşkil ediyordu; hattâ bu işi ifade etmek için hususî teknik bir ıstılah mevcuttu ki buna "müsadere" deniliyordu.

kendi vekilleri marifetiyle idare ettiriyordu. Fakat onun dostluğu, nihayet halifeye bir yük oldu. Halifenin memnuniyetsizliğinin son sebebi olarak rivayet, bir harem hikâyesi zikrediyor: gûya Câfer, halifenin, aynı zamanda her ikisinin cemiyetlerinden de istifade edebilmesi için, kız kardeşi Abbase ile onu zahiri bir nikâhla evlendirmişmiş, fakat Câfer buna riayet etmiyerek işi ileriye götürmüş. Halife, annesi ölür ölmez 790 tarihinde, Câfer'in elinden şimdiye kadar muhafaza etmekte olduğu vezaret mührünü almış ve onun gördüğü işlerin bir kısmını, rakibi ve halefi Fazl b. Rebi'e vermiş görünüyor. Harun 803 yılında, bizzat kendisinin başında bulunmayı âdet edindiği Mekke'ye yaptığı bir hac ziyaretinden döndüğü zaman Câfer'i 29 ocak gecesi öldürttü ve başını Bağdad'ın orta köprüsü üzerinde, vücudunun iki yarısından her birini, diğer iki köprüde teşhir ettirdi. Babası ve kardeşleri tevkif edilip malları müsadere edildi. Bermekîler ailesinin ortadan kalkmasından sonra Harun ikâmetgâhını, Fırat nehri üzerindeki Rakka'ya nakletti.

Harun er-Reşid devrinde de imparatorluk dahilinde arka arkaya isyanlar eksik olmadı. Kuzey ve güney Arapları arasında mevcut eski husumet 796 yılında şiddetli mücadelelerin yeniden doğmasına sebep oldu; Şam'da halk bu yüzden ortaya çıkan asayişsizliklerden istifade ediyordu. Ancak Câfer , şahsen ve istisnaî olarak orada göründüğü ve umumî bir sulh ve sükûn temin ettiği zamandır ki, memleket tekrar huzura kavuştu.

Afrika'da da halifenin valilerine karşı ayaklanmalar eksik değildi. Burada sükûnet ancak, Mervrud'lu babası, İfrikiye valisi iken 767 senesinde zuhur eden bir isyan hareketi sırasında hayatını kaybetmiş olan İbrahim b. Ağleb idaresi zamanında teessüs edebildi. Bu İbrahim'e 795 yılında, güney Cezayir'de bulunan ve Biskra'nın her iki tarafındaki Zab havalisinin idaresi tevdi edilmişti. Babasının halefi olan İbn-i Mukatil, âsiler tarafından tekrar tardedilince; İbrahim b. Ağleb 799 tarihinde ona yardıma geldi ve büyük bir maharetle nizam ve asayişi yeniden temin etti. Bu muvaffakiyetinin mükâfatı olarak Harun, babadan oğula intikal eden bir ikta olmak üzere senevî kırk bin dinar bir vergi getiren bu memleketi ona bahşetti. İbn-i Ağleb, derhal, Kayravan'ın aşağı yukarı üç mil güneyinde Abbasiyye adlı yeni bir baş şehir kurmakla işe başladı. O, daha ertesi yıl, Şarlman'ın, gûya Sainte-Cyprien'e ait mukaddes emanetleri kendisinden talep etmek, fakat hakikatte siyasî münasebetler tesisi ve Emevî islâm İspanya'sına karşı müşterek bir hareketin mümkün olup olamıyacağını anlamak maksadiyle gönderdiği elçileri kabul edebildi [47].

47) Eginhardi, annales Francorum pour l' an 801.

Harun'un kendisi de batıdaki şöhretini, büyük Frank kralı ile, mevcut olduğu iddia edilen münasebetlerine borçludur. Şarlman Harun'un gönderdiği bir elçi heyeti ile şahsen Aix - La - Chapelle'de buluşup bu dostluğu kurmuşa benziyor. Fakat Arap kaynakları bu münasebetler hakkında hiç bir şey demiyorlar; burada, doğrudan doğruya halifenin emri olmaksızın, kendilerini halifenin elçileri olarak tanıtmış olan doğulu tüccarların bahis mevzuu olması da tahmin edilebilir [48].

Bizans'a karşı yapılan savaşlar, Harun'un bütün saltanatı müddetince devam etti ve Ereğli'nin fethinden sonra imparator Nikeforos'un 806 da haraç vermeğe mecbur olmasından başka hiç bir netice elde edilemedi. İran'da da, halkın kaynaşması eksik olmadı. Rafi b. Leys 805 tarihinde Semerkand'de isyan ettiği ve bütün Maveraünnehir'e hâkim olduğu vakit bizzat halife ona karşı harbe girişti. Fakat Horasan'daki Tus şehrini geçemeden orada hastalandı ve 24 mart 809 tarihinde vefat etti.

Abbasîler devrinde Edebiyat

Halife Harun er- Reşid'in saltanat devrine, o zaman Arap edebiyatının, eski Babilonya kültürünün verimli toprakları üzerinde olgunlaştırdığı meyvelerle, hususî bir şa'şaa verilmiş oldu. Emevîler zamanında hâlâ tamamiyle kabile kavgaları ve hasetten doğan kıskançlıklar içinde zuhur etmiş olan çöl şairlerine, burada yeni tarzda bir şehirli şairler halef oldu. Artık eski şiirin kasidelerinin devri geçmiş ve o kasidelerdeki incelik de kalmamıştı; bu kasidelerin birleştirmiş oldukları şeyleri yeni san'at ayırdı ve onları ayrı ayrı işlemeğe çalıştı. Tefekkür çerçevesi herhalde çok az bir gelişme kaydetmişti. Aşkı, avı ve şarabı, eski şairler de medh etmişlerdi; onlar da rakiplerini cinaslı sözlerle iğnelemişler ve münasebet düştükçe yer yüzündeki şeylerin faniliğine dair şikâyetlerde bulunan şiirler inşad etmişler ve şarkılar terennüm etmişlerdi. Aşk şiirini, daha Abdülmelik devrinde Ömer b. Ebi Rebia müstakil bir hale getirmiş ve halife ikinci Velid, şarap şiiri nev'ini yeniden canlandırmıştı. Bütün bu mevzuları daha genç şairler de işlemeğe devam ettiler; bunlar edebî sanatlarında kullandıkları ifadeleri yalnız konuşulan halk dilinden değil, aynı zamanda ve bilhassa dilleri hâlâ bir sanat ideali sayılan Bedevîler'in kelime hazinelerinden de iktibas ediyorlardı. Halifelere ve Bermekîler'e ait kasidelerde eski üslûp ekseriya hâlâ sıkı sıkıya muhafaza ediliyor ve arabın gayri menşeden olan kimseler tarafından da maharetle kullanılıyordu. Abbasîler'in en meşhur kasidecisi

48) F. F. Schmidt, Der Islam, III, 409 - 411 de; W. Barthold, aynı yerde, IV, 333 ve devamı. Meslekten yetişme diplomatlar o zamanlar Avrupa'da olduğu gibi doğuda da malûm değildi; elçi olarak ilâhiyatçı hukukçular yani fakihler kullanılıyordu.

Mervan b. Ebi Hafsa, bir Horasanlı yahudinin torununun oğlu idi; bu şair ekseriya Yemame'de ikamet ediyor ve kasidelerini inşad ettiği halife sarayına yaptığı seyahatlerden dönüp gene Yemame'ye geliyordu. Fergana'lı bir azadlının oğlu olan Halef el-Ahmer eski şiire kendini o kadar kaptırmıştı ki, o şiirleri bizi aldatacak şekilde taklid edebiliyordu [49]. Bir İranlı çamaşırcı kadının oğlu olup gençliğini Basra ve Kûfe'de geçirmiş olan devrin en meşhur şairi Ebu Nüvas, arapçaya bütün incelikleriyle, o kadar mükemmel bir surette hâkimdi ki, herkes bunu, ancak çöl Arapları arasında uzun müddet kalmak suretiyle iktisab edebileceğine kani bulunuyordu. Bununla beraber günlük mevzulara tahsis ettiği şiirlerinde, hergün konuşulan dilin ifade tarzlarına da yer veriyordu. Onun lirik kabiliyeti hiç bir şüphe götürmezse de, ekseriya tatsız tesir avcılığına da düşürüyordu. Onun hafif meşreplikleri karşısında artık din bile mukaddes değildir; divanındaki gizli veya açık sayısız ince edebî sanatlar, onun manevî kültürünün esasının derecesi üzerinde aydınlatıcı bir ışık serperler. O, sarayda ve cemiyet içinde ekseriya şahsen bir lâtifeci rolü de oynamış görünüyor; halbuki bu hususta muasırı Ebu Dülâme kendisini biricik addederdi [50]. Bununla beraber büyük şehrin sefahata düşmüş cemiyet hayatı üzerine şarkıcıların daha ağır ifadeler vasıtasiyle tesire çalıştıkları da oluyordu. Ebu Atahiye'nin şiirlerinde hıristiyan tesirler inkâr edilemez; bu şair gençliğinde yazdığı çok güzel aşk şiirleri yüzünden Harun er-Reşid'in sarayında hüsn-i kabul görmüştü, fakat sonra dünyadan el çekmeyi o kadar mutlak bir surette telkin etmeğe başladı ki, dalâlete sapmış olmak şüphesi altına düştü.

Nasıl daha Emevîler zamanında Mekke ve Medine'de yeni aşk şiirleri başlıca ses san'atkârı kadınlar tarafından yayıldıysa, gene bunlar, Bağdad'ın cemiyet hayatında da ehemmiyetli bir rol oynadılar. Halife el-Mehdi'nin Deylemli bir cariyeden olan oğlu bir müddet Bağdad'da ve Samerra'da, kendinin de birkaç yenilikle zenginleştirmiş olduğu musikiye, bir musiki meraklısı olarak yeni bir ruh verdi. Harun ve onun halefleri zamanında İranlı bir vergi mülteziminin oğlu olan İbrahim b. Mahan el-Mavsilî ve bunun oğlu İshak, hükûmet merkezinin musiki hayatına hâkimdiler. Bunların her ikisi de esir kadınlara şarkı öğretip onları sonradan çok pahalı bir fiyatla satıyorlardı. Araplar'ın zarif edebiyatları, kahramanları bu kızlar ve onların sahiplerinin para isteklerine servetleri daima kâfi gelmiyen âşıklar olan, aşk hikâyeleriyle doludur.

---

49) En meşhur ve Avrupa zevkine de en çok uyan şiirlerden bir tanesi olan ve rivayetin güney Arabistanlı eski bir kahraman Şanfera'ya isnad ettiği ve bilhassa G. Jacob, Hannover, 1923 de tercüme edilen «Lâmiyet ül-Arab"ı bir çok arap lisaniyatçıları Dülâme'nin eseri olarak nazarı itibara alırlar.

50) Weber'in "Ebu Hasan" adlı opera komik eseri, mevzuunu buradan almıştır.

Arap dilinin o zamanki edebiyatta, rakipsiz olarak hâkim olduğu münakaşa edilememekle beraber, edebî san'atlardaki vukuflarına dair gururlarını şiirlerinde açıkça ortaya atan ve Araplar'ın zararına İranlılar'ı tebcil eden İran aslından gelme şairler de eksik değildi. Bu temayül, aynı zamanda inkişaf eden mensur edebiyatta daha çok görülüyordu. Harun ve Memun zamanında saray kütüphanesinde istinsah etme vazifesiyle meşgûl olan İranlı Allan, içinde Arap kabilelerinin birbirlerine karşı yaptıkları eski hiciv şiirlerini bir araya topladığı, hususî bir eser telif etti. Bu sebeple kendisine, Şuubi yani, halkın hak bakımından müsavi olmasının müdafaacısı lâkabı verildi. Bu devirde kaleme alınmış olan birçok eserler, aynı temayülün mümessilleridirler [51].

Bu devrin mânevi hayatında, tarihiyle birlikte, Arap dili çok kuvvetle hâkim olduğu gibi, o sıradaki medenî âlemin alâkasının merkezini teşkil eden ilmin iki şûbesinde: lengüvistik ilminde ve tarih ilminde de bu hâkimiyet göze çarpar. Lengüvistik ilimleri menşeini şüphesiz Kur'an'dan alıyordu. Burada, başka başka diller konuşan cemaatlardan gelmiş olan sayısız yeni mühtedilere hikmetlerle dolu Kelâm-ı Kadim'in iyi anlaşılması ve tesiri, bu anlaşmaya bağlı olan ibadette onun doğru ifade edilmesi bahis mevzuudur. İslâmiyete yeni girmiş bu yabancı kabilelere mensup kimseleri Arap dilinin bütün inceliklerine ve bu dilin son derece zengin olan lûgat hazinesine tam hâkim kılmak ihtiyacı da o kadar zarurî idi. Bağdad sosyetesinde bir mevki sahibi olmak istiyen herkes yalnız, cemiyet münasebetlerinde şiirleri hâlâ örnek olan esaslı şairleri esaslı surette anlamağa değil, o fikrî malzeme ile bizzat eser vücuda getirmek kabiliyetinde bulunmaya da mecburdu. Bu sebepledir ki, Basralı Halil'in lûgat kitabı, Arap filoloji tarihinin başında yer alır; bu kitap ses çıkaran uzuvların ses mahreçlerine göre tertiplenmiş rahat olmıyan sıralanışından dolayı (çok alttan gelen ve gırtlaktan çıkan ayn harfiyle başladığı için sadece Kitab ül-Ayn adını taşır) büyük bir mevkie sahip değilse de şairlerden alınan misallerle lisan hazinesinin izahı metodu ile bütün bundan sonraki ilmî araştırmalara yol göstermiştir. Şehirlilerin ekseriya yabancı kaldıkları, bu metinlerde bulunduğu kabul edilen Bedevî hayatın realiteleri izah edilmek suretiyle bizzat şiir metinleri üzerindeki şerh çalışmalarına çok erkenden başlandı. Böylece, bizzat şairlere dair malûmat toplanıyor ve bunlar, edebî izahları ihtiva eden tetkiklerle cem ve te'lif ediliyordu. Basralı Halil, Aristo mantığını hareket noktası olarak almak suretiyle gramerin ve aruzun esaslarını vaz etmiş görünüyor; fakat bununla beraber bu esaslar, bu kültürün tamamen kendine has bir icadı olarak kaldılar. Bu sistemin bütün bundan sonraki devirler için bir kaide

51) İ. Goldziher, Die schu'ubiya und ihre Bekundung in der Wissenschaft, in Muhammedanische Studien, I. Halle, 1889. p. 147 - 208.

haline gelişinde, her nekadar pek beceriksiz bir ifade tarziyle tesbit etmiş olmasına rağmen, Halil'in bir talebesi olan İranlı Sebuye (Sibeveyh)'nin hizmeti vardır. Bunun rakibi, Kûfe'de doğma, önce Harun er-Reşid'e ders vermiş olan ve sonra Harun'un oğlu el-Mehdi'nin talim ve terbiyesiyle vazifelendirilmiş bulunan tecvid hocası el-Kisaî'dir. Bunun talebesi el-Ferra evvelce Kûfe'de bir camide Kur'an tefsiri üzerinde umumî dersler vermiş görünüyor; fakat o ekseriya Bağdad'da yaşadı ve bugün kaybolmuş olan gramer izahları üzerindeki eserini şüphesiz Me'mun'un sarayında telif etti. Araplar'ın tarihî ve edebî an'aneleri, Kûfe ve Basra mektepleri arasında sonradan bir ayrılık meydana getirdi ki, bu ayrılık, daha sonraki nesillerde Bağdad mektebinin daha yüksek selâhiyeti sayesinde ortadan kalktı; bununla beraber bu iki şehir âlimleri arasındaki rekabetler çok fazla mübalâğa edilmiş görünüyor.

Tarihî rivayetlere karşı alâka, evvelce eski Arabistan'da çok derindi. Çok defa küçük sebeplerden doğan kabileler arası kavgalar yüzünden Araplar'ın yaptıkları savaş günlerine ait hikâyeler, Arabistan'da eksik olan manzum destanların yerini tutmuştu. Bu hikâyeler, kahramanların ağzından ifade ettirilen mısralarla, daha canlı bir hale getirilmişti. Bu san'at yeni fütûhat sebebiyle şüphe götürmez bir ilerleme arzetti. Münferid kabileler arasında, onların muazzam kavimler mücadelesine iştiraklerine dair destânî nakillerin mahsulleri mevcuttu. Bu hikâyeler, daha Emevîler zamanında bile kitap halinde bir araya toplanmıştı. Kûfe'de Ezd kabilesinden Ebu Mihnaf Lût b. Yahya adındaki bir zat bu muhtelif nakilleri parlak bir nesirle bir araya getirdi ve bunları, sahne eseri haline veya tek bir diyaloğ haline irca etmek suretiyle otuzdan fazla münazara şekline koydu. Bu yazıların bize kadar muhafaza edilmesini, iki Kûfeli âlime: Muhammed b. Saib el-Kelbî ve bilhassa, Taberî'nin bunları kendisinden alarak muazzam ve şahane vakayinâmesine dercetmiş olduğu Muhammed b. Saib'in oğlu Hişam'a borçluyuz. Muhammed b. Saib, bilhassa Arap kabilelerinin şecereleriyle alâkalanmış ve Hîre'deki Lahmîler'in kronolojisini, kendi zamanında mâbetlerinde hâlâ mevcut olan mezar taşları kitabelerinden alarak tesbite çalışmıştı. Bunun oğlu olan Hişam, babasının çalışmalarını, silsilenameye dair telif ettiği ve bugün hâlâ mevcut bulunan büyük bir eserinde hülâsa etmişti; bu zat, bilhassa Emevîler'in zaafları hakkında verdiği malûmattan dolayı Mehdi'nin teveccühünü kazanmış görünüyor; çünkü onun verdiği bu bilgiler, halifenin kâtiplerine, İspanya Emevî sultanlarına hicviyenamelerle cevap vermelerine imkân veriyordu. Bundan başka, putperest Araplar'ın dinleri hakkında, aynı şekilde bize kadar intikal etmiş ve itikadı sağlam bir müslüman sıfatiyle "putların devrilmesine dait kitap" adını verdiği eserindeki çok kıymetli malûmatı da gene bu müellife borçluyuz. Kûfeli Ebu Mihnef, ruhen şüphesiz

Ali taraftarı idi; fakat onun izah tarzı, sonradan kendisinden çalınmış olup Hüseyin'in Kerbelâ'daki şehadeti ve yalancı peygamber Muhtar hakkında yazmış olduğu eserlerdeki kadar henüz bu hissini açıkça ortaya koymuyordu. Kûfe'de 827 tarihinde vefat eden Nasr b. Müzahim tarafından yazılmış olan Sıffın muharebesi tarihinde, şii temayülleri daha az perdelenmiş olarak bulunmaktadır; bu eser ilk yazıldığı şekilde bize kadar intikal etmiş olup, bugün şii muhitlerinde bir halk kitabı olarak okunmaktadır. Harun er-Reşid zamanında Temim kabilesinden Seyf b. Ömer el-Esedî adında biri daha yükselmiştir ki «Araplar'ın azamet ve inkırazları tarihi» ve «Cemel Vak'ası tarihi»ne tahsis ettiği eserlerinde sırf kendi kabilesinin medh ve senasını göz önünde tutmuş ve hayalî tasvirlerden hoşlanmıştır; onun renkli teferruat hususunda tamamiyle şüpheli olan eseri, saray vak'anüvisi Taberî'nin o kadar hoşuna gitti ki, hemen hemen onu tamamen takip etti ve bu yüzden daha sonraki devrin kendisinden faydalanan bütün tarihçilerini hataya sevketti.

Buna karşılık ilmî tarih ise, bilhassa Medine'de dikkat ve ihtimam görmüştü. Burada, köle olarak Hindistan'dan gelmiş ve sonra Bağdada gidip yerleşmiş olan Ebu Ma'şer adında bir zat ilk olarak Peygamber'in gazveleri hakkında bir kitap yazdı; bu eserde başlıca alâka çeken cihet doğru bir tarih sırasına istinad etmesidir. Aynı vadide Ebu Ma'şer'i, rivayet edildiğine göre sadece fıkhî-dinî hadîse bağlı âlimlerin düşmanlıklarından kurtulmak için aynı şekilde Bağdad'a gitmiş olan Muhammed b. İshak takip etti. İbn-i İshak Bağdad'da halife Mansur adına ilk defa Peygamber'in tam bir siretini telif etti ki, bunun ancak daha sonra elden geçirilmiş eksik bir nüshası elimize geçmiştir. Ibn-i İshak'ın eserine Harun er -Reşid zamanında Bermekîler'den Yahya tarafından himaye edilmiş olan Vakidî devam etmiş olup, bu Peygamber'in gazveleri ve fütuhat muharebeleri hakkındaki eserlerinde Ali'ye ve onun ailesine karşı duyduğu muhabbeti açığa vurmamıştır. Bunun talebesi ve ilmî yardımcısı İbn-i Saad, sonradan Tabakat'ında Peygamber'e, sahabilerine ve tabiine ait elde edebildiği bütün malûmatı bir araya topladı; bu suretle bu eser daha sonraki nesillerin büyük bir muhabbet ve tercihle işledikleri biyoğrafi edebiyatına başlangıç teşkil etmiştir. Birçok şüpheli ve tasannûlu teferruat ihtiva etmekle beraber, medeniyet tarihi bakımından son derece kıymetli malûmatın muhafaza edilmiş olmasını bu edebiyata borçluyuz, Vak'anüvislerin, başlıca hâdiselerin tafsilâtının tasvirine nadiren istinad ettikleri halde Ebu Ma'şer ve Vakidî'de, halifelerin tahta geçiş tarihleri, valilerinin memuriyet müddetleri, Bizanslılar'a karşı sevkedilen yaz seferleri, eserlerinin esas çatısını teşkil ediyordu. Daha sonra, yalnız sonraki nesiller için, Taberistan'daki Amul şahrinde vefat etmiş olup saray vekayinameciliğinin kurucusu, şüphesiz resmî İran

vekayinameciliğinden de mülhem olmuş olan Taberî, bunların eserlerini örnek aldı. Taberî eserine, Kur'an müfessirleri tarafından toplanmış olan muahhar yahudi an'anelerine tevafuk eden eski Tevrat an'anelerini kaydetmekle başladı ve buna, orta İran lehçesiyle yazılmış ve İbn-i Mukaffa tarafından arapçaya tercüme edilmiş olan Hüdayname'den alınmış bir parçayı ilâve etti; İslâm tarihi için, yukarıda zikredilen eserlerden, bunlarda kaydedilen malûmatın ravilerini doğruluk, dikkat ve ihtimamla tesbit etmek suretiyle faydalandı. O aynı zamanda, elde edebildiği bütün kaynaklara müracaat etmek suretiyle muazzam bir Kur'an tefsiri de vücuda getirmiştir. Taberî bundan başka, şeref hırsiyle müstakil bir fıkıh ekolü kurmağa da yeltenmiş, bu sonuncu eseri uzun müddet tutunmağa muvaffak olamamıştır.

Harun er-Reşid'in oğulları

Harun er-Reşid'in ölümünden sonra İmparatorluk ikiye bölünme tehlikesiyle karşı karşıya geldi [52]. Harun, tahta varis olmak üzere, Mansur'un yeğeni olan Zübeyde'den doğma büyük oğlu Muhammed' el-Emin'i halef olarak göstermiş ve onu aynı zamanda Suriye valisi tâyin etmişti. İranlı bir cariyeden doğmuş olan küçük oğlu Abdullah el-Me'mun'a da doğu eyaletlerini vermiş, eğer büyük oğlu küçük kardeşinin bu hakkına tecavüz ederse tahtını kaybedeceğini de kararlaştırmıştı. Üçüncü oğul Kasım'ın Mezopotamya'da vali bulunması dolayısiyle büyük oğlunun hakimiyet sahası daha da daralmış bulunuyordu. Emin tahta geçer geçmez, en küçük kardeşi Kasım'ın valiliğini Kınnesrin şehrine tahvil etti ve her nekadar babasının veziri Fazl b. Rebi kendisini Me'mun üzerine hücuma teşvik ettiyse de, o, buna cesaret edemedi. İmparatorluğun vahdetini temin etmek maksadiyle veziri Fazl b. Sehl kendisine büyük bir tazyikte bulunduysa da, Me'mun, evvelâ, büyük kardeşinin haklarına hürmet etmek mecburiyetinde kaldı. Me'mun henüz doğuda kendisini tehdid eden tehlikelerle çevrili bulunuyordu. Ortaasya'daki Arap fütuhatı sırasında Tibetliler Çin'e karşı muvaffakiyetli savaşlara girişmişler ve bu faaliyetleri sırasında Kaşgar'daki Araplar'dan yardım görmüşlerdi. Fakat bunlar, o zamandanberi, İslâmlığın ilerlemekte olmasıyla kendilerini tehlikede hissediyorlardı. Bu sebeple Semerkand'de isyan eden Rafi b. Leys'e yardım etmişler, şimdi de Maveraünnehir'e hücum etmek suretiyle tehdide başlamışlardı. Halife 810 tarihinde cum'a hutbelerinde, velihahd olarak Me'munla beraber kendi oğlu Musa'nın da adını zikrettirmeğe başladığından, bu suretle kendine ait olan veliahdlık hakkı tehlikeye düşünce, Me'mun ihtiyatı elden bırakarak açıkça ortaya

52) G. Gabrieli, La successione di Harun ar Rashid e la guerra fra al Amine al Mamun (Rivista di studi Orientali, 1929).

çıkmağa mecbur oldu. Bunun üzerine Me'mun derhal Bağdad'la her türlü münasebetleri kesince, halife Emin kendisini azlettiğini ilân etti ve onu yakalatmak için kumandanı Ali b. İsa'yı yolladı. Fakat Ali b. İsa, Me'mun'un kumandanı Tahir b. Hüseyin tarafından Rey şehrinde mağlup ve katledildi. Emin'in ikinci bir ordusu da mağlup edildikten sonra, üçüncü defa doğuya gönderdiği ordu, Irak hududundaki Hanikîn'den daha öteye gitmeği reddetti. Bizzat Suriye'de de kendisine karşı ayaklanmalar baş gösterdi; hattâ bir ara, Rey'de, Me'mun'un ordu kumandanının şehid ettiği Ali b. İsa'nın oğlu Hüseyin tarafından kendisi ve annesi hapis bile edildiler. Sadık bendeleri onu bu hapisten kurtardılar. Arabistan da Me'mun'a biat ettikten sonra, kumandanları Tahir ve Harseme, Bağdad'a girdiler. Şehrin mahalleleri birer birer bunların ellerine düştü ve nihayet Emin, kardeşine teslim olmaya mecbur oldu. Gerçi Harseme ona, hayatına dokunulmıyacağını temin etmiş ve 813 yılı eylûl ayı sonunda kendisini sarayından alıp bir kayığa bindirmiş , fakat Tahir'in adamları hücum ederek halifeyi katletmişlerdi.

Me'mun her ne kadar kardeşine karşı elde ettiği bu zaferden sonra tek başına hükümdar olduysa da kendisi evvelâ gene bir müddet Merv'de kaldı. Bulanık suda balık avlamak istiyen Irak'taki Ali taraftarları, onun yokluğundan istifade ederek menfaat teminine kalkıştılar. 815 yılı başlarında Muhammed b. İbrahim b. Tabataba Kûfe'de saltanat müddeisi olarak ortaya çıktı; fakat Harseme tarafından kolayca mâğlûp edildi. Harseme, elde ettiği bu başarıdan sonra halifeye ve onun vezirine tehlikeli göründüğü için, Merv şehrine girişinden hemen sonra hapsedildi, biraz sonra da vücudu ortadan kaldırıldı. Aynı şekilde büyük yararlıklar göstermiş olan diğer kumandan Tahir b. Hüseyin, kifayetsiz miktardaki kuvvetlerle, ayaklanmaların ardı arası kesilmiyen Fırat kenarındaki Rakka'da bırakıldı. Bağdatlılar, hilâfet makamını 817 tarihinde Mehdi'nin oğlu Mansur'a teklif ettiler, fakat Mansur halife Me'mun'a sadık kaldı ve onun namına nizamı tesis etmeğe çalıştı. Me'mun, veziri Fazl b. Sehl'in tavsiyeleri üzerine 817 senesi mart ayında kızını, Ali ailesine mensup Ali b. Musa er-Rıda ile evlendirmekle ve onu kendi tahtına halef tâyin etmekle, Iraklılar'ın sevgilerini kazanabileceğini zannetmişti; Me'mun gene bu düşünce ile, Abbasîler'in siyah bayrağı yerine, Alevîler'in yeşil bayraklarını kabul etti. Fakat Iraklılar Ali b. Musa er-Rıda'ya biattan imtina ettiler ve 24 haziranda, Mehdi'nin daha evvel adı geçmiş olan musiki meraklısı diğer bir oğlu ibrahim'i halife ilân ettiler. İşte bunun üzerine Me'mun, bizzat hareket etmeğe karar verdi. Veziri Fazl b. Sehl onu, o zamana kadar Irak'ın vaziyeti hakkında yanlış malûmat vererek aldatmış görünüyor. Onu bu hususta gûya ancak damadı aydınlatmış. Bu sırada doğuda da yeni bir tehlike halifeyi tehdid ediyordu. Ebu Müslim ve onun müridi Mukanna tarafından telkin edilen, ruhların

tenasühü ve ulûhiyetin insanda tecessümü akideleri. Azerbaycan'da birçok taraftarlar kazanan ve nüfuzu daha çok genişlediği takdirde İran eyaletlerini batıdan ayıracak olan Babek adındaki bir adam tarafından tekrar ortaya atıldı. Me'mun, babasının mezarı başında dua ederek maneviyatını kuvvetlendirmek için evvelâ Tus'a gitti. Veziri, yolda Serahs'da hamamda katledildi. Tus'da da damadı, söylendiğine göre bir hazımsızlık neticesinde, fakat büyük bir ihtimalle zehirlenerek öldü. Me'mun'un damadı, Harun'un mezarı yanına gömüldü ve kendisi şiiler tarafından derhal şehid sıfatiyle takdis edildiği için türbesi etrafında, Meşhed er-Ridavî, yahut sadece Meşhed denen ve eski Tus'u tamamiyle kıymetten düşüren ve bugün Kerbelâ'dan sonra şiilerin en büyük mukaddes makamını teşkil eden yep yeni bir şehir vücuda getirildi [53]. Hemen bunun ardından, vezirin kerdeşi olup Vâsıt'ta kumandan bulunan ve Iraklılar'ın derin bir nefret duyduğu Hasan, rivayet edildiğine göre aklını kaçırdığından, yahut da herhalde bu bahane ile hapsedildiği için, Bağdatlılar kendi çıkardıkları halifeden vaz geçtiler ve Me'mun 819 ağustos ayında hükûmet merkezine girebildi. Me'mun'un Horasan'dan ayrılmasından sonra, orada bir Haricî isyanı zuhur etti. Me'mun bu isyanın bastırılmasına kısa bir zamanda bütün eyalete hâkim olan Tahir'i memur etti. Fakat bu kumandan derhal burada kendisini o kadar emniyette hissetti ki, 822 yılında cuma hutbelerinde halifenin adını zikrettirmemeğe cür'et etti. Bu hareket her ne kadar açıkça bir isyan demekse de, halife, hemen biraz sonra vefat eden Tahir'in oğlu Talha'ya Horasan'ı ikta olarak vermekten imtina etmeye cesaret edemedi. Tahir'in, hemen biraz sonra göreceğimiz halefleri orada hemen hemen bir asır, hâkimiyetlerini devam ettirdiler. Böylece, islâm imparatorluğu, en batıdaki eyaletini olduğu gibi, en doğudaki eyaletini de fiilen kaybetmiş bulunuyordu [54].

Tahir'in diğer bir oğlu Abdullah, İmparatorluğa, batı eyaletlerinin idaresi hususunda büyük hizmetler ifa etti. Halep mıntakasında Emin'in bir taraftarı olan Nasr b. Şabas, onun ölümünden sonra da nüfuzunu zorla kabul ettirmişti. Abdullah, Nasr'ı ancak 825 yılında itaat altına alabildi. Bundan sonra şimdi Mısır'da da nizam ve asayişi temin etmesi gerekiyordu. Burada güney ve kuzey Arapları arasındaki eski mücadele, kardeş kavgası sırasında yeniden ortaya çıkmıştı; Kaysîler Emin'i, Kelbîler Me'mun'u tutuyorlardı. İmparatorluğun birliği henüz temin edilmişti ki, İspanya'da

53) P. M. Sykes, The glory of the shia world, the tale of a pilgrimage translated, London, 1910, 234 - 257; Diez, Chorassanische Baudenkmäler, Berlin, 1918, p. 89 ve devamı; R, Syrothmann, Die Zwölferschi'a, Leipzig, 1926, p. 171.

54) W. Rothstein, Zu asch - Schalustis Bericht über die Tahiriden, Orientalische Studien, Th. Nöldeke gewidmet, Giessen, 1906, I, 155 - 177. W. Barthold, Turkestan down to the mongol invasion, London, 1928, 207 - 222.

hüküm süren Emevîler tarafından sürgün edilmiş İspanyollar'ın istîlası İskenderiye'yi zaptetti ve burada yeni karışıklıklar ortaya çıktı. Abdullah onları, Girid adasına geri çekilmeğe mecbur etti ve idareyi eski haline getirmeğe muvaffak oldu. Kardeşi Talha'nın ölümünden sonra Horasan'da, onun mirasına nail olabildi. Mısır'ı veliahd el-Mu'tasım üzerine aldı fakat kıptîlerin bir isyaniyle başa çıkamayınca, bizzat halife üzerlerine yürümeye ve isyanı bastırmağa mecbur oldu.

Me'mun her nekadar umumiyetle askerî hareketleri bizzat idare etmemişse de, saltanatının sonuna doğru Bizanslılar'a karşı girişilen hareketlerin başında bizzat kendisi gitmeğe lüzum hissetti. İhtimal, Azerbaycan'da daima itaatsiz bir vaziyette kalmış olan âsî Babek'e Bizanslılar'ın yaptıkları yardım 830 martında Anadolu'ya bir hücum yapmaya sebep olmuştur. Halife bir biri ardınca üç yıl yaz seferlerine iştirak etti ve imparator Teofilos, Tarsus yanındaki en kuvvetli sınır kalesi olan Lü'lüe sukut ettikten sonra 832 yılında sulh istediği sırada, hâlâ harbe devam etmekteydi. Üçüncü sefer esnasında 833 yılında Tarsus yakınındaki Budendun'da ölüm halifeyi ansızın yakaladı.

Abbasîlerde İlim

Me'mun Bağdad'da oturduğu yirmi yıl zarfında islâmlığın manevî kültürü için, Yunan ilmine karşı şahsî alâkası dolayısiyle pek çok şey kazandırdı. Yunan ilminin, tetkiki, Suriye manastırlarında hiç bir zaman tamamiyle terkedilmemişti. Mopsuestia'lı Théodore'un kitabı mukaddesin Nastûrî mezhebine göre tefsirini idare ettiği, Yunan kilisesinin papazlarının dinî eserlerini anlamak için daima Aristo felsefesinin nazarî esaslarına müracaat etmek icabediyordu. Her nekadar Suriyeliler de dinî kültürün bekası münhasıran ruhanîlerin ellerinde bulunuyorduysa da, matematik ve tabii ilimler de oldukça bir alâka bulmuşlardı. Mısır'ı Bizans'tan ayıran Arap fütuhatından sonra İskenderiye'de felsefe zihniyetiyle idare edilen tıp mektebi muhakkak ki sönmüştü; fakat Antakya'daki ve Harran'daki Suriyeliler onların an'anelerini devam ettirdiler ve oradan Bağdad'a götürüp kurdular. Burada, daha Sasânîler tarafından Suziyana'daki Cündişapur'da kurulmuş olan tıp mektebinin tesiri daha mühimdi. Meşhur Bahtişuğ tabib ailesi oradan çıkmış olup bunlardan Circis b. Cibril adındaki biri Bağdad'da halife Mansur'u tedavi etmiş ve ailenin diğer âzaları da daha sonra orada san'atlarını icra

55 — E. G. Browne, Arabian medicine, Cambridge, 1921; M. Meyerhof. Von Alexandrien nach Bağdad, ein Beitrag zur Geschichte des philosophischen und medizinischen Unterrichts bei den Arabern, Sitzungsberichte der preussischen Akademie der Wissenschaften, phil. hist Klasse, 1930, XXIII.

etmişlerdi. Bağdad'da Yunan tıbbı Hind tababetiyle karşılaştı. Harun er-Reşid Manka adındaki bir Hindli tabibi Bağdad'a getirtmiş ve Bermekîler, tıbba dair Hind eserlerini arapçaya tercüme ettirmişlerdi[55]. Bütün bu alâka çekici şeyler Me'mun'da anlayışlı bir himayeye mazhar oldular, Me'mun'un kütüphanesinde veya hikmet evinde "Dar ül-Hikme" islâmî eserler hazinelerini olduğu kadar, yabancı edebiyata ait eserleride bir araya getirmeğe çalıştı; Yunan eserlerini Anadolu'dan satın aldırdı. Me'mun saltanatı zamanında, Cardano'nın 1522 yılında «dünya tarihinin en büyük zekâsı» ifadesiyle tavsif ettiği Araplar'ın filezofu Ebu Yusuf Yakub el-Kindî, eser yazma faaliyetine başladı; bu âlim, adaptasyon ve tercüme yoluyla hemşerilerine yalnız Aristotalis ve yeni Eflâtuncular'ın felsefesi hakkında bilgi vermekle kalmamış aynı zamanda bu felsefe anlayışı çerçevesi içinde tabii ilimlere ve meteorolojiye ait tetkikleriyle anlayış ufuklarını da genişletmiştir. El-Kindî, devrinin adamı olmak sıfatiyle, ciddî ilimlermiş gibi ilm-i nücumla ve kürek kemiği ile istikbali keşfetme hususlariyle meşgul olmuş bir kimse olarak da tanınmıştır. Şüphesiz ilm-i simya âlimlerinin aldatıcı denemelerine karşı menfî bir cephe almıştı; böyle olmakla beraber inbikte esans taktir etmek işine karşı alâkasız kalamadı. O, askerî ilimlerle de meşgul oldu; Kindî'nin kılınçlar hakkındaki risalesi, Yemen'den Seylan'a ve Frank İmparatorluğunda Rusya'ya kadar yapıldığı memleketlere göre olmak üzere yirmi beş çeşitten fazla kılıncı tasnif etmektedir; her keskin kılıncın vasıflarını zikrediyor ve kötü cinsten bir kılıncın yeniden tavlanıp tedricî soğumaya terkedilmesi hakkında malûmat veriyor[56].

Matematik ve astronomi Bağdad'da hususî bir alâka gördü. Daha evvel Öklid'in tercümesini Harun er Reşid'e ithaf etmiş olan Haccac b. Yusuf b. Matar, Öklid'in eserlerini, Araplar'ın el-Mageste dedikleri Batlamyus'un Megale Syntaxis'ini Me'mun için tercüme etti. Hind ilmi ise Bağdad'da, Yunan ilmini tamamlamağa hizmet ediyordu. İbrahim el-Fezarî, Şindhind'in Hind astronomisini daha evvel halife Mansur için tercüme etmişti; bu kitabın bir özeti, Muhammed el-Harezmî, tarafından Me'mun için hazırlamıştı. Muhammed el-Harezmî, Batlamyus'un Geographike Hyphegesis'ini adapte etti ve ilk müstakil cebir kitabını telif etti. Bu sebeple onun adı bugün hâlâ, hesap usulünde bir kaide haline gelmiş olan algorithme (logaritma) tâbirinde yaşamakta devam ediyor. Me'mun astronominin tatbikatını da biliyordu; bir tul derecesini ölçtürmüş, aynı zamanda Bağdad'da ve Şam'da yaptırdığı rasad müşahadelerine göre Batlamyus'un astronomik cetvellerini yeniden gözden geçirtmişti.

---

56) A. Zeki Walidi, Die Schwerter der Germanen nach arabischen Berichten des 9. bis 11. jahrhunderts (Zeitschrift der deutsch - morgenländischen Gesellschaft, 90, 1937, 20).

Memun'un Yunan ilmi hakkındaki bu teveccühüne, kendi zamanının ilâhiyat meselelerine ilgisi eklenmekte idi. İslâmiyetin ilk iki asrının fikrî mesaisi, Kur'an ve sünnet üzerine kurulmuş olan teokratik ideallerin hakikatle nasıl uyuşabileceği üzerine teksif edilmişti. Halife Osman'ın daha evvel ikmal ettirdiği Kur'an metninin tesbiti ile bu yoldaki çalışmalar daha çok evvelden halledildiği halde, bu metnin doğru okunması meseleleri, birçok âlim nesillerini meşgul etmekte devam ediyordu. Ekseriya dinî siyasî taassuplara göre ifade değiştiren Kur'an karîleri, evvelce de gördüğümüz gibi daha sonraki devirlerde de müessir bir rol oynuyorlardı. Kur'an tefsiri işi çok defa kıssa hanların ellerinde olup , bunlar daha Emevîler zamanında ortaya çıkmış olup bunların din mücahidlerini, mukaddes tarihlerinden aldıkları misallerle teşvik etmek için harplerde ordu vaizleri olarak iş gördükleri de nadir değildi. Sulh zamanlarında, tıpkı işsizler topluluğunun mukaddesata hürmetsiz arkadaşlarının sokak köşelerinde yaptıkları gibi, camilerde dindar kimseler de bunların etrafına toplanıyorlardı. Hicretin ikinci asrında bir Iraklının bir camide, kendinin sağında ve solunda yer almış bulunan Arap-lar'a ve İranlılar'a birbiri ardından Kuran'ı iki dilde tefsir ettiğini biliyoruz. Bu müfessirlerin mevzularının büyük bir kısmını, birçok mutavassıt kaynaklar vasıtasiyle mahiyeti değişmiş olan hıristiyan efsaneleriyle yahudi Haggada'ları teşkil ediyordu. Arap tarih ilminin babalarından biri olarak daha evvel zikretmiş olduğumuz Muhammed el-Kelbî'nin Kur'an tefsiri de bu mahiyetteki mevzulardan meydana gelmişti. Onun biraz daha genç olan muasırı Mukatil el-Belhî, Kur'an'ın şer'î materyallerini ayıklayıp çıkarmağa ve dinî ıstılahlarını kat'i tariflerle tesbite gayret etti. Kûfeli gramerci el-Kisaî'nin bir talebesi olan el-Ferra'nın temsil ettiği sırf filolojik tefsiri bununla birleşti. Bu nesil marifetiyle işlenmiş olan materyallerin heyeti umumiyesi, daha sonra Taberî tarafından onun çok mufasal Kur'an tefsirinde hulâsa edildi. Peygamber'in hayatı ve sünnetleri hakkındaki hadisler bu devirlerde bile hemen hemen tamamen şifahî rivayetler halinde ağızdan ağıza dolaşıyordu; bunlar ancak münasebet düştükçe münferid meseleler yahut da bir tek muhaddisten rivayet edilen mevzu hakkında yazılı olarak bir araya getiriliyordu. Umumun müşterek rağbeti üzerine Kur'anla aynı hürmete mazhar olmuş olan bir Buharî bir Müslim ilâh. gibi şahısların topladıkları büyük mevsuk hadis eserleri ancak daha sonraki nesillerde meydana getirilebilmiştir. Böylece Peygamber'in rivayet edilen sünnetinin, onun yaşayışından alınan misallerle işlenmesinden fıkıh ilmi meydana geldi ki, aşağı bir çok medeniyet derecelerindeki milletlerde olduğu gibi, bunda da hukuk ilmi ile kelâm ilmi bir arada bulunuyordu. Irak'ra Ebu Hanife'nin ve Medine'de imam Malik'in

çok eski mezheplerinden başka Suriye'de bir müddet de kendisinin yerini Malikî mezhebi alıncaya kadar kuzey Afrika'da hüküm sürmüş olan Evzaî'nin mezhebi meydana çıktı. Evzaî'nin mezhebi, kendi vatanı olan Suriye'de çabucak, ne menşe bakımından ailesinin vatanı olan Hicaz'da Malikî mezhebine karşı, ne de Irak'ta Ebu Hanife'nin mezhebine karşı, bir muvaffakiyet elde etmeğe muktedir olamadığından Mısır'da yeni bir faaliyet sahası arıyan Şafii mezhebi tarafından alt edildi. Şafii 20 ocak 820 tarihinde Fustat'ta vefat etti. İmam Şafii tıpkı halefleri gibi hadisin mutlak nüfuzunu sarsamadıysa da, onun başarısı, fıkıh ilminin esaslarını daha derin bir surette araştırmasındadır. Buna rağmen İbn-i Hanbel Bağdad'da hadisin üstünlüğünü Malik'ten ve Şafii'den daha fazla ehemmiyetle işaret etmeğe kendini mecbur hissetti. Kendisinin her türlü mutavassıt yolu şiddetle reddetmesi, çabucak hükûmetle arasını açtı ve taraftarları daha birçok asırlar boyunca taassuplarıyla Bağdad'da umumî sulh ve sükûn için büyük bir tehlike husule getirdiler. Yeni zamanlarda onun mezhebi Vahhabî Araplar nezdinde tekrar ortaya çıktı ve katılaşmış olan islâmiyetin gelişmesi için kuvvetli bir hamle hazırladı.

Daha Ali b. Ebî Talib'in hilâfeti sırasında, islâm cemaatının sinesinde ortaya çıkmış olan siyasî mücadelelerde islâm ilâhiyatı gelişmişti. Bu halifeyi terkeden Haricîler taassuplarını, ağır bir günah irtikâp eden bütün müslümanları kâfir olarak ilân etmeye kadar götürdüler. Bunlar, bir defa islâmiyete girmiş olan kimselerin islâmlıklarının bozulamıyacağını, herhangi bir günah işleyenler hakkında kararı, âhirette Allah'ın vereceğini kabul eden Mürcie'nin düşmanlıklariyle karşılaştılar. Dinin ahlâkî karakteri üzerindeki bu mutedil muhakeme, Emevî hanedanı taraftarı olan din âlimlerine düşmanlarının hücumlarına karşı mukabele etmek imkânını bahşetti; Ali taraftarları gibi düşünenler de, Ebu Hanife'nin yapmış olduğu gibi bu mevzuda ruhlarını sükûnete eriştirebildiler. Daha sonra halife Hişam zamanında, evvelâ tamamiyle Ali taraftarlarının, bilhassa bunların mutedil bir kolu olan Zeydîler'e iltizam eden Abbasî propagandası açıkça ortaya çıkmıya cüret edince, bunların mensupları iki inanış arasında, Ali taraftarlariyle onların düşmanları arasındaki mücadelede, kendilerinin tarafsız ve müstakil bir vaziyet takınmalarını mümkün kılan ortalama bir yol buldular. Bu bîtaraflık (îtizal) mümessilleri Mûtezile adını aldılar; bu kelime daha sonra, müşterek şeyhleri olan ve 728 yılında vefat eden dindar hadisçi Hasan b. el-Bekrî'den ayrılıp îtizâle sapan iki tarikat reisine itlak edildi. Bu Mutezileler, imanlılık ve imansızlık arasında günahkâr müslümanların sıralanacakları mutavassıt bir mahal kabul ettiler. İlk Mutezileci olarak Hasan'ın talebesi Vâsıl b. Ata kabul edilir; bu, Vâsıl'dan ziyade Ali'ye karşı vaziyet alan ve netice itibariyle yalnız Ebu Bekir ve Ömer b.Hattab'ı değil, Osman

b. Affan'ı da Peygamber'in meşru halifesi olarak tanıyan Âmr b. Ubeyd'i kendi görüşü için temin etti. Vâsıl b. Ata daha sonra halife Mansur'un dinî müşaviri oldu. Vâsıl b. Ata ve Âmr b. Ubeyd, mutlak kaza ve kaderi telkin eden muasırları Cehm b. Safvan'a karşı cephe aldılar; halbuki Mutezile beşerin iradei külliyesini inkâr etmiyorlar fakat bu hasımlarından, Kur'an'ın ve Allah'ın sıfatlarının mahlûk olduğu akidesini kabul etmiş görünüyorlardı. İlk sıralarda Vâsıl ve Âmr, şair Salih b. Abdülkuddus ve onun taraftarlariyle sıkı bir münasebet devam ettiriyorlardı; fakat bunların arasında çok geçmeden bir anlaşmamazlık çıktı ve bu andan itibaren, münevverlerin Maniheist düşünceler üzerine kurulmuş dinleri ile mücadele etmek Mûtezile mensuplarının en şiddetli arzuları haline geldi. Allah'ın sıfatları hakkındaki doktrini kurmak için, tabiatçı temayüllerin kabul edilmesi mülâhazasını red etmekle beraber. Yunan felsefesinin şeklî materyalleriyle meşgul olmak zarurî idi. Saf hadis mümessillerinin, Kur'andaki Allah kelâmının, bizzat Allah'ın kendisi gibi ezelî olduğunu kabul etmelerine mukabil, Mûtezile mensupları Allah'ın sıfatlarını tetkik ederken, Cehm b. Safvan gibi, Kur'an'ın ezelî değil, mahlûk olduğu kanaatına vasıl oldular. Mûtezile mensupları bu görüşlerine, bizzat halifenin de alâka duymasını temine muvaffak oldular. Öyle ki el-Me'mun bu akideyi 827 tarihinde resmî bir mezhep haline getirtti ve bunu inkâr edenleri, evvelce Maniheizm taraftarlarına yaptırdığı gibi engizisyon mezalimine duçar ettirdi. Bu hususta ilk kurban mutaassıp hadisçi Ahmed b. Hanbel oldu. Me'mun, Tarsus'ta Bizanslılar'a karşı muharebe etmekle meşgul bulunurken, Ahmed b. Hanbel Bağdad'da hapsedildi ve zencire vurularak ordugâha sevkedildi. Mâhkum daha yanına varmadan halife vefat ettiğinden tekrar Bağdad'a getirildi, fakat yeni halife de kendisi hakkındaki işkencelere son verdirmedi. Ahmed b. Hanbel'in şerefi, ancak, halife mütevekkil zamanında ortaya çıkan bir aksülâmel sonunda iade edilebildi. Eskiden Mûtezile'yi, ehl-i sünnete karşı hür bir dinî düşünce mümessilleri olarak görme temayülü vardı; buraya kadar izah ettiklerimiz karşısında bu temayül mavzubahs olamaz. Onları kendilerinden, asla yalnız metodları ayırmadığı, belki bazı görüş farklarının ayırdığı Mûtezile mensupları da, ehl-i sünnet erbabı kadar mutaassıptılar.

El - Mûtasım Billah ve Samerra'nın kurulması

Me'mun'un ölümünü müteakip, bu zamana kadar Mısır'da vali bulunmakta olan kardeşi Muhammed, daha evvel Me'mun'un oğlu Abbas'a biat etmiş olan ordu, Mûtasım'ın gelmesi üzerine, saltanat müddeisi Abbas'ı terkedince, el-Mûtasım Billah ünvanıyle mücadelesizce tahta çıktı. Irak'ta hüküm süren emniyetsizlik, hanedanın nüfuzunun nekadar sarsıldığını gösteriyordu. Irak'ın güneyinde Basra ile Vâsıt arasındaki bataklıklara

Sasâniler, milliyet bakımından Hindû olan bir kabileyi, Araplar'ın Zut dedikleri Cat kabilesini yerleştirmişlerdi, bunların, yakın akrabaları Bohemyalılar gibi hangi sebeplerle vatanlarını terkettiklerini bilmiyoruz. Müslümanlar evvelce onları itimatsızlık göstermeden ordu hizmetlerinde kullandıkları halde, Me'mun'un saltanatı sırasında, şiddetli bir âsî kesildiler ve senelerce Bağdad ve Basra arasındaki münakalâtı sekteye uğrattılar. Mûtasım bunlar hakkında şiddetli tedbirler almak lüzumunu hissetti, fakat ancak 835 yılında onları, Kilikya'daki hudut kalesi Ayn Zerba'ya sürmekledir ki, katî olarak itaat altına alabildi. Araplar ve İranlılar arasındaki, bilhassa Me'mun devrinde müsait bir zemin bulmuş olan rekabetler, saltanatın ilk senelerinde şahsının muhafazasını, kısmen Berberîler'den, kısmen de Türkler'den müteşekkil olan bir köleler birliğine teslim etmesine sebep oldu. Türkler , Amuderya'nın öte tarafındaki memleketlerden kısmen yerli prenslerin haraç mukabili vermeleriyle, kısmen de esir ticareti yoluyla temin ediliyorlardı. Bu kıt'aların idaresi o zamana kadar tamamen hür kumandanların ellerine bırakılmıştı; fakat Mûtasım, subaylık vazifelerini de kölelere verirse onların sadakat hususundaki hizmetlerini daha fazla emniyet altına alacağını zannetti. Bu muhafız alayı kumandanları, daha kendi zamanında idarede nüfuzu ellerine geçirdiler ve az bir zaman zarfında hakikî devlet reisleri haline geldiler. Bu kumandanlar tarafından Araplar'ı tehdit eden tehlikenin, zeki müşahitler için daha o zaman çoktan belli olmuş olması icabeder; daha halife Mûtasım zamanında eser yazmış olan İbn-i Saad, Tabakat adlı kitabının 6. bölümünün 143. sahifesinde, Peygamber'in bir sahabisinin ağzından, "Türkler'in Araplar'ı birgün tekrar çöle süercekleri" hakkındaki kehanetli sözü söyletiyor. El-Mûtasım'ın meşhur kumandanı şüphesiz hâlâ, Umumiyetle Orta Asya'daki Usruşana'da eskiden prens bulunan cedlerinin lâkabı olan Afşin diye anılan Haydar b. Kâvus adındaki bir İran'lı idi. Afşin, Azerbaycan'daki tarikatçı Babek'in hakimiyetini 837 yılı son baharında, onun müstahkem kalesine yaptığı bir hücumdan sonra kırmağa muvaffak olmuştu. Afşin bundan sonra, İmparator Teofilos zamanında kuzey Suriye'ye ve Mezopotamya'ya hücum etmiş olan Bizanslılar'a döndü. İmparatoru mağlup etti ve Galatya'daki Amoryom'u uzun bir muhasaradan sonra hile ile tekrar ele geçirebildi; fakat ihtimal halifenin kıskançlığını celbeden, doğrudan doğruya onun bu muvaffakiyetleri oldu. Her ne kadar memlekete döndükten sonra Memun,un oğlu Abbas'ı tahta çıkarmak için ortaya çıkan bir isyan hareketini bastırmış ise de 840 tarihinde halife tarafından islâm dinini terketmiş olmakla itham edildi ve bu suçu irtikâp edenlere karşı tatbik edilmesi âdet olan çarmıha germe cezasını kendisine tatbik etmeğe cür'et edilemediği için, bir zindanda kendi kendine açlıktan ölmeğe terk edildi.

Harun er-Reşid daha hayatının son yıllarında kımıldanma halinde bulunan Bağdad'da, Fırat nehri üzerindeki küçük ve sakin kır kasabası olan Rakka'yı tercih etmişti; aynı şekilde Mûtasım da 836 yılında Bağdad'ın yüz kilometre yukarısında Dicle nehrinin doğu sahilinde, ihtimal farsça olan adı Arap kulağına kötü bir mâna ifade eder gibi geldiğinden, adı resmî dilde (Sürre Menrey) yani «gören sevinsin" e çevrilen Samerra mevkiinde kendisi için yeni bir ikâmetgâh inşa ettirmeğe karar verdi. Bu tasavvurunun yerine getirilmesini, Türk kumandanlarından Eşnas'a tevdi etti. Dicle nehrinden doğuya ayrılan iki kanal asıl nehirle birlikte bu yeni tesise bir ada vaziyetinin emniyetini bahşetti. Daha evvel burada sekiz hıristiyan kilisesi vardı. Mûtasım için evvelâ Cevsak sarayı inşa edildi; içlerinden yedi tanesi burada bir yarım asır müddetle saraylarını kurmuş olan halefleri burasını daha başka saraylar ve camilerle süslediler. Samerra'nın kısa sürmüş olan parlak devrinin muhteşem binalarından bize gerçi ancak harabeler kalmıştır; bununla beraber bu harabeler bize Abbasîler devrinin mîmarisi hakkında Moğol istilâsı sırasında mahvolmadıysa, daha sonraki nesiller tarafından harap edilmiş olan hükûmet merkezi Bağdad'ın âbidelerinden daha canlı bir fikir vermektedirler. Batı kültür muhitinde olduğu gibi, burada doğuda da islâm mîmarları maziden gelme an'anelere bağlı kaldılar. Samerra'daki inşaatın en mühimi, temel duvarları hâlâ muhafaza edilmekte olan ve halife el-Mütevekkil tarafından inşa edilmiş olan Belkovara sarayıdır; bu saray, plânı cephe teşkilâtı ve başlıca kısımlarının taksimatında Medayin şehrinin orta İran saray binalarını taklid ederek yapılmıştır. Burası bir yarı bir kilometreden fazla uzunlukta bir kare şeklindedir. Önündeki taraçaların nehre indiği batı çephesinde pişmiş tuğladan yapılma üç kemer yükseliyor ki, bu kemerlerden oturma ve kabul salonlarına gidiliyordu. Bu salonlar, oturma odaları, ve hamamlarla bir çok merasim salonlarının çevrelediği üç iç avlu etrafında haç şeklinde toplanmışlardı. Doğuda saray içerisinde çağlayanlar bulunan bir bahçeye bitişiyordu. Kuzeyde, mağaralar ve havuzlarla büyük bir gölcük vardı. Sarayın etrafında saraya mensup kimselerin ikametlerine mahsus binalar ve muhafız kıt'aları kışlaları yükseliyordu. Büyük caminin mimarları çok daha büyük örnekleri ele almışlardı. Bunun, mü'minlerin namaza çağrıldığı ve üç yüz metre uzunluğunda bir kaide üzerine kurulmuş bir kule olan minaresi için doğrudan doğruya Mezopotamya'nın Ziggurat denen dairevi merdivenlerle yükselen katlardan müteşekkil kulelerini örnek aldılar. Her ne kadar imparatorluğun ikbal devresi geçmiş ise de, bu camiin hakikaten dev gibi olan cesameti, bu mimarların elleri altında hâlâ ne muazzam imkânların mevcut olduğunu göstermektedir. Bu cami aşağı yukarı 260 metre uzunluğunda ve 180 metre genişliğinde bir dik dörtgen biçiminde olup yirmi beş bölmeye ayrılmış olan

iç kısmının sahası 44.000 metre kareden fazla bir yer kaplıyor. Bu genişlikle Roma'daki 15160 metre kare bir yer kaplıyan Senpiyer kilisesini, İstanbul'daki 6890 metre kare sahasında olan Ayasofya'yı ve 6166 metre karelik Kolonya katedralini mukayese ediniz!

2. BAHİS

HİLÂFETİN İNHİTATI VE KÜÇÜK SÜLÂLELERİN ORTAYA ÇIKMASI

Askerî kumandanlıktan hükümdar olanlar ve Zenciler isyanı

Mûtasım'ın oğlu ve halefi el-Vâsık Billah (842-847) zamanında Türk kumandanlar Bağdad'da nüfuzlarını o kadar sağlamlaştırmışlardı ki, halife, Eşnas'a sultan ünvanını vermeğe ve tamamiyle askerî olan selâhiyetlerin çok ilerisine geçen imtiyazlar tanımağa mecbur oldu. Vâsık pek genç bir yaşta öldüğü zaman Eşnas'ın halefi Vasıf, tahta, tamamiyle kendi arzusuna göre, istediği şahsı geçirebildi. En yüksek mevkideki mülkî erkânla anlaşarak evvelâ Vâsık'ın reşid olmıyan oğlu Muhammed'i, hemen biraz sonra bunun yerine amcası Ca'fer el-Mütevekkil Billah'ı tahta çıkardı. Bu yeni halife derhal, kendisini tahta geçirenlerin nüfuzlarından kurtulmaya çalıştı. Onun tahta çıkışına muhalefet etmiş olan vezir ibn-i Ziyad, halifenin tahta çıkışından hemen sonra kendini affettirmeğe mecbur olmuştu; fakat Vâsıf'la birlikte onun tahta geçmesine yardım etmiş olan Türk kumandan Itah, üç sene sonra bertaraf edildi. Halife , Ali taraftarlarının mütemadiyen yeniden ortaya çıkan isteklerine karşı şafiiler nezdinde bir istinadgâh bulacağını ümid ediyordu. Me'mun'un dinî müşaviri baş kadı Ahmed b. Ebi Davud, Mütevekkil'in tahta geçişiyle derhal darbeyi yemiş, fakat üzerindeki vazifeyi, oğlu Muhammed'e devretmeğe muvaffak olmuştu. Halife, tahta çıkışının ikinci yılı başlarında Muhammed'i ve kardeşlerini tevkif ettirdi ve mallarını müsadere ettirdi. Mütevekkil, baş kadılık makamını, daha Me'mun zamanında büyük bir itibar görmüş olan fakat mûtezile'ye karşı duyduğu nefretten dolayı eyaletlerdeki vazifelerle iktifa etmek mecburiyetinde kalmış bulunan Yahya b. Aksem'e verdi. Bu, Mütevekkil'in itimatsızlığının ve hasisliğinin kendisine ancak müsaade ettiği üç senelik memuriyeti zarfında tam bir fikir değişikliği meydana getirdi. Kerbelâ'daki Hüseyin'in türbesi yıkıldı ve orayı ziyaret etmek yasak edildi. O zamana kadar Kur'an'ın mahlûk olduğu akidesine karşı muhalefet ettikleri için hapse atılmış olup, içlerinde Ahmed' b. Hanbel'in de bulunduğu bütün din âlimleri

serbest bırakıldılar ve bundan sonra bu mevzudaki bütün münakaşalar men edildi. Diğer taraftan, âlimler sıfatiyle, bilhassa tabib olarak haleflerinin saraylarında büyük bir rol oynamış olan ve Mütevekkil'in de kendilerinden tamamiyle müstağnî kalamadığı yahudiler ve hıristiyanlar da şimdi artık hâkimiyeti eline almış olan müsamahasızlıktan sıkıntı çekiyorlardı; Bağdad'da bütün yeni yapılmış olan hıristiyan kiliseleri ve yahudi sinagokları yıkıldı ve her iki din mensuplarının elbiselerine haysiyet kırıcı alâmetler koyduruldu ve eşekle katırdan başka binek hayvanları kullanmaları yasak edildi. Halife, saltanatının hemen başlarında büyük oğlunu kendine halef tâyin etmiş ve diğer iki küçük oğullarına, ağabeylerinden sonra tahta çıkacaklarını vaadetmişti. Çok sevdiği Feth b. Hakan'ın tesiriyle, daha sonra, küçük oğlu Mûtez'i halef olarak seçti. Türk muhafız kumandanlarının nüfuzu, 851 tarihinde Bağdad'ın askeri valiliği kendisine havale edilmiş olan Tahirîler'den Muhammed tarafından da kırılamamıştı. Halife müsrifliği yüzünden muhafızlarının ücret taleplerini daima yerine getiremediği için, onların nüfuzlarından kurtulmak maksadiyle 858 tarihinde Şam'a gidip yerleşti; fakat hemen gene Babilonya'ya geri döndü. Halife bu sırada, kumandan Vâsıf'ın Medya'daki mallarını müsadere etmek istemek gibi bir tedbirsizliğe düşünce, Vâsıf, saltanat varisi olan el-Muntasır ile ittifak ederek 861 yılı aralık ayının dokuzuncu gününü onuncu gününe bağlıyan gece, Samerra önlerinde henüz yeni yapılmış olan el-Câferî sarayında halifeyi katlettirdi.

Baba kaatili halife, kardeşlerini zorla haklarından vaz geçirmek ve Ali taraftarlarını okşamak suretiyle beyhude yere kendisi için garanti etmeğe çalıştığı tahtında ancak altı ay oturabildi. Onu zehirlemek suretiyle ortadan kaldırdıktan sonra Türkler, Mütevekkil'in bir yeğenini, Ebü'l-Abbas ahmed el - Müstain Billah b. Muhammed b. el - Mu'tasım'ı M. 6 Haziran 862 de tahta geçirdiler. Türk kumandanları arasındaki particilik mücadeleleri sebebiyle uzun zamandanberi bir gölge haline gelmiş olan halife, dört senelik bir saltanattan sonra nüfuzunu kaybetmişti. Tahta çıkışını kendisine borçlu olduğu Buğa, onunla birlikte rakiplerinin önünden Bağdad'a kaçmağa mecbur oldu. Mûtez, Samerra'da halife ilân edildi. Evvelce Irak'ın ve iki mukaddes şehrin valiliğini kendisine vermiş olduğu Tahirîler'den Muhammed, Müstain'i, Bağdad'da muhasara edildiği zaman tekrar tahta çıkarmak istedi, fakat Buğa ile ihtilâfa düştükten sonra düşman tarafına geçti ve bu suretle artık Bağdad'da tutunamıyan Müstain, 866 yılı Ocak ayında tahttan feragat etmeğe mecbur kaldı ve o senenin ekim ayında Vâsıt'ta katledildi.

Mûtez, tahta çıkışını kendilerine borçlu olduğu Türkler'e karşı, Afrikalılar'dan müteşekkil bir muhafız alayı vasıtasiyle bir muvazene meydana getirmeği denedi. Dört buçuk senelik bir saltanattan sonra, maaşlarını

ödiyemediği Türkler tarafından 869 yılı temmuz ayında tahttan indirildi. Halefi, Vâsık'ın oğlu Muhammed el-Mühtedi Billah, tamamen karışık bir hale gelmiş olan maliye idaresini yeniden tanzim etmek için saray masraflarını kısmak suretiyle kendisinden evvelki halifelerin düştükleri âkibetten kurtulmaya beyhude yere çalıştı. Fakat daha saltanatının birinci senesini tamamlamadan Buğa'nın oğlu Mûsa'ya karşı yaptığı bir muharebede vefat etti.

Bu kumandanların yarattıkları iktisadî durum ve ardı arası kesilmiyen saltanat değişiklikleri yüzünden, o zamanlar merkezî idarenin ne kadar zaiflemiş olduğunu, en açık bir şekilde , hemen hemen hükûmet merkezi yakınında ve onların gözleri önünde inkişaf edebilen çete hükûmeti gösteriyordu. Kaçak köleler tarafından kurulmuş olan bu çete hükûmeti, bütün Babilonya'da senelerce dehşet saçtı. Basra civarında, doğu Afrikalı zenci esir sürüleri tarafından Basralı sahipleri menfaatına işletilen büyük tuzlalar vardı. Bunlar arasından, kendinin Ali ve Fatıma soyundan indiğini söyliyen ve bu sırada ailenin Irak'ta çok dağınık bir halde mevcut bulunması dolayısiyle hakikaten bu sülâleye mensup olması mümkün olan Zeyd b. Ali kabilesinden İranlı Ali b. Muhammed adında biri ortaya çıktı. Bu adam esirleri, kendilerini istismar edenlere karşı isyan etmeğe davet etti. Kendisi, zulüm ve gadre uğramış olan taraftarlarına, durumlarının islahı, esirlere de hürriyet ve zenginlik vaad etmekten başka, içtimaî şartlarda hiç bir değişiklik telkin etmiyordu. O, soyunun haklarını dâva etmiyor, bil'akis, taraftarlarının bilhassa çok hoşlarına gitmesi icabeden, Haricîler'in her türlü millî imtiyazları reddeden fikirlerini ortaya sürüyordu. Bu, ilk defa 10 ekim 869 tarihinde ortaya çıktı ve kısa bir zaman zarfında bütün Basra havalisine hâkim oldu. Bağdad'dan kendisine karşı gönderilen orduları her defasında mağlûp etti; bilhassa ücretli zencî askerler ekseriya onun saflarına iltihak ediyorlardı. Hattâ 23 ekim 869 tarihinde kendisine karşı hareket eden Basra ahalisi bile, onun ordularının vahşice cesaretleriyle boy ölçüşemediler. Birçok küçük kanallar ve bataklıklar vasıtasiyle, onun kolay müdafaa edilen harekât sahası ortasında çabucak yeni bir şehir, Muhtare (güzide şehir) vücuda geldi; bu şehir tabii evvelâ sadece kerpiçten ve kolayca yapılmıştı; fakat kısa bir zamanda zengin ganimetlerle donandı. Bu âsî, denize döküldüğü yere kadar Dicle havalisine hâkim olup, bundan sonra hücumlarını Huzistan'a kadar uzattı [57]. Bu arada hükûmet merkezi olan Bağdad'da vaziyetin düzelmesi hususunda bazı emareler belirdi. Mütevekkil'in oğlu olan yeni halife Mûtemid şüphesiz çok dirayetsiz bir adamdı; fakat 870 tarihinde tahta geçişinden hemen sonra gayretli kardeşi el-Muvaffak Billah'ı imparatorluğun idaresi işine memur etti. Muvaffak

57) Th. Nöldeke, Ein Sklavenkrieg im Orient (Oriental Skizzen, p. 153 - 184).

Billah, Samerra'daki vaziyetini sağlamlaştırır sağlamlaştırmaz 871 yılı yazında, zencîlere karşı bir ordu gönderdi; fakat bu ordu, başlangıçtaki muvaffakiyetlerine rağmen, onları kat'î bir surette tepeliyebilmek için kâfi derecede kuvvetli değildi. O havalide bulunan bedevî kabileler de âsilere iltihak ettiler. Bu bedevîler, 7 eylûl 871 tarihinde cuma namazı sırasında Basra'ya âni bir baskın yapmağa muvaffak oldular. Zengin şehir baştan başa yağma edildi, yakıldı ve katliam edildi; en aşağı bir tahmin bize üçyüz bin kişinin öldürüldüğünü gösteriyor. 872 yılı nisan ayında onlara karşı bizzat hareket eden Muvaffak da mağlûp oldu. Bu sırada doğuda da bir tehlike ile tehdid edilen imparatorluk, Muvaffak'ı, bu Zencîleri bir müddet kendi hallerine bırakmaya mecbur etti.

İran'ın güney-doğusunda, bugünkü İran'la Efganistan hududundaki Sîstan eyaletinde, hemen hemen diğer bütün bölgelerden sürülmüş olan Haricîler, daha uzun müddet tutunmuşlardı; bununla beraber, Harun er-Reşid devrinde bile hâlâ yerli beylere tâbi olan ve eyaletler idaresinin çok az tesir edebildiği bu ârızalı mıntakada, doğrudan doğruya bir eşkiyalar güruhu menzelesine düşmüşlerdi. Nihayet bunlara karşı yerli halk kendi kendilerini müdafaaya kalkıştılar. Onlarla mücadele eden bir gönüllü gurubunun kumandanı, baş şehri ele geçirmiş ve Horasan'ın Tahirîler'den olan valisi tarafından oraya tâyin edilmiş olan vekilini koğmuştu. Gönüllülerden mürekkep olan bu ordunun kumandanının hizmetinde eskiden bakırcılıkla meşgul olmuş olan Yakup adında biri bulunuyordu (onun ahfadına, Bakırcı: Saffar kelimesinden gelme "Saffarîler" denmesinin sebebi budur). Cesurluğu Yakub'a diğer kumandanlara nazaran öyle bir üstünlük temin etti ki tâbi olduğu reis, baş kumandanlık vazifesini tamamiyle kendisine devretti ve Mekke'ye yaptığı hac ziyaretinden sonra Bağdad'a gidip yerleşti. Bu kumandanın kardeşinin Yakub'u tekrar kendine tabî kılmak için yaptığı teşebbüsler neticesiz kaldı ve Bakırcı, emîr sıfatiyle yavaş yavaş bütün eyaleti fethetti ve eşkiyalığın kökünü kazımak suretiyle büyük bir şöhret kazandı. Daha yedi sene geçmeden 867 yılında Tahirîler'in güney topraklarına hücum etti. Ganimetlerden ayırıp gönderdiği zengin hadiyelerle halifenin gözüne girmeğe çalıştı. Bu memleketlerde merkezî idarenin otoritesinin ne kadar zaif olduğunu, yanına sadece Pers valisi Ali b. Hüseyin'i katmak suretiyle komşu Kirman eyaletini cömertçe bir hareketle ikta olarak vermesi hâdisesi gösterir. Ali b. Hüseyin, Yakub'dan evvel, ikta olarak verilen bu memleketi ele geçirmeğe çalıştı; fakat gönderdiği kumandan, Yakub tarafından yenilerek esir edildi. Bunun üzerine Yakub bu defa da Ali üzerine yürüdü ve onu 26 nisan 869 tarihinde mağlup etti ve valilik merkezi olan Şiraz'ı işgal etti. Yakup şüphesiz Pers mıntakasını itaati altına alamadı; bil'akis doğuya doğru hareket etti. ve Efganistan'da

islâmiyeti yaymak suretiyle din mücahidliği şerefini kazandı. 871 tarihinde tekrar Pers mıntakasına hucüm edince, halife, onu batıdan uzaklaştırmak için Belh, Toharistan ve Sind'i kendisine ikta olarak verdi.

Bu arada Tahirîler'in nüfuzu, ana yurdları olan Horasan'da o kadar zaiflemişti ki, Yakup, Horasan büyüklerinin ihanetlerinden istifade ederek 873 ağustos ayında onların idare merkezleri olan Neyşapur'u hemen hemen hiç bir muharebeye girişmeden zaptedebildi. Yakup, halifenin, bu eyaleti derhal boşaltması hususunda gönderdiği emre hiç kulak asmadı; bil'akis Hazer denizinin güney sahilinde, Zeyd b. Ali neslinden olan reislerinin, Tahirîler'in sığınmaları için müsaade ettiği Taberistan'a doğru hareket etti. Burada ilk defa galip geldiyse de, bilhassa arazi güçlüklerinden dolayı hemen geri çekilmek mecburiyetinde kaldı. 875 yılı yazında tekrar Pers'e döndü ve zahmetsizce oralara hâkim oldu, bundan sonra da Horasan yoluyle batıya doğru hareket etti. Bağdad hükûmeti, bu sırada daimî surette Zencîlerle görülecek hesapları olduğundan Yakub'u yolundan döndürmek için, Pers'in de dahil olduğu Horasan'a ve ona civar memleketlere tâyin etmeği denedi. Buna rağmen Yakup yolundan geri kalmadı ve Bağdad üzerine yürümesine devam etti. Şehre takriben on iki mil mesafede bulunan Deyr el-Akul'de, imparatorluk idarecisi el-Muvaffak'ın kuvvetli ordusu Yakub'un karşısına çıktı ve ona 8 nisan 876 tarihinde hayatının ilk mağlubiyetini tattırdı. Muvaffak şüphesiz onu, Babilonya hududuna kadar geri çekilmesinde takip etmeğe cür'et edemedi. Yakup, Zencî prensi tarafından kendisine yapılan ittifak teklifini reddetti. Muvaffak bir defa daha onunla müzakereye girişmek teşebbüsünde bulundu; fakat bu müzakereler daha bir neticeye varmadan Yakup 5 haziran 879 tarihinde Cündeşapur'da vefat etti[58].

Varis olarak onun yerine önce divarcı ve eşek sürücüsü olan fakat epey bir müddetten beri denenmiş bir ordu kumandanı bulunan kardeşi Âmr geçti. Muvaffak derhal bununla, kardeşinin fethettiği yerleri kendisine temin eden bir muahede aktetti. Bundan başka kendisine, evvelce Tahirîler'in haiz oldukları ve tamamen itibarî olan Bağdad askerî valiliği payesini de verdi. Âmr bununla beraber, Horasan'da evvelce Yakub'un emniyetli adamlarından biri olan Hucestânî'nin yaptığı bir isyan hareketiyle karşılaştı. Hucestânî, Âmr'ı 7 temmuz 880 tarihinde mağlup etti ve merkezi olan Neyşapur şehrini zaptetti. Âmr, memleketi muvakkat bir zaman için ona terketmeğe mecbur oldu ve ana yurdu Sîstan'a çekildi. Hemen iki yıl sonra Hucestânî katledildi ve bu suretle Âmr, Horasan'ı yeniden ele geçirmeğe muvaffak oldu.

---

58) Th. Nöldeke, Ja'kup, der Kupferschmied (Orient. Skizzen, 187 - 217); W. Barthold, Zur Geschichte der Saffariden (Orient, Studien, I, 176 - 196).

Yakub'un Bağdad'a karşı takındığı tehdid edici tavır, Zencîler'in bundan istifade etmelerine hizmet etti ve sadece Babilonya'daki Vâsıt şehrini ele geçirmekle kalmadılar, Huzistan'a da ayak bastılar. Muvaffak doğuda tekrar serbest kalınca bu âsîlere karşı ihtiyatla fakat enerji ile mücadeleye girişti. Onların her taraftan kanallarla çevrilmiş olan şehirlerine hücum edebilmek için husuŝî gemiler inşa ettirmek mecburiyetinde kaldı. Muhasamata Muvaffak'ın oğlu Ebü'l-Abbas, yani istikbalin halifesi el-Mûtezid başladı. Bu, evvelâ subayları ve bilhassa düşman ordusundaki askerleri bayraklarını bırakmağa ikna etmeğe çalışmak gibi küçük muvaffakiyetlerle iktifa etti. Yalnız bir sene sonra Muvaffak'ın kendisi harp sahnesinde göründü; fakat Zencîler tarafından tesis edilmiş olan ikinci şehir Mania (sağlam) nın zaptından sonra zenci sürülerinden temizlemek üzere Huzistan'a hareket etti. 881 yılında baş şehirleri olan Muhtare'yi muhasara etti ve Dicle nehrinin karşı sahilinde bu şehrin karşısında bir müstahkem şehir olarak Muvaffakıyye'yi inşa ettirdi. Hükûmet kuvvetleri bir çok defalar düşman şehrine girmeğe muvaffak oldular. Fakat Muvaffak ancak 883 yılında, ordusunu, Suriye'de kumandanlık eden ve Mısır valisinin mutasarrıfı olup âmirine tekrar itaatkâr Lü'lü'ün ordusuyla takviye ettikten sonra kat'î hücuma cesaret etti. Şehir 883 ağustos ayında Muvaffak'ın enerjisinin kurbanı oldu. Bu suretle hilâfetin en zengin eyaletini bu kadar uzun bir müddet harap etmiş olan isyan, böylece sona erdi.

Mısır'da Tulun oğulları

Doğusu olduğu gibi imparatorluğun batısı da hemen hemen tamamiyle merkezî idarenin nüfuzundan kurtulmuş bir vaziyette bulunuyordu. Mısır, son yıllarda ekseriya Abbasî prenslerinin veya Türk kumandanlarının vekilleri tarafından idare ediliyordu; onlara vekâlet eden bu naibler siyasî vaziyetin mütamadiyen değişmesi karşısında kendi menfaatlarını güdüp gözetebilmek için elde ettikleri varidatı baş şehre sarf etmeği tercih ediyorlardı. Bu tahsisat iradları 868 yılında Türk Bayıkbeğ'e isabet etti. Bu kendinin naibi olarak Buharalı bir Türk köle olan Tulun'un oğlu Ahmed'i Mısır'a yolladı. Bu Tulun, Mûtasım zamanında halife muhafız alayının kumandanı olmuştu. Oğlu iyi bir tahsil ve terbiye görmüş ve Bizans hududundaki Tarsus'ta senelerce hizmet ettikten sonra, Samerra'da halife Müstain 'in o kadar yakını olmuştu ki, Müstain 866 yılında tahttan feragat ettikten sonra Vâsıt'a menfaya gidişinde, Ahmed'i kendisini koruması için yol arkadaşı olarak seçmişti; bu Türk, halifeyi cellâdına teslim etti ve yeni halifenin, darbei hükûmet yaptığı sırada kendisini desteklemiş olanlara mükâfatlar dağıtmakta olduğu hükûmet merkezine geri döndü. Bu arsızlar arasında

Bayıkbeğ'in amcası da vardı. Ahmet Mısır'da o kadar sağlam bir şekilde tutundu ki, eyalete tasarrufla Bayıkbeğ'in halefi Türk Yargüc de onu vazifesinde bıraktı ve kızıyla evlendirmek suretiyle onu kendi menfaatlarına bağlamaya çalıştı. Halîfe Mûtemid'in oğlu Câfer 873 yılında imparatorluğun batıdaki kısmının yarısiyle birlikte Mısır'ı da elde ettiği zaman, Ahmet muayyen bir miktar para vermek suretiyle zararını telâfi etmeğe çalıştı. Daha ilk senelerde Ahmed'in yanında 856 yılındanberi memlekette vazife görmekte olan müstakil bir maliye idarecisi, Ahmet b. Müdebbir buluyordu. Bu Ahmet b. Müdebbir memlekette, tazyik edici bir vergi siyaseti ve bir çok iktisadî sahalardaki inhisarları sebebiyle nefretle karşılanıyordu; nufuzu ve zenginliği sebebiyle merkezî hükûmete karşı tehlikeli göründüğünden, Ahmet b. Tulun onu 872 yılında geri aldırmağa muvaffak oldu. Bağdad'dan tâyin edilen herhangi bir âmilin memuriyetinin burada bir müddet daha devam ettiği muhakkaktır; fakat Ahmet b. Tulun bu âmile muayyen bir vergi ödemek suretiyle yavaş yavaş onun kontrolundan kurtulabildi. Halife el- Mühtedi, onu Filistin'in serkeş valisini itaat altına almaya memur ettiği ve kendisine, kölelerden müteşekkil bir ordu teşkil etmek için selâhiyet verdiği zaman, o bu fırsattan, kendisi için, daima büyüyüp inkişaf eden bir askerî birlik vücuda getirmek hususunda istifade etti. Sonradan, içlerinden Rumlar'ın hâkim duruma geçtikleri karmakarışık bir şekilde bir araya getirilmiş olan birlikleri çok sert bir disiplinle yeknesak bir hale getirmeğe çalıştı; fakat bu birlik kendisi için, bilhassa halefleri için tehlikeli olmakta gecikmediler. O, Mısır'ın, ziraatinden ve parlak bir durumda olan dokuma sanayiinden gelen zenginliklerini memleket dahilinde muhafaza etmesini ve zahmet çekmeden iktisadî hayatı yükseltmesini biliyordu. Adalet işleri onun tâyin ettiği hâkimler vasıtasiyle Türk usulüne göre ifa ediliyordu; öyle ki, kadılık mevkileri, sekiz sene kimse tâyin edilmeden boş kalabildi. Memleketin refah ve saadet içinde bulunuşu onun sarayına, debdebe bakımından, halife sarayiyle rekabet etme imkânını bahşetti. Halife Samerra'da nasıl kendisi için yeni bir ikâmetgah inşa ettirmiş ise Ahmet de eski baş şehir Fustat'ın yani eski Kâhire'nin kuzey doğusunda subaylarına ve memurlarına ikta' olarak verdiği ve bu sebeple el-Katai (ikta) adını taşıyan bir saha üzerinde bir kaya üstüne kurulmuş sarayın hâkim bulunduğu yeni bir mahalle vücuda getirtti ki burayı bugün Selâhaddin sarayı şereflendirmektedir. O buraya daha evvelce gördüğümüz gibi Yunan ve İran unsurlarının birbiriyle mezc olduğu Irak kültür ve sanatını yerleştirdi.

Muvaffak, devlet idarecisi sıfatiyle haksız olarak kardeşine vasi bulunmakta iken Mısır'da da merkezî idarenin otoritesini yeniden tesis etmek istedi. Gerçi Ahmet biraz daha fazla bir vergi vermeyi kabul ettiyse de, mevkiini terkedip Mısır'ı Suriye valisi Amacur'a devredip kendinin onun

yerine gitmesi hususundaki emri açıkça istihfaf etti. Emir böyle iken Amacur 887 yılında öldüğü zaman Ahmet onun eyaletini istilâ etti ve oranın da hâkimi oldu. Muvaffak, Zencîler yüzünden Babilonya'da bağlanıp kaldığından onu istediğini yapmakta serbest bırakmaya mecbur oldu. Ahmed'in Suriye'de vali olarak bıraktığı ve orada kendi namına para bastıran azadlı kölesi Lü'lü' 881 tarihinde, ihtimal kendine havale edilen mıntıkanın bir kısmını rakibine bırakmaya mecbur olacağından korktuğu için Ahmed'e itaattan vaz geçip Muvaffak'a iltihak etti. Ahmet buna, halifeden, kardeşinin vesayetinden çıkarak kendi himayesine girmesini talep ve iddia etmek suretiyle mukabele etti. Ahmet bundan sonra, Bizans hududunda bir isyan hareketi baş gösterdiğinden bizzat kendisi Suriye'ye geçti. Rakka'dan Mısır'a kaçmağa çalışan halife Mûtemid'e, son dakikada Muvaffak mani oldu. Bu sebeple Ahmet, Muvaffak'la açıktan açığa bir mücadeleye girişmeği hiç düşünmedi, fakat kendi hâkim olduğu sahalarda bundan sonra artık cuma namazlarında veliahd olarak onun adını okutmamak suretiyle onunla aralarında mevcut bağları çözdü. Buna cevap olmak üzere rakibi Muvaffak da ona camilerde lânet ettirdi. Bununla beraber Muvaffak işlerin barış sever bir zihniyetle halledilmesine taraftardı ve Ahmed'in azadlı kölesi olup Zencîler'in bastırlmasını kendine borçlu olduğu Lü'lü'e, Mısır'a hücum etmek için icabeden birlikleri vermeği red etti. Hattâ Ahmet'le müzakerelere bile girişti; fakat bu müzakereler bir neticeye varmadan evvel Ahmet 883 yılı mart ayında Suriye'nin kuzeyinde vefat etti.

Daha önce babasına karşı bir defa isyan etmiş ve memurlar tarafından olduğu kadar ordu tarafından da nefret edilen büyük oğlu Abbas, küçük kardeşi Humaraveyh'e tâbi olmaya zorlandı ve hemen buna müteakip de ortadan kaldırıldı. Muvaffak, daha henüz tecrübe edilmemiş olan genç vârisin, kolayca hakkından gelebileceğini zannetti ve bunun için sulh müzakerelerini durdurdu. Ahmet b. Tulun'un kuzey Mezopotamya'daki valisi Şam valisiyle birleşip Humaraveyh'e itaattan vaz geçti. Onun kıt'aları ilk sırada isyanı bastırmağa muvaffak olduysa da âsîler kışlık karargâhlarını Âsi nehri (Oronte) üzerinde kurdukları zaman Muvaffak, ileride Mûtezid ünvaniyle tahta çıkacak olan oğlu Ahmed'i bir ordu ile âsîlere yardıma gönderdi ve Mısırlılar ağır bir bozguna uğradılar. Ganimet üzerinde anlaşamadıkları için Ahmet, müttefikleri tarafından terkedildi ve 885 yılı ilk baharında Humaraveyh yetmiş bin kişilik bir taze kuvvetle Filistin'i işgal ettiği zaman Muvaffak'ın oğlu Ahmet'in emri altında ancak dört bin kişilik bir kuvvet kalmıştı. Muharebe 6 Nisan tarihinde Remle yakınında Tavahin (Değirmenler) mevkiinde başladı. Humaraveyh elinde üstün kuvvetler bulunmasına rağmen ilk muharebesini kaybetti ve Mısır'a geri çekildi. Fakât hasmı zaferinden hiç faydalanamadı ve ikinci bir mukavemetle karşılaşınca Şam'a

çekildi; fakat burada iyi kabul bulmadığından Tarsus'a doğru yoluna devam etti. Burada da yeni mukavemetle karşılaşınca Humaraveyh meydanı tamamiyle boşalttı. Ahmet bu andan itibaren hasımlariyle kolayca kozunu paylaşmak imkânını bulabildi. 886 tarihinde Tulunlu'ya, otuz sene müddetle cüz'î bir vergi mukabilinde, hudut eyaletleriyle birlikte Mısır ve Suriye valiliklerini temin eden sulh akdedildi. Eski hasımları arasında da devam eden anlaşmamazlıklar, Humaraveyh'e, müteakip dört sene zarfında nüfuzunu Mezopotamya'nın kuzeyine yaymak fırsatını verdi. Muvaffak 891 yılında, Mûtemid de 892 tarihinde öldüler ve Muvaffak'ın oğlu Ahmet Mûtezid Billah ünvaniyle tahta çıktı. Humaraveyh, yani halife Mûtezid Billah ile yeni bir muahade aktetti ve bu muahadeyi, iki sene sonra yani 895 yılında on iki yaşını ikmal edecek olan kızını halife ile nikâhlamak suretiyle takviye etti. Bu kızının cihazı hususunda Mısır valisi öyle bir ihtişam gösterdi ki, uzun zamandanberi çok daha az debdebeli bir hayata alışmış olan Bağdad sarayını müşkül duruma düşürdü ve halifenin, bu izdivacı, sırf Mısır valisinin malî vaziyetini harap etmek için elde etmeğe çalıştığı dedi kodusu etrafa yayıldı. Hakikaten onun müsrifliği memleketini o kadar kurutmuştu ki, 896 yılı başlarında görünüşe nazaran bir harem hikâyesiyle ilgili olarak Şam'da katledildiği zaman sülâlesinin nüfuzu derhal sıfıra düştü. Kendisinin ilk halefi Ebu Ceyş hemen dokuz ay sonra kardeşi tarafından tahttan indirildi. Ebu Ceyş'in yerine geçen Harun, Suriye'yi için için mahveden Karmatlar'a kâfi derecede bir mukavemetle mukabele etmeğe muktedir değildi. Bizzat Şamlılar halife Müktefi'den, ordularını kendilerine yardıma göndermesini rica ettiler; bu kıtalar nizamı tesis ettikleri zaman, son ve beceriksiz Tulunlu'nun bertaraf edilmesi zamanının geldiği görülüyordu. Bir donanma Kilikya'dan Nil deltasına yelken açtığı sırada Iraklı ordular da Filistin'den ilerlediler. Dimyat sukut ettikten sonra Harun, Abbasiye'deki ikametgâhında 30 aralık 904 tarihinde akrabaları tarafından öldürüldü. 12 ocak 905 tarihinde Fustat düştü; Ahmet b. Tulun'un tesis ettirdiği el-Kataî tahrip edilip yerle bir edildi ve sülâlesinin son evlâd ve ahfadı Bağdad'a götürüldü.

Tulun oğulları devri, daha sonraki devirlerde, Tulunlular'dan sonra burada hüküm sürenlerin yaptıklarına bakılınca, Mısır'ın bir altun çağı gibi göründü. Ahmet b. Tulun'un, bir çok süiistimalleri ortadan kaldıran ve herşeyden evvel yabancı sömürgeciler menfaatına memleketin istismar edilmesini bertaraf eden tedbirli bir mâli siyaseti sayesinde, halkın maddî refahı yüksek bir dereceye vasıl olmuştu. El-Kataî mahallesinin tahribinden sonra Humaraveyh'in muhteşem binalarından hiç bir şey kalmadı; fakat Ahmet tarafından 876-879 yılları arasında inşa ettirilen Tulun Oğlu Camii, hiç olmazsa harabe halinde kalmıştır ve bu gün bize hâlâ, o devrin

sanat gayreti hakkında canlı bir fikir vermektedir. Bu, Samerra'daki büyük cami örnek alınmak suretiyle yapılmıştır; fakat ancak onun yarısı büyüklüğündedir. Büyük salon, bu gün içlerinden biri yıkılmış olan üç sıra ağaç direkler üzerine oturmaktadır. İkinci derecedeki salonlar iki sıra ağaç direkler üzerine tutturulmuştur. Beyzi kemerli pençereler ve kubbelerin istinat ettiği küçük kolonlar, ağaç sütunlarla ihata duvarları arasından geçerler. Bunlar tuğladan yapılmış olup alçı ile kaplanmışlardır. Satıhlarını oyma tezyinat şeritleri çerçevelemektedir. Bundan başka pencerelerde küçük yuvarlak çukurluklar vardır ve zengin küçük aralıklı parçalardan meydana getirilmiştir. Mihrap, duvardan dışarı çıkmış vaziyette olup, yarım daire şeklindeki çukur kısım iki basamakla gene duvardan ayrılmıştır. Dış avlu üç taraftan ihata duvarına bitişmiş olup heyeti umumiyesi bir kare teşkil etmek suretiyle dış âlemden ayrılır. İslâm mimarisinde yegâne olan minare, Samerra'da olduğu gibi camiin dışında kuzey tarafta yükseliyor. Bu minarenin kireç taşından yapılmış inşaatı, Babilonya'ya has helezon şeklinde olmayıp, eski İran'daki kadim fenerler gibi kare şeklinde yükseliyor [59].

Arabistan'da Karmatlar

Mısır, kırk sene süren bir istiklâlden sonra tekrar merkezi hükûmetin hâkimiyeti altına girdiği sıralarda, güney Arabistan kat'î olarak elden çıkıyordu. Memleketin bu en ücra köşesinde bulunan eyaletinde islâmiyet içtimaî ve siyasî şartları tamamiyle değiştirememişti. Arabistan'ın güney bölgesindeki asil kabile reisleri hâlâ Hımyerîler ve Sebalılar olduğu gibi saraylarında oturuyorlar ve halifenin San'a'daki valisine oldukça muntazam bir şekilde vergilerini ödemek şartiyle buradan, hiç rahatsız edilmeden bölgelerini idare ediyorlardı Bu vaziyette bulunanlardan biri, daha evvel kendi prenslerinin üstüne dikilmiş siyasî nüfuz sahipleriyle bir çok defa ihtilâfa düştükten sonra 945 tarihinde San'a'da hapishanede ölmüş olan el-Hasan el-Hamdanî, "Tac" ve "Ceziret ül-Arap" adlarındaki iki eserinde bize ecdadının memleketinin eski kültürünün tumturaklı bir tasvirini yapmaktadır ki, bunun benzeri, islâm hakimiyetine girmiş memleketlerin hiç birinde yoktur. Abbasî hükûmetinde, kendi valileri yanında, vakit vakit, mahallî siyaset merkezlerinin kurulmasının teşvik edildiği görünüyor. Me'mun, Ali politikası neticesiz kaldıktan sonra neseb silsilesini, Muaviye'nin sözde övey kardeşi olan ve Irak'ta valilik yapmış bulunan Ziyad b. Ebihi'ye götüren meşhur bir muharrip olan Muhammed'i , Horasanlı kıt'alarla güney Arabistan'a göndermişti ki bu, asıl yüksek yayla kısmı San'a vali-

59) Diez, Die Kunst der İslam. Völker, 44 ve devamı; Zaky Mohamed Hasan, Les Tulunides. Étude de l'Egypte musulmane à la fin du IX. siècle, 868 - 905, paris, 1933.

lerinde müstakil bir vaziyette bulunmakta iken Hadramavt'taki Şihr'e kadar sahil mıntıkasiyle ilk tepeler silsilesini nüfuzu altına alabilmişti. Bu Muhammed ve halefleri, ikametgâhları olan Zebid'den, memleketi, bazı talihsizliklere rağmen yüz elli sene kadar ellerinde tutabilmişlerdi. Onun ikinci halefinin nüfuz sahası, merkezi olan Şibam'dan, halife Mûtasım devrinde onun valisine isyan ederek nüfuzunu memleketin güneyine doğru uzatmış olan ve oğlunu San'a valisi olarak kabul ettirmiş bulunan yerli asil kabile reislerinden biri olan Ya'fur b. Abdurrahman tarafından büyük kayıplara uğramıştı. Bu ayaklanmalara şimdi Ali taraftarları da karışmışlardı. Hemen şimdi burada kendilerinden bahsedeceğimiz Karmat dâîleri karakol ittihaz ettikleri dağlarda göründüler; memleketi için için kemirmeğe devam eden siyasî-dinî tahrik faaliyetlerine rağmen burada uzun müddet tutunamadılar. Buna mukabil Zeyd b. Ali ahfadından biri, kendi sülâlesi için burada bir yer hazırlamağa muvaffak oldu ki, bu sülâle, bir çok asırların fırtınalarına rağmen yaşamağa devam etti ve hâlâ bugün bile oralarda mühim bir kuvvet unsuru olarak görünmektedir. Zeyd'in, Irak'ta Emevî halifesi Hişam'ın hâkimiyetini kırmak için yaptığı sergüzeştli teşebbüs muvaffak olamayınca, kendisinden sonra gelen halefleri dış eyaletlere çekilmişlerdi. Zeyd'in çok uzak torunlarından biri olup çok defa cedlerinde eksik olan büyük bir siyasî görüş ve enerjiye sahip bulunan Hasan b. Zeyd kendisinin oturmakta olduğu Rey'de Hazer denizinin güney sahillerindeki Taberistan ve Mâzenderan ileri gelenlerinin, Tahirî valilerinin tazyiklerinden bıkıp usanıp da bu valilere karşı bir baş aramakta bulundukları bir sırada hizmetlerine girdi. Bir çok muharebeler arasında Hasan b. Zeyd ve halefleri yarım asırdan fazla bir müddet (864-928) bu havalide tutundular. Zeyd'in, el-Kasım b. İbrahim'in torunu olup Cebel ür-Re's'deki aile mülkü dolayısiyle er-Re'sî diye lâkablandırılan Yahya b. Hüseyin adındaki bir halefi, 859 yılında doğmuş olduğu Medine'de, akrabaları arasında ilmi ve imanı ile imam olarak sülâlesinin şan ve şöhretini tekrar canlandıracağı hakkında bir ümid uyandırmıştı. Bu, Taberistan'da yeğenlerine yaptığı bir ziyaretten sonra orada tutunamıyacağına kanaat getirince, gözlerini, karışık durumu Medine'de kâfi derecede bilinen güney Arabistan'a çevirdi. 16 mart 897 tarihinde yalnız elli kişilik bir kuvvetle, Mekke ile San'a arasındaki hac yolu üstünde ve San'a'dan yaya yürüyüşle on günlük mesafede bulunan bu havalinin başlıca bir mahalli olan Sa'da kapıları önünde göründü. Burada İmam el-Hadî "doğru yola sevkedici imam" namı altında halkı Peygamber soyuna itaate davete başladı. Vaktiyle Peygamber nasıl Medine'ye, oradaki kabileler arasındaki anlaşmamazlıkları halletmek suretiyle hâkim olabildiyse, el-Hadî de, gerek eski piskoposluk merkezi olan Necran'daki müslümanlar ve hiristiyanlar arasında, gerekse o mıntıkanın Bedevîler'i arasında hakem rolü

ifa etmek suretiyle, çok miktarda ve gittikçe artan taraftarlar kazandı. Bununla beraber nüfuzu, memleketin güneyindeki Karmatlar'ın ve Ya'fûrîler'in nüfuzuyla çarpıştığından Sa'da'ya ve havalisine münhasır kaldı. 18 ağustos 911 tarihinde vefat ettiği zaman, kendisinden sonra geleceklerin, fırsat zuhur ettikçe bütün memlekete yayılabilmelerini mümkün kılacak emniyetli bir hareket üssü bıraktı[60].

Kardeşi halife el - Mûtemid zamanında devlet nazırı olup 891 tarihinde vefat eden el-Muvaffak'ın oğlu Ahmet, babasının ölümünden sonra amcası Mûtemid'in ölüm tarihi olan 892 ye kadar devlet nazırlığı vazifesini ifa etmiş, bu tarihte el-Mûtezid Billah ünvaniyle halife olarak tahta çıkmıştı; işte bunun zamanında imparatorluğun merkezî bölgeleri bir defa daha yeniden bir dinî-siyasî hareketle şiddetle sarsıldı. Şii muhitinde, gizli olarak yaşıyan son imam, mehdi sıfatiyle yer yüzünde göründüğü zaman arz üzerindeki bütün haksızlıkların kalkacağına dair bir inancın propagandası yapılmakta idi. Ali afhadının bir çok teşebbüsleri neticesiz kaldıktan sonra taraftarlarının ümitleri dünyanın sonunun gelmesini beklemeğe kaldı. Guruplarından, daha sonra siyasî iktidara yükselen bir tanesi, Ali'nin on ikinci batından torunu olan Mehdi'yi beklediği halde, ötekiler, yedinciye, 762 tarihinde babası Ca'fer-i Sadık'tan evvel ölmüş bulunan İsmail'e ümit bağlamışlardı. Onların, akidelerinin esasını bu "seb'iyye" yediciliğe istinad ettirmeleri yalnız bir tesadüf eseri değil, ihtimal daha ziyade, doğuda her yerde ve her zaman bu yedi rakamının uğurlu sayılan karakterinden dolayıdır. İran'ın Tanrının mağfiret ediciliği fikriyle hermétique menşeli gnostik nazariyeler, Yunan felsefesinin unsurları ve münevverlerin Maniheist dinleri, Önasya ırkının miras olarak doğuda yayılmış olan esrarangiz temayüllerine uygun düşen batınî doktrini halinde birbirine karıştı ve şan ve şöhret düşkünü tahrikçiler tarafından muhtelif zamanlarda en iyi siyaset vasıtaları olarak kullanıldı. Bu akideler edebî şekillerini bir asır sonra İhvanüssafa (yahut onların eserlerini almancaya tercüme eden Fr. Dietrici'nin tesmiye ettiği şekilde "Halis Kardeşler")' nın bir nevi felsefe ansiklopedisi teşkil eden eserlerinde buldular. Bu İhvan, tarikat olarak evvelâ 890 tarihinde Irak'ta, Zencîler isyanının tamamiyle bastırılmış olduğu sırada Vâsıt havalisinde meydana çıktı. Orada o zaman Hamdan Karmat adındaki bir adam (ihtimal aramcadaki "gizli mürşit" demek olacak) taraftarları için, Peygamber'den örnek alarak Dar ül-Hicre adını verdiği bir birleşme yeri tesis etti. Onun lâkabı olan Karmat'a nisbetle bütün tarikat mensupları Karmatî diye adlandırıldı. Bu yeni hareketin ilk nüvesinde tam bir malların müşterekliği fikri hâkimdi;

60) C. van Arendonk, De opkomst van het zaidietische imamaat in Yemen Leide, 1919.

bu mezhep salikleri ihtimal bu taraflarda eskidenberi yerli olarak Gnostik Mande tarikatından örnek alarak cennet ekmeğiyle kardeşlik yemeği yiyorlardı. Hamdan'ın kayın biraderi Abdan, tarikatın yedi derecesine sülûk hakkında bir el kitabı yazmış olmalı. Sonradan sayısı dokuza çıkarılan bu dereceler salikin dinî itikadının inceden inceye tetkikini ihtiva ederler; sâlik evvelâ yavaş yavaş bütün güzelliklerin kendisine aşikâr olmamış olduğuna ikna edilir, bundan sonra o dinin esasları hakkında şüpheye götürülür; işte bu dereceye gelince şahsiyet sâlike daima meçhul kalmış olan gizli imamın (imam mahfi) ve onun mümessillerinin otoritelerine bağlanır ve ona, mazinin vahiylerinin ve dinî hükümlerin ancak bir tevil yoluyla izah edilebilen batınî mânayı ihtiva ettikleri gösterilir. Bu şekilde hazırlanan sâlik derhal bütün dinî mükellefiyetlerden ve şeriatın icabettirdiği kulluk vecibelerinden kurtarılmak mukabilinde bir yeminle tarikata ve tarikatın reisine mutlak bir ıtaatla mükellef kılınır. Irak dışında merkezi olduğu söylenen iki imamdan biri «paklık şeyhi» Abdan'ın yerine daha faal olan Zikreveyh ed-Dindanî'yi getirdi ve onu Suriye'ye gönderdi; o burada 900 tarihinde Beni Üley bedevî kabilesi arasında Tulun oğullarının zaten pek zaiflemiş olan idarelerine karşı bir isyan çıkarmaya muvaffak oldu. Sözde Ali soyundan inmiş olan "paklık şeyhi" Ebu Abdullah Muhammed adı altında halife ilân edildi. Karmatlar bütün Suriye şehirlerinde çok büyük bir gaddarlık ve şiddetle harekete geçtiler. Yalnız Şam, onların muhasaralarına mukavemet etti. Bu muhasara sırasında 901 tarihinde Karmatlar'ın halifeleri öldü ve yerine kardeşi Ebu Abdullah Ahmet getirildi fakat bu, iki sene sonra tutularak Bağdad'da idam edildi. 906 tarihinde Zikreveyh de katledildikten sonra son Tulunlu'nun ortadan kalkmasiyle Suriye'yi tekrar sağlamca elinde tutan Bağdad hükûmeti Suriye ve Irak'taki Karmatlar hareketini bastırmağa muvaffak oldu.

Bütün bunlara rağmen Karmatlar Arabistan'da devamlı bir muvaffakıyyete nail oldular. "Paklık şeyhi" 894 yılı başiarında Ebu Said Hasan b. Behram el-Cennabî adında birini Basra körfezindeki Bahreyn mıntıkasında bulunan el-Ahsa'ya göndermişti. Bu orada bedevî Abdülkays kabilesinin yardımiyle eski Hacar'ın yani bugünkü Hafuf'un yerine Mü'miniyye'yi hükûmet merkezi yapmak suretiyle müstakil bir devlet kurmağa muvaffak oldu. Bu ve kendisinden sonra gelenler orada, gizli imamın vekilleri sıfatiyle hüküm sürdüler ve bedevî an'anesini kurnazca bir şekilde kollıyarak kabile şeyhlerini siyasetlerinin yürütülmesine yardım ettirdiler. Ebu Said'in oğlu ve halefi Ebu Tahir (914-943) Irak'a tekrar baskınlar yaptı ve hacca gidip gelme işini sekteye uğrattı; 12 ocak 930 tarihinde bizzat Mekke'yi işgal etti ve Kâbe'deki Hacer-i Esved'i alıp kendi baş şehri el-Ahsa'ya götürdü ki bu taş burada otuz sene kaldı. Karmatlar'ın, güney Arabistan'da

da kök salmak için yaptıkları daha az başarılı teşebbüslerden zaten daha evvel bahsetmiştik [61].

Sarayın lüks düşkünlüğü ve Sûfiye hareketi

Karmatlar'a karşı yapılan harpler Mûtezid'in oğlu, halife el-Müktefî'nin saltanat devrini (902-908) tamamen doldurmuştu. Bunun veziri, daha onun saltanatı zamanında içeride bütün nüfuzu kendinde toplamış fakat bunu maharetle kullanmasını bilmemiş olan Abbas b. el-Hasan el-Cercerâî, halifenin daha ancak on üç yaşında olan kardeşi Ca'fer'i, el-Muktedir lâkabıyle tahta geçirmek suretiyle vaziyetini daha da emniyet altına almak istedi. Fakat rakipleri Ca'fer'i katlettiler ve halife el-Mûtez'in oğlu Abdullah'ı tahta geçirdiler. Fakat 90 yıl önce cedlerinden birinin kardeşi olan İbrahim'in başına gelmiş âkibet az zamanda onu da buldu. Onun gibi bu da hayatını gençliğinden itibaren ilme ve şiire vermişti. Onun şiiri aristokratça bir zarafetle yeni şiirlerin bilhassa, Ebu Nüvas'ın yolundan gidiyordu; fakat Bedevî şairlerin taklidinden de tamamiyle kurtulamıyordu. O sırada haricî nüfuzun bütün düşkünlüğüne rağmen Bağdad'ın saray nedimleri muhitinde hâlâ hüküm süren lüksün, onun şiirlerinde ekseriya meclûbiyetle tezahür etmekte idi Gene bu, ilk olarak yegeni halife el-Mûtezid'in icraatını sık sık bir manzum vakayinamenin kuru tonu içine düşen bir hamaset destanında terennüm etmeği denedi. Filoloğlar tarafından sayısız şuara şerhlerinde ortaya konmuş olan şiir tekniği hakkındaki müşahadeleri, Yunan felsefesinin tesiri altında bir sistem haline koymayı da genc ilk defa o denedi. Bundan başka büyük bir gayretle edebiyat tarihi tetkikleriyle meşgul oldu ve modern şiirin ilk tarihini yazdı. Yaşayış zevklerine kendini nekadar vermiş olduğunu. içki ve âdâbı hakkındaki eseri gösterir. Böyle olmakla beraber bu bedbaht prens tahta çıktığı gün el-Muktedir'in sadık adamları tarafından tekrar indirildi. Daha halife el-Mûtezid'in zamanında inzibat âmiri olmuş, fakat sonra Mekke'ye sürülmüş ve ancak şimdi tekrar Bağdad'a dönmüş olan hadım Mûnis idaresinde bunlar Hasanîler'in sarayını halife aleyhtarlarının hücumlarına karşı tutmuşlar ve bir çıkış hareketinden sonra cerayan eden sokak muharebesinde muzaffer olmuşlardı. Mûtez, bir mücevherci dostunun evine sığınmaya mecbur oldu ve orada 29 aralık 908 günü, tahta çıkışından on iki gün sonra katledildi. Mûnis, genç hükümdara yapmış olduğu bu hizmetin mükâfatı olarak onun üzerinde bir nüfuz tesis etmeğe çalıştıysa da, vezir ibn ül-Furat daima karşısına çıkmış ve muhalefet etmiştir. Halife iki defa, hasisliği ve beceriksizliği yüzünden kendi saltanatını sıkıntıya sokan bu adamdan kurtulmaya çalıştıysa da,

61) M. Y. de Goeje, Mémoire sur le Carmates de Bahraïn, 2. édit., Leyde, 1880.

memuriyetinin üçüncü devresinden sonra oğlu el-Muhasin ile birlikte 19 haziran 924 tarihinde idam ettirinceye kadar, onun tesirinde kaldı.

İmparatorluğun Muktedir zamanındaki malî durumu hakkında 918-919 yılına ait olup zamanımıza kadar muhafaza edilmiş olan bir büdce vasıtasiyle oldukça mükemmel bir şekilde malûmat elde edebiliyoruz. Her nekadar eyaletlerinin çoğu müstakil bir vaziyette idiyse de Bağdad'a gene vergi olarak daima muazzam paralar göndermeğe devam ediyorlardı. Abbasî hanedanının ilk yıllarında doğu eyaletlerinin, vergilerini gümüş para olarak ödemelerine mukabil, daima altun madenlerine malik bulunan Roma imparatorluğundan zaptedilen eyaletler, altun para olarak ödüyorlardı. Bağdad'da sel gibi akan altun, çok kere hemen doğunun yolunu tutuyordu ve imparatorluğun parlak devrinde altın doğuda da tedavülde idi ve gümüş, başlangıçtaki tedavül kıymetinin yarıdan fazlasını kaybetmişti; fakat merkezi idarenin nüfuzunun azaldığı nisbette, kıymetten düşmüş olan gümüş para da tekrar itibar kazandı. Muktedir'in hilâfeti zamanında halife, daha Irak, Huzistan, Pers, Mezopotamya, Suriye ve Mısır'da doğrudan doğruya buraların sahibi bir hükümdar olarak, Umman, Azerbeycan ve Ermenistan'da da doğrudan doğruya matbu olarak tanınıyordu. Irak, arazi vergisi gemilerden alınan resim gümrük ve pazar bacı olarak 1.547.734 dinar (bir dinar o sırada 16 dirhem gümüşten biraz fazlaya tekabül ediyordu), doğu eyaletleri 6.213. 283 dinar, Mısır ve Suriye ikisi birlikte 4.746.370 dinar ödedikleri halde halife Azerbeycan ve Ermenistan için yuvarlak hesap ve kesim suretiyle 226.370 dinar almakla iktifa ediyordu. Bu gelirden başka, mîrî arazi ve vakıf hasılatından da 1.768.015 dinar geliyordu. Bu gelirlerin karşılayacağı masraflar: Mekke ve Medine mukaddes şehirleriyle, hac yollarının, hudut kalelerinin bakımına ve hâkim ücretlerine, pazarlara nezaret eden zabıta memurları şefine, istinaf mahkemeleriyle bütün eyaletlerdeki posta idareleri şeflerine verilen ücretlerdi. Bunçnla beraber en büyük yekûnu halifenin saray masraflariyle ücretli askerlerinin maaşları tutuyordu; bundan başka halifeler ve akrabaları sık sık muazzam yekûnlara bâliğ olan şayanı hayret hazineler toplamayı da biliyorlardı. Halife Muktedir saltanat sürmeğe başladığı zaman seleflerinin bıraktıkları devlet hazinesinde on beş milyon dinar buldu; Mûtezid dokuz milyon dinar toplamıştı. Bu muazzam gelirlere rağmen büdce, ekseriya açık veriyordu. Bu açıklar, o zaman bugünkü modern memleketlerde olduğu gibi istikrazla kapatılamadığı için lâzım olan para, nakdî ceza şeklinde zengin hususî şahıslardan çok defa yağlı muhassas iradları istismar ederek para biriktiren memurlardan, bunları geri almak suretiyle temin ediliyordu. Bu usul o kadar tam bir şekilde âdet haline gelmişti ki, sırf bunu ifade için hukukî bir ıstılah mevcuttu; buna müsadere deniliyordu. Muktedir 914 yılında mücevhercinin dört milyon dinar kıyme-

tindeki servetini müsadere ettirmişti; elli bin dinardan yüz bir dinara kadar para cezaları hiç de nadir değildi. Para olarak menkul servetin emniyetsizliği yanında, araziden alınan vergiler de nisbeten hafif olduğundan, tabii gayri menkul mallar, para yatırmak için bilhassa elverişli idiler. Nüfuzlu yerli arazi sahiplerinin ellerindeki topraklar ya tamamiyle vergiden muaftı veya iltimas yüzünden, gayri muayyen ve cüz'i bir vergiye tâbi idi. Malların vergiden ve aynı zamanda müsadereden korunabilmesi için, çok revaçta olan vasıta, onları, dinî bir maksat için yani fakirler yararına, Medine ve Mekke mukaddes şehirleri için, hudutların müdafaası için ilah. gibi hususlara vakf etmekti; böylece vakıf yapan isterse bizzat bu vakfın idaresini kendi elinde tutabiliyor, isterse haleflerinden en yaşlısına veriyordu. Bu vakıflar Mısır'da, tam bir aile vakfı haline gelmişti. Halife Muktedir'in annesi bu vasıta ile, devamlı bir netice sağlıyamamakla beraber kendi emlâkini emniyet altına almayı denemişti; oğlunun ölümünden sonra onun üvey kardeşi el-Kahir iktidara geçince, anne, muazzam vakfiyelerini kendi arzusuyla vakıflıktan çıkarmaktan imtina ettiği için halife, doğrudan doğruya bunların fâsit olduklarına dair mahkeme yoluyla bir ilâm aldı. Halifeler nakid para noksanlığından ücretli askerlerin maaşlarını, ilk defa, Kahir'in saltanata geçişinde başlamak üzere, toprak tahsis etmek suretiyle karşılamağa başladıkları zaman, en büyük zararı, devlet hazinesi çekti. Eyaletlerde, evvelce gördüğümüz gibi, askerî idare ile maliye işleri tamamiyle birbirinden ayrılmış vaziyette idi. Emîr'in yanına katılan maliyeci (âmil) merkezî idareye, bir eyaletin vergi hasılatı olarak muayyen bir para tekeffül eder ve bittabi yalnız bu meblağın değil, kendisi için de külliyetli bir kazanç elde etmeğe muvaffakiyetle gayret eder, onun maiyetinde bulunan memurlar da onun gibi, maliye işlerini de ellerine almaya muvaffak olurlarsa, nüfuzlarına müdahale edilemez bir hale gelirlerdi. Halifeler para yokluğundan, yavaş yavaş Irakta'ki Türk generallere de, ordularının ücretlerini temin etmek üzere o mıntıkadaki geniş bölgelerin iltizamına müsaade etmek mecburiyetinde kaldılar; böylece bu vergi gelirleri de devlet hazinesi için kaybedilmiş oldu. Fakat iş, daha aşağı derecedeki subaylar ve askerleri de aynı şekilde memnun etmeye kadar götürülünce, devlet hazinesinin zararı son derece büyük oldu. Büyük arazi sahipleri, hiç olmazsa kendi menfaatları dolayısiyle toprağın verimli olması için zarurî olup daimî şekilde para sarfını icabettiren sulama tesislerini iyi vaziyette bulunduruyorlardı; daha küçük araziyi sahipleri vazifeliler, kendi köyleri halkını iyice sömürdükten sonra ellerindeki araziyi devlete iade edip yerine, kendileri için daha elverişli olan başka arazi istiyorlardı [62]. Hüküm süren

62) A. von Kremer, Uber das Einnahmebudget des Abbassidenreiches vom jahre 306 H. 918 - 919 (Abhandl. d. Wiener Akad., 1887); C. H. Becker, Steuerpacht und Lehnswesen, İslam, V. 81 - 92.

hayat emniyetsizliği, yalnız köylerde değil Irak şehirlerinde de çok büyüktü. Zencîler'le yapılan muharebeler ve Karmatlar'ın yaptıkları akınlar uzun seneler boyunca ticaret ve sanayii felce uğratmıştı. Şarklının ihtiyaçlarının mütevaziliğine ve paranın satın alma gücünün daimî bir artış vaziyetinde olmasına rağmen, yüksek sınıfların lüks düşkünlüğü ile aşağı tabakanın içinde bulunduğu sefalet, tezad halinde idi.

Büyüklerin partizanlık mücadelelerine bir de, fikirlerini yayıcılar tarafından mütamadiyen beslenen dinî tarikatların ihtilâfları katılıyordu. Bu hususta yalnız şiilerle sünnîler karşı karşıya mücadele halinde değil, aynı zamanda mutaassıp hanbelîler de diğer sünnîlere karşı mütemadiyen ihtilâf halinde idiler. Bu mücadeleler arasında, daha mütefekkir tabiatlı olanlar, dinî-siyasî ve doğmatik meselelerin ortasında, mânevi bir takvanın sükûnuna kaçmağa çalışıyorlardı. Takva yolundaki bu temayül, daha Emevîler zamanında Irak'ta ortaya çıkmış, Basra'da Hasan Basrî (ölümü 728), Kûfe'de, ilm-i simya ile meşgûl olan şii Câbir b. Hayyan ve şair Abü'l-Atahiye aynı vadide faaliyet sarfetmişlerdi. Bağdad'ın imparatorluğun hükûmet merkezi oluşundan beri murakabeci hayat mümessilleri cemiyetler halinde bir araya toplanıyorlar, camilerde umumî ders takrirleri yapıyorlar veya hususî toplantı mahallerinde takvacı ruh haletini tasavvuf ile canlandırmağa ve inkişaf ettirmeğe çalışıyorlardı. Bunlar hıristiyan keşişlerinden beyaz yün abayı (sof) almışlar ve bundan dolayı her yerde kendilerine sûfî denilmiştir. Bunların âyinlerinin şeklindeki hıristiyan tesiri kolayca farkedilir; fakat hareketin esasları tamamiyle Araplar'a has ve islâmîdir. Bunun esas temalarını Basralı Hasan'ın vaazlarından sonra 781 tarihinde Basra'da doğmuş olup hemen Bağdad'a gelip yerleşen ve 837 tarihinde orada vefat eden el-Muhasibî'nin ikrarlarından sonra daha açık bir şekilde görüyoruz. El-Muhasibî, zamanındaki islâmlığı, sayısız fırka ve tarikatlara bölünmüş bulduğu için, evvelâ beyhude yere mânevi bir istikamet aradı. İslâmiyetin kurucusu bu işe nasıl inziva ile başladıysa, Muhasîbî de, insanın ruhunun selâmetini, ancak cemiyet dışında bulabileceğine kanî oldu. O, yalnız Kur'an'ı tetkikte derinleşmek, ona ve emrettiği şeylere can ve gönülden uymak ve Peygamber'e harfi harfine imtisal etmenin, insana, Allah'a götüren doğru yolu gösterebileceği fikrinde idi. Onun emirlerini sıkı sıkıya yerine getirmek suretiyle Allah'ın mağfiretine mazhar olunabileceğini bilmek ruhu Allah'a karşı şükran hissiyle ve onun saf ve temiz aşkıyla doldurur. Mutasavvıf, kendisini Allah'a götüren bu yolu, bir çok derecelerden geçerek sabır ve nedamet vasıtasiyle tevekkülle ve nihayet mutlak hakikatı idrâk ederek bulur. Ehl-i sünnetin tervîç etmediği yollardan bu şekilde Allah'a ulaşmak için bir tarikat ittihaz etme tecrübesi, ehl-i sünnet erbabının takbihinden kurtulamazdı. El-Muhasibî'nin akidesi şüphesiz

henüz takbih edilmemişti; fakat Ahmet b. Hanbel, bu akidenin, mûtezilenin doğmatik usulleriyle sıkı sıkıya alâkalı olduğunu ilân etmekte gecikmedi. El-Muhasibî'nin bu akidesi, amcası Sırrıi Sakatî tarafından evvelâ Ma'ruf ül-Kerhî'nin riyazet ve inziva akidesine sülûk ettirilmiş, fakat bunun basitliği kendisini uzun müddet tatmin etmemiş olan Cüneyd tarafından devam ettirildi. Cüneyd zaten yeni şeyhinin fikirlerini doğmatik bir dile bürümek temayülünü de red etmişti. Onun fikir âleminin merkezinde Allah sevgisi yer alıyor; bu sevgi insana öyle nüfuz etmeli ki, Allah'a erişebilmek için tamamiyle kendini unutmalı ve kendi benliğinden geçmeli. Daha sonraki bütün tasavvufun bu esas unsuru, bunun mes'uliyetini üzerine alan Cüneyd'in müridi el-Hüseyn b. Mansur el-Hallac "pamuk atıcı" tarafından inkişaf ettirildi. O bir gebr (zerdüştî) in oğlu olarak İran'da 858 tarihinde doğmuştu. Hallac, Huzistandaki Tüster veya Tüşter'de, el-Muhasibî'nin Allah'a zarurî dönüş hakkındaki akidesine sûfîliğin artık klâsik bir şekli olan aralıksız nedameti ilâve etmiş olan müstakil mütefekkir Sehl et-Tüsterî'nin taraftarlarına iltihak etti. O aynı zamanda şii mehafillerinin gnostik akidelerine dayanarak, mistik ezel bezminde bütün mü'minlerin ruhlarının toplanmış olduğu ve onlara kendilerini Allah'la bir hissetme hakkını bahşetmesi şeklinde hülâsa edebilen nur sütunundan bahsetmişti. El-Hallac, şaşaasının kendini çektiği Bağdad'a, Cüneyd'in yanına geldi. Aşağı yukarı altı sene onunla beraber yaşadıktan sonra Sehl tarafından onun içinde uyandırılmış olup şeyhi için erişilmez bir ideal olarak kalmış bulunan fikre, Allah'la bir olma mertebesine erişmiş olması, kendisini onunla ihtilâfa düşürdü. Bu suretle gezici bir mürşit olarak kendisini Hindistan'a kadar götüren seyahatlara çıktı; bu seyahatlerde zamanının en meşhur tabibi olan er-Razî (Rhases) ile münasebet peyda etti ve onun rehberliği ile Yunan felsefesi hakkında malûmat elde etti. Hallac aynı zamanda Karmatlar reisleriyle de münasebetlerde bulunmuş görünüyor. Bir defa daha Mekke'ye hacca gittikten sonra 908 yılında imparatorluğun hükûmet merkezine geri döndü. Onun vecd ve istiğrak akidesi ıstıraba katlanma yolu ile, ilâhî irade ile bir olmakta ve ilahî ruhun îtikâf ehlinin ruhunda tecellisinde en yüksek mertebesine erişmiş olup, bu riyaziyet ehline Tanrı'nın şahidi sıfatiyle bizzat Tanrı ile bir olma hakkını verir; böylece dinî kanunların tahmil ettiği vecibelerin bozulmazlığını iptal eden akidesi kendisine derhal bir çok müridler kazandırdı. Zaten müteraddit vaziyette olan efkâr-ı umumiye, bu akide tesiriyle daha fazla tehdit edilmiş göründüğünden, ilâhiyatçılar için onu hükûmet makamlarına ihbar etmek kolay oldu. Bu fikirlerin sahibi sekiz sene hapisanede sararıp soldu. Halife el-Muktedir'in annesi ve onun mabeyincisi Nasr, Hallac'ı kurtarmağa çalıştılar; fakat bunların yardımları, vezir Hâmid'in husumetini onun üzerine celbetti. Yedi aylık uzun bir muhakemeden sonra bütün fıkıh

ekollerinin baş kadılarının müşterek hükümleriyle ölüme mahkûm edildi ve 26 mart 922 tarihinde Dicle nehrinin sağ sahilinde, Bağdad'ın yeni hapishanesinin meydanında idam edildi. Cesedinin başı kesilip ateşe atıldı. Onun şehid edilmesi tarikatına istikbalde ilk hakikî nüfuzu bahşetti, Hallac'ın Horasan'a kaçan müridleri, islâm mânevi hayatının en güzel çiçekleri için, Türk ve İran tasavvuf şiirleri için zemin hazırladılar. Veziri İbn ül-Furat'tan bile kurtulmuş olan halife el-Muktedir, daimî surette Karmatlar tarafından tehdit edilen nüfuzunu sağlamlaştırmamıştı. Bu hususta beyhude yere, eyalet valilerinden birinin, Azerbeycan'daki Yusuf b. Ebü's-Secaın yardımını istemişti bizzat keni kıt'alarının disiplinsizliği halifeyi, 929 şubat ayında kardeşi Muhammed el-Kahir lehine hükûmetten çekilmeğe mecbur etti. Muhammed el-Kahir yahut daha doğrusu onu tahta çıkarmış olan zaptiye nazırının, ordunun ücret taleplerini yerine getirememesi üzerine, eski hâmisi Mûnis nezdinde himaye bulmuş olan el-Muktedir, tekrar tahta geçirildi. Fakat o, doğrudan doğruya buna itimad edemedi ve ona karşı yeni zaptiye nazırı Muhammed b. Yakut'a istinad etmeğe çalıştı. Muhammed b. Yakut her ne kadar Bağdad'ın daima hareket halinde bulunan garnizonunu inzibat altına almaya muvaffak olduysa da, halife, Mûnis'in isteği üzerine 931 yılı temmuz ayında kendisini, Sicistan'a sürmeğe mecbur oldu; fakat 932 şubat ayında onu geri çağırdı ve bir ordu ile, Musul'dan gelmekte olan Mûnis'e karşı yolladı. Muhammed hasmına karşı bir muharebeye girişmeğe cesaret edemeden tekrar baş şehire döndüğü zaman, bizzat halife, kıt'alarının başına geçip âsî baş kumandana karşı hareket etti; o böylece ölüme gittiğini bilmiyor değildi; bunun için, gümüşle işlenmiş halifelik kaftanının üstüne Abbasîler'in siyah kuşağını kuşanmış ve bunun üzerine de Peygamber'in hırkasını giymişti; kırmızı hamayılının üzerine de onun kılıcını kuşanmıştı. O bu muhteşem kıyafet içinde, kısa bir muharebeden sonra 31 ekim 932 tarihinde maktul düştü. Her ne kadar Mûnis kendi yanında harbetmiş olan halifenin oğlu Ahmed'i tahta çıkarmak istediyse de, daha evvel kısa bir müddet bu vazifeyi ifa etmiş olan onun amcası el-Kahir saltanatı elde etmeğe muvaffak oldu. Zalimlik ve hasislik, Muhammed'el-Kahir'in seciyesinin esas hatları idi. Vezir İbn'i Mukle, zaptiye nazırı Muhammed b. Yakut ve emîr Mûnis, halife üzerindeki nüfuzları hususunda rekabete başladılar. El-Kahir vezirinden kurtulmaya teşebbüs edince, o da kendisini tahtından indirmek ve yerine halifenin oğlu el-Müktefi'yi tahta çıkarmak için bir plân hazırladı. Kurulan düzen vaktinden evvel meydana çıkınca İbn-i Mukle kendini kurtarabildi, fakat Mûnis azl ve idam edildi. Vezir dilenci kıyafetinde memleketi dolaştı ve halifeye karşı mevcut olan kini kızıştırdı. Bu halife tahtından çekilmek istemediği için 934 nisanında sarayında kendisine baskın edildi. Gözlerine mil çekilerek hapsedildi. Muktedir'in oğlu

Ahmet, er-Razî ünvaniyle tahta çıktı, fakat nüfuzunu Muhammed b. Yakut'a onun düşmesinden sonra 935 nisanında ibn-i Mukle'ye bırakmaya mecbur oldu; fakat vezir 936 nisanında Muhammed'in kardeşi Muzaffer tarafından hapsedilince, halife yeni bir istinad aradı ve Vâsıt ve Basra valisi Muhammed b. Raik'ı, emîr ül-Ümera ünvaniyle getirtti ve ona yalnız ordunun baş kumandanlığı vazifesini vermekle kalmadı, bundan başka onu, bütün idarenin başına geçirdi; hattâ, cuma hutbelerinde adını zikrettirmek suretiyle ona prenslik payesini de bahşetti. Bu suretle o, ilk defa olarak, bütün kendinden sonraki halifelerde de devam edip kalan, mü'minlerin bir ruhanî reîsi payesiyle kanaat etti. Fakat İbni-i Râik de imparatorluğunun doğusunda merkezî idarenin otoritesini tesis edemedi ve Karmatlar'ı da ancak haraç vermek suretiyle Bağdad'dan uzaklaştırabildi. Hamdânîler'i ve Bûyiler'i kendi memleketlerine sürmüş olan Türk Beckem tarafından hemen iki sene sonra mevkiinden uzaklaştırıldı.

Bizanslılar'a karşı yapılan savaş onuncu asırda halis üd-dem Arap bir sülâleye terk edilmişti. Bu sülâlenin kurucusu Tağlib kabilesinin emîri Hamdan, 890 tarihinde, Haricîler le ittifak ederek yukarı Mezopotamya'daki Mardin kalesini ele geçirmişti. Halife bunu müteakip onu hemen hapsettirmiş fakat oğlu Hüseyin'in Haricîler'i mağlup etmesinden sonra affetmişti. Kardeşi Ebu Yahya 905 tarihinde el-Muktedir tarafından Musul valisi tâyin edildi ve orada 920 tarihindenberi oğlu Hasan tarafından desteklenerek 929 da ölümüne kadar hüküm sürdü. Bu Hasan daha o zaman nüfuzunu bütün Mezopotamya'ya ve Suriye'nin kuzeyine yaymıya muvaffak olabilmişti. 941 tarihinde halife el-Müttekî, tekrar nüfuzu elini geçirmiş olan emîr ül-ümera ibn-i Râik ile birlikte , eyaletleri olan Huzistan'dan Irak'ı tekrar sıkıştırmağa başlıyan el-Beridî kardeşlerin önünden Mısır'a kaçmağa mecbur olunca, Hasan, İbn-i Râik'i katlettirdi ve halifeyi, Nâsır üd-Devle şeref ünvaniyle İbn-i Râik'ın memuriyetini kendisine vermeğe zorladı. Hasan gene o sıralarda seyf üd-devle ünvanını alan kardeşi Ali ile birlikte halifeyi kendi hükûmet merkezine götürebildi. Bununla beraber 945 tarihinde Bûyiler'den Muiz üd - Devle Bağdad'ı işgal ettiği zaman, derhal Hamdânîler'e karşı harp açtı ve bu harp, Hamdânîler'in ona boyun eğmeleriyle sona erdi. Nâsır, Bûyiler'in vergi vermekle mükellef bir vassali olarak, bu tâbiiyet mükellefiyyetlerinden kurtulmak için muhtelif teşebbüslerde bulunduktan sonra , 968 yılında ölümünden bir sene evvel kendi yakın akrabaları tarafından mahcur ilân edilerek hapis edilinceye kadar mevkiini muhafaza edebildi. Onun idaresi doğu despotizminin en fena örneğini teşkil etti. Teb'asını harab eden muazzam vergilerle iktifa etmiyerek ayrıca onları, arazilerinin büyük bir kısmını kendine terketmeleri için tazyik etti. Bunun oğlu, daha bir müddet Musul'da mevkiini muhafaza edebildi; fakat bunun 979 yılında

ölümünden sonra kardeşleri ve ondan sonra gelenler, Bûyiler'in ve Fâtımîler'in tâbileri olmak üzere istiklâllerini kaybettiler.

Nâsır'ın kardeşi Seyf üd-Devle, daha büyük bir şöhrete nail oldu. Bu, halife sarayının müdir-i umuru sıfatiyle Türkler'e ve Bûyîlere karşı Irak'ta mevkiini muhafaza edemiyeceğini görünce, Suriye'ye döndü ve 945 yılında Mısır Ihşidi'nin elinden Halep şehrini aldı. Hâkimiyetini Şam'a kadar genişletmek hususunda yaptığı beyhude bir teşebbüsten sonra asıl mukaddes vazifesini Bizanslılar'a karşı savaşta aradı ve buldu. Fatımîler Mısır'da iktidara geçince, Seyf üd-Devle şii mezhebine girip onların tâbii olduğunu ilân etti, fakat kendi arazisini müstakil bir hükümdar gibi idare etti. Daha evvelki asırlarda olduğu gibi, Bizanslılar'a karşı yapılan hudut muharebeleri yaz akınlarından ve kale savaşlarından ibaret olup, bunlarda bazan Araplar bazan da Bizanslılar kârlı çıkıyorlardı. Seyf üd-Devle'nin 949 yılında yaptığı ilk sefer, muvaffakıyetsizlikle neticelendi. Ertesi sene, zengin ganimetler elde etti; fakat bunları, geri çekilirken Toroslar'ın dar bir geçidinde pusuya düşmek suretiyle hemen kaybetti ve ancak büyük zahmetlerle küçük ordusunu bu fena vaziyetten kurtarabildi. Hududun her iki tarafında baskıncılığı meslek ittihaz etmiş olan bir zümre teşekkül etti ki, reisleri bunlara emeklerine karşılık olmak üzere ikta veriyorlar, onlar da bu iktaların mahsüllerini uzun süren sulh zamanlarında aralarında mübadele ediyorlardı. 953 tarihinde Abbasî imparatorluğunu Bizans saray idarecisi Barzos, büyük bir tehlike ile korkutmuş görünüyor. O, içinde Ruslar'ın, Bulgarlar'ın ve Hazerler'in de bulundukları büyük bir orduyu hududa yığdı; fakat Maraş'ta Seyf üd-Devle tarafından büyük bir mağlûbiyete uğratıldı. Beş yıl sonra Tsimiskes'in oğlu Jan Araplar'ı kendi memleketlerinde, Haleb'e yakın bir yerde mağlup etmek suretiyle bunun intikamını aldı. Seyf üd-Devle'ye daha ağır bir darbeyi, 962 tarihinde saray kethudası Nikeforos indirdi. Haleb'in kendisi bile, kalesi de dahil, memleketin her tarafını tahrip ve yağma eden Bizanslılar'ın ellerine düştü. Hemen iki sene sonra Seyf üd-Devle, bir tarafına nüzül inmiş olmasına rağmen Bizans istilâsını muvaffakiyetle geri püskürtebildi. Seyf üd-Devle 967 yılında Halep'de vefat etti. Bunun oğlu Sa'd üd-Devle ve torunu Said üd-Devle, her ikisini de müştereken tehdit etmekte olan Mısır Fatımîlerine karşı eski düşmanları Bizanslılar'la ittifak aktetmek suretiyle 1002 tarihine kadar Halep'teki arazilerini ellerinde tutmağa muvaffak oldular.

Seyf üd-Devle şöhretini ve askeri muvaffakiyetlerini, birinci derecede kendisinin ilim ve sanat anlayışına borçludur. Bunun valisi olarak Menbic'de Bizanslılar'a karşı kahramanca döğüşen ve bir defasında da harp esiri olarak İstanbul'da iki sene kalmış olan yeğeni Ebu Firas, değerli bir şairdi;

bilhassa esaret hayatına ait olarak kaleme aldığı hazin mersiyelerinde çok içli terennümlerde bulunmuştu; Ali sülâlesinin şan ve şöhretine dair inşad ettiği bir medhiyesi şiiler nezdinde yüksek bir itibar kazandı ve zamanımıza kadar onların muhitinde tetkik ve tefsir edildi. 948 yılında Seyf üd-Devle'nin sarayına , Arap edebiyatının son büyük şöhretlerinden birinin sahibi şair el-Mütenebbi "peygamberlik taslayıcı" geldi. Kendisinin bununla meşhur olduğu "el-Mütenebbi" lâkabını, Karmatlar propagandası hizmetinde, Kûfe ile Palmir arasında bir bedevî isyanını idare etmek teşebbüsünde bulunduğu bir gençlik sergüzeştine borçludur. Çöldeki bedevîlerden aldığı kelime hazinesini işlemeğe o kadar çok gayret etmişti ki, daha sonraki yazılarında kullandığı dil, Karmatlar'a ait mecazlarla doludur. Dokuz sene, Halep'teki mukaddes harp kahramanının yaptıklarını terennüm ettikten sonra bir niza neticesinde onu terketti ve sonra Mısır'daki Türk hükümdarı Ihşidîler'den Kâfur'un sarayında, daha sonra Bağdad'da ve nihayet İran'da Bûyîler'den Adud ud-Devle'nin yanında bahtını aradı. 965 yılında dönüşünde Bağdad yakınında bir eşkiya hücumunda öldü. Mütennebbi eski kaside şeklini bir defa daha çok muvaffakıyyetli bir tarzda kullandı; klâsik örneklere çok ciddî olarak bağlı kalmaksızın kelime hazinesinin zenginliği ile onlarla rekabet etti ve cinaslı lisanının pervasızlığı ile onları geçtiği bile nadir değildi. Her nekadar onun şiirlerinden muasırları tarafından bilhassa eski dilin safiyeti hususundaki gayretkeşler tarafından sert hücumlara uğradığı nadir değil idiyse de, Arap esprisinin hakikî mahsulleri olan onun şiirleri, sonraki nesil tarafından müttefikan alkışlandı ve hâlâ bugün bile Harirî'nin Makamat'ı yanında, Arabistan'ın en ücra bölgesi olan Umman'da bütün münevverlerin ellerindedir. Onun bininci yıl dönümü 1936 da Şam'da bütün Arap dünyasının samimî surette iştirakiyle kutlandı; fakat ilim de, Seyf üd-Devle'nin sarayında anlayışlı bir hürmet ve ihtimam görmüştü. Orada Türk aslından olup tahsilini Bağdad'da ikmal etmiş olan büyük Aristocu el-Farabî, fikrî mesaisi için bir himaye buldu. Şüphesiz onun eserlerinin yerini daha sonra İbn-i Sinâ'nınkiler aldı ve onun işrakiyeci sistemi islâm dünyasında sürekli bir nüfuz icra edemedi; bununla beraber el-Farabî, Yunan düşüncesinin müstakil şakirdlerinden biri olarak islâm medeniyeti tarihinde son derece şayanı dikkat bir şahıs olarak kalmıştır.

Taberistan'da Bûyîler

İmparatorluğun doğusunda, ekserisi küçük arazi parçalariyle sınırlanmış bir çok prenslikler arasında, aynı devire doğru büyük bir siyasî rol oynamağa devam eden yeni bir sülâle ortaya çıktı. Taberistan'da Hazer Denizi'nin güney sahilinde 927 yılında Merdaviç adında bir Deylem'li,

orada hüküm sürmekte olan Alevîler'den Zeydîler'i devirerek müstakil olmuştu. Bunun hizmetinde Bûye adında bir hemşerisi bulunuyordu ki, bu Bûye'nin oğlu Ali, Hemedan'ın güney doğusundaki Kerec'de vali idi. Ali, 932 yılında metbuuna karşı isyan edip, halefi el-Kahir'in garnizonunu kovduktan sonra Isfahan'ı işgal etti. Şüphesiz Merdaviç kendi hâkimiyetine karşı yapılan bu saygısızlığı, âsîyi oradan tardedip halifeye şehrini iade etmek suretiyle cezalandırabildi; fakat Ali, kardeşleriyle ittifak ederek nüfuzunu İran'da yaymıya ve 934 tarihinde Şiraz'ı feth etmeğe muvaffak oldu. Ali idare merkezini bu Şiraz şehrinde kurdu. 953 yılında Merdaviç kendi Türk askerleri tarafından katledildiği sırada Ali'nin kardeşi Medya'da hüküm sürüyordu; üçüncü kardeşi Ahmed de Kirman'ı feth etmişti.

Bu sırada Bağdad'da cerayan etmekte olan hâdiseler Ali'nin müdahale edebileceği şekilde epey inkişaf etmişti. Er-Razi'nin hilâfette halefi el-Müttakî (940-944) siyasî nüfuz için birbirleriyle mücadele eden Huzistan'daki Beridî, İbn-i Raik ve Hamdanîler gibi kumandanların ve valilerin ellerinde oyuncaktan başka birşey değildi; onlar arasındaki mücadeleler, Türk Tosun'un, Mısır Ihşid'i ile müzakerelere giriştiği sırada halifeyi yakalayıp gözlerine mil çektirdiği güne kadar devam etti. Halifenin oğlu Müstekfî de babası gibi âcizdi. Onu idare eden emîrler ordunun maaşını ödiyemez ve hükûmet merkezini tehdid eden kıtlığı bertaraf edemez hâle gelince halife Müstekfî, kurtarıcı olarak Bûyiler'den Ahmed'i celbettirdi, böylece o Kirman'dan batıya doğru ilerlemeğe başladı. El-Berîdî'ye ve emir Tosun'a karşı yapılan mücadeleler, Bûyiler'den Ahmed'in Vâsıt şehrine hâkim olmasını ve onun 945 yılı aralık ayında Bağdad'a girmesini mûcip oldu. Halife, onu derhal emîr ül-ümera tâyin etti ve Muiz üd-Devle şeref ünvanını verdi; fakat hemen bundan biraz sonra halifenin kendisi, Bûyeliler'in düşmanlariyle anlaşmış göründüğünden babasının âkibetine uğradı. Bunun halefleri olan el-Mûtî (946-974), et-Tayi (974-991) ve El Kaadir (991-1003) artık Bûyiler'in pansiyoner tarzında kiracılarından başka bir şey değildiler. Bunlar, isimlerinin basılan paralarda ve cuma hutbelerinde sultan olarak zikredilmesi haklariyle iktifa etmek mecburiyetinde idiler. Halifelerin kısmen Bağdad'da, kısmen Şiraz'da ikamet eden saray kethudaları, bizzat kendi nüfuzlarını, meselâ Deylemliler gibi daima isyan etmeğe hazır vaziyette bulunan İran dağlılarına yahut aralarında Hamdanîler'in de bulunduğu Mezopotamya'nın çok kısa ömürlü Arap kabilelerine karşı daimî surette cerayan eden küçük mücadelelerle devam ettirebildiler. Hanedanlarının nüfuzunu tesis etmiş olan üç kardeşin çocukları, bir defadan fazla tahta çıkmak hususunda ihtilâfa düştüler. Hasan'ın oğlu Adud ud-Devle, 976 yılından itibaren kardeşlerinin ve yeğenlerinin ellerinde bulunan yerleri zorla zaptetti ve böylece bir defa daha İran ve Irak'ı hâkimiyeti altında

birleştirdi; fakat hemen 983 senesinde yeniden temin edilmiş olan bu birlik, kardeşler arasında yeni bir ihtilâf mevzuu oldu. Bunlardan, imparatorluğun doğu eyaletine hâkim olanı 1029 yılında Türk Mahmut b. Sebüktekin tarafından, Irak eyaletlerine hâkim olanı da 1055 tarihinde Selçuklular'dan Tuğrul bey tarafından bertaraf edildiler ve nüfuzlarını kaybetmiş olan bu iki zat da ömürlerini zindanda geçirdiler.

İfrikiyye'de Ağlebîler

Batı, çok daha eskidenberi halifenin nüfuzundan ayrılmıştı. Afrika, 800 tarihindenberi Ağlebîler idaresinde -her nekadar bunlar Abbasîler'i metbuları olarak tanıyorlar ve elde ettikleri ganimet mallarından hürmetkârâne hediyeler göndermek suretiyle genişlemelerinden haberdar ediyorlarsa da- tamamiyle müstakil bir hale gelmişti. Ağlebîlerin nüfuzu, batıda Bon'a kadar güney batıda: Haricî Abadîler tarafından kurulmuş olan Tahert'li Rüstemîler devletiyle komşu oldukları Zab'a kadar, doğuda: Berberîler ve aynı zamanda Cebel-i Nefusa Haricîler'i tarafından daima tehdid altında bulunan Trablus'a kadar uzanıyordu. Ağlebîler'in hâkimiyet merkezi; mağrur halkı yüzünden Berberîler'in haricî mezhebinde bir sığınak aradıkları, tamamiyle fesadcı Araplar tarafından iskân edilmiş olan Kayravan idi.

Akdeniz ticaretine hakim olan limanlarının ve zengin hinterlandının Ağlebîler'e [63] bahşettiği zenginlik ve maddî vasıtalara, onların hükûmet merkezleri olan Kayravan'daki camileri bugün dahi şahidlik etmektedir; bu cami Samerra ve Kahire'deki binaların dev gibi cesametleriyle boy ölçüşememekle beraber, gene de islâmlığın en parlak âbideleri arasında sayılır. Kayravan'daki bu cami şüphesiz ilk fâtih Seydi Ukbe'nin adını taşımaktadır; fakat Ukbe'nin inşaatından yalnız bir tek mihrap kalmıştır ki, bu da, tamamiyle birinci Ziyadetullah zamanında yapılmış olan binanın şimdiki mihrabının arkasında gizli kalmıştır. Camiin asıl iç kısmı on yedi bölmeden teşekkül etmiştir; daha geniş olan orta bölme, kıble duvarında çift sütünlarla çevrilmiş bir bölümde nihayet bulur ki, onunla birlikte T şeklinde bir çift kanad teşkil eder. Bu duvarı Ağlebîler'den Ahmet (856-863) çinilerle süsletti ve mihrabı bir kubbe ile taclandırdı; Bağdad'dan getirilmiş çınar ağacından yapılma meşhur minber de bunun zamanında yaptırılmıştır. Ağaçtan yepılmış şahane kapılar camiin iç kısmını avludan ayırırlar; bu avlu çift sütunlu duvar desteklerinin taşıdığı ravaklariyle fevkalâde bir güzellikte temayüz eder. Taassupta çok ileri giden malikî fukahasının nüfuzu Kayravan'da çok fazla artınca, hanedanın yedinci hükümdarı ikinci İbrahim

63) M. Vonderheyden, La Berbérie orientale sous les Bani Arlab, Paris, 1927.

862 tarihinde memleketin dokuz kilometre ilerisinde Abbasîler'in yaptığı şekilde yeni bir ikâmetgâh kurdu ve buna er -Rakkada adını verdi.

Ağlebîler hanedanının üçüncü hükümdarı Ziyadetullah (817-838) Sicilya'nın fethine başladı. Araplar, bir çok sebatsızlıklardan sonra 831 eylûlünde Palermo'yu işgal etmeye ve 840 yılından evvel hemen hemen üçte birini itaatları altına aldıkları adaya ayak basmaya muvaffak oldular. Böyle olmakla beraber bu muvaffakiyetlerde yalnız Ağlebî ordularının değil, belki 830 yılında adaya çıkan ve o zamandanberi vatanlarından kaçıp gelenlerle takviye edilmiş olan İspanyalı macera düşkünlerinin de hisseleri vardı. 875 yılında Siraküza da Ağlebîler'e yem oldu. Buna rağmen Araplığın muhtelif mümessilleri arasındaki vahdetsizlik burada da İspanya'daki kadar büyüktü; öyle ki, bizzat ikinci İbrahim, hükümetinin itibarını iade etmek için Sicilya'da görünmeğe mecbur oldu. Onun ölümü, derhal bu kısa muvaffakiyyete son verdi ve ihtilâflar Araplar'ı 956 yılında Bizans imparatoru Kostantin Porfirogenet ile bir muahede aktetmek mecburiyetinde bıraktı. Biraz sonra 965 yılında geri aldıkları Tauromenium'u, bu muahede ile terkettiler. O zamandanberi Sicilya Araplarına nasip olan 73 barış yılı, kültürlerini adaya yaymıya ve kabul ettirmeye o derece kâfi geldi ki, 1060 yılında Hauteville kontu Roger idaresinde onların hâkimiyetlerine son veren Normanlar, yalnız Arap idare sistemini değil, aynı zamanda islâm kültürünün esas unsurlarını da san'at hayatlarında olduğu gibi manevî hayatlarında da aldılar. Arap olan İdrisî meşhur coğrafyasını 1154 tarihinde ikinci Roger'in sarayında yazdı. Normanlar'in halefi Hohenstaufen hanedanından ikinci Frédéric bu Arap ilminin mirasına ve kendi Yunan üstadlarının mirasına büyük bir şevkle devam etti.

Bu zengin koloni, değişik tabiatlı talii sebebiyle, Ağlebîler'in Afrika'daki hâkimiyetlerini sağlamlaştıramadı; zira devlet, dahilde siyasî-dinî karışıklıklarla tehdit edilmekte idi. Berberîler'in nezdinde Araplar'a yeni hasımlar ortaya çıkarmaktan geri durmayan Haricîler'den başka, 780 tarihinden itibaren, Arap nüfuzunun rakipleri olarak bir de şiiler peyda oldu. Hasan'ın torunu İdris b. Abdullah, Medine'de muvaffak olamıyan bir isyandan sonra Mısır yoluyla kuzey Fas'a kaçmış ve orada Berberî kabileleri kendisini imam olarak tanımışlar ve Ağlebîler'le harbederek nüfuzunun Tlemsen'e kadar yayılmasına yardım etmişlerdi. Zehirlenerek ölen babasının yerine, daha annesinin karnında iken halef olmak mecburiyetinde kalan ikinci İdris, sülâlesi için 808 tarihinde Fas'ta yeni bir hükûmet merkezi tesis etti. Bu sülâlenin nüfuzu, daha bunun oğulları zamanında parçalandı ve daha sonra gelenler de, 930 yılından itibaren bir kısmı İspanya Emevîleri'nin, bir kısmı da Mısır Fatımîleri'nin eline geçen topraklarını kaybettiler.

Mısır'da Fatımîler

İdirisîler her nekadar ailelerine taraftar olanların hususî akidelerine bir itibar vermeden doğrudan doğruya silâh kuvvetiyle bir sülâle hakimiyeti vücuda getirmişlerse de, bir hak olarak iddia ettikleri ve daha talihli olan haleflerine Afrika topraklarını hazırlamış bulunan meşruiyet prensibine de daha az borçlu değillerdir. 890 senesine doğru Halep yakınındaki Selemiye'de yerleşmiş olup gûya Ali ve Fatma'nın soyundan gelmiş fakat, şeceresi şiddetle münakaşa edilmiş olan Muhammed el-Habib adında biri, dâîleri vasıtasiyle, kendi soyundan beklenmekte olan mehdi için taraftarlar toplattırdı. Bu adam, tıpkı kendi yakın akrabaları Karmatlar gibi Kur'an'daki sözlerin mecazî mânasını kabul eden ve o sözlerin ancak gizli mânalarını-tarikatın diğer adı «el-Batıniye» kelimesinin iştirak ettiği "el-Batın"ı-tanımak suretiyle islâm akidelerini tefsir ederek kendi siyasî gayeleri için kullanmasını bilen İsmailiye denen şii akidesini propaganda ediyordu. Kendi davası için temin edilmiş olan Ebu Abdullah adındaki güneyli bir Arap, birlikte Mekke'de hac yapmakta bulunan Kutame kabilesi Berberîlerini kendine öyle kuvvetle bağlamayı bildi ki, onlar, bir müddet sonra yanlarına ziyarete vardığı vakit derhal onun hizmetine girmeğe hazır vaziyette bulundular. Bu Ebu Abdullah onlar arasından bir ordu teşkil etti ve bu ordu ile, 909 yılında son Ağlebî hükümdarı ikinci Ziyadetullah'ı öyle kat'î bir mağlubiyete uğrattı ki, onu, Mezopotamya'ya kaçmağa mecbur etti. Mısır valisi, halife el-Muktedir'in kaçan Ziyadetullah'a hükümdarlığını tekrar elde etmesi için yardım etmesi hususunda verdiği emre itaat etmedi. Bunun üzerine Ebu Abdullah Ağlebîler'in hükûmet merkezi olan er-Rakkada'ya yerleşti ve devlet idaresini bizzat eline aldı. Hemen bundan sonra Fatımîler'den Muhammed ölünce, bunun Afrika'ya kaçmak suretiyle halifenin tuzaklarından kurtulan oğlu Ubeydullah, burada kendini mehdî olarak ilân etti. Sicilmasa valisi bunu bir müddet hapsettiyse de, babasının elçici Ebu Ab-Abdullah 910 yılında onu kurtardı ve Rakkada'da tahta oturttu. Ondan sonra yakın sahilde el-Mehdiye namiyle bir merkez vücuda getirildi. İspanya Emevîleri müstesna, o zamana kadar gelip geçen bütün mahallî müslüman hükümdarlar, hüküm sürdükleri memleketleri, hiç olmazsa, Bağdad'daki halifeden ikta olarak aldıkları halde Fatımîler, hilâfetin yegâne varisi oldukları iddiasını ortaya attılar. Ubeydullah şüphesiz, beklediklerinin boşa çıktığını gören Ebu Abdullah'ın bir isyanını bastırmağa mecbur oldu; fakat az zaman zarfında nüfuzunu öyle sağlamlaştırdı ki, hemen fütûhata çıkabildi. Orduları batıyı, Fas'a kadar itaat altına aldılar; 914 yılında, ölümünden sonra halefi, Septe hariç, Fas'ı da eline geçirdi. Ubeydullah burada Endülüs Emevî halifesi üçüncü Abdurrahman'ın önünde geri çekilmek mecburiyetinde

kaldı. Fatımîler'in hâkimiyeti Aurès'de, Zenata kabilesi haricî Berberîler'inin isyanı ile ağır bir şekilde bir defa daha tehdid edilmiş oldu. Cesur Berberîler, eski peygamberleri örnek alarak eşeğe binmiş bir vaziyette ortaya çıkan Ebu Yezid adındaki bir mutaassıbın idaresinde, hürriyetleri uğruna bir defa daha vahşi bir ümitsizlik içinde harp ettiler. Ubeydullah, Ebu Yezid'in isyanını memleketin her tarafında itaat altına aldıktan sonra, Fatımî halifesi el-Kaim'i bir sene müddetle merkezi el-Mehdiye'de muhasara etti; fakat kuvvetleri burada bitkin düştü ve muhasarayı terketti. Kıt'aları mağlûp oldular ve kumandanları 19 ağustos 947 senesinde son kalesinin hücumla ele geçrilmesinden sonra yeni halife İsmail'in eline düştü.

Ubeydullah Mısır'ın fethini de hemen gözüne kestirmişti. Onun ilk hücumu hiç bir muvaffakiyet temin etmedi. 914 yılında ordusu İskenderiye'yi ve Feyyum mıntıkasını zaptetti, fakat çabucak buralardan gene sürülüp çıkarıldı. 921 yılında yukarı Mısır'a kadar ilerleyen fakat sonra el-Muktedir'-in kumandanı Mûnis tarafından tamamen mağlûp edilip bozguna uğratılan oğlu Ebü'l-Kasım, daha iyi bir netice elde edemedi. 935 yılındanberi Fatımîler'i bir defa daha bir nesillik bir müddet Mısır hudutları dışına atan başka bir kudret ortaya çıktı. Babası ve dedesi Bağdad'da halifenin hizmetinde bulunmuş bir Türk olan Muhammed b. Tugaç o zamanlar halifenin valisi olarak buraya geldi ve iki sene içinde mevkiini öyle sağlamlaştırdı ki, 937 yılında halife er-Râzi'den kendisine, ailesinin yurdu olan Fergana'daki hükümdarların islâm tabiyetine girmeden evvel taşıdıkları Ihşid ünvanını bahşetmek suretiyle -tıpkı Osmanlı sultanı Abdülaziz'in 1867 yılında Mısır vassali İsmail Paşa'yı hıdiv ünvaniyle akranı arasında yükseltmesi gibi-eyaletin alâlade valileri sırasından yukarı çıkarmasını istemeğe cüret etti. Bu Türk Mısır'da mevkiini evvelâ, sonradan Remle'ye kadar güney Filistin'i, memleketin müdafası için elzem olan Sina yarım adasını haraç karşılığında bırakmak mecburiyetinde kalan emir ül-ümera İbn-i Raik'a karşı müdafaa etmeğe mecburdu. Tuğaç, İbn-i Raik'ın ölümünden sonra onun yerine geçmeği aklına koydu ve halife el-Müttekî ile Fırat üzerindeki Rakka'da müzakereye girişti; fakat zengin bir eyalete malik olmayı sağlamak onu, çökme halinde bulunan bir imparatorluğun merkezinde nüfuz elde etmek için Türk kumandanlarla mücadeleye girişmekten daha fazla alâkadar etti. O bil'âkis Mısır'daki mevkiini, Suriye'deki dış mesnedini emniyet altına almak suretiyle temin etmeğe çalıştı. Tuğaç Suriye'de, elde tutulması her ikisinin müşterek gayesi olan Şam'ı kendisine bıraktığı Hamdanîler'den Seyf üd-Devle ile karşılaştı. Tugaç'ın 946 yılında ölümünde idareyi, oğullarına teslim etmek üzere Habeş hadım Kâfur eline aldı. Tugaç'ın oğullarından ikincisi 966 yılında ölünce, Kâfur Mısır'ı Abbasî halifesinden ikta olarak kendi eline aldı. Kâfur Mısır ve Suriye'yi, birleşmiş olan Hamdanîler'e,

ve Fatımîler'e karşı bile müdafaa edebildi. Bunun ölümünden sonra, Ihşid'in daha yeni çocukluk çağından çıkmış olan Ebü'l Fevaris Ahmet adındaki bir torunu 968 yılında iktidara geçince dördüncü Fatımî halifesi el-Muiz, sülâlesinin fütuhat plânlarını yeniden ele alabildi. Onun emrinde, eski bir Rum köle olan ve Fatımîler'in hâkimiyetini daha 958 yılında batıda Septe ve Tanca'ya kadar yayan bir ordu kumandanı Cevher bulunuyordu. 5 şubat 969 tarihinde o ordulariyle Rakkada'yı zorladı ve İskenderiye'nin kapıları önünde, kendisine memleketin tabiiyeti altına girdiğini haber veren Mısır murahhas heyetini kabul edebildi. Mısır ordusunun haziran ayında mukavevemet etmek üzere bir defa daha kendini toparladığı muhakkaktır; fakat o bu orduyu Gizeh ehramı yakınında kolayca mağlup edebildi ve temmuz ayı başlarında, memleketin baş şehrine girdi. Evvelce Tulunlular'ın el-Kataî kapıları önünde hükümdarları için ikâmetgâh inşa ettikleri gibi o da 9 temmuzda vaktiyle Nil'i Süveyş'e birleştiren ve bugün donmuş bulunan eski kanalla el-Mukaddem tepeleri arasında Fatımîler'in müstakbel merkezlerinin sınırlarını çizmeğe başladı. Nasıl eski islâm şehirlerinde Arap kabileleri ayrı ayrı mahallerde oturuyorlardıysa, bu yeni şehirde de, Yunanlı, Ermeni, Türk, Berberî, Kürt ve Zencilerden müteşekkil ücretli askerler için ayrı mahalleler tefrik edildi. Dört sene sonra memlekete girdiği zaman Mansuriye'nin adı halife el-Muiz tarafından el-Kahiret ül-Muiziye'ye çevrildi ki, bugünkü kahirenin adı buradan gelmektedir.

Şüphesiz memleketin vergi ödeme kabiliyetine muazzam külfetler yükliyen Fatımîler'in aşağı yukarı 205 yıl devam eden hâkimiyetleri zamanında Mısır nisbî bir sükûnete kavuştu. Halife el-Muiz ve onun halefi el-Aziz, burada da başlarında bir vezir bulunan yahudi ve hiristiyan memurlar yardımiyle bu memlekete muvaffak olmuş bir idarenin esaslarını bahşettiler; Mısır'da hüküm süren üçüncü Fatımî halifesi el-Hâkim Ebu Ali el-Mansur (996-1020) şüphesiz memlekete yaptığı hizmetlerden daha çok olmak üzere, ruhî sapıklıklara dayanan karekterinin şayanı dikkat bazı hususiyetlerinden dolayı kendine özel bir şöhret yapmıştı. Hâkimiyetinin ilk yıllarında hükümdarlık hizmetlerini dikkatle yerine getirdi ve memleketin refah seviyesini yükseltmeğe çalıştı. O bu maksatla Avrupa'da bile Kepler'e kadar önderlik etmiş olan Oklid'in eski izah şeklini cerh eden «Optik» adlı ana eserin müellifi meşhur riyaziye ve fizik âlimi el-Hasan b.el-Heysem'i, Basra'dan Mısır'a getirtti. Zira el-Hasan, memleketin verimliliği için zarurî olan Nil yataklarının tanzimi işini üzerine almıştı; fakat nazarî hesaplarını amelî sahada tatbika muvaffak olamadığından el-Hâkim'in gazabından korunmak için onun ölümüne kadar saklanmak mecburiyetinde kaldı. Halifenin elinde bulunan ve dinî halenin daha da parlattığı hudutsuz kudret, nihayet zarurî olarak onun ruhunu karanlıklarla tülledi. O, medeniyetin gelişmesiyle battal

hale gelmiş olan şeriat kanunlarını tekrar meriyete koymak için gayret sarfetti. Meselâ şarap içme memnuiyeti uzun zamandanberi tatbik mevkiinden kalkmış bir halde idi. O, esasen Mısır'da pek fazla olmıyan üzüm bağlarındaki asmaları kökletip attırdı ve sarhoş edici içkilerin memlekete sokulmasını yasak etti. Teb'asının eğlence zevklerini tahdid etmeğe çalışan kanunlar, günlük hayatı daha derinden zedeledi. O yalnız musikiyi ve eğlenceleri men etmekle kalmadı, hattâ satranç oyununu ve Nil nehri üzerinde gezinti yapmayı da men etti. Harem hayatının mevcudiyetine rağmen, büyük şehirlerde hâlâ daima aşk maceraları için fırsatlar bulan Mısır kadınlarına karşı, ihtiyar kadınlarla yaptırdığı kontroller vasıtasiyle mücadele etti. Bunu da kâfi bir tedbir bulmayınca, doğrudan doğruya kadınların dışarı çıkmalarını men etti, ve bu emrin tamamiyle yerine getirilebilmesi için kadın ayakkabıları dikenlere ceza kestirdi. Yahudiler ve hıristiyanlar için onları her zaman dış görünüşleriyle de müslümanlardan ayıran eski mutaassıp kıyafet nizamını yeniden yürürlüğe koydu ve bunu, yahudilerin boyunlarında bir çıngırak, hıristiyanların da boyunlarında 2.5 kiloluk bir haç taşımaya mecbur tutulması suretiyle daha da şiddetlendirdi. Sarayında şüphesiz şiiliğin eski İranlı örneğine uygun olarak, meşru soydan gelmiş hükümdarda ulûhiyetin tecessümünü gören en ileri şeklini tervic etti. İhtimal kendinin tapılacak bir mabud olduğunu da ortaya atmıştı. Onun ölümünden sonra Muhammed b. İsmail ed-Dürzî ve onun halefi Hamza b. Ahmed el-Hâdi Suriye'de kurucularına nisbetle Dürzî denen yeni bir tarikatın propagandasını yaptılar ki, bu tarikattaki ilâhî hâkimin ibadeti ve diğer mistik-panteist ve eski putperest ibadetleri islâmlığı körletiyorlardı. Bu tarikat Lübnan'da cesur ve hürriyet seven dağlılar arasında heyacanlı taraftarlar buldu; bu tarikat salikleri bu güne kadar Dürzî adı altında yaşamağa devam etmişler ve Suriye tarihinde ekseriya kat'î bir rol oynamışlardır.

Hâkim'in âkibeti, şüphesiz siyasî sebepler yönünden olduğu kadar dinî sebebler yönünden de bir muamma olarak kalmıştır. O, acaip şekildeki idaresinin, sarayının ileri gelenleri nezdinde husule getirdiği bir fesada kurban gitmiş görünüyor; 1021 yılı başında atla yaptığı bir gezinti sırasında Kahire kapıları önünde katledilmiş olacak.

Onun halefleri ekseriya saray hayatının lüksü ve ihtişamı içinde büyüdüler ve böylece ücretli askerlerin itaatsizliklerini zapt-u rabt altına almak ve o sırada Nil Nehrinin sularının alçak seviyede olması yüzünden çok kötü bir duruma düşmüş olan memleketin iktisadî sefaletini sona erdirmek hususunda beceriksizlikleri tahakkuk etti. Türk emîrlerinin keyfi idarelerini bertaraf etmeğe ve memlekette nizam ve âsayişi temine, ancak Hâkim'in torunu el-Mustansır'ın (1036-1094) uzun süren saltanat devrinin ikinci yarısında, işe, Suriyede ordu kumandanı olarak başlamış ve 1073 tarihinde

halife tarafından kendisine tam bir selahiyet verilmiş olan Ermeni aslından Bedr ül-Cemalî muvaffak oldu. Fakat daha o zamanlar küçük iktidar sahipleri tarafından tehdid edilmekte olan Suriyedeki Fatımî hâkimiyeti, artık bu sırada doğuda yükselmekte olan Selçuklular hâkimiyetine karşı kendini kabul ettirebilecek vaziyette değildi. Halep daha 1060 yılında, Suriye bedevîleri arasından ortaya çıkmış küçük bir hükümdar sülâlesi olan Mirdâsîler'e terk edilmek suretiyle elden çıktı. Kudüs 1071 de, Şam 1076 da Selçuk türklerinin eline geçti. Halife olan babasının ölümünden sonra 1094 yılında küçük oğlu el-Müstaili'yi tahta çıkaran ve hükûmet naibi olarak idareyi tamamen eline alan, Mustansır'ın oğlu ve halefi el-Melik ül-Efdal, başlangıçta Selçuklulara tabi bir devlet sıfatiyle Kudüs'te yerleşmiş bulunan Artuklular'ın ellerinden bu mukaddes şehri koparıp almak suretiyle Suriyede Fatımîlerin hâkimiyetini yeniden tesis etmişti. Fakat burada, Suriyede hâkimiyeti elde etmek için birbirleriyle mücadele eden küçük hükümdarların husule getirdikleri umumî karışıklıklar içinde islâmiyetin karşısına, şüphesiz başlangıçta küçümsenmiş olan yeni ve tehlikeli bir rakip yani Haçlılar ortaya çıktı. Kudüs 1099 yılında Haçlılar'ın ellerine geçti; bunlar, bazan beri tarafın bazan da öteki tarafın galip geldiği kararsız muharebeler arasında müteakip yirmi sene zarfında Fatımî hakimiyetini, iki sahil şehri olan Sur Askalon'a inhisar ettirmeğe muvaffak oldular. Beceriksiz halife el-Amir vasisinden pek memnun olmadığı için el-Melik ül-Efdal 1121 tarihinde bir canî eliyle katledildi. Bundan sonra Fatımî hanedanı, önüne geçilemez bir yürüyüşle inkıraza doğru sürüklendi. Haçlılar arasında, Suriyedeki Türk iktidar sahipleri ve hükûmet merkezinde itaat altına alınamıyan muhafız alayları içinde 1154 senesinde halife ez-Zahir'in öldürülmesinden sonra onun karısı tarafından çağrılarak iktidara gelen fakat daha altı yıl sonra bir kaatilin hançeriyle katledilen Talaî b. Ruzzik gibi değerli bir general memleketi kısa bir müddet sulh ve sukûna kavuşturabilmişti. Son Fatımî halifesi el-Âdid, Şam'da kumanda etmekte olan Selçuk generallerinin üstün kudretlerine artık mukavemet edemiyordu. O, bunlardan birini kürd Şirkûh'u vezir tayin etmeğe mecbur oldu ve Şirkûh'un halefi Salahaddin, ileride göreceğimiz gibi, Fatımîlerin bir gölge haline gelmiş olan iktidarlarının son kalıntısını da şeklen ortadan kaldırdı.

Çabucak meydana çıkan zaaflarına rağmen Fatımîler, ilk iki halefleri tarafından vaz edilmiş olan idare esasları sayesinde Mısır'a bir çok refah devreleri temin edebildiler. Onların saraylarının çok ince bir teferruatla idare edilen haşmet ve debdebelerine, rakiplerinden hiç biri erişememişti. El-Hâkim'in camii ve bu gün hâlâ islâmın en meşhur üniversitesi olan el-Ezher gibi muhteşem binalar onlara ruh vermiş olan yüksek medenîleştirici iradenin şahididirler.

Fatımîlerin meydana çıkmış oldukları Afrika eyaleti, bu devletin Mısıra göçmesinden sonra onların nüfuzlarından sıyrılıp çıkmıştı. Fatımîlerin ilk Afrika valisi Yusuf Bulukkin b. Zirî 972 yılında müstakil oldu. Bunun torunu Bâdis zamanında bunun amcası Hammad, Cezayirde yeni bir sülâle kurdu; Müslümanlar bu düşman akrabalarının mücadelelerinde kuvvetlerini harcadıkları sırada Sicilya'yı Roger idaresindeki Normanlara, Korsika ve Sardünya'daki arazilerini de Cenevizlilere ve Pizalılar'a kaptırdılar.

3. BAHİS

TÜRKLER VE İRANLILAR

Türklerin menşei

Doğuda Tibet ve Çin halkı, kuzeyde eski Asyalı (paleasiatique) yahut Sibiryalı ahali ve batıda Fin Uğur milletleri arasında ve geniş güney sibirya ovalarında ve Hazer Denizi ile Altay Dağları arasındaki bozkırlarda şüphesiz evvelce Moğolları ve Tunguzları da içine almış bulunan bir dil ve ırk topluluğundan, pederşahî aile teşkilâtına malik küçük göçebe gurupları şefleri içinde yetişen, bu memleketlerin tarihinde daima raslıyacağımız büyük fâtihlerin faaliyetleri ile bir Türk milleti ortaya çıktı. Bunlar, daha Tiyanşan Dağları'nın yamaçlarından ve aşağı kısımlarındaki mıntakalardan ortaasya bozkırlarına ilerliyerek tarih sahnesine girerlerken, antropoloji âlimlerinin Tûranî dedikleri bâriz ve kendilerine has bir ırkî hususiyet gösteriyorlardı. Kuzey guruplarında moğola benzer sima görüldüğü halde güney kolları orta uzunlukta bir yüz, düz burun, dik ve yüksek alın, sık saç ile orta ve narin vücut yapısı muhafaza ederler.

Biz Türkleri daha miladdan sonra altıncı asırda Moğolistan ve Çin'in kuzey hududlarından Kara Deniz'e kadar uzanan, iki kardeş tarafından kurulmuş olan iki muazzam devlete sahip olarak buluyoruz. Doğu imparatorluğunun kurucusu Bumin 552 yılında vefat etti; batı imparatorluğunu tabiyeti altına almış olan kardeşi İstemi, aşağı yukarı bir çeyrek asır ondan fazla yaşadı. Çin'in Tang imparator sülâlesi, kuzey Türk imparatorluğunu 630 yılına doğru, batı imparatorluğunu 659 yılına doğru tabiiyeti altına aldı. Fakat 682 senesinde kuzey Türkleri Çin hâkimiyetinden kurtuldular ve 745 yılına kadar hâkimiyetlerini devam ettirdiler. Bu imparatorluğun, Bilge Kağan ve genç kardeşi Kültiğin adlarındaki iki prensi bize Moğolistan'da Orhon Nehri kenarında 731 ve 734 senelerinde yazılmış büyük mezar

kitabeleri bırakmışlardır; bu kitabeler, İranlıların aracılığı ile Aramlılardan alınmış bir alfabe ile yazılmış ve bu alfabe Cermenlerin run usulünde taş üzerine yazılacak şekilde adapte edilmiş olup Türk dilinin en eski âbideleridirler. Bu göçebe imparatorlukları, hanlar tarafından sevkedilen ve aralarındaki bağlar çok zaif olan kabilelerin, bir ordu kumandanının, kağanın yüksek otoritesi altında birleşmeleriyle teşekkül ediyordu. Han, halk tabakasının kendi arzu ve istekleriyle itaat ettikleri asalet zümresi arasından çıkıyordu. Daha sonraki türk-islâm devletlerinde de devam eden ve sabit bir ünvanla kendini gösteren vazife teşkilâtı, halefleri tarafından da aynen kabul edilmiş olan bir âmme hukukunun ilk esaslarını gösteriyordu; bu eski Türk âmme hukukunu İslavlar bile Avarlardan alıp tatbik ettiler. Millî hayat, tertip ve tanzimi beylerin belli başlı vazifelerinden olan avlardan ve yağma akınlarından sonra kutlulanan bayramlarda, en yüksek noktasına varırdı.

Din sahasında, ekseriya sun'i olarak husule getirdikleri vecd ve istiğrak ile yer altında ikamet eden fena ruhların kudretlerine karşı sihir yapma iktidarına sahip olan ve yer yüzündeki, sulardaki dost ruhların, cennette oturan kabile ilahlarının yardımlarını temin eden şamanlar hüküm sürüyorlardı. İnsan, ancak bu şamanlar vasıtasiyle, iyi ruhlar tarafından iskân edilmiş 17 yukarı kata hükmeden, dünyanın yaratıcısı bir tanrı nazariyle bakılan sema ile ve yüksek varlıklarla münasebet temin edebilirdi. Buna Gök-Tanrı denirdi. İslâmiyete girmeden evvel çok yaygın olan bir Türk itikadı da, insanlara karşı sinsi bir haset ve intikam arzulariyle dolu olduğu tasavvur edilen dünya ve zaman şeklinde şahıslanmış olan Tali kudretine inanış idi.

Böyle bir siyasî rejim, ancak, kuvvetli bir irade sahibi bir reis tarafından komşularının yağma edilmeleri ve haraca bağlanmaları suretiyle uzun müddet devam edebilir. Bu imparatorluğun batıdaki ileri karakolları, daha 700 tarihlerinde Emevî hanedanından olan Arapların tabiiyeti altına girmişlerdi. 746 yılına doğru kuzey imparatorluğu da bir başka Türk kabilesinin, başlangıçta daha kuzeyde Selenga Nehri üzerine yerleşmiş olan Uygur'ların hâkimiyeti altına girdi. Uygurlar, Soğdlular tarafından gönderilen Mani dinine mensup misyonerlere kendi ülkelerinde serbestçe dinî teklkinler yapmaya müsaade ettikleri gibi Nastûri mezhebine geçmiş Suriyeli hiristiyanlara da aynı müsaadeyi verdiler. Bu din adamlarından en eski rûnî şekiller yerine, sonradan Moğollara da kabul ettirdikleri daha yeni Arâmi alfabe şeklini aldılar. Kırgızlar 840 tarihinde kuzey Uygurlar devletini yıktıkları zaman bunlar kendilerinden evvel Türkler tarafından yerleşilmiş olan bugünkü Çin Türkistanı havalisine hicret ettiler. Uygurlar burada, hıristiyanlarla

ve Mani dininden olanlarla rekabet ederek kendilerine, önceleri tercümeden başka bir işe yaramıyan, taze ve mülâyim bir yazı dili vücuda getirmiş olan Buda dini misyonerlerine rasladılar. İki Uygur prensliğinden Kansu'da olanı 1028 yılında Tangutlar tarafından ortadan kaldırıldı; İkincisi Mogollar zamanına kadar tutunabildi. Onları ana vatanlarından sürüp çıkaran Kırgızlar daha 910 yılında, Rusların bu gün hâlâ çinlilere bu ismi verdikleri Moğol kabilesi Kitaylar tarafından itaat altına alındılar. Onların şefi Uygurların çok ilerlemiş olan medeniyetleri sebebiyle eski vatanlarına dönmeğe teşvik etmişse de, onlar artık geri dönmeğe karar veremediler. Sekizinci asrın başlarında batı Türk imparatorluğunun tabîleri hâlâ İran hudutlarında hüküm sürdükleri halde, bu hudut bölgeleri daha o zaman Emevîlerin idaresi altına geçmiş bulunuyorlar ve esir pazarlarına bitmez tükenmez insan metaı veriyorlardı; bu esirlerin, Abbasîler idaresinde Bağdad'da siyasî nüfuzu nasıl kendilerine mal etmeği bildiklerini ve Türk soyundan olan bazı kimselerin, İslâm imparatorluğunun başka bölgelerinde bir müddet için hâkimiyeti bile nasıl koparıp aldıklarını daha evvel anlatmıştık.

Samanlı İranlılar

Bu tâbi devletlerin Maveraünnehir, Buhara ve Semerkand'daki yerleri, dokuzuncu asırda, Samanlıların idaresi altında nisbî bir sükuna kavuştular. Bu hanedanın kurucusu Samanhudat yani Belh havalisindeki Saman köyünün sahibi, Emevî halifesi Hişam (724-743) devrinde islâmiyeti kabul etmiş bir İranlı idi. Bunun dört torunu 819 yılına doğru Me'mun'dan Semerkand, Fergana, Şaş ve Herat valiliklerini ikta olarak aldılar ve böylece Tahirîlere bağlanmış oldular. Fergana valisi Ahmet, fazla olarak Semerkand'i de elde etmeğe muvaffak oldu. Bunun oğlu Nasr 875 yılında, doğrudan doğruya haliferden Maveraünnehir iktaını aldı ve Kardeşi İsmail'i Buhara'ya vali tayin etti; o da burada, Saffarîlerin mücadelelerindenberi hüküm sürmekte olan karışıklıklara bir son verdi ve aynı zamanda, yerli asılzadeleri, itaat etmeğe zorladı. Bir sözde hükümdar vaziyetine düşürmüş olduğu kardeşi Nasr'a karşı yaptığı bir harpten sonra 903 yılında, Saffarîler sûlalesinden olan Amr'dan Horasan'ı ve Alevîlerden olan Muhammet'b. Zeyd'den de Taberistan'ı aldı Bunun halefleri Sistan ve Cürcan'ı da fethettiler fakat Bûyîlerin ellerine geçen Taberistan'ı kaybettiler ve kendi ana yurtlarında da, ilk defa Tiyanşan'ın kuzeyindeki ve güneyindeki sahalarda oturmuş olup oradan batıya doğru ilerliyen, Türkistan'daki Türk soyundan olan İlikhanlılar hanedanının yavaş yavaş genişliyen kudreti tarafından gittikçe sıkıştırıldılar.

Bununla beraber onuncu asrın ilk yarısında, hükümdar ikinci Nasr (913-942) ve birinci Nuh (942-954) devirlerinde Samanlılar ülkesi, parlak bir kültür

merkezi idi. Maveraünnehir'in bolca sulanan vadileri uzun zamandanberi ziraata açılmış olup bilgili bir surette ekildiği zamanlar bol mahsul veriyordu. Uzun zamandanberi Arapların dinî ve siyasî üstün hâkimiyetleri altına girmiş olan İran millî şuuru orada tekrar yeniden uyandı. Filhakika İranlılar, Abbasîler hakimiyetinin başındanberi Araplara, ekseriya, fikir hayatında olduğu gibi siyasî idarede de tefevvuk etmişlerdi. İranlıların başarıları Arapların işlerine yaramıştı; çünkü İranlıların Kur'an dilinden, edebiyatta olduğu gibi umumî hayatta da artık müstağnî kalmaları mümkün değildi. İranlıların, kendi ana dilerinin değeri üzerinde ilk defa düşünmüş olmaları, doğuda buradadır. İranın büyük toprak sahibi asilzadeleri, gurur verici hatıraları ihtiva eden krallık ve kahramanlık destanlarını ihtimamla yayma işine son vermeğe cesaret edemediler, bizzat halk ta bunları terennüm etme sanatını unutmamış görünüyor. Bununla beraber bu manevî mirasın verimli bir hale getirilmesi işi, Samanlılar sarayına kalmıştı. İkinci Nasr devrinde, kendisi hakkında malumata sahip bulunduğumuz, İranlıların ilk lirik şairi Rûdekî parlamıştı. Şüphesiz bunun dili, arapça kelimelerden kurtulmuş vaziyette değildi. şiirde kullandığı vezin, bütün kendisinden sonra gelenler gibi arap vezninden iktibas edilmişti; fakat o, islâmiyetin emirlerine rağmen yalnız kadın ve musikiye değil, aynı şekilde şaraba da düşkün olan neşeli bir duyguyu telkin ediyordu. Rûdekî aynı zamanda İran edebiyatının epik-didaktik nev'inin çok verimli bir şubesinin de kurucusudur. Rûdekî, daha evvel Sasanî imparatoru Husrev Anoşervan (531-579) namına bunun hususî tabibi Burzu (Bourzoue) tarafından orta-iran diline, ilk Abbasîler devrinde, iranlı İbn ül-Mukaffa tarafından arapçaya tercüme edilmiş olan eski ve meşhur Hind hikâyesi «Kelile ve Dimne» yi, Sindbad ve Yedi Vezir gibi hikâyeleri manzum olarak farsçaya nakletti. Mansur b. Nuh (961-976) devrinde, bunun veziri Bel'amî, Taberî'nin arapça büyük cihan tarihini farsçaya tercüme etti ve böylece sonradan yüksek bir inkişafa mazhar olan İran tarih yazıcılığının kurucusu oldu. Şüphesiz arapça, doğrudan doğruya ilmî sahada, doğuda da hâkim mevkiini muhafaza etti. Bunun gibi, sekizince Samanlı hükümdarı Nuh. b. Mansur (976-997) devrinde mesleke giren meşhur arap filozof ve tabibi İbn-i Sîna, felsefî eserlerini ve Avrupada da tıb ilminin ana kitabı olan ve İranda son zamanlara kadar bütün tababet fennine hâkim bulunan Kanun-u Şifa'sını arap dilinde yazdı.

Samanlılar sarayında coğrafya da ilmî sahada en yüksek noktasına ulaştı. Araplar, şüphesiz daha uzun zamandanberi memleketlerin tasvirine karşı bir alakâ gösteriyorlardı; bu alâka, bölgenin yüksek kültürünün verdiği gurur sebebiyle, İslâmiyetten önce güney Arabistan da hususî bir inkişafa mazhar olmuştu; bu vaziyet 945 yılında San'a'da hapishanede vefat eden el-Hamdânî'nin kaleminden çıkmış olan Arabistanın tasvirinde

açıkça görülür. Emevîlerin, bilhassa Abbasîlerin Sasanîlerin büyük hükümdarlarından almış oldukları posta ve haber alma işleri, daha dokuzuncu asırda, Arap imparatorluğunun ticarî münasebetleri hakkında, evvelâ memurların istifade etmeleri için, tasvir ve tavsif hususunda bir teşvik vesilesi idi. Mirî arazinin vergi işlerini tanzim için de eserler vücuda getirildi. O zaman dünya ticaretinin merkezi olan Bağdad'da yabancı imparatorluklar ve milletler hakkında duyulan alâka, hatırat muharriri el-Cahiz'in bu gün kaybolmuş olan coğrafya eserinde birinci planda yer aldı ve gelişti. Samanlılar devleti hükümdarlarında İsmail'in (892-907) sarayında onun veziri el-Ceyhanî, vergi işlerinin izahını esas tutarak civar memleketleri tasvir eden ve aynı şekilde kaybolmuş bulunan bir eser yazdı. Biraz sonra gene İsmail'in hizmetinde bulunan Ebu Zeyd el-Belhî adında biri, Belh'te, daha 846 yılında el-Harezmî tarafından Batlamyus coğrafyası esas alınarak tanzim edilen eski bir islâm atlasına dayanarak, daha sonra Fatımîler devletinin durumu göz önüne alınarak yeniden gözden geçirilmiş ve bir İspanyalı tarafından kendi memleketi için ikmal edilmiş bulunan bir atlas meydana getirildi. Klasik eserini, evvelâ Samanlılar zaviyesinden, daha sonra Fatımîler zaviyesinden bizzat kendi tarafından bahisler ilâve etmek suretiyle zarif bir üslûpla 978 yılında vücude getirmiş olan Filistinli el-Mukaddesî de bu atlasa istinad etmiştir. Seyahat sevgisi kendisini Hindistandan Seylan'a ve Çin Denizi'ne kadar götürmüş olup 956 senesinde Mısır'da vefat eden el-Mes'ûdî, ufkunun genişliği bakımından el-Mukaddesî'yi geride bırakmıştır; fakat coğrafya, ona kendinin, maalesef bize ancak bazı parçaları kalmış olan büyük tarihî eserinin hazırlanması için sadece yardımcı bir ilim vazifesi görmekte idi.

Abbasîleri mahveden hastalık, Samanlıları da sona erdirmiştir. Abbasîler gibi Samanlılar da asker toplamakta Türklerin henüz taze yıpranmamış kuvvetlerine baş vurmak mecburiyetinde idiler; Üstelik Samanlılar, Türklerin oturdukları geniş sahalarda hüküm sürüyorlardı. Bağdad'da olduğu gibi burada da Türkler yavaş yavaş subaylık mevkilerini işgal ettiler buradan da sivil idareye el attılar ki, buradaki sıkı idareciliklerinden dolayı çabucak tehlikeli oldular. Samanlılar hükümdarlarının birinci Abdülmelik (954-961), evvelce bir Türk köle olan Alptekin'i evvelâ nüfuzunun çok kuvvetli bulunduğu hükûmet merkezinden uzaklaştırmak maksadiyle Horasan baş kumandanlığına tayin etti. Alptekin efendisinin ölümünden sonra evvelce babasının valilik yapmış olduğu Efganistan'ın Süleyman Dağlarında bulunan Gazne'ye çekildi. O buradan yani Gazneden Samanlılara tehlikeli olabileceği bir zamanda, hemen pek erkenden öldü. Mamafi Alptekin'in evvelce kölesi iken sonradan damadı olmuş olan Sebüktekin çabucak onun diğer varislerini uzaklaştırmayı bildi ve nüfuzunu ilk defa Hindistanda giriştiği fütuhat

hareketleriyle genişletti. Sebüktekin ise hâkiminin kendisini bir saltanat gâsıbına karşı yardıma çağırdığı Secistan'da Bust şehrini almakla başladı, bu Secistan hâkiminin, onun ifa ettiği hizmetlere mükâfat olmak üzere vadettiği parayı ödemeyi red etmesi, zapt edilen şehir üzerindeki nufuzunun tamamiyle kaybolmasını mûcip oldu. Bununla beraber o, Raçputlar arasındaki anlaşmamazlıkların, kendisine oradan çok zengin ganimetler elde etmesini temin eden yolları açtığı Hindistan seferiyle, daha büyük muvafakiyetlere nail oldu. Pencap Kıralı Çipal, zengin Hind ovalarına giden yola hâkim bir mevkide bulunan mühim hudut mıntakası Kâbil'i, yapılan iki büyük ve muvaffakiyetli meydan muharebesi sonunda bırakmıya mecbur edildi. Sebüktekin böylece aynı zamanda İslâmiyeti kâfirlere karşı himaye eden büyük ve muzaffer bir kahraman şöhretini de kazandı.

Türk Gazneliler Devleti (*)

Samanlılar Devleti hükümdarının 994 yılında Horasan'ın idaresini eline teslim ettiği oğlu Mahmut, daha o zaman kendisinin sağ kolu mevkiinde idi. Sebüktekinin 997 senesinde ölümü üzerine yerine, büyük oğlu İsmail tahta geçti; bu, evvelâ müsrif ve liyakatsiz bir şahsiyet olarak kendini gösterdi. Bunun kardeşi Mahmut, kendisini tahttan vaz geçirmeğe zorladı ve ertesi sene onu sîlah kuvvetiyle buna mecbur etti. Mahmut, babasının ölümünden yedi ay sonra, sultan ünvaniyle kardeşinin terkettiği tahta çıktı. Aynı sene içinde Samanlılar hükümdarı Nuh öldü. Mahmut, bunun halefi Mansur'u, açıktan açığa kendi eski vilâyeti olan Horasan'ı bırakmak için tazyik etti; fakat daha bu arzusunu elde edemeden, bir Türk zabiti tarafından Samanlı hükümdarının gözleri çıkarıldı ve yerine, kardeşi Abdülmelik tahta geçirildi. Mahmut bunun üzerine meşruiyetin koruyucusu olarak ortaya atıldı ve yeni efendisiyle birlikte Belh'teki âsîyi koğdu ve bu şehri bizzat kendisi için merkez yaptı. Abdülmelik Buharaya kaçtı; Orada Türkistan hükümdarı İlekhan'ın eline düştü; onlarda kendisini Urgenc'e götürdüler. Sonuncu Samanlı hükümdarı Muntasır bir kaç muvaffakiyetsiz sergüzeştten sonra 1004 yılına doğru öldürüldü. Öte taraftan Mahmut, Abbasî halifesinden, hâkimiyeti için henüz eksik olan resmî tasdik menşurunu ve «Yemin üd-Devle» şeref ünvanını elde etti.

Mahmud'un hayatı, ardı arası kesilmeyen seferlerle doludur. O Hindistan'a defalarca girdi; 1001 tarihinde Kabulistan'ı, onun arkasında Multan'ı

(*) Eserin fransızcaya çevrilişinde bu başlık «İranlı Gazneliler» şeklinde yazılmışsa da bunu, C. Brockelmann, Türkçeye yaptığımız bu tercüme için bize yolladığı tashih ve ilâveler listesinde «Türk Gazneliler» olarak düzeltmiştir (N. Çağatay)

ve Keşmir'i feth etti ve her yerde Brahman dinini, yerine İslâm dinini ikame etmek suretiyle söküp atmaya çalıştı. 1006 yılında, kuzeydeki topraklarını, kendisini Belh ovasında kanlı bir yenilgeye uğratmak suretiyle cezalandırdığı İlekhanlılar hükümdarına karşı müdafaa etmek zorunda kaldı. Kısa bir müddet sonra Hindistan'a geri döndü ve Pencap'ı itaat altına aldı ki burada onun soyu, Lahur baş şehri olmak üzere bir buçuk asır müddetle tutundular. Ayrıca bu bölge içlerinde yaptığı akınlarda Ganj Nehrinin öte yakalarına kadar geçti; 1025 yılında Hindistanda yaptığı fütuhatı, Gücerat'ı zapt etmek suretiyle taçlandırdı. Bu arada ülkelerinin kuzey kısmında da nüfuzunu, doğuda Harezm'i, batıda Gürcistanı zapt ederek genişletti. 1026 senesinde Bûyeliler hükümdarı Mecd üd-Devle'den, Rey şehrini koparıp aldı ve kendisini de esir ederek hükûmet merkezi Gazneye getirdi.

Böyle olmakla beraber müthiş bir muharip olan Mahmut, sulh sanatlarına karşı muhabbeti olmıyan bir adam değildi. Gazne şehrini zarif ve muhteşem binalarla süsletti. Camiinin ve sarayının basamaklarını, 1026 tarihinde yaptığı seferde alıp getirdiği Gücerat'taki Sumnat Hindu mabedinin putlarından yaptırdı. Mahmud'un sülâlesinin inkirazından sonra Gazne şehri harap olduğundan, bugün onun yaptırdığı âbidelerden, dış kapıları yanlış olarak eski Sumnat mâbedine ait olduğunu zannederek 1842 yılında İngilizler tarafından alınıp götürülen camiinden ve türbesinden başka hiç bir şey kalmamıştır. Mahmut, âlimleri ve saireleri de sarayında tutmayı biliyordu. Hayatının son senelerinde onun hizmetinde, devrinin en büyük âlimi ve bütün islâm dünyasının en büyük simalarından biri olan Ebu Reyhan Muhammed el-Birûnî bulunuyordu; Birûni, Mahmut 1017 yılında, o zamana kadar Birûnî'nin hamisi bulunan Harizmşahlar Devleti hükümdarı Memun'un memleketine girdiği sırada Gazneye onunla beraber gelmişti. Birûnî, Gazne'den, Hindistan'ın feth edilen kısımlarında bir çok tetkik seyahatlarine çıktı. Yerli âlimler ona sanskritçeyi öğrettiler ve kendisini, ilmî ve dinî zengin Hindû eserlerini tetkik edebilecek bir vaziyete getirdiler. 1000 senesinde Cürcan'da yazdığı bütün kavimlerin kronolojisine dair olan gençlik eserinden sonra 1017 yılında Hindistan hakkında meşhur eserini vücuda getirdi ki bu kitap, yabancı bir kültür dünyasının tam ve mükemmel bir tasviri olmak itibariyle Arap edebiyatında tamamiyle nadir bir eserdir ve Avrupa ilmine çok değerli hizmetler ifa etmiştir. Mahmud Türk olması itibariyle sünnî mezhebine salik idi; bu sebeple Arap edebiyatını, mümessillerinin ekserisi şiiliğe mensup olan İran edebiyatına tercih ediyordu. O, şiilerle birlikte, ehl-i sünnet akideleri haricinde kalan diğer tarikatlar mensup larını da, yalnız onların en müfrit dış kolları olan İsmailîleri değil, aynı zamanda mûtezileye mütemayil iskolastik kelamcıları da takibata uğratıyordu. Mahmud'un, Gene Rustak'taki posta müdürü Muhammed el-Utbî'nin,

onun yaptığı seferleri ve icraatı medh edişini ihtiva eden el-Yemînî'nin kitabından çok şeyler anladığı pek tabii belli değildir; zira bu kitap, tumturaklı ve mübalağalı ifade tarzı dolayısiyle doğruların itibarını çok fazla düşürmüş olan inhitat devri yazarlarının İran saray muhaberatına ait eserlerden alıp Arap tarih anlayışına nakl ettikleri devre ait olup, zevksiz bir sanatlı yazı üstadının bir çok teşbih ve mübalağalarla dolu üslûbunun ilk örneklerinden biridir.

Mahmud, kendisinin teb'ası olup lûtfuna mazhar olmak için gayret sarfetmiş bulunan büyük İran şairi şehnameci Firdevsî'yi de hiç anlamamıştı. İran hükümdarlarının ve kahramanlarının menkıbeleri, Firdevsî zamanına kadar umumî esasları itibariyle ağızdan ağıza intikal etmişti. Daha o zaman orta-İran dilinde bir hûlâsası mevcuttu ki bunu, İbn ül-Mukaffa arapçaya tercüme etmiş ve Arap tarihçilerinin, bilhassa Taberî'nin istifadesine yarar bir hale getirmişti. 957 yılında, yüksek bir memur olan Ebu Mansur el-Ma'merî, o zaman Horasan eyaletinin Tus şehri hâkimi Abdurrezzak'ın oğlu Ebu Mansur için bu rivayetin hepsini dört kişiye yeniden gözden geçirtip o zamanki İran diliyle ve nesir halinde yazılmış bir eser vücuda getirtmişti. Bu mevzua, ehemmiyetine lâyık olan şekli vermek için, ilk def'a Samanlılar Devleti hükümdarı Nuh b. Mansur (976-997)'un sarayında yaşayan, fakat ancak bin beyt kadarını tamamladıktan sonra ahlâkan düşük bir oğlan tarafından öldürülen şair Dakikî teşebbüs etti. Bunun üzerine Tus'lu Firdevsî 990 yılında, aşağı yukarı altmış yaşlarında iken, Dakikî'nin başladığı işe devam etti ve bu eseri 11 sene sonra ikmal etti. İranlıların destanî üslûbiyle, aynı zamanda çok yüksek bir derecedeki mükemmelliğiyle karşımıza çıkan ve bütün maharetiyle her yerde dâhî bir şairin üstâdâne kalemini farkettiren bu Şahname'sini Firdevsî, hükümdarı Sultan Mahmud'a ithaf etti ve onu bir çok yerlerinde kudret, lûtuf ve ihsan timsali bir hükümdar olarak meth etti. Fakat şairin umduğu mükâfat gelmedi; neden sonra sultandan cüz'i bir atiye geldi; o da, sultanın mâlûm mükâfatını kaldırmak üzere ölmez eserinin baş tarafına ilâve ettiği sert bir hicviye ile karşılığını ödedi. Hükümdarının gazabından kurtulmak için de hemen batıya Bûyeliler hükümdarı Bahaüddevle'nin yanına gitti ve onun Bağdaddaki sarayında, aşağı yukarı İlyada hacminde olan «Yusuf ve Zeliha» hikâyesini yazdı; her ne kadar İranlılar da şehnameden daha aşağı olduğu hükmüne varmışlar ve uzun bir alışkanlık neticesi beyitler kaleminden kolayca akıp dökülmüşse de bu manzum hikâye, yetmişlik ihtiyarın hâlâ nadir bir ruh tazeliğine malik olduğunun delilidir. Bununla beraber, hayat şartları tamamiyle değişmiş olan Irakta bu yaşlı şair, buranın yaşayış tarzlarına artık intibak edemiyordu; bu itibarla Sultan Mahmud'un affından tamamiyle emin olduktan sonra derhal vatanına döndü ve kısa bir müddet sonra orada 1020

tarihinde vefat etti. Firdevsî'nin milletinin tarihî ve esâtîrî hatıralarının heyeti umumiyesini, mükemmel bir edebî şekille içine alan ve aşağı yukarı İlyadanın sekiz misli bir büyüklükte olmasına rağmen asla alışılmış eski tekniğe düşmiyen eserini İranlılar, edebiyatlarının en büyük bir şaheseri olarak tebcil ederler. Onun üslûbu İranlıların ve daha sonra Türklerin, destânî şiirleri için kat'î bir model olarak kaldı. Yeni şahları Rıza Pehlevî'nin idaresi altında kuvvetli bir millî şuur uyanmış olan İran halkı, kat'i bir tarih tesbit eden rivayetin yokluğu yüzünden haklı olarak bir az keyfî bir şekilde seçilmiş olan 1936 yılında en büyük şairlerinin birinci yıldönümünü kutladı.

Selçuklu Türkleri

Bûyeliler, imparatorluğun merkezinde çıkmış olan karışıklığı önlemek hususunda kabiliyetsiz göründükleri için, Türkler İranlıları buradan tamamiyle sürüp çıkardılar. Türkistandaki İlekhanlar ve Gazne sultanları zamanında, kendilerine bütün batı Asya'nın hâkimiyeti mukadder olan yeni bir nesil türeyip yükseldi. 970 yılına doğru Guzlar'ın reisi Selçuk, kabilesiyle birlikte evvelâ Kırgız Steplerinden Seyhun'un (Sır Derya) Aral Gölü'ne döküldüğü yerdeki Cend'e daha sonra da oradan Buhara'ya kadar ilerlemişti. İslâmiyete girmeden önce Türkmen de denilen Guzlar veya Oğuzlar, altıncı asırda kuzey imparatorluğunu kurmuş olan ve o zamandanberi batıya göçüp gelen bu büyük Türk kabile gurubunu teşkil ediyorlardı. İslâm topraklarına girişlerinden sonra bu Türkler, sünnîliğe intisap ettiler; zira sünnîliğin açık ve mutedil esasları, Türklerin işlenmemiş zekâlarına uygun geliyordu ve bu itibarla da henüz bozulmamış ve heyecana elverişli olan ruhlarının bütün kuvvetiyle ona sarıldılar. Selçuk'un kabilesi daha sonra İlekhanlarla Gazne sultanları arasında cerayan eden muharebelere olduğu gibi, Samanlılar ve Karahanlılar arasında vuku bulan harplere de iştirak etmişlerdir. Fakat onlar bizzat kendi teşebbüsleriyle de yağma akınlarına giriştiler ve bu akınları batıya doğru Azerbeycan'a ve Irak'a kadar uzattılar. Selçukun torunları Tuğrul bey Muhammed ve Çağrı bey Davud, Semerkand ve Buhara'yı ele geçirmek hususundaki niyetleri suya düşünce, 1040 yılı başlarında Gazneli Mahmud'un oğlu ve halefi olan Mesud'un elinden Horasan'ı çekip alabildiler. Merv'de Davut, Neyşapurda Tuğrul bey, kendi namlarına hutbe okuttular. Gazneliler arasında hemen hanedan kavgaları çıktığı için Selçuklular, onların zararına olmak üzere kendi nüfuzlarını genişletebildiler. Böylece Harizm ve Taberistan'ı ellerine geçirdiler, aynı şekilde 1043 tarihinde de Irak'ı Acem'i zaptettiler, Büyük bir müşkilâta uğramadan İrandaki Bûyeliler hanadanına son verdiler ve kendi hükûmet merkezlerini, mütamadiyen ilerliyen bir hareketle batıya doğru kaydırarak evvelâ Rey'e, sonra Isfahan'a naklettiler.

Abbasî halifesi el-Kaim'in (1031-1075) Bûyeli vasisinin yerine, hele bir Türk subayı olan el-Basasirî tarafından bütün nüfuzu elinden alındıktan sonra-doğunun yeni hükümdarlarını, kendisi için bir hâmî olarak arzulamasında şaşılacak bir taraf yoktur. Tuğrul bey 1055 senesinde Hulvan'da ikâmet ettiği sırada, Halife ona Babilonyanın hâkimi olduğuna dair hutbede adının okunması hakkını bahşetti. Bûyeliler devletinin son hükümdarı el-Melik ür -Rahim 1058 yılında son günlerini Rey'deki hapisanede tamamladı. Fakat Selçuklular için Besasirî'nin nüfuzuna bir son vermek o kadar kolay değildi. Besasirî kuzeye doğru kaçmıştı; Tuğrul bey kendisini Musul'a kadar kovalayınca, Tuğrul beyin öveği kardeşi [64] İbrahim b. Inal kendisinden ayrıldı ve Iraka geri döndü. Ancak, Secistan'da hüküm sürmekte olan, Davud'un oğlu yani yeğeni Alparslan'ın yardımiyle İbrahimi tekrar itaat altına almaya muvaffak oldu ki, İbrahim bu ihanetini, 3 Ağustos 1059 tarihinde ölümüyle ödedi. Basasirî bu durumdan, bir arap kabile reisi olan Ukaylid Kureyşî b. Bedran ile ittifak ederek, askeri kuvvetten mahrum kalmış olan Bağdad'ı işgal etmek suretiyle istifade etti. Besasirî, müttefiki Ukaylid halifeyi Mezopotamyadaki Ana'ya götürünce, hutbede Fatımî halifesi el-Mustansırın adını okuttu. Tuğrul bey yeniden serbest kalır kalmaz, halife el-Kaim'i tekrar Bağdad'a getirdi ve kendisinden, mükâfat olarak «doğunun ve batının hükümdarı» şeref ünvanını aldı. Besasirî vâsıt'a kaçmıştı; orada 1060 yılında Selçuklu ordulariyle harp ederken öldü.

Tuğrul bey 1063 yılında ölünce, yerine, Davud'un oğlu olan yeğeni Alparslan geçti ki bu, daha babasının son senelerinde hükûmeti idare etmişti. Alparslan'ın evvelâ, kendisini tanımak istemiyen bazı akrabalarının mukavemetlerini kırması lâzım geliyordu. Bundan sonra, imparatorluğunun her tarafındaki hudutlarını çabucak genişletebildi. Doğuda, Bust ile Kâbil arasındaki Subran beyliğini itaat altına aldı; batıda, sürekli bir muvaffakiyet elde edemediği muhakkak olan Bizanslılara karşı yaptığı harbi bir çok defalar kendisi idare etti. 19 ağustos 1071 tarihinde [65] Bizans İmparatoru Romanus Diogenes'i Malazgird'de mağlup ve esir etti. Romen Diojen (Romanus Diogenes), serbest bırakıldıktan sonra, imzalamış olduğu barış sözleşmesi hükümlerini yerine getiremedi; çünkü bu arada yedinci Mihael tahta çıkmıştı. Diğer taraftan Alparslan Fatımîlerden Suriyede onların ellerinde bulunan yerleri Şam'a kadar koparıp aldı Oksus nehrinin öte tarafında, öteden beri soyuna ait olan toprakları tekrar elde etmekle meşgul

---

64) Sadreddin Hüseynî'nin "Selçuklular Tarihi"nde (İkbal neşri. Lahor, 1933, sahife 19) bize İbrahim'den bahseden diğer kaynakların aksine ve sarih olarak annesinin oğlu şeklinde gösterilmektedir.

65) [Claude Cohen, La bataille de Mantzikerd d'après les sources musulmanes (Byzantion , IX. 1934, p. 13 - 42)].

olduğu bir sırada 1072 yılı aralık ayında, katlettirmek istediği bir âsi tarafından öldürüldü.

Alpaslan'ın henüz reşit olmıyan oğlu Melikşah'ın, üzerindeki vesayet hakkı evvelce babasına Horasanın idarecisi olarak hizmet etmiş olan Nizam ül-Mülk'e geçti. Melikşah'ın tahtına ancak bir akrabasına karşı kazandığı bir zaferden sonra temin edivermiş olmasına rağmen, muvaffak olamadan defalarca tesirinden kurtulmıya çalıştığı bu devlet nazırı, hemen hemen kayıtsız şartsız hüküm sürüyordu. Nizam ül-Mülk kendine sadık memurlar tarafından sarayı murakabe ettirdiği gibi, bizzat halifeye karşı da siyasetini tayin etti. 1083 tarihinde bir mukavemetle karşılaşınca, halifenin, doğrudan doğruya kendine bağlı son vassali olan Diyarbakır'daki Mervanilerle harp etmek suretiyle intikam aldı ve böylece nüfuzunu sağlamlaştırdı. Nizam ül-Mülk'ün idaresi zamanında İran ve Babilonya bir defa daha nisbî bir refah devresine kavuştular. Sultanın vasisi olması sıfatiyle Atabey diye adlandırılan bu vezir, şöhretini, bilhassa, kendilerine İmparatorluğun her büyük şehrinde öğretim müesseseleri «medreseler» inşa ettirmek suretiyle büyük bir alâka gösterdiği din ve ilim adamlarına borçludur. Bu gibi müesseseler İranda onuncu asrın sonundanberi mevcutturlar; fakat bunlar, feyz ve ikballerini, 1065-1067 yılları arasında evvelâ Neyşapur (Nisabur) da, daha sonra Bağdad'da kendi adına nisbetle Nizamiye ismiyle anılan medreseleri inşa ettirmiş olan bu Selçuklu vezirine borçludurlar. Tuğrul bey'in veziri, üstadları, 935 yılında vefat eden ve mûtezile mensuplarının diyalektik usullerini ehl-i sünnet akidesiyle telif etmeğe çalışmış Ali al-Eş'arî olan eş'ariye'ye mensup din adamlarını şiddetle tazyik ve takib ettirdiği halde Nizam ül-Mülk tamamiyle bu yeni eş'ariye görüşünü terviç ediyordu.

İslâm âleminin son büyük fikir ve din adamı el-Gazali, evvelâ Nisabur'da sonra Bağdad'daki Nizamiye medresesinde, Nizam ül-Mülk'ün himayesi altında çalışmıştır. Gazalî gençliğinde, İslâm skolastiğinin fıkhî-dinî sistemlerini tetkik etmiş ve bu tetkiklerinin neticelerini, yazdığı bir çok parlak risalelerde beyan ve izah etmişti. Hamisi Nizam ül-Mülk 1092 tarihinde mutaassıp bir İsmailî fedaîsinin hançeri altında katledildiği zaman o, bunların akidelerini de tetkik etti ve bir çok hicivli reddiyeler yazdı. Bu münakaşalı çalışma kendisini, felsefe ile de esaslı bir surette meşgûl olmaya sevketti. Kendisinin, şiddetli bir arzu ve hevesle tetkik ettiği akide sistemlerinin hiç birinde, içinde duyduğu şiddetli hakikat meyli için bir tatmin bulmadı ve böylece çok defa, daha gençliğindenberi mütemayil olduğu müthiş bir şüpheciliğe düştü. Bu ruhî buhran içinde kat'î bir dinî buhrana tutuldu: kıyamet günü mes'uliyeti karşısında duyduğu korku nasıl vaktiyle bizzat Peygamberi vazifesi hususunda ikaz ettiyse, Gazalî de aynı şekilde ruhunun

selâmeti meselesiyle karşı karşıya bulunduğunu hissetti. Bu sebeple, bilgi ile iman arasında çırpınan fikir dünyasını hür ve gezginci bir hayatta aydınlığa çıkarmak için 1095 yılında Bağdad'daki parlak mevkiini bıraktı. Gittikçe, İlâhi hakikate şahsen ulaşmak hususunda kendisine yol gösteren tasavvufa döndü. Bilhassa Suriye'de on bir yıl, sakin bir inziva içinde yaşadı ve hicrî beşinci asrın dönüm noktasında (1106), onunla tekrar İslâm cemaatının huzuruna çıktığı «İhya ül-Ulum» adlı eserini yazdı. Bir hadîse göre Peygamber, her asrın başında İslâm ümmetine, onların İmanlarını tazeliyecek olan bir kimse vadetmiştir. Aşikâr ki Gazalî de kendini böyle bir vazifeyi îfâya davet edilmiş his ediyordu. Onun değeri, diyalektik ile kelam'ın Eş'arî tarafından başlanmış olan telif edilmesi işini, mantıkî şekilde inkişaf ettirmesinde ve böylece kendi usulleriyle İslâm akidesini yenilemesindedir. Berkiyaruk'un kardeşi olup 1104 tarihinde tahta geçen Selçuklu Sultanı Muhammedin ve bunun, Nizam ül-Mülk'ün oğlu olan veziri Fahr ül-Mülk'ün tazyikleri üzerine Nisaburdaki müderrislik faaliyetine tekrar başlamıya bir defa daha razı oldu; fakat hemen doğduğu yer olan Tus şehrinde inzivaya çekildi ve orada 54 yaşında bulunduğu bir zamanda 19 Aralık 1112 tarihinde öldü. Onun eseri çağdaşları tarafından daima tam bir şekilde anlaşılamadı; İspanyadaki mutaassıp sünnîler onun eserlerini yaktılar bile; böyle olmakla beraber bu eser daha sonraki nesiller için kaybolmadı ve islâmlığın ondan sonraki inkişafı için bereketli bir maya vazifesini gördü.

Selçuklular devrinde, dinî ilimler yanında riyazî ilimler de canlı bir alâka buldular. El-Gazalî'nin çok genç bir hemşerisi, 1132 yılında ölmüş olan meşhur riyaziyeci Ömer b. Hayyam vardır. Ömer b. Hayyam'ın cebir kitabı, on üç çeşide ayırdığı üçüncü derecede muadelesinin çözülüş şeklinin, yalnız cebir yoluyla değil, aynı zamanda hendesî usulle de yapılabileceğinin ilk nümûnesini ortaya koydu. Kendisinin riyaziyeci olarak yayılan şöhreti, Sultan Melikşah Celalüddin'in, onu bir takvim ıslahına memur etmesine sebep oldu; onun tanzim ve teklif ettiği «Takvim-i Celalî» her ne kadar doğruluk bakımından Greguvar takviminden üstün ise de tatbikatta fazla kullanılmadı. Ömer b. Hayyam'ın Avrupadaki şöhreti, başlıca, kendi adiyle anılan , bazan hafif meşrep, bazan derin ve duygulu neş'eli bir hayat zevkini telkin eden ve islâmiyetin esaslarını sarsan mistik panteist ve nükteli farsça rubailerine dayanmaktadır; bu rubaîler Fitz-Gerald tarafından yapılan manzum tercümeleriyle Anglo-Sakson dünyasında yıllardanberi büyük bir rağbet kazandı; bunlar diplomat F. Rozen vasıtasiyle Almanyada da tanındı. Bu rubaîlerin bir çokları başka şairlerin divanlarında bulunduğu için Ömer Hayyam'a ait olmalarından uzun zaman şüphe edilmişti; onun dinî-tasavvufî eserleri bizce malum olduğu zamandanberi artık rubaîlerde temsil edilen dünya görüşünün ona ait olduğuna inanılmaz.

Bu devir İranlıları, dinin ve fennin yüksek meseleleriyle uğraştıkları sırada, bir arap, sanki bir aynanın mihrakında toplar gibi, içinde arap şiirinin bütün inceliklerini hülâsa ettiği bir eser yazdı. Arapların, islâmiyetten önceki eski devirlerde bedevî kabileler arasında cerayan eden küçük harplerin, muhtelif olduğu kadar dağınık menkıbevî hayallerle tasvir eden hikâyeci şiiri, sanatını, aynı şekilde, fütuhat devrinin büyük hadiselerinde ve islâmlıkta iktidar için yapılan harplerde de gösterdi. Bu bir anlık tasvirlerin İmparatorluk vakayinamelerinde devamlı bir hikâye şekli almaları için Iran kültür muhitinin tahriklerine lüzum hasıl olduğunu daha evvel görmüştük. Yağma ve harp hikâyelerinin yanı başında, daha Emevîler devrinde, sonraları çok gelişmiş olan bir hikâye edebiyatının esasını teşkil eden meşhur aşk çiftleri hakkında yazılmış bir hikâyeler silsilesi inkişaf etti. Fakat bu tarzdaki hikâyecilik, ağır başlı adamlara lâyık bir iş sayılmadığından ekseriya, halk hikâyecilerine terk edilmişti. Yalnız filologlar, bu san'attan, izaha değer mahiyette gördükleri şiirleri almak suretiyle bize misaller nakl etmişlerdir. Zengin Hint hikâye edebiyatına ait mevzular da, daha çok erkenden İranlılar vasıtasiyle islâm kültür muhitine sokuldular. Bununla beraber şimdi onuncu asır sonlarında yaşamış bir kitap meraklısının bıraktığı fihrist sayesinde, adı geçen neviden sayısız eserlerin ancak isimlerini öğrenebiliyoruz; bu mevzulardan ancak bir kısmı yazılış tarihi XIII. veya XIV. asrı geçmiyen bin bir gece masalları mecmuası vasıtasiyle bize kadar intikal edebilmiştir. Dokuzuncu asırda, edebî bir sanat eserinin iyi tertiplenmiş düzeni yanında, güzel kelimelerden hoşlanma, daha büyük bir yer tutuyordu; bunu bilhassa, 869 yılında Bağdad'da ölmüş bir hatıratçının el-cahiz'in eserleri gösterir; bu zat, ihtiyarlık çağında yazdığı «Kitap ül-Hayavan» ına kadar okuyucularını ilmî meselelere alâkalandırmak hususunda inkâr edilemiyecek olan gayretine rağmen, karışık bir teferruat yığının üstüne çıkamamıştır; o, sayısız münferid eserlerinde, muhtelif tip ve sınıftaki insan cemiyetlerinin karekterlerini, nükteli hikâyeciler vasıtasiyle tasvir etmeyi çok seviyordu. Nasıl İslâmdan önceki devrin şairi münferit bir beyte, o beytin kaside içindeki mevkiinden daha büyük bir kıymet atfediyordiyse, hikâyeci ve okuyucuları da bir cinasa, iyi tertiplenmiş bir hikâyenin heyeti umumiyesinden fazla bir ehemmiyet veriyorlardı. Çekici ve dokunaklı sözden zevk alma daha bedevilerde bile ikna edici söz söyleme sanatını yüksek bir inkişaf derecesine çıkarmıştı. Bu düzgün ve tesirli konuşma sanatı, orta-İran hikâye edebiyatında da inkişaf etmişti ki Araplar buna ibn Mukaffa vasıtasıyle vakıf oldular. Bu sanat Abbasîler devrinde, bilhassa küçük sülâleler devrinde yazılı siyasî hutbelerle olduğu gibi dinî hutbelerle de büyük bir rağbetle yayılıyordu. Bu sanat, bu resmî yerlerden büyük şehirlerdeki, daimî olarak memnun olmıyan devlet hizmetlerinde çalışan memur

çömezleri muhitinde inkişaf eden edebiyat bezirgânlarının ellerine düştü; buradan da gezginci hatiplerin irad ettikleri hutbeler derekesine indi ve seyyar filolog talebelerinin zengin hâmiler yanında kısa bir müddet devam edecek bir barınak bulmalarına yaramaya başladı. Bu dilencilerin hitabelerine, dinî muhittekilerin örneğine göre «makamat» adı veriliyordu. Küçük İran prensleri nezdinde cercilik eden Bedi üz-Zaman ül-Hemedanî, onuncu asrın ilk yarısından itibaren bu nev'i, bizzat göziyle gören bir şahide, gezici bir edebiyat müntesibinin başından geçenleri dramatik bir heyacan nev'inden secili bir nesirle kısa tablolar şeklinde hikâye ettirerek edebî bir mahiyet aldırıp yükseltmişti. El-Hemedanî aynı nev'i, tamamen başka bir mevzu içinde kullandığı halde, Harirî, aşağı yukarı bir asır sonra onun izinde yürüdüğü zaman kendini tamamen bu neviden tablolara hasretti. Selefi, bizzat kendi hayat tecrübesinden hareket edebildiği halde Harirî, kendi doğum yeri olan Basra yakınındaki Mahan'da sarayın haberler bürosunu idare etmek suretiyle refah içinde yaşıyan bir şehirli idi ve 1122 tarihinde orada öldü. Onun Suruş'lu Ebu Yezid'in başından geçenleri anlatan «makamat» ı büyük bir muvaffakiyet kazanmıştır. Harirî, yaratıcılık bakımından Bedi üz-Zaman ül-Hemadanî'ye erişemezse de, o zamandanberi bu nevi için karakteristik olarak kalan şekilce üstünlüğü bakımından onu geçti. Bu tarz, İbrancada İspanyol yahudisi Harizî tarafından, Süryancada Nizib metropolidi olup 1318 tarihinde vefat eden Ebediechou tarafından olmak üzere başka dillere ait edebiyatlarda da taklitçiler buldu; Rückert tarafından da «Verwandlungen des Abou Said von Serug» adlı eseriyle olmak üzere çok mükemmel bir şekilde tanzir edildi. El-Mütenebbi'nin şiirleriyle Harîrî'nin mekameleri, yeni zamanlara gelinceye kadar Araplarca bu nev'in en mükemmel ibdâları sayılır.

Selçuklular İmparatorluğu idaresinin, Nizam ül-Mülk zamanında bile çok eksikleri vardı. Bizzat Nizam ül-Mülk, ölümünden az evvel 1091 tarihinde farsça olarak ve sultanın arzusu üzerine telif ettiği fakat ancak yirmi iki yıl sonra meydana çıkan dikkate değer bir muhtıra ile bunu itiraf etmiştir. Yazar umumiyetle mevcut vaziyeti malûm farz ettiği için eserden, devletin iç teşkilâtı hakkında pek fazla bir şey öğrenemiyoruz. O sultana, şahsidostlarına mes'ul müşavirler olarak devlet işleri üzerine tesir icra etmelerine müsaade etmemesi için ikazda buluyor aynı zamanda, daha evvel babası Alparslanın red ettiği, raporlar hazırlamakla vazifeli eski posta müdürlüğü müessesesini yeniden kurmasını ve gizli ajanlar vasıtasiyle yürütülecek ikinci bir kontrol müessesesi ihdas etmesini tavsiye ediyor. Adalet işlerinin ifası işi memnuniyet verici bir vaziyette olmasa gerek. Nizam ül-Mülk aynı çekilde görülecek mahkeme işlerini de, saray tarafından tayin edilmiş bir memlûke emanet etmesini tavsiye ediyor; zira o, tabiatiyle böyle bir vazife-

den, gayet fazla ücretler almak suretiyle istifade etmeğe kalkacaktır diyor. Burada artık adalet işlerinin hükümdar tarafından tayin edilmiş olan memurlar vasıtasiyle yürütülmesi hususundaki eski Türk geleneğini, bozulmuş bir vaziyette görüyoruz. Şüphesiz o, meslekinde tecrübe sahibi olmuş hâkimleri de vazifelerini kötüye kullanma temayüllerinden azade kalmış göremiyor. Gene o haklı olarak, daha Abbasîler zamanında ekseriya vaki olmuş olan bir elde bir çok memuriyetin toplanmasına meydan verilmemesini söylüyor. Nizam ül-Mülk, ordu teşkilâtı hakkında ücretli askerler yanında iktalarda yetiştirilen askerlerin mevcûdiyetini de haber veriyor. Ayrıca tarihî bilgi ve fikirlerle pek meşgul olmamış olan yazar, bu teşkilâtı yeni bir şey sayarak yanılmıştır. Bir zaruret veya kötüye kullanma icabı da olsa bu teşkilât, Abbasilerde de vardı. Bu teşkilât görünüşe nazaran Gazneliler devletinde malûm değildi; fakat batı Türklerinde, bilhassa Osmanlılarda daha sonra siyasî teşkilâtın temelini teşkil edecektir. Nizam ül-Mülk, mukataa arazisinin hudutlarının sarih olarak tayin ve tesbit edilmesini ve bunların daima ancak muayyen bir müddet için verilmesini tavsiye ediyor. Nizam ül-Mülk muhtırasına, ölümünden az evvel sultanı, İsmailîlerin, İmparatorluğunu tehdit eden tehlikelerden haberdar etmek için bir fasıl daha ilâve etti.

Melikşah devletinin hudutlarını da genişletti. 1089-1090 tarihleri arasında Semerkand ve Kâşgar'ı itaat altına aldı. Suriye , daha evvel Fatımîlerin elinden koparılıp alınmış, Kudüs ve Şamda tâbi-prenlikler ortaya çıkmıştı. Kutulmuş'un oğlu olan yeğeni Süleyman, tafsilâtını biraz aşağıda göreceğimiz küçük Asya fütuhatına girişti.

Haşişiler teşkilâtı

Melikşah'ın saltanatı sırasında, Arap İmparatorluğu için, bütün batı Asya'yı uzun müddet dehşet içinde bırakan dahilî bir düşman ortaya çıktı. Nizam ül-Mülk'ün, muhtırasında sultanı, şii tarikatlarının entrikalarına karşı ikazda bulunması sebepsiz değildi. Başlangıçta, daha yeni islâmiyete girmiş olanların, daha sonra, Arap milletinden olanların üstünlüklerine karşı mücadele etmelerinin bir sembolü olup sırf bir hanedan meselesiyle ortaya çıkmış olan şia, tamamiyle şahsî menfaatlerini gözetme ve devlete düşman olmadan ibaret olan gayelerine ulaşmak için vicdansızca hareket eden şöhret düşkünlerine bir perde vazifesi görüyordu. Hükümdarların adaletsizliklerini cezalandıracak bir mehdi vaadiyle memleket içinde dolaşan ve halkı kendilerine celb etmeğe çalışan şii dâileri arasında, Melikşah'ın saltanatı sırasında Hasan b. Sabbah adında biri ortaya çıktı. Efsane bunun Nizam ül-Mülk ile ve büyük riyaziyeci Ömer Hayyam ile gençlik arkadaş-

ğından bahsediyor. Hasan Sabbah Mısırda Fatimîlerin akidelerini kabul etti, sonra, halife el-Mustansır'ın oğlu olup tahta çıkmamış olan Nizar'ın taraftarlığını benimsedi. Bundan dolayı taraftarlarına Nizarîler de denir. 1090 tarihinde Iranda Nizar'ın dâisi sıfatiyle ortaya çıkmıştır. Kendisi henüz adetçe az olan bir taraftarlar zümresiyle Kazvin şehrinin altmış fersah kuzeyinde, Ruzabar mıntıkasında bulunan ve kartal yuvası manasına gelen Alamut adındaki dağ kalesi önünde ordugâh kurdu. [66] Hasan Sabbah burada Melikşah'ın bu eyalette kumandanı olan bir subayı Fatımî halifesi el-Mustansır'a biat etmeğe dâvet etti. Bu subay onun bu isteğini red edince Hasan Sabbah kaleyi zaptetti ve bu andan itibaren burayı kendine merkez yaptı. O, teşkilâtını, Fatımîlerin propaganda teşkilâtını örnek alarak-muhtelif dereceler halinde kurdu. Saliklerin en mahrem esrara vakıf tabakası bütün ahlâk ve din hudutlarını aşan bir sefahat hayatını mubah gördükleri halde, bunların aletleri olan aşağı tabakadan salikler çok sıkı bir taassupla yetiştiriliyorlardı. Şeyh tarafından işaret edilen hakikî dinin düşmanlarını katletmek, ifası onlara cennet zevklerini temin edecek, dindarca ve Allahın hoşuna gidecek bir iş olarak gösteriliyordu. Bu kaatilllere, kendini fedâ eden manasına gelen «fedaî» yahut kendir nebatının uyuşturucu maddesiyle sarhoş olmuş manasına gelen «haşişî» deniliyordu ki fransızca «assasin» kelimesi bundan gelmektedir. Mutasavvifler çevrelerinde tenbih edici şeylerin kullanılması yaygın bir halde idi; XVI. asırda kahve güney Arabistanda bu neviden bir şeydi. 200 sene sonra 1271 de veya 1272 tarihinde Venedikli seyyah Markopolo, Alamut mıntakasından geçerken, afyonla sarhoş edilmiş fedaîlerin, öte dünyada beklenen zevkleri şimdiden tattırmak suretiyle reislerinin emirlerini iyi göstermek için, Alamut bahçelerinin cismanî hurilerle cennet gibi bezenmiş bir köşesine götürüldüklerini haber veren ifadeleri bu sebeple masala benziyebilir. Bu Haşişîler cemiyeti Alamut'tan kısa bir zaman zarfında İran ve Suriye'nin diğer müstahkem kalelerini ele geçirmeğe muvaffak oldular. Selçuklular Devletinin bu hareketi bastırma teşebbüsü neticesiz kaldı ve 1092 yılında Nizam ül-Mülk'ün katl edilmesiyle bu teşebbüse cevap verildi. Onun için artık büyüdüğü zaman kendisine vezirinin mutlak kudreti ağır gelmiş olan sultanın bu cinayetten haberdar edilmiş olması, tamamiyle ihtimal dışında değildir. Fakat iki sene sonra kendisi de onun arkasından öldü.

Bizzat Melikşah tarafından taht için halef tayin edilmiş olan Berkiyaruk, dört yaşındaki öveği kardeşi Mahmud'un annesine ve Şam'da valilik eden Tutuş'a karşı haklarını mücadele ile elde etmeğe mecburdu. Mahmud'u tanımaya hazırlanmış olan halife el-Muktedi, bu hareketini,

66) W. İvanow in Geogr. Journal, 1931, LXXXVI, 38 - 45, ve İslamic culture. XII, 1938, 383 - 392.

Berkiyaruk'un 1094 yılındaki kat'i zaferinden sonra ölümüyle ödedi. Tutuş'a karşı yaptığı mücadelede, Tutuş'un Mezopotamyayı zabt ederek Bağdad'da halife el-Mustazhir'i, hutbede adını okutmaya zorladıktan sonra İranda Rey şehrinde yapılan bir muharebede maktul düşmesine kadar daha bir sene devam etti. Fakat aileden diğer şahıslar Berkiyaruk'a karşı ayaklandılar. Berkiyarukun bir amcası olan Arslan Argun, Horasanda istiklâlini ilân etti; fakat bu, 1096 senesinde kölelerinden biri tarafından katledildi ve bu suretle elindeki yerler büyük imparatorluğun mülkiyetine geçti. Berkiyaruk 1099 yılında bu defa da, Azerbeycan'ı idare etmekte olan kardeşi Muhammedin isyan hareketiyle karşılaştı. Muhammed, Berkiyaruk'un Horasan valisi tayin ettiği henüz yirmi yaşlarında bile bulunmıyan üçüncü kardeşi Sencer ile ittifak ederek iki başarılı muharebeden sonra Berkiyaruk'u kovalayıp Damgan dağlarına kaçırdı. Talihin kâh birine kâh diğerine yaver olmasından sonra 1103 tarihinde barış aktedildi. ve barış hükümlerine göre Berkiyaruk, Muhammed'i, Azerbeycan, Ermenistan, Mezopotamya ve Irakın müstakil hükümdarı olarak, kardeşi Sencer'i de Muhammede tabi Horasan valisi tanımak mecburiyetinde kaldı. Barkiyaruk'un, bir sene sonra küçük bir erkek evlad bırakarak ölmesi üzerine Muhammed tek başına iktidarı ele geçirdi.

Muhammedin hükümdarlığı zamanında (1105-1118) doğu, yeniden nisbî bir sükûna kavuştu. Bu hükümdar, dağlarda daima isyan çıkarmaktan geri durmıyan küçük çapulcu devletleri itaat altına almıya çalıştı. Eski Babilonya civarındaki Hille'den itibaren iki nehir arasında bulunan bedevî kabileler üzerine haksız olarak hâkimiyet tesis etmeye çalışan Benu Mezyed sülâlesinden olan Arap prensi Ebu Sadaka'yı 1108 senesinde mağlup etti. Buna rağmen o şüphesiz imparatorluğunun en çetin bir kangreni olan Haşişîler teşkilâtını ortadan kaldıramadı. Gerçi onların muhtelif mıntıkalardaki bazı müstahkem şatolarını yıktırdı ve orduları 1118 yılında bizzat Alamut kalesini kuşattılar. Fakat kalenin teslim olmasından önce Muhammedin kendisi, 18 Nisanda 37 yaşında bulunduğu bir sırada, ihtimal Haşişîler taraftarlarından birinin verdiği zehirden öldü. Bu haber üzerine, kime itaat edeceklerini bilmiyen orduları, derhal muhasarayı kaldırdılar.

Hasan Sabbah'ın 1124 tarihinde ölümünden sonra taraftarları Suriye'ye ayak bastılar ve orada bir çok defalar Haçlılara karşı muharebelere giriştiler. 1140 yılında, Cebel-i Nuseyriye'nin doğu yamaçlarında bulunan Mezyed kalesini ele geçirdiler. Burada kendisine, Şeyh ül-Cebel namı altında tekrar raslıyacağımız ve Suriyedeki siyasî mücadelelerde mühim bir rol oynıyacak olan, Alamut'taki Şeyh-i Ekber'e tabi Suriye şeyhi oturuyordu.

Selçuklular İmparatorluğu çabucak mütemmim unsurlarına ayrıldı.

Sülâlenin muhtelif prensleri iktidarlarını, vasileri olan atabeyler lehine tamamaen kaybettiler ki, bu atabeylerden bazıları, bazı küçük bölgelerde, faal idareleri sayesinde hiç olmazsa bir müddet için yaşıyabilen devletler kurdular.

4. BAHİS

İSPANYA VE KUZEY AFRİKADA İSLÂMİYET

Dokuzuncu asırda İspanya Emirleri

İslâmlığın kudreti, İspanya da uzun zamandanberi en yüksek noktasını aşmış gerilemeğe başlamıştı. Son doğu Emevîler devleti zamanında hıristiyanlara karşı yapılan muvaffakiyetli muharebeler burada da, Kays ve Kelp kabileleri ve berberîler gruplarına ayrılmış olan Araplar arasında zuhur eden iç geçimsizlikler sebebiyle duraklamıştı. Emevîlerin Suriyedeki hâkimiyetleri çökmeğe yüz tutunca, himayeleri altında bulunan ücretli askerlerden müteşekkil 500 kişi kadar bir kuvvet, Bele b. Bişr'in idaresi altında İspanyanın güneyine göçtüler ve Elvira ile Jean askerî bölgesine yerleştiler. Emeviler sülâlesi halifelerinin onuncusu olan Hişam'ın torunu «Kureyş'in şâhini Abdurrahman, Abbasîlerin ellerinden kurtularak Kuzey Afrika'ya gelmiş ve Tahert'teki Rüstemîlerin sarayında bir sığınak bulmuştu. Orada suyuna yaraşır bir mevki elde edecek bir fırsat çıkmadığı için gözlerini , İmparatorluk merkeziyle bir bağlılığı olmıyan ve tamamiyle Kaysîlerin reisi es-Sümeyl el-Kilâbî'ye istinad eden Yusuf b. Abdurrahman el-Fihrî'nin vali bulunduğu İspanyaya çevirdi. Sülâlesine sadık kalanlarla anlaşarak 755 yılı Eylül ayında, İspanyadaki Almanacar'da karaya ayak bastı ve derhal valinin üzerine yürüdü. 15 Mayıs 756 tarihinde hükûmet merkezi Kurtuba'ya girebildi ve burada emîr olarak tanındı. Abdurrahman bu suretle dağınık bir vaziyette bulunan islâm kuvvetlerini birleştirmağe ve hıristiyanlara karşı yaptığı harplerle nüfuz sahasını genişletmeye muvaffak oldu. Kendisinin 32 yıl süren saltanat devri(756-789) âsîlere karşı yaptığı ardı arası kesilmiyen mücadelelerle doludur. Emîr Abdurrahman'ın Kurtubadan sürüp çıkardığı vali Yusuf el-Fihrî, bu şehri tekrar ele geçirmek için çalıştı isede 759 yılında Tuleytula civarında maktul düştü; Güney arapları ve Berberîler Abdurrahmana karşı bir çok defalar ayaklandılar. Bu mücadelelere, bir defasında, Frank İmparatorluğunun kurucusu olan Şarlman da iştirak etti. 777 tarihinde saksonyalılara karşı kazandığı bir muzafferiyetten sonra Paderborn'da topladığı bir harp meclisinin müzakereleri sırasında,

Süleyman ül-Arabî adında Yemenli bir şeyh, emîr Yusufun bir kaç akrabasiyle birlikte Şarlman'ın huzuruna girip, Emevilere karşı yardımını rica etti, Şarlman, islâmiyetin ikbalperest kudreti ile iyi münasebetler kurmayı tedbirli bir iş telâkki ettiği ve Emevî halifesi, kendisine meşrû iktidarın bir zorbası gibi gösterildiği için, İspanyadan gelen bu murahhaslara, yardım edeceğini vaad etti. Şarlman'ın sevk edeceği orduya, Barselon valisi hemen katılacak, Yusufun akrabaları da kendi kabileleri olan Fihrliler ile birlikte İspanyanın güney doğusunda Emevîlere karşı ayaklanacaklardı; fakat bu isyan vaktinden evvel patlak verdi ve Yemenliler tarafından bastırıldı. 778 tarihinde Franklar Saragossa [67] önünde göründükleri zaman şehir halkı orada oturmakta olan Arabîye itaat etmeği red ettiler ve hıristiyanlara kapılarını kapadılar Şarlman muhasara sırasında, saksonyalıların kendinin hareketinden sonra bir isyan çıkardıkları haberini aldı; bu sebeple İspanya teşebbüsünü hemen kesmek zorunda kaldı ve Pirenelerden geri çekilirken ardcı kuvvetlerine kumanda eden kont Roland de Bretagne, Roncevaux vadisinde Basklar tarafından efsaneleşmiş bir mağlubiyete uğratıldı. Abdurrahman, Frankların geri dönüşlerinden sonra sür'atle kuzeye doğru ilerledi. Kısa bir müddet için olmak üzere 780 yılında Saragossa'yı Kurtuba devletine ilhak etti ve Baskları itaat altına aldı. Abdurrahman 788 senesinde öldüğü zaman, oğlu Hişam'a, kuvvetli bir orduya dayanan iyi kurulmuş bir devlet bıraktı. Bu devleti uzun müddet ayakta tutabilmek için şüphesiz onun kudretini muhafaza edebilmek üzere kendi gibi, her şeyi ortaya koymıya hazır ve hiç bir vasıta ve çareden çekinmiyen hükümdarlara ihtiyaç vardı. Onun hiç bir şeyden yılmıyan azmi, memleketin her tarafına yayılmış bulunan muhalefet tohumlarını tamamiyle kökünden kazıyamamışsa da, onları baskı altında tutmağa pek alâ kâfi gelmişti. Arap asılzadeleri ister istemez onun demir pençesine boyun eğmişlerdi; burada batıda da daha o zamanlar, islâmiyete yeni girenlerin, islâm senyörlerinin mütamadiyen kendilerinden isteklerde bulunmaları karşısında mukavemetleri hissediliyordu.

Yarım adanın henüz itaat altına alınmamış hıristiyan devletlerine karşı, Abdurrahman'ın halefleri neticeye, kendisi gibi kolay kolay ulaşamamışlardır. İkinci Alfons'un tahta çıkışı Avusturya mıntıkasına yeni bir ruh getirmişti. Alfons, Basklarla ve Akitanya Franklarıyla ittifak ederek 801 tarihinde, Endülüs Emevîleri devletinin üçüncü hükümdarı olan birinci Hakem'den, Barselon'u geri almağa ve hatta güneye yaptığı bir akında Lizbon topraklarını elde etmeğe muvaffak oldu. Yedi sene saltanat sürdük-

67) [R. Basset, Les documents arabes sur L'expédition de Charlemagne en Espagne (Revue hist., LXXXIV, 1904, p. 286 - 295). - Berraje Dehigo, Les traditions musulmanes sur L' expédition de Charlemegne (Mélanges d'hist, du. M. A. offerts à Ferdinand Lot, Paris, 1925, p. 169 - 179)].

ten sonra vefat eden babasının yerine 796 yılında halef olan Hakem, devletinin hudutları içinde de, dedesi gibi enerji ile muhafaza etmeği bildiği hâkimiyeti için, yılmadan mücadele etmişti. Kendi zamanına kadar Suriyede olduğu gibi İspanyada da Evzaî sünnî mezhebî hüküm sürmekte olduğu halde şimdi, belkide babası zamanında, bunun yerini, bütün Kuzey Afrika'da kabul edilmiş olan Malikî mezhebi aldı. Bu mezhep mümessilleri fıkıhçılar her zaman şeriata karşı sadakatlariyle ve hükûmete karşı duydukları mutaassıp bir sevgi ile temayüz ederler. Bu sebeple Emîr'in, Suriyedeki cedlerinin zihniyetine uygun olarak şeriata muhalif hareket ve âdatlerinden müteessir oldular ve gayri memnun asil sınıfı, aynı zamanda islâmiyete yeni girenleri onun aleyhine kışkırttılar. O, 805 ve 806 yıllarında olmak üzere iki defa, kendi hükûmet merkezi olan Kurtubada çıkan isyanları bastırdı. Tuleytula'da İslâmiyete yeni girenler, müstakil bir şehir idaresi kurmak için hıristiyan dininde kalmış olan hemşerileriyle birleşerek Emîr'e meydan okudular. Ancak oraya vali olarak yolladığı ve kendisine körükörüne bağlı bir dönme olan Amrus b. Yusuf, bunların elebaşılarını bir pusuya düşürüp yeni yaptırdığı sarayın avlusundaki bir hendeğin kenarında birincisinden sonuncusuna kadar hepsini katlettirdikten sonra şehri itaat altına almağa muvaffak oldu. Abbasîler gibi Abdurrahman da, başka dil konuştukları için «dilsizler» diya adlandırılan yabancı ücretli askerlerden müteşekkil bir muhafız alayı vasıtasiyle kendini tab'asının kininden koruyabildi. Saltanatının sonuna doğru bu kin bir defa daha alevlendi. Mutaassıp Fakihlar tarafından kışkırtılmış olan Vadiülkebir'in (Guadalquivir) sol sahili üzerinde, Kurtuba'nın güneyindeki kenar mahallesinin halkı 817 tarihinde emîr'in sarayına hücuma teşebbüs ettiler. Emîrin muhafızları âsileri bozguna uğrattıktan sonra, kenar mahalleyi temelinden yıktırdı ve 60.000 kadar olan ahalisini sürgün ettirdi. Bunların üçte biri Fas şehrine yerleşti ki bu ahalinin burada oturdukları mahalleye sonradan «İspanyalılar bölgesi (La rive des Espagnols)» adı verildi; diğer kısmı Mısır'a gittiler ve ilk defa İskenderiye'ye ayak bastılar, bunlar burada başka maceraperestlerle birleşerek şehri, Abbasî valilerine karşı on yıl ellerinde tuttular; bozulmalarından sonra Girid adasına nakledildiler.

Hakemin iktidarsız halefi ikinci Abdurrahman (822-852) zamanında, Tuleytula hemen hemen müstakil bir hale geldi. Kurtuba'da da, müslümanların müsamahalı idarelerine şimdiye kadar katlanmış olan ve hatta islâmiyetin üstün manevî kültürünün kuvvetli tesirine kendilerini bırakan hıristiyanlar, hükûmetin başına yeni güçlükler çıkardılar, Şimdi de papas Eulege gibi mutaassıp gayretkeşler onların dinî cesaretlerini o kadar kamçıladılar ki bir çok hıristiyanlar Peygambere küfür etmek suretiyle şehidlik tacını elde etmeğe çalıştılar. Emîr'in buyruğu ile başpiskopos Rekkafred tarafından

toplanan ruhanî meclis, bu menfur ve ölümü hiçe sayma gayretini, beyhude yere takbih etti; aşağı derecedeki ruhanî sınıfın tesiri hükûmete, daha az yeni müşkülâta sebep olmadı. Aciz emîr, bunların karşılarına babasının malik olduğu enerjinin aynısiyle çıkamadı. Onun sarayında Malik b. Enes'in şahsi talebesi Yahya adındaki bir fakih, şüphesiz büyük bir rol oynuyordu; bununla beraber Yahya'nın en büyük kaygısı İspanyada üstadının akidesinin kat'î otoritesini tesis etmekti. Bundan daha üstün olarak Emîr, kendi idaresini, gözde karısı Tarub'a ve bu kadının tuttuğu İspanyalı hadım Nasr'a terk etmişti. Tarub ve hadım Nasr, Emîr üzerindeki nüfuzlarını, İshak el-Mavsılî'nin talebesi olup üstadının kıskançlığından kurtulmak için İspanya'ya yeni bir faaliyet sahası aramağa gelen musikişinas Ziryap ile paylaşıyorlardı. Ziryap daha ispanyaya geldiği zaman o kadar meşhurdu ki, Emîr 822 yılında onu getirtmeğe Kurtuba'ya şahsan gitti. Ziryab saraya az zamanda , yalnız musiki sahasında yeni bir ruh getirmekle kalmadı, belki Bağdad'daki rakibiyle lüks ve zevk bakımlarından boy ölçüşebilmesi için Emîr'in şan ve şeref hırsını son derece tahrik etti. Emir'i, Merida ve Tuleytula'yı silâh kuvvetiyle tekrar itaatı altına almaya zorlıyan dahilî güçlükler, 844 yılında Normanların İspanyayı istilâ ederek İşbiliyye'yi işgal etmeleriyle daha da arttı. Emîr, bir mütareke uzlaşması için saray şairi Yahya b. el-Gazal'i, Danimarka adalarından birinde oturmakta olan Normanlar reisinin yanına gönderdi; İspanyaya kuzey memleketleri hakkında ilk bilgiler bu zat vasıtasıyle gelmiştir.

Abdurrahman'ın tamamiyle mutaassıp fakîhler zihniyetine göre yetiştirilmiş olan halefi birinci Muhammed, uzun süren saltanatı sırasında (852-886) Araplarla iyi geçinmeye niyetli olan hıristiyanlara bile, mutaasıp dindaşlarının hatalarının cezasını çektirmek suretiyle her iki sınıf halk arasındaki ayrılıkları körükledi. Tuleytula'nın bilhassa tazyik edilmiş hiristiyanları ümitlerini kıral birinci Ordonyo'ya bağladılar. Bu kıralın kumandanı olan Bierza kontu, müslüman bölgesini istilâ etti ve Emir'in ordularını Vadi Salit (Guadaccletc) de mağlup etti. Her ne kadar bu mağlubiyet Tuleytulalıların üç ağır bozgunluklarıyla tamir edildiyse de Muhammed, şehri uzun müddet muhasara etmeğe karar vermek istemediğinden bu hal, şehir halkına istiklâllerini daha 80 sene devam ettirme imkânını kazandırdı. Tuleytula'nın verdiği bu misal, Kurtuba'daki hıristiyanlar üzerinde de cesaret verici bir tesir hasıl etti. Şehid dalgaları Euloge'un ve Leocritia'nın ölümleriyle 859 yılında burada sona erdi; fakat bu iman şahitlerinin hareket tarzlarının ortaya koyduğu misal, bütün memlekette tesirini göstermekten geri kalmadı. Muhammed 24 yıl sonra büyük Alfons'tan bir mütareke istediği zaman ona, bu arada azizler arasına dahil edilmiş olan Euloge'un kemiklerini teslim etmeğe mecbur oldu. Muhammed baba-

sının müsrifliği yüzünden harap olmuş olan devlet maliyesini islâh etmeğe çalıştığı için tasarrufta o kadar ileri gitti ki, orduya karşı ihtimam göstermeği bile ihmal etti. Bu sebeple, Navarlılarla ve Astoryalılarla yaptığı muharebelerde sık sık sıkışık durumlara düştü. Aragon'da dönme Musa ve oğulları istiklâllerini ilân ettiler. Badacoz'da 875 tarihinde Ibn Mervan adındaki başka bir dönme Avusturya kıralı üçüncü Alfons ile ittifak ederek Emîr'e karşı ayaklandı. Burada kuzeyde yabancı Arap hâkimiyetine karşı İspanyol millî şuurunun tepkisi hıristiyanlık islâmlık arasındaki din ayrılığını o derecede gölgede bıraktı ki İbn Mervan kendi teb'ası için bu iki dinin esaslarının birleşmesinden husule gelmiş yeni bir inanç vücuda getirmeği düşünebildi. Kuzey İspanyolların bu muvaffakiyetleri, güneyin , o zamana kadar sükûnetini muhafaza etmiş halkı üzerinde de kışkırtıcı bir tesir husule getirdi. 884 yılında burada Ronda ve Malaga arasındaki Serania dağlarında dönme Ömer b. Hafsun Emevîler hâkimiyetine karşı baş kaldırma ve kendi müstahkem kalesi Bobastro'da daha evvel veliaht iken ona karşı harp etmiş olan Muhammedin halefi Münzir'e karşı senelerce dayandı. Münzir iki sene süren bir saltanattan sonra, âsîlerle hemen bir sulh aktetmekten gecikmiyen kardeşi Abdullah (888-912) tarafından zehirletildi.

Abdullahı sulha mecbur eden şey, kendisinin enerjiden mahrum olması değil, memleketin her tarafındaki durumun kararsız bulunması idi. Arap aslından olan büyük arazi sahipleri uzun zamandan beri, kendi aralarında çıkan ihtilafları halletmek için Emir gibi gene kendileri tarafından silâhlandırılan büyük esir sürüleri bulunduruyorlardı. Bu arazi sahiplerinden bilhassa ikisinden biri olan Kureyb b. Haldun, Emîr Abdullahın tahta çıkışından az sonra böyle kıtalarla bütün Alyarafe mıntakasını zabt etti. Fakat dönmeler civardaki dağlarda oturan Berberîlerle ittifak ederek İşbilye Emîrine itaat etmiyeceklerini bildirince, Arapların reisi Arap hâkimiyetinin üstünlüğünü korumak için onunla birleşti ve ikisi birlikte İşbilye halkını, büyük bir bozguna uğratmak suretiyle cezalandırdılar. Hemen sekiz yıl sonra o, Kureyb'den ayrılan ve İbn Hafsun ile ittifak eden İbrahim b. Haccac adındaki diğer bir arap reisinden ayrıldı. Başka yerlerde de derebeyleri Emîre karşı itaatsizlik ettiklerinden, kendisini mağlup ettiği halde bu da onun İşbilye üzerindeki nüfuzunu tanımak zorunda kaldı. Nihayet Kurtuba hıristiyanları da kont Servando idaresinde İbn Hafsun ile münasebete giriştiler Şimdi Abdullah kat'i bir darbe vurmak için ayaklandı. 891 yılında âsîye, Kurtuba'nın güneyinde bulunan ona ait Polei kalesinde hücum etti ve onu Bobastro'ya kaçmağa mecbur etti. Burada, İbn Hafsun tekrar hıristiyan dinine dönmek suretiyle çoğu tam bir vicdanî kanaatle islâm dinini kabul etmiş olan tab'asına yabancılaşmakla ve dindaşları da kendisine hiç bir yardımda bulunmadıkları için vaziyetini daha fenalaştırdı. Abdullah pek

çok olan düşmanlarını hiç ara vermeden rahatsız etmeğe çalıştı ve bir çok muvaffakiyetsizliklere rağmen nihayet devletin itibarını sağlamlaştırmağa muvaffak oldu.

Üçüncü Abdurrahman'ın halifeliği

Abdullah 912 yılı Ekim ayında ölünce yerine torunu üçüncü Abdurrahman geçti ki bu babası kendisini uzaklaştırmış olan Muhammed'in oğlu idi. Abdurrahman Endülüs Emevîleri sülâlesinin en büyük hükümdarı oldu; Kendisinin elli yıla yakın bir müddet devam eden saltanatı zamanında (912-961) evvelâ, dedesi tarafından çok büyük güçlükler arasında başlatılmış olan sulh ve sükûnu devam ettirmeğe, sonra, devletin nüfuz ve itibarını dışarıda yeni bir temel üzerine tesis etmeğe muvaffak oldu. Kısa bir zaman zarfında enerji ve yumuşaklıkla Jaén ve Elvira eyaletlerindeki Arap asılzade reislerini itaat altına alabildi. İbn Hafsun'un. istiklâlini Serani'a dağı üstündeki kartal yuvasına benziyen ikametgâhında, 917 yılında ölümüne kadar muhafaza ettiği bir hakikattir. Fakat daha ertesi sene onun Süleyman adındaki bir oğlu mücadeleyi terk etmeğe mecbur oldu; bunun kardeşi Ca'fer , tekrar islâm dinine girmek suretiyle kendini kurtarmaya çalıştı; bu yüzden de hıristiyanlık taraftarları vasıtasiyle katl edildi. Bunun son oğlu Hafs 928 senesine kadar kendi müstahkem kalesi Bobastro'da tutundu fakat sonunda o da teslim olmak mecburiyetinde kaldı. Diğer müstahkem şatoların ekserisi evvelce teslim olup dümdüz edilmişler, ileri gelenleri de Kurtuba'ya götürülmüşlerdi. 930 yılında yalnız Tuleytula hâlâ müstakil kalmıştı. 80 yıl hürriyet zevkini tatmış olan bu şehir cumhuriyeti, iki aylık bir muhasaradan sonra Emîre itaate mecbur edildi. Halife Abdurrahman bundan başka, islâmları güneyde Merida'ya kadar, kuzey doğuda müttefiki Navar kıralı Sancho ile birlikte Tuleda ve Valtira'ya kadar kovalamış olan Léon Kıralı ikinci Ordonyo'nun ileri hareketini 920 den 924 yılına kadar hudutlarının öte yakasına püskürttü.

Abdurrahman, içeride atalarının ülkesini böylece yeniden eski haline getirirken aynı zamanda, o sırada nüfuzlarını kuzey Afrikanın batısına yaymıya çalışan Fatımîler siyasetini de dikkatle gözetliyordu. Onların emellerine manî olmak için 929 yılında onlar gibi, atalarının kullandıkları yalnız Emir ünvanı yerine «halife ve emîr ül-mü'minin» ünvanını kabul etti; doğuda bir âdet haline gelmiş olan merasime uygun olarak da kendi adına «Nasır Lidinillah» şeref ünvanını ilâve etti. Aynı zamanda , Fatımîlerin muhtemel bir hücumlarını önlemek için bir donanma teşkil etti. Cebelüttarık bağazının ağzında Fas'ta bulunan Septeyi 931 yılında işgal etmek suretiyle, hücum hususunda onlardan önce davrandı. Kendilerini Fatı-

mîler tarafından tehdit edilmiş gören Fas havalisinin küçük beyleri Abdurrahman'ın himayesini temin etmeğe çalıştılar; o da böylelikle kuzey Afrikadaki nüfuzunu, 908 yılında Fatımîler tarafında itaat altına alınmış olan Tahert'e kadar genişletebildi.

Tıpkı Abbasîler gibi Abdurrahman da nüfuz ve iktidarını, satın alınmış kölelerden müteşekkil ücretli askerler vasıtasiyle muhafaza etmeğe çalıştı. Doğuda Türklerin oynadıkları rolün aynısını burada, Avrupanın her tarafına ait harp esirlerine verilen müşterek bir isim olan Sakalibe yahut «İslâvlar» oynuyorlardı. O zamanlar batı Avrupada, bilhassa yahudilerin ellerinde bulunan esir ticareti çok canlı bir gelişme gösteriyordu. Bu ticaretin kurbanlarını, başlıca, Almanyanın doğu hudut bölgelerinde cerayan eden harplerde ele geçirilen ve satılmak üzere Fransa üzerinden İspanyaya götürülen esirler teşkil ediyordu. Bağdad'daki örneğine göre harem hizmetlerinde kullanılan o zaman İspanyada çok aranan hadımların tedarik edildikleri başlıca merkez Verdün idi. Korsanlar tarafından Kara Deniz sahillerinden tedarik edilmiş olan diğer esirler Bizanstan geliyordu; bununla beraber bizzat İspanyol korsanları da Fransa ve İtalya sahillerine akınlar yapmak suretiyle esir tedarik ediyorlardı. Bağdad'daki Türkler gibi İspanyadaki Sakalibe de, efendilerinin iltifat ve teveccühleriyle sık sık zenginlik ve itibara nail oluyorlardı. Abdurrahman bunların sadakatlerine, cedleri için çoğu vakit o kadar tehlikeli olmuş olan Arap aristokrat sınıfının sadakatinden daha fazla güvenilebileceğini zan ediyordu. Bu sebeple ekseriya bu ücretli yabancı askerler arasından, bütün bir ordunun başına subaylar tayin ediyordu. Böylece 939 yılında halifenin, Léon kıralı ikinci Ramiro'ya ve onun navarlı müttefiklerine karşı yolladığı orduya islâv Nacda kumanda etti. Fakat bu durum Arapları o kadar kızdırdı ki, Simancas muharebesinde çekingen bir vaziyet almak suretiyle Abdurrahman'a hayatının en ağır mağlubiyetini husule getirdiler. Abdurrahman hayatının sonuna doğru, hiristiyan hasımlarına da galip geldi. İkinci Ramiro, Kastilya kontu ile mücadeleye girişmişti; kendisi öldükten sonra oğulları üçüncü Ordonyo ve Sancho, tac için kavgaya tutuştular. Sancho Kastilyalılar tarafından desteklendiği için Ordonyo Abdurrahman ile sulh aktetti ve kendisine haraç ödemeği taahhüt etti. Ordonyo'ya 955 yılında halef olan Sancho bu muahadeyi bozdu. Fakat yeğeni tarafından kırallık topraklarından koğuldu ve yaşlı Navar kıraliçesi Tota'nın yanına sığınmıya mecbur edildi. Kıraliçe Tota, sığıntısı Sansho ile birlikte, yardımını rica etmek üzere halife Abdurrahman'ın yanına geldi. Bu yardım istediği hudutlardaki bir sürü şatoların terk edilmesi mukabilinde kabul edildi, islâm orduları Sancho'yu kırallığındaki tahtına oturttular.

Abdurrahman'ın artık iç deprenmelerle karıştırılmıyan uzun saltanatı sı-

rasında Endülüs medeniyeti, bütün orta zamanlar Avrupasının takdirini celbeden yüksek bir dereceye ulaşmıştı. Ziraat bahçecilikle, ticaret de sanayi ile rekabet ediyordu. Araplar İspanyaya, hububat ekimi yanında, bu gün Valensiya eyaletindeki Elche hurmalığında son kalıntılarını gördüğümüz hurma ağacı ziraatini de soktular. Sanayide bilhassa madenî eşya ve deriden mamul şeyler yapılıyordu. Kurtuba derisi adında, dünya pazarlarında bu gün bile hâlâ Endülüs'ün hükûmet merkezinin hatırası canlı olarak yaşamaktadır. Vergilerin ve gümrüklerin geliri üçüncü Abdurrahman zamanında yıllık olarak 6.245.000 dinara yükseliyordu ki bunun üçte biri devletin carî masraflarını kapatmış olacak; diğer üçte birini halife kendi hazinesi için ayırıyor ve geri kalanını da, kendisini islâmın en meşhur imarcı hükümdarları sırasına koyan binalara harcıyordu.

Doğuda olduğu gibi burada da hükümdarın başlıca düşüncesi, camileri ibadet mahalline lâyık bir hale getirmekti. Kurtuba'nın ilk fatihleri, San-Vincenzo hıristiyan katedralinin yarısını kendi dinî ibadetlerine tahsis etmekle yetinmişlerdi. İspanyadaki Emevî sülâlesinin kurucusu onu yıktırarak yerine, 785-786 tarihlerinde ilk Kurtuba camiini yaptırdı. Binanın temelleri bir senede tamamlandı; binanın ikmalinde o kadar acele ettiler ki şüphesiz çoğu harabe halinde bulunan diğer kiliselerden, başlıklarının gövdelerine uyup uymadığına pek ehemmiyet verilmeden sütunlar alınması mecburiyeti hisedildi. İslâmlar Vizigot mimarî eserlerinin, tuğlalarla münavebeli bir şekilde konmuş beyaz ve kırmızı kenar taşları ile sütunları bir birine bağlıyan ve bu sütunları, ikinci katta bulunan ve ilk zamanlarda yapılmış nakış ve oymalarla süslenmiş olan çatıya kadar yükselten at nalı şeklinde kemer tarzını almışlardı. Daha sonra gelen bütün emîrler bu camiin ikmâl edilmesine çalıştılar. Birinci Hişam minareyi yaptırdı, ikinci Abdurrahman her biri yedi kemerli olan on bir giriş kısmını (nef) uzattı ve ikinci bir mihrap ilâve etti, birinci Muhammed maksureyi bir korkulukla ayırtıp hükümdara mahsus bir yer yaptırdı; hususiyle kendi canının emniyetini gözetmek mecburiyetinde bulunan Abdullah, Emevîler zamanında Irakta emir sarayı ile camiin, mimarî tarza göre bir kül teşkil etmesi gibi, batı taraftan camie bitişik olan saray ile bu mahfeli, üstü örtülü bir geçitle birleştirdi. İlk İspanya halifesi üçüncü Abdurrahman bir yer sarsıntısında harap olan minareyi 951 yılında yerini değiştirerek yeni bir inşa tarziyle yaptırdı ki bu, daha sonra İşbilye'nin meşhur Khiralda'sında ve batının bir çok minarelerinde olduğu gibi bir örnek vazifesi gördü. Onun halefi ikinci Hakem on bir nef'in her birini güney istikâmetine doğru olmak üzere 100 metrelik on dört kemerle uzattı. yeni bir mihrap yaptırdı, sekiz köşeli şekliyle, yekpare oluklu mermer kubbesiyle bugün hâlâ ayakta durmakta olan ve bir kitabesinde 965 tarihi okunan kubbeli ilâveyi (chapelle) ve «birbirini çaprazlama kesen

dilimli kemerleri ve karekteristik damarlı kubbesiyle cami mimarisinin zirvesini teşkil eden [68] üç parçalı yeni bir maksureyi yaptırdı. Nihayet saray nazırı el-Mansur, on bir nef'e yedi sıra sütunlarla sekiz nef daha ilâve etti. Böylece cami şimdi her biri 35 sütunlu 19 nef'i ihtiva eder bir vaziyette geldi; mihrap istikametindeki orta nef, esas mihverin dışında kalmış oldu.

İki ilâ üç metre yüksekliğinde olmak üzere diş diş yapılmış duvar dikdörtgen şeklinde kuzeyden güneye doğru uzanan bütün binayı çevrelemiştir ki bu binanın nehre doğru inen meyilli temeli muazzam yer altı inşaatını icap ettirmiştir. Bu gün ekserisi kapanmış olan, bakır kabaralarla süslemiş 21 kapı, binanın içine girişi temin ediyordu. Yan taraflarında oymalar bulunan pencereler ve kule biçimindeki istinad duvarları camiin çephesini tebarüz ettirirler Kapılarından bazıları, çatı arasında gizli bir şekilde inşa edilmiş galerilere gitmeleri için kadınlara tahsis edilmişti ki Bizans kiliselelerine has olan bu kadınlara ait kısmı ozaman islâmlar umumiyetle kabul etmiyorlardı. Abdurrahman'ın memurları tarafından 957 tarihinde inşa edilmiş olup bu gün kaybolmuş olan galerilerle çevrilmiş avlu, yontma taştan kubbeler ve direklerle techiz edilmiş bir sarnıcı ortasına alıyordu; bu sarnıç veya «mida», mü'minlerin namazdan evvel abdest almaları için lâzım olan suyu temin ediyordu.

Abdurrahman'ın saltanatı devrinde mimarî sanatı aynı zamanda, ancak tarihçilerin tasvirleriyle bilgi edinebildiğimiz dinî olmıyan muhteşem binalarla, onun hükûmet merkezini de süslüyordu. Halifenin yaptırdığı en belli başlı inşaat, gözde bir cariyesinin şerefine ez-Zehra adını verdiği kenar mahalle idi. Bu mahallenin inşasına, Kurtuba'nın aşağı yukarı üç Arap mili kuzeyinde bulunan Arsous dağı eteğinde 936 yılında başlandı. Burada 10.000 işçi 25 sene çalıştı. Şehir, dağın böğründe üç taraça halinde kuruldu. En alt kısımda bahçeler, orta kısımda saray memurlarının oturmalarına mahsus binaları, en üstte de halifenin sarayı bulunuyordu. Asıl salon baştan başa renkli mermerlerden ve altundandı. Ortasında Bizans imparatoru Léon tarafından hediye edilmiş bir inci parlıyordu. Sekiz kapı, kıymetli taşlarla süslenmiş, yaldızlı fildişi ve abanoz ağacından yapılmış kemerler altında bulunan renkli mermer ve kristal direklere dayanıyordu. Halifenin yatak odasında kızıl altundan yapılmış ve on iki hayvan resmiyle tezyin edilmiş bir havuz bulunuyordu. Sarayın uzunluğu, doğudan batıya 2700 kulaç, kuzeyden güneye 1500 kulaç idi. 1500 kapısı yaldızlı demir ve

68) E. Diez, Die Kunst der islamischen Völker, p. 50.
[E. Lambert, L' histoire de la grande mosquée de Cordoue aux VII. et IX. siècles d'après les textes inédits (Annales de l' institut des études orient. de la Fac. des lettres d' alger, VI, Paris, 1936, p. 165 - 179)].

bakır garnitürlerle süslenmişti. 4300 sütunundan bir kısmı Afrika'dan bir kısmı Frank memleketlerinden getirilmişti. Bu harukulâde bina Abdurrahmanın halefleri tarafından muhafaza edilemedi; on birinci asrın ikinci yarısında, bundan ancak parçalar halindeki kısımlar kalmıştı; bu gün bazı toprak yığınları, eski Kurtuba denen yerde, Kurtuba'dan bir mil mesafede Sierra dağı yamacında onun vaktiyle bulunduğu yerleri gösteriyor.

Endülüs'te manevî kültür, maddî kültürden geri bir vaziyette değildi. İspanyadaki inkişafını yazık ki ancak siyasî inhitat devirlerinde tanıdığımız şiir sanatı, başlangıçta, eski an'aneye uygun olarak, Suriyede olduğu gibi burada da kabileler mücadelelerinin tasvirinde, hicvedici şarkılar ve medhedici kasideler şeklinde kullanılmış olacak. Emevîler sarayında aynı devirdeki Bağdad sanatının tesiri altında gülünç dalkavukluklarla dolu ayş-ü işret meclisleriyle medhiyecilik inkişaf etti; fakat nasıl doğuda Iranlılar bedevî şiirinin eski şekillerini yeni hayatla doldurdularsa, burada da İspanyol ruhu öylece bunlara müessir oldu; hassasiyetin hususî halâveti ve derinliği, tabiat intibalarının ve sanatın çekiciliğine karşı bu, hemen hemen modern olan anlayış ve bunların açık ve çekici bir surette tasviri, kont A. von Schack'ın teşhis ettiği gibi, âşikâr ki yalnız Arap fatihlerinin dillerine bürünmüş ibero-romen ırkının bir mirasıdır. İlmî sahada da ilâhiyat ve felsefe ile İspanyada çabucak büyük bir merakla uğraşıldı. İspanyada hâkim olan malikî mezhebindeki geleneğe bağlılık bu mezhep mümessillerinin, o zaman Bağdad'ın ve doğunun fikir dünyasını sarmış olan akide tarzı ve onu tetkik usulleri hakkında çıkan mücadelelere karışmalarına manî oldu. Buna mukabil burada daha erkenden, doğrudan doğruya ilâhiyata müteallik nazariyeler üzerine dayanan eski ilim meseleleri ön planda yer aldı. Burada, bir az sonra göreceğimiz gibi tasavvuf son ve kesin şeklini aldı ve nihayet bu şekliyle doğuya da hâkim oldu.

Felsefe meselelerine karşı alâka uyandırmış olmak şerefi, 900 tarihine doğru [69] Sierra de Cordoba'nın böğründeki bir zaviyeye çekilen ve etrafına mürid halkası toplamış olan Kurtuba'lı İbn Meserre'ye aittir. Bu dalâlete saptığından şüphe edildiği için hacca gitti ve oradan ancak üçüncü Abdurrahman'ın tahta çıkışından sonra dönüp doğum yerine gelerek ders verme faaliyetine yeniden başladı ve burada 931 yılında vefat etti. Kendisinin yeni Eflatunculuğa aşılanmış bir sahte Ampedokles (pseudo-empédocléenne) metafiziğine hangi yollarla vasıl olduğunu bilmiyoruz. Onun, dünyayı, zekâ, kozmik ruh ve tabiat vasıtasiyle tek ve ezelî bir Allah'ın yarattığına inanan sudur nazariyesi kendisini, insan ruhunun gene bu yolla geri geleceği

69) Asin Palacios tarafından Encycl. de l'Islam, suppl. 95 de verilen 912 tarihi aksine olarak Abdurrahman'ın tahta çıkış tarihidir..

netice itibariyle ruhun çilesinin ölümle sona ermediği inancına götürmüştür; ona göre bu kemâl yoluna vasıl olabilmek için en iyi vasıta, insanların bir cemaat halinde topluluklar kurmalarıdır, netekim Kurtuba'da teşekkül eden topluluğa uygun olarak bir çok İspanya şehirlerinde bu nevi cemaatlar vücuda geldi ve bunlar sünnîliğin tazyik ve takibine rağmen on üçüncü asra kadar mevcudiyetlerini muhafaza ettiler.

Doğuda İranlılarda olduğu gibi, burada da yerli İspanyalılar cedlerinin meziyetlerini Araplara karşı meydana koymağa hazırdılar. Buna, üçüncü Abdurrahman'ın saltanatı devrinde çok büyük bir hürmet ve itibar kazanmış olduğu için bizzat halifenin de vaızlarına devam ettiği kadı Ebu Muhammed Abdullah b. Ḥasan cür'et etti [70]. Lisaniyat tetkikleri kurtuba'ya 942 tarihinde, Ermenistanda doğmuş ve tahsilini Bağdad'da ikmal etmiş olan el-Kali tarafından sokuldu. Tarih ilmi ile, doğu islâm âleminin her tarafında olduğu gibi İspanyada da büyük bir şevkle meşgûl olundu; bu ilim hemen hemen tamamiyle sarayın hizmetinde bulunyordu. Bu sebeple hiç bir vakit bîtaraf vakayinameler yazmak mümkün olmadı. Burada müslüman fetihlerinin tarihine hususî bir yer verilmekte idi; bu şekil tarihe ve doğunun her tarafında olduğu gibi âlimler ve büyük adamlar tarihine, el-Kali'nin çağdaşı ve bir vizigot kadının oğlu olan Muhammed b. Kutiye, klâsik şeklini verdi. İspanyada tıp ve tabiat ilimlerinde doğunun an'anasinden kendini kurtarmıya çalıştı. Üçüncü Abdurrahman, kedisine İstanbuldan gönderilmiş olan Dioskoride' in tedavi fennine ait yunanca kitabının bir nushasını yeniden tercüme ettirdi. İlimlerin heyacanlı bir taktirkârı olan oğlu ikinci Hakem 400.000 ciltlik bir kütüphane vücuda getirdi; doğunun her tarafında, bu kütüphaneye kitap getirmek için adamları vardı. Aynı şekilde, bu ilimin yayılması için Kurtubada fakir kimselerin çocuklarını ücretsiz okutmak üzere 27 mektep açtıran da odur.

Amirî hanedanı ve Endülüs halifeliğinin sukutu

İkinci Hakem el-Mustansır Billah on beş seneden biraz noksan olan saltanat devrinde (961-976) babasının mirasını içeride inkişaf ettirmeği ve aynı zamanda onu, yavaş yavaş kendi tabiiyeti altına giren hıristiyan komşularının iddialarına karşı emniyet altında tutmayı bildi. Hayatının son senelerinde bir nüzul isabetiyle felce uğradığından, devlet işlerini ekseriya, pek o kadar kabiliyetli bir adam olmıyan birinci veziri Cafer el-Mushafî'ye bırakmak zorunda kalmıştı. Veziri âzam İspanyada hâcip ünvanını taşıyordu. Şam Emevî sülâlesi sarayında, hükümdarla teb'ası arasındaki münasebetleri tanzim eden ve bu sebeple de işlerin idaresinde kolayca nüfuz elde edebilen mabeyinciye de hacip denirdi. Afrikadaki İspanyol

70) İ. Goldziher, Zeitschrift der deutschen morgenlandischen Gesellschaft, 53, 605.

nüfuz sahasına karşı Fatımîler tazyiki, bu sülâlenin Mısıra çekilmesi üzerine çok hafiflemişti. Fakat Emevîlere tabi olan Zenata berber kabilesiyle adları hudut bölgelerindeki Senagal Nehri'nde hâlâ devam etmekte olan Sanhace berberî kabilesi arasındaki zıddiyet, burada yeni güçlüklerin çıkmasına sebep oluyordu. Daha 940 yılında bunların, Cezayir'in doğusundaki Aşir'deki reislerinden biri olan Ziri b. Mened, bir siyaset merkezi vücude getirmişti, fakat el-Hakem'in tabilerine karşı yaptığı muhaberede 971 senesinde öldü. Bunun oğlu Bulukkin, Kahire'ye çekilmiş olan Fatımî halifesi el-Muiz tarafından, merkezi Kayravan olmak üzere İfrikiye'nin idaresine tayin edildi. Bulukkin, babasının ölümünün intikamını, Emevîler sahasını işgal etmek ve bu istilâyı Sicilmasa'ya kadar götürmek suretiyle aldı. 973 yılında Tlemsen'i feth edebildi ve 979 da Fas ve Sicilmasa'yı işgal etti.

Hâlâ bulanık bir vaziyette bulunan İspanya hadiseleri, bu teşebbüslerinde ona cesaret vermişti. İkinci Hakem'e, 976 yılında hâlâ hayatta olup henüz ancak on yaşlarında bulunan biricik oğlu Hişam halef oldu. Annesi Bask'lı Aurora-Subh eşraf aileden bir arap olan Muhammed b. Ebu Âmir el-Mansur ile birlikte niyabeti eline almıştı. Teveccüh ve himayenin kendisini maliye nazırı mevkiine yükselttiği bu Muammed işe, kıraliçenin mallarının idarecisi sıfatiyle başlamıştı; bu sıfatla, hususî bir vazife esnasında, Afrika ordusunun muazzam masraflarını, sonradan kendisinin kayın pederi olan general Galip ile yaptığı mahirane müzakereler neticesinde hafifletmeği bildi. Hişam tahta çıktıktan sonra Medinaceli'yi idare eden Galib'in yardımıyla derhal, hacip Cafer el-Mushafî'yi yerinden uzaklaştırmağa ve Kurtubada, Türklerin Bağdadda oynadıklarına benzer bir rol oynıyan Sakalibe muhafız alaylarının nüfuzlarına sed çekmeğe muvaffak oldu. Biraz sonra kendisinin metresi olan halifenin annesiyle ittifak ederek, genç şehzadeyi sıkı bir dinî terbiyeye tabi tutmak suretiyle işlerden uzak bulundurmayı bildi. 978 yılında Kurtuba'nın kapıları önünde, sonradan devletin içinde hakikî nüfuzun merkezi olarak oldukça inkişaf eden yeni bir idare şehrinin el-Medinet üz-Zahire'nin inşasına başladı. İkinci Hakem'in kurduğu kütüphanenin bütün lâdini kitaplarını mahvetmek pahasına, onu felsefeye alâka göstermekle töhmetlendiren ve nüfuzları gittikçe artan fakihlerin teveccühlerini temin etmekte tereddüt göstermedi. O zamana kadar büyük masraflara mal olan, buna mukabil memlekete pek az şey getiren ve nazırın kendi mevkiini tehdit edebilecek olan Afrika siyasetini, yalnız Septe'yi elinde tutmak ve hinterlandı, Kurtuba'nın tâbileri mevkiinde bulunan yerli prensler vasıtasiyle idare ettirmek suretiyle tasfiye etti. Yalnız, İdrisîlerden İbn Cennun 985 yılında onun tabiiyetinden kurtulmak ve cedlerinin nüfuzunu yeniden tesis etmek isteyince, onu, yeğeni vasıtasiyle mağlûp ettirip kafasını kestirdi. Buna mukabil İspanyanın kuzeyindeki hıristiyanlara karşı yeni ve

şiddetli bir siyaset takip etti. Kayın pederi Galip'in mukavemetini kırdıktan sonra orduyu yeniden teşkilatlandırdı. Daha az emniyetli olan İslâvların yerine Berberîlerden ve Afrika ve kuzey İspanya hıristiyanlarından ücretli askerler koydu. Bu ücretli askerler o kadar sağlam bir surette elinde idi ki onları, kendi öz dindaşlarına karşı sürmeğe cesaret edebiliyordu. 981 tarihinde Leon kırallığına karşı yaptığı muvaffakiyetli bir sefer kendisine «el-Mansur Billah» şeref unvanını kazandırdı; fakat memleketi kat'î olarak itaat altına alması ancak 987 yılındadır. 985 senesinde yaptığı 23. seferinde Barselon'u hücumla aldı; 997 de Santiago de Campostella yarım adasındaki hıristiyan mukaddes makamını havarinin mezarına varıncaya kadar tahrip etti . 991 yılı başlarında kendi haciplik vazifesini oğlu Abdülmelik'e devr etti ve 994 tarihinde hükümdarlara mahsus olan «seyyid» ve «asilmelik» manasına gelen «el-Melik el Kerim» ünvanını aldı; öyle ki Bağdad'da Türklerin yaptıkları gibi burada da halife kendi sarayında kabuğuna çekilmiş vaziyette kaldı. El-Mansur, Kanal (Canales) ı feth etmiş olduğu 52. seferinden dönüşünde 10 Ağustos 1002 tarihinde öldü.

Oğlu Abdülmelik evvelâ, muhalefete uğramadan babasının yerine geçebildi ve onun giriştiği harpleri devam ettirebildi; fakat altı yıl sonra, kardeşi Abdurrahman'ın teşvikiyle zehirletildi. Sancho de Navarre'ın kızından doğmuş olan ve bu sebeple Sanchuelo lakabiyle anılan bu Abdurrahman, Hişam'ın bir fermaniyle, halife öldüğü taktirde yerine halef olmayı temin etmek tedbirsizliğini gösterdi. Leon kırallığındaki hıristiyanlara karşı açılan bir seferi idare etmek üzere hükûmet merkezinden ayrıldığı zaman arkasından, bu saltanat gasıbının aleyhine bir isyan çıktı. Tahta geçmekten mahrum edilen Emevîler, halife Hişam'ı, el-Mehdi adını almış olan yeğeni ikinci Muhammed lehine tahtan vaz geçmeğe mecbur ettiler. Âmirîli seferden dönüşünde ona karşı vaziyet alınca ücretli askerleri tarafından terk edildi ve şehrin kapıları önünde idam edildi.

Yeni halife, Âmirîlerin merkezi olan Medinet üz-Zahire'yi tahrip ettirdi ve eskiden İspanyalılara düşman olan Sanhace kabilesinin sayısız mümessilleri vasıtasiyle daha da kuvvetlendirilmiş olan ücretli Berberî askerlerinin nüfuzunu , onları maaş listesinden silmek suretiyle kırmayı denedi. Fakat onların yerine yeni birlikler koyamadığı için, aynı sene içinde tahtından indirilip yerine, üçüncü Abdurrahman'ın torunu olan Süleyman geçirildi. Bu Süleyman Berberîleri hıristiyanlara karşı yapılan Calatrava ve Guadaljara harplerine sevk etmiş ve ancak bundan sonra Kurtuba'yı işgal etmişti. Fakat el-Mehdi Medinaceli kumandanı general Vazıh'ın, kont Raymond de Barcelone'un ve kont Ermengol d'Urgel'in yardımlarını elde etti; bunlar Kurtuba berberîlerini mağlup ettiler ve bedbaht baş şehir saltanat iddiacı-

larının kavgalarını galiplerin bir yağmasiyle ödemeğe mecbur oldu. Berberîler daimî surette civar memleketlere hâkim bir durumda kaldılar ve Kurtuba'nın dışarı ile irtibatını kestiler. Bu durum, böyle bir vaziyette karşı koyacak bir halde olmıyan el-Mehdi aleyhine bir isyan çıkmasına sebep oldu. El-Mehdi 1010 senesinde katl edildi ve ikinci Hişam tekrar tahta çıktı. Fakat Vazıh nihayet Kurtubalıları tekrar Süleymana biat etmeğe zorlıyan berberîler ile bir uzlaşma elde edemedi. Bu hükümdar bütün iktidar ve nüfuzunu berberîlerin ellerine bırakmak zorunda kaldığından, Kurtubalılar buna karşı eski Fas İdrisî hanedanının akrabalarından biri olan ve evvelce Septe valiliği yapmış bulunan Ali b. Hammud'u yardıma çağırdılar; fakat Ali b. Hammud, Süleymanı tam ortadan kaldırdığı bir sırada kendisi de onun uğradığı akibete duçar oldu. Bunun üzerine o zaman onun akrabalarından iki kişi ile sayıları yediden az olmıyan Emevî saltanat iddiacıları arasında, iktidar mevkii için çarpışma yeniden başladı; fakat bunlardan hiç biri, diğerine isteklerini kabul ettirecek derecede kuvvetli olmadığından, son Emevî halifesi üçüncü Hişam tahttan indirildikten sonra şehrin ileri gelenleri idareyi ellerine geri aldılar ve eskiden Tuleytula'da olduğu gibi Kurtuba'yı aristokratik bir cumhuriyet haline soktular.

Müslüman İspanya o vakitten itibaren siyasî parçalanmanın bir avı oldu. Güneyde bilhassa Berberîler, doğuda Islâvlar, münferid şehirler üzerinde hâkimiyet kurdular. Bu küçük beylikler yarım adada islâmlığı hâlâ devam ettirebilmelerini, doğrudan doğruya, hiristiyanlar arasındaki anlaşmamazlığa borçlu idiler. Bu küçük sülâleler arasında ancak İşbilyedeki Abbadîler, kısaca zikredilmeğe değer. Kurtuba'da olduğu gibi bu şehirde de asiller, Emevî halifeliğinin düşmesinden sonra idareyi ellerine aldılar. Kurtuba'daki Ali tarafları saltanat müddeisinin bir kardeşi olan Kasım b. Hammud; Malağa'da tutunmuş olup hakimiyetini , İşbilye'ye kadar yaymıya çalışıyordu. Fakat burada, doğum yerinin hürriyeti uğruna yapılan savaşta güney Arabistan'lı Abbad ailesinden kadı Muhammed, daima kadı ünvanını muhafaza etmekle beraber, idareyi ele geçirmeğe ve elde ettiği iktidarı kendi neslinden gelenlere devr etmeğe muvaffak oldu. Bizzat kendisi bir sürü küçük komşu beylikleri itaat altına aldı. Kendine 1042 tarihinde halef olan oğlu Abbad bu siyaseti muvaffakiyetle devam ettirdi. Babası, sözde Emevîlerden olan Hişam adında birini tanımak suretiyle hakimiyetine bir meşruiyet süsü vermeğe mecbur olduğunu zan ettiği halde bu, onun ölümünden sonra kendisini, «el-Mutezid» hanedan ünvanı altında bizzat biat kabul etmek hususunda kâfi derecede kuvvetli hissetti. Hiç bir şeye ehemmiyet vermiyen bir şiddetle bütün rakiplerinden sıyrılmayı bildi. Müslümanlara karşı azimli bir surette yeniden harbe girişen Kastil ve Leon kıralı birinci Ferdinand'ı mahirane müzakerelerle geri döndürdü. 1069 yılında ölümü

sırasında oğlu Muhammed el-Mutemid'e, yarım adanın hemen hemen bütün güney-batısı üzerindeki hakimiyeti bırakabilmişti. Bu Muhammed el-Mutemid 1071 senesinde Kurtuba'yı itaat altına almağa muvaffak olmuş fakat bu şehri, üç sene sonra Tuleytula prensi tarafından desteklenen bir saltanat müddeisi lehine elden çıkarmış. Nasıl bizzat el-Mutemid daha henüz on üç yaşında iken babasının hizmetinde bir orduyu sevk ettiyse, kendi öz oğlu Abbad da onun tarafından Kurtuba valisi olarak tayin edildi ve aynı zamanda hem iktidarı hem hayatını kaybetti. El-Mutemid, bu oğlunun ölümünün intikamını Kurtuba'yı tekrar zapt etmek ve Tuleytula prensinden, memleketinin güney kısmını koparıp almak suretiyle ancak 1078 yılında alabilmiştir. Babası, Kastilya hükümdarı ile barışı, haraç vermek suretiyle satın alabilmişti; el-Mutemid kendini, kendi toprakları üzerinde, onun şan ve şeref düşkünü halefi altıncı Alfons tarafından tehdit edilmiş gördü. Bu Kastilyalı, 1080 tarihinde, ancak beş senelik bir muhasaradan sonra zabt edebildiği Tuleytula üzerine yürüdü. Kendisine para toplayan bir yahudinin hakaretinin intikamını almak için 1082 yılı başlarında el-Mutemid'in arazisini istilâ etti ve Tarife'ye kadar ilerledi. Tuleytula'nın sukutundan sonra Alfons, el-Mutemid tarafından şehrin hakimlerinin ellerinden çekilip alınmış olan sahaların geri verilmesini istedi. El-Mutemid hıristiyan tehlikesinden kurtulmak için İspanyanın başka müslüman beyleriyle birlikte kuzey Afrikada tahta geçişlerini hemen bahs edeceğimiz Murabıtlar devletine müracaat etti. El-Mutemid ve halefleri Murabıtların bu yardımlarının karşılığını pahalıya ödediler. Hakikaten bunların hepsi, hıristiyanların bozguna uğramalarından sonra arka arkaya tahtlarını kaybettiler. El-Mutemid Afrikaya götürüldü ve son günlerini, 1095 yılında Fas'taki Ağmat'ta mahpus olarak bitirdi.

İspanyada Emevi Medeniyeti

İspanya müslümanlarının siyasî alçalmalarının en aşağı derecesinde bulundukları bu devir, manevî kültür sahasında gene de bol meyveler verdi. Şehir beylerinin iktidarları ne kadar aşağı derecede olursa çok uzun zamandanberi sabit kaideler içinde donup kalmış olan ve medhiyelerle dolu eski şiir örneğine göre bu beylerin yaptıklarını göklere çıkaran şairlere karşı cömertlik suretiyle saraylarının ihtişamını yükseltmeğe de o kadar çok hazır olurlar. Daha Âmirîler'den el-Mansur devrinde Kurtuba'da bu tarzın en büyük üstadı Ahmet b. Derrac el-Kastali yetişti ki bu, mahir kalemini siyaset hizmetinde de kullandı. Doğuda olduğu gibi İspanyada da küçük hükümdarlar, aralarında cerayan eden resmî muhaberelerini çok eskiden beri mümkün olduğu kadar sanatlı ifadelere bürümek âdetini kabul etmiş-

lerdi. Sağır oluşu kendisini sarayla münasebetlerinden hariç bırakmış olan onun biraz daha genç bir muasırı İbn Şehid baştan başa espirilerle dolu mısralariyle oldukça fazla bir itibar kazandı. Bu zat, çağdaşlarının ve daha evvelkilerin sanatları hakkındaki bir tenkit denemesini ihtiva eden şayanı dikkat risalesini ruhlar vadisine yapılmış bir seyahatin hikâyesi şekline koymuştu. Bu şekil aşağı yukarı yirmi sene sonra Suriyeli bir şair olan Ebü'l-Ala el-Maarri tarafından, islâm şiirinin büyük reis ve üstadlarını âhirete yapılmış bir seyahatte resm-i geçit yaptırmak suretiyle kullanmıştır. Emevîlerin inkırazından sonra şair İbn Zeydun, Kurtuba aristokratik cumhuriyetinde kısa süren iyi bir nüfuz kazandı. Emevî kanından gelme kadın şair el-Vallede ile başından geçen bir aşk macarası onu, rakibi, şehir beyi İbn Cehver'in birinci veziri İbn Abdus ile edebî bir münakaşaya sürüklendi. Tarihî îmâlarla dolu olup rakibine yöneltilmiş ve onu halkın kahkahaları ortasına atan risalesi, şüphesiz kendisine büyük bir şöhret temin etmişti, fakat hasmı tarafından, Emevîler taraftarlığı yaptığı isnadiyle töhmetlendirildiğinden hürriyetini kaybetti. Hapisten kurtulmıya muvaffak olduktan sonra uzun müddet doğum yerinden kaçmak zorunda kaldı ve buraya ancak İbn Cehver'in ölümünden sonra dönebildi; İbn Cehver'in oğlu kendisini hizmetine aldı. Onun elçisi sıfatiyle bütün küçük hükümdar saraylarını yakından tanıdı. Bu sebeple, Kurtuba'da tekrar gözden düştükten sonra İşbilye'de Abbadîlerden el-Mutezid'in yanında dostane bir kabul buldu; kendisine Kurtuba'nın fethinde kıymetli hizmetler ifa ettiği Mutezid'in oğlu Mutemid'-in yanında da, bu iyi karşılanma devam etti. Onun nükteli fakat aslında içi boş manzum risaleleri, bir yarım asır sonra doğuda el-Harirî'nin mekameleri gibi an'anevî şiirin dışında Arap zekâsının mükemmel bir ifade şeklini bulmak için son teşebbüsünün mümesslileri gibi görünürler. El-Mutemid'in sarayında, rakibi olup, emîr daha babasının valisi olarak Şilb'deki (Silves) sarayında oturduğu zamanlarda onun teveccühünü kazanmış olan İbn Ammar, şekilce mahareti bakımından onu geride bırakmıştı. İbn Zeydun Kurtuba'da, şehrin zaptı sırasında gösterdiği yararlıklarla kendisini gölgede bırakmakla tehdid eder görününce, İbn Zeydun'u, İşbilye'de bir yahudi isyanını bastırmak bahanesiyle oraya göndermeği bildi ve İbn Zeydun orada öldü. Sonunda İbn Ammar, tabiiyeti altına aldığı Murcie'de istiklâlini ilân etmek suretiyle şan ve şeref hırsının tahriklerine âlet oldu ve bu hırs 1086 yılında kafasının kesilmesine mal oldu. Arap edebiyatının berberîler üzerinde bile, onların millî seciyelerini muhafaza etme temayüllerine rağmen hâlâ ne kadar kuvvetli bir tesir icra ettiğine Badacoz'da hüküm süren Eftasîler tarihi şahadet eder. Eftasîlerin ceddi, el-Mansur'un İspanyaya soktuğu ücretli berberî askerlere mensuptu. Bunun soyundan biri 1022 tarihinde vezir olarak hizmetinde bulunduğu prensin yerine iktidara

geçti ve zamanının âdetine göre kendisine bir arap seceresi uydurdu. 1045 tarihinde onun yerine geçen oğlu Muzaffer, şöhretini zaten birinci Ferdinand'a mukavemet etmeksizin boyun eğdiği için artık siyaset sahasında değil fakat bir muhavere kitabının müellifi olarak edebiyatta aradı. Kardeşi Yahya'nın 1081 yılında ölümünden sonra, babalarından kalma mülklerini, 1094 senesinde el-Murabitun devletine kaptırıncaya kadar derleyip toplamış olan oğlu Ömer el-Mütevekkil'in sarayında onun kâtibi olarak, şair İbn Abdun yaşıyordu. Bunun , Daryus'tanberi gelip geçen diğer hanedanın uğradığı aynı şekildeki âkibetlere bir çok tarihî telmihlerde bulunmak suretiyle yazdığı ve bunlarda Eftasîler hanedanının inkırazını acıklı bir şekilde terennüm ettiği mersiyesi, Arap edebiyatında onların hiç bir zaman hak edemedikleri bir şöhreti sonradan onlara temin etti.

Bütün bu şairler ve bunların Apollan'daki sürü halinde çok olan ve ekseriya ölmiyecek kadar bir ücrete kanaat etmeğe mecbur kalan meslektaşları, şiirin ve şiir dilinin çok uzun zamandanberi hayata uymıyan şekillerine sım sıkı bir surette bağlanıp kalmışlardı. Böyle olmakla beraber İspanyol kanından gelmiş olup islâm dinine yeni girenlerin tesiri o kadar büyüktü ki, bu tesir edebiyatta da haklara sahip oldu. Daha Emevîlerden Abdullah'ın (888-912) sarayında âma şair el-Mukaddem el-Kabrî yeknesak kaside şeklini , kıt'alara parçalamak suretiyle ayırmaya cür'et etti; bunu yaparken, içlerinde İspanyolca kelimeler bulunan halk dilini kullandığı için bu ayrı kıt'alarında da yerli örneği taklid etmiş olduğu kabul edilebilir. Bu yeniliğin husule getirdiği tesir o kadar büyüktü ki, herkesin, batının en büyük şairi olarak saydığı ve "el-ikd el-Ferid" adlı eserinde doğu an'anesinin çok sıkı üslûbuna bağlı olan bir musahabe kitabı vücuda getirmiş olan İbn **Abd Rabbih** gibi bir edebiyatçı ve Emevîlerin yıkılışını görmüş olan ve büyük lisaniyatçı el-Kalînin talebesi olarak arap klâsikçiliğinin bütün inceliklerine vakıf bulunan İspanyanın en büyük şairi el-Remedî bu şekildeki halk sanatiyle uğraşmağa gönüllü olarak kendilerini verdiler. Artık kemiyetin değil belki aksan'ın "vurgu'nun" hükmü altında bulunan ve asıl menşei İspanya olan ikinci bir nazım şeklini yani secel tarzını, daha henüz genç yaşta iken Badacoz'da son Eftasî hükümdarının hizmetinde bulunmuş olan İbn Kuzman edebiyata soktu. Vatanının hemen aşağıda tasvir edeceğimiz bahtsız durumu, küçük emîr saraylarının eskiden arz ettikleri harici muvaffakiyetleri kendisinden esirgedi; sanatını taklid yapmakla daha çekici hale koymak mecburiyetinde bulunan destan okuyucu, dilenci şair hüviyetiyle ihtiyar yaşında Kurtuba'da bir camiin hizmetine girip kalıncaya kadar memleket içinde dolaştı. İçinde yaşadığı halkın aşağılık sevkitabiilerine, hem cinslerine karşı duydukları şehvet hissini işliyerek uymıya mecbur oldu. İspanyada evvelce büyük bir inkişaf göstermiş olan bir sanat böylece sönüp

gitti. Daha Abbasîler devrinde, eski Arabistanda umumî şekillere bağlanmış olan aşk şiiri hakikaten çok serbest bir surette gelişmişti. Her ne kadar harem hayatı hür kadınlarla münasebete engel olduysa da, hayat, cariyeler, şarkıcı ve alüfte kadınlarla hissî münasebetlerin yayılmasına pek çok fırsatlar veriyordu. Dindar ilâhiyatçılar bile bu gibi şeyleri yapmaktan utanmıyorlardı; fazla olarak bunu bir nevi sistem haline getirmişlerdi. 884 yılında vefat etmiş olan Davud b. Ali Bağdad'da, hanbelilerden daha sert bir şekilde her nazariyeyi red etmiş ve ancak Kur'an metninin ve hadisin mücerred kelime mânasına kıymet veren bir mezheb şaması kurmuştu; bu sebeple onun müridlerine, batınîlerin zıddı olarak "haricî mâna mümessilleri" mânasına olmak üzere "zahirîler" dendi. Daha ancak 16 yaşlarında iken mezhep reisi olarak babasının yerine geçen Davud'un oğlu Muhammed gençliğinde bir şairler antolojisi yazdı ki bu eserin bize kadar gelmiş olan yalnız ilk kısmı, sadece aşka ve onun şairane tezahürlerinin tahliline tahsis edilmiştir. Onun mezhebini takip eden İspanyalı İbn Hazm de gençliğinde, her türlü tezahürleriyle birlikte bütün aşk duygularını tetkik ettiği ve verdiği misallerin ekserisini kendi şiirlerinden aldığı bir eser telif etti. Biz burada, daha sonra batıda Provans eyaletinin gezici şairleri (les troubadours Porvencaux) ve Alman minnesinger'leri nezdinde geçer akça haline gelmiş olan bütün mevvzuları daha o zaman sarih bir surette inkişaf etmiş olarak buluyoruz; İberik yarım adasının kuzeyini nasıl alabildiğini isbat etmenin müşkilliğine rağmen bu batılılar sanatının İspanyadan müteessir olmuş olması çok muhtemeldir.

O zaman İspanyada şiirden daha serbest olarak ilmî çalışma inkişaf etti. Bu ilmî çalışmanın, şiirde olduğu gibi beylerin himayesine ihtiyacı yoktu ve günden güne zaifleyen siyasî iktidar tarafından az bir müşkilâtla karşılaşıyordu. Bu ilmî çalışmaların en parlak mümessillerinden biri, biraz evvel adını zikrettiğimiz şair İbn Hazm'dir. Bu, got yahut İbero-Celte kanından, İslâm dinine girmiş bir İspanyalının haleflerinden ve hacib el-Mansur'un bir vezirinin oğlu olup 994 yılında Kurtuba'da doğmuş gençliğini, ailesinin Niebla bölgesinde Manta Licham'daki malikânesinde, ilim tahsili yanında kendini, tamamiyle aşka ve şiire vererek geçirmişti. Âmirilerinyıkılışı İbn Hazm'ın ailesinin refahını âni olarak sona erdirdi. Servetlerini yok eden dahilî harblerden kaçarak evvelâ Almeria'ya vardı; fakat Süleyman'ın düşmesinden sonra Emevîler taraftarlığı yaptığından şüphe edildi ve bir kaç ay hapiste tutuldu. Valensiya'da, burada bir müsddet halife olarak tutunmuş olan, Emevîlerden dördüncü Abdurrahman'a hizmet etti. 1018 yılında doğduğu yere geri dönebildi ve burada 1023 yılının bitip 1024 yılının başladığı günlerde bir defa daha Emevîlerden beşinci Abdurrahman'a, mes'ud geçen yedi haftalık bir müddet vezirlik edebildi. Biz İbn Hazm'i 1027 yılında,

gençliğini daha evvel bahs ettiğimiz "Tavk al-Hamama fi'l-ulfa va'l-ullaf" adlı eserini yazmakla geçirdiği Jativa'da buluyoruz. Hemen biraz sonra dünya edebiyatında kendi nev'inde birinci olan "Kitap al-Fasl fi'l-Milal va'l-Ahva va'l-Nihal" adındaki tarihî-dinî büyük eserine başladı ki bu eserde o, yalnız islâmiyetteki muhtelif dinî temayülleri değil, aynı zamanda yahudilikteki ve hıristiyanlıktaki dinî temayülleri de ince bir tenkide tâbi tuttu. İbn Hazm, başlangıçta üçüncü Abdurrahman tarafından Kurtuba'da malikî fakihlerinin hırslarına sed çekmek için himaye edilen şafiilere iltihak etmişti; şimdi ilk islâmlığın esas prensiplerinin amansız müdafileri olan zahirîlere yöneldi. Bunların zihniyetleriyle mutasavviflere karşı olduğu gibi Eş'arî doğmatiğine karşı evliyalardan meded umma inancına ve bütün batıl itikatlara karşı mücadeleye girişti. Tarihe ve kelâma ait daha bir sürü eserler vücuda getirdiği hayatının ikinci yarısında cerayan eden kaderi hakkında tam bir malûmata malik değiliz. Devrin karışıklıkları, kendisinin etrafında bir mezhep toplamasına elverişli değildi. 1038-1048 yılları arasında geçen on senelik zamanda Mayorka adası valisinin yanında bir sığınacak yer buldu; fakat sonunda mutaassıp bir malikî, İbn Hazm'i, aralarında çıkan bir münakaşa sonunda oradan sürüp çıkarmağa muvaffak oldu. Hiç olmazsa hayatının akşamını, mensup olduğu ailenin mülkü olan topraklarda geçirebildi ve 1064 tarihinde orada öldü. Her ne kadar kendi akidesine taraftarlar temin edemediyse de, bu akidesi İspanyadaki dinî hayatın uyuşuklaşmasına karşı uyarıcı ve telkin edici bir tesir icra etti.

Yunan ilimleri arasında en fazla itibar ve kıymet kazananı, doğuda olduğu gibi İspanya hükümdar saraylarında da, tıb ilmi idi. Kurtuba halifelerinin bir dış mahallesi olan Zahra'da 1023 yılında ölmüş olan ve lâtinlerin Ebülkasis dedikleri Ebül'l-Kasım ez-Zehravî tıbbın umumi sisteminin mükemmel bir tasviri sayesinde yüksek bir şöhret kazandı; kendisinden sonra gelenler, bilhassa âletler hakkında verdiği mufassal bilgi ile göze çarpan cerrahlığa dair şayanı dikkat bahsini takdir etmişlerdir; bu bahis XV. asırda lâtinceye tercüme edildi ve bir çok basılarla her tarafa yayıldı.

Bu fikrî hayata yahudiler faal bir surette iştirak ettiler. Bunlar batı Gotları zamanında bütün İberik yarım adasına yayılmış olup hıristiyan prensler yanında maliye memurları olarak vazife görüyorlardı. Aynı şekilde üçüncü Abdurrahman da hususî tabibi Hizdey b. Seprut'u, kendine maliye nazırı yapmıştı. 1024 yılına doğru Gırnata'da amcası Zavi b. Zirî'nin bıraktığı hâkimiyeti eline almış ve bunu 1038 yılına kadar idare etmiş olan berberî emîri Habbus zamanında Samuel Nagzala adındaki bir yahudi, vezirlik vazifesini bile üzerine almıştı. Gırnata'da her zaman çok miktarda toplanmış olan yahudi cemaati bu sebeple Nağzalâ'ya yahudi dilinde prenslere

mahsus bir ünvan olan Nagid adını taktılar. Onun, müellif şöhretini elde etmesine vesile olan eserleri, şüphesiz o zamanlar Ispanyada arapları örnek alarak bilhassa dil bilgisine tahsis edilmiş olup doğrudan doğruya yahudi ilmi sahasında inkişaf ettiler. Onun himaye ettiği Saloman b. Gabirol, dindaşları arasındaki şöhretini, içlerinde arap şiirinin tesiri açık bir surette görünen ibranca şiirlerine borçludur. Böyle olmakla beraber o aynı zamanda İbn Meserre'nin felsefesini de iyice tetkik etmiş ve onu «Ayn ül-Hayat» adındaki kitabında izah etmiştir. Bu kitap, Tuleytula'lı vaftiz edilmiş yahudi Johannes Hispalensis tarafından lâtinceye yapılan tercümesi vasıtasiyle, adını çok defa Avicebrol veya Avicebron şeklinde değiştirmekle beraber onu batı skolastikleri yanında da meşhur etmeğe sebep olmuştur. Bununla beraber Ispanyada yahudilere karşı tepkiler de eksik değildi. İşbilye'de yahudilere karşı çıkmış olup şair İbn Zeydun tarafından bastırılan isyandan, daha evvel bahs edilmişti. Murabitun devrinde yahudilerin durumu öyle güçleşti ki, meşhur filozof ve hâkim Meymûnî'nin babası 1150 yılında Kurtuba'yı terk etti ve ilk defa Afrika'ya, daha sonra Filistin'e gitti. Yalnız bunun oğlu, faaliyeti için Mısırda daimi bir oturma yeri buldu.

Sahralı Murabıtlar Devleti

Üzerinde yaşıyan küçük devletlerin bazan İspanya'nın bazan da Cezayir'in tesirine maruz kaldıkları kuzey Afrika'nın batısında bu sırada, İslâm sahasının bütün batısına hâkim olması mukadder olan yeni bir hareket vücut buluyordu. Sahranın berberî kabileleri şüphesiz IX. asırdanberi zahiren islâm dinine girmişlerdi; fakat onların dinî terbiyesi hâlâ çok aşağı bir seviyede kalmıştı. Bargvata kabilesinde, ikinci asrın ilk yirmi beş senesinde Afrikadaki Roma kitabelerinin bahs ettikleri Tanrı Bakah'ın Allah yerine kaim olduğu görülmektedir. Kuzey Afrikada bugüne kadar hâlâ kendilerine müslüman denmekle beraber hakikatte babalarının dinî inançlarına ve âdetlerine sadık kalmış olan kabileler vardır. Cihan şümul dinlerden hiç birinin, kendini yeni kabul etmiş kimselerin dinî hislerine karşı müsamahalarda bulunmak mecburiyetinden vareste kalmadığı bir hakikattir; hatta, hıristiyanlığın, islâmiyetin zeminini hazırladığı Suriye ve Mısır'da eski putperest halk iktidarının kalıntıları, devam ediyor. Bütün islâm memleketlerinde islâmiyete yeni girenlerin, Arapların evvelce kendilerine hasrettikleri eşit hakları devlette ve cemiyette elde etmek hususunda müşahade edilen temayülleri, kuzey Afrika'da hususî bir canlılık göstermekte idi. Berberîlerin demokratik ruhları Araplara itaat etmeğe daha az mütemayildi. Arap tarihçilerinin haricîlere atfettikleri ihtilâlci hareketlere, Afrika topraklarında hemen hemen başlangıçtanberi rast geliyoruz; bu haricîlerin, kendilerini dinlemeğe hazır bir kulak bulmaları hadisesi, berberîlerin

millî duygusunun, islâmlığın ilk nesilleri tarafından kendilerine zorla kabul ettirilmek istenen hâkimiyete karşı gösterdikleri aksülamele delâlet eder. Berberîlerin millî hislerine ve onların sürmekte olan iktidara karşı mukavemetlerine müracaat eden diğer herhangi bir fikir ve din yayıcısı, onlarda kâfi derecede bir istek ve kabul bulacağına güvenebilirdi.

Ta güneyde Senegal'e kadar çadırlarını kuran ve etraflarında oturan zencî kavimleri itaat altına almış bulunan büyük Sanhace kabilesi gurubundan Lamtuna kabilesinde Yahya b. İbrahim el-Gudalî, kendi eski kabilevî krallıkları anarşi içinde mahvolup gittikten sonra kumandayı eline almaya muvaffak oldu. Bu reis 1048-1049 yılında Mekke'ye hacca gitmiş ve vatandaşlarının dinini islah etmek lüzumuna kanaat getirmişti. Bu seyahatten dönüşünden bir müddet sonra Merakeş adını alacak olan mıntakadaki Neffis'te, âlim ilâhiyatçı Abdullah b. Yasin el-Cazulî'yi, dinin öğreticisi sıfatiyle kendi dâvası için kazandı. Kendisinin telkinleri başlangıçta pek az bir akis bulduğu için akidenin şeyhi, birkaç sadık arkadaşiyle birlikte orada bir rıbat yani kâfirlere karşı harp etmek üzere bir ileri karakol ve aynı zamanda dinî ibadetlerini icra için bir savmaa tesis ettiği Senegal'deki bir adaya çekildi. Onun ıslahatçı gayretleri yalnız hususî hayattaki süiistimalleri değil aynı zamanda bilhassa mesela ağır vergi tarh etme gibi âmme işlerindeki suiistimalleri de hedef tutuyordu. On sene zarfında taraftarlarının sayısı o kadar çoğaldı ki onları, çölün kuzey ucundaki beylere karşı harp etmeğe davet edebildi. İbn Yasin, Murabitun veya İspanyolların dedikleri gibi Almoravides devletinin askeri idaresini, reis Yahya'ya, daha sonra bunun 1056 yılında ölümü üzerine kardeşi Ebu Bekir'e ve yeğeni Yusuf b. Taşefin'e tevdi etti. Ağmat'ın fethinden sonra bu şehir beyinin dul kalmış karısı olarak Yahya ile evlenmiş olan Zeyneb adındaki kadın, her ikisinin idaresi zamanında hâkim bir rol oynadı. Abdullah b. Yasin 1059 yılında kendilerinin hususî peygamberleri olduğu için kâfir sayılmaları icabeden Bergvata Berber kabilesine karşı Atlas sahillerinde yapılan bir muharebede ölünce, iki ordu kumandanı devlet idaresini de ellerine aldılar. Güneyde kalan hemşerileri arasında kavgalar başladığından bu ikisi birbirlerinde ayrıldılar. Ebu Bekir sulh ve sükûnu tesis etmek için sahraya geri döndü; kendisine karısını bırakmış olan yeğeni, kuzeye doğru fetihlerine devam etti. İbn Taşefin 1062 yılında Merakeş yahut Marocco'da yeni hükûmet merkezini kurdu ve 1068 yılında Fas'ı, 1078 yılında Tanca'yı zabtetti; 1080-1082 yılları arasında nüfuzunu Cezayir mıntakasına kadar yaydı. Ebu Bekir kuzeyde bir defa daha işe karışmak isteyince İbn Teşefin onu kat'i bir surette geriye sahraya sürdü ve Ebu Bekir burada, yeğenini, kuzey Afrika sahillerinden Senegal'e kadar, Murabıtların tek kumandanı olarak bırakıp 1087 yılında öldü.

Fatımîlerin, şimdi Tunus'da Zirîler ve Cezayir'de Hammâdîler olmak üzere ayrılması yüzünden zayıflamış olan kuzey Afrikadaki vassal devleti, Akdeniz adalarında sahip olduğu kıymetli yerleri hıristiyanlara kaptırmıştı. Fatımî halifesi el-Mustansır'ın şuursuzluğu, bu memleketlerin elden çıkmasını daha da çabuklaştırdı. Mısırda daha bir asırdan fazla bir zamandanberi diğer arap kabileleriyle birlikte, sertlikleri sebebiyle kötü bir şöhret kazanmış olan Hilal ve Süleym bedevî kabileleri oturuyordu. Halife el-Aziz bunları, çetin muharebelerden sonra Delta'dan yukarı Mısır'a sürmüştü. Bu kabileler burada Karmatlarla münasebetlere giriştiler ve Fatımî halifeliğini tehdid ettiler. El-Mustansır bunlardan kurtulmak için kendilerini 1052 yılında kuzey Afrikada yeni yerleşecek yerler ayırabilmeleri için Kayravan'a yolladı. Mustansır bu suretle, aynı zamanda, kendi tâbiiyetinden çıkmış ve hattâ hüküm sürdüğü sahalarda şii mezhebini ilga bile etmiş olan Zirîler'den el-Muiz b. Badis'i cezalandırmak istiyordu. Bedevîler, düz memleketi o derece tahrip ettiler ki Zîrî'li diğer şehirler aristokratik cumhuriyetler haline geldikleri bir sırada, yalnız kendi merkezi olan el-Mehdiye'ye sıkıştırıldı. Burada evvelce parlak bir vaziyette bulunan medeniyet, bu haksız mutaarrızlar tarafından öyle tahrip edildi ki bunların bu hareketleri, Murabıtların muvaffakiyetlerini büyük mikyasta kolaylaştırdı.

Bu arada İspanyadaki Kastil-Leon kralı altıncı Alfons, küçük islâm devletlerinin zaaflarından enerjik bir surette istifade etti. Tuleytula'nın düşmesinden sonra Abbasîlerden el-Mutemid kendini İşbilye'de âni bir tehdit karşısında hissetti. Bu sebeple en yakın kadılarından müteşekkil bir murahhas heyetini göndererek, hıristiyanlara karşı kendilerine yardım için bir ordu göndermesi ricasiyle Yusuf b. Taşefin'e başvurdu. Septe'nin zaptı, kendini tamamiyle, Hammâdîlerden kurtardığı için Yusuf b. Taşefin, bir dayanma noktası olarak sadece Elcezire (Algeciras)'yi vermelerini istemek ve müttefiklerinin diğer mülklerine hürmet edeceğine söz vermek suretiyle istenen yardığı yapmağa hazır olduğunu bildirdi. Elçilerin böyle bir şartı kabul edip etmemek hususunda yetkileri olmadığı için onları, kat'î bir cevap vermeden salıverdi. Buna müteakip İbn Taşefin, fakihlerinin, düşmana karşı yürümek bakımından, hâtta meşru sahiplerinin arzuları dışında dahi olsa Elcezire (Algeciras) nin işgalinin şer'î olduğunu bildiren bir fetvasına dayanarak 1086 senesinde oraya, el-Mutemid'in oğlu ve valisi olan er-Radi'-nin mukavemet etmeğe cesaret edemediği bir donanma yolladı. Yusuf bunun üzerine hemen gemi ile İspanyaya ayak bastı ve komşu emîrlerin ve Mutemid'in kendini hürmetle karşıladıkları uygun bir tutunma noktası kurduktan sonra, İşbilye üzerine yürüdü. Yusuf'un geldiğini haber alan Alfons, Saragossa muhasarasını kaldırmış ve Murabıtlının karşısına Badacoz mıntakasına kadar ilerlemişti. Zallaka'da (Sacralias) Alfons ona tabi

olmayı red edince, 23 Ekimde, hıristiyanların ezici bir yenilgeye uğramalariyle sona eren bir muharebe cerayan etti . Alfons bu sebeple Valansiya arazizisini boşaltmak ve Saragossa muhasarasını kaldırmak lüzumunu hissetti; fakat Murcie ve Lorca arasındaki aledo kalesi, Mutemid'in topraklarını tehdit için bir üs vazifesi görmeğe devam etti. Murabıtlı Yusuf, kendine vekâlet etmesi için Septe'de bıraktığı oğlunun ölümü üzerine Afrikaya geri döndü. Bunun İspanyada bıraktığı 3.000 berberî askeri Kastilyalıları hareketsiz vaziyette tutamadılar. Alfons'un, Tuleytula'yı kaybetmekle uğradığı zararı telafî etmek için kendisine Valensiya'yı verdiği hükümdar el-Kadir'in vasiliğini le Cid Rodrigo el Campeador bu şehirde eline almıştı. İspanyanın her tarafından gelen ricacılar Murabıtlının yardımını israrla istediler. Fakat Yusuf İspanyaya ikinci bir defa ordu yollamaya, ancak bizzat Mutemid ricacı olarak onun sarayında görünmeye karar verince razı oldu. 1090 yılı ilkbaharında ikinci defa olarak Elcezire (Algeciras) ye çıktı ve beraberinde Mutemid, Malaga, Gırnata emîrleri olduğu halde, berberîlerin ilk hucumlarına mukavemet eden Aledo kalesi üzerine yürüdü. Yusuf'un kışa kadar sürecek bir muhasaraya hazırlanması icap etti. Muhasara edenlerin ordugâhında, Arap emîrleri arasında, bilhassa Almeria emîri el-Mutasım ve el-Mutemid arasında kıskançlık ve ihtilâf çıkmakta gecikmedi. Bu kavgacılar ayrıca Murabıtlıyı hakem olarak davet edecek kadar ihtiyatsızlık gösterdiler. Alfons, kış başlangıcında, Aedo'yu kurtarmak için kuvvetli bir ordu ile ilerledi. İspanyol müslümanları kendini kararsızlığa düşürdüklerinden açık bir muharebeden çekinen Yusuf meydanı bırakıp Lorca'ya geri çekildi. Fakat Alfons da, devamlı bir taaruzla artık aşağı yukarı tamamiyle tahrip edilmiş olan kaleyi alevler içinde bıraktıktan sonra ordularını Aledo'dan Kastilya'ya geri götürmekle iktifa etti. Yusuf daha muhasara esnasında kadıların, İspanyadaki küçük emîrlerin liyakatsizlikleri ve beceriksizlikleri hakkında şikâyetlerini can kulağiyle dinlemişti. Bu kadıların yardımları Yusuf'a bütün memleketi ele geçirmek hususunda muhakkak uzun zamandır düşünmüş olduğu plânın gerçekleşmesine imkân verdi. O evvelâ Malaga ve Gırnata kadılarına, emîrlerinin, Kur'anın emrettiği şeylere karşı daimî surette aykırı vaziyette bulunmalarından dolayı saltanat sürmeğe lâyık olmadıklarına hükmeden fetvalar verdirdi; o bu fetvalardan tamamiyle emin olmak için bunları doğunun, aralarında büyük ilâhiyatçı Gazali'nin de bulunduğu en meşhur fıkıh âlimlerine teyid ettirdi bu fetvanın icra edilmesinden ibaret olan bu iğrenç vazifenin ifası, Afrikaya geri dönmeyi tercih eden Yusuf tarafından, akrabası Zir b. Ebu Bekir'e bırakıldı. İspanyollar, Zir'in berberîlerden müteşekkil ordularına hiç bir mukavemet gösteremediler; yalnız Saragossa emîri, zengin hediyeler vermek suretiyle bir dokunulmamazlık müsaadesi elde edebildi; fakat böyle olmakla beraber 1110 yılında bu emîrin ölümünden hemen sonra geride

kalan oğlu da tahtını kaybetti.

Yusuf 1106 senesinde öldüğü zaman oğluna, batı islâm dünyasının o zamana kadar gördüğü devletlerin en kudretlisini bıraktı. Fakat bu devletin geniş arazisinin iç bünyesi darmadağınık bir vaziyette idi. Bunun oğlu Ali tamamiyle dinî meraklara gömülüp kalmış vaziyette idi. Devletin kuruluşunda iştirâkleri kat'î olan ruhanî müşavirler şimdi tamamiyle üstünlüğü elde ettiler. Fakat onların dinî hayatları en katılaşmış bir şeriatçilik içinde kaybolup gitti; öyle ki onlar hiç bir şahsın din üzerinde herhangi bir fikir yürümesine müsamaha etmek istemiyorlardı. Gazalî'nin "İhya al-Ulum al-Din" adlı eseri İspanyaya girdiği zaman bunun gayesi olan nefsi mürakabe yerine bir infial fırtınası koptu. Kurtuba kadısı, Ali'nin önüne, kendi meslektaşları tarafından karşılıklı olarak imzalanmış bir fetva koydurdu ki bu fetva, islâm ehl-i sünnet akidesinin ıslahatçısını rafîzi ve kâfir olarak mahkûm ediyordu. Gazalî'nın eseri Kurtuba'da meydanda yakıldı ve okunması memleketin her tarafında, okuyacakların ölüm cezasına çarptırılacakları ilân edilmek suretiyle yasak edildi. Bu vaziyet karşısında ruhanî sınıfın gayri müslimler üzerine de ağır basmalarına niçin hayret etmeli? Bütün İspanyada en zengin sayılan Lucena yahudileri dinî âyinlerini serbest bir surette icra edebilmeleri müsaadesini ancak mühim bir para mukabilinde satın alabildiler. Diğer yahudiler Meymunî'nin babası gibi memleketi terk etmeği tercih ettiler. Musta'ribe yahut Mozerebe adı verilen ve her yerde arap dilini kabul etmiş olan hıristiyanlar fakihlerin taassupları yüzünden daha az sıkıntı çekmediler. Bu sebeple bunlar, Ispanyol medeniyetinin zevkleriyle çabucak gevşemiş olan berberîlerin artık ciddî bir mukavemetle karşı koyamadıkları hıristiyan prenslerinin tekrar başlıyan hücumlarını muhabbet ve sevgi ile karşıladılar. Aragon kıralı birinci Alfons, 1118 yılı aralık Ayının 19 unda, uğruna uzun zamandır mücadele edilmiş olan islâmlığın kuzey hududunu zaptetti; 1125 yılında bu hududun güneyine geçti, her nekadar hedefi olan Gırnata'ya varamadıysa da müslümanları, yahudi şehri Lucéna yakınındaki Arnizol'de kanlı bir mağlubiyete uğrattı. Meşhur filozofun dedesi ve devrin meşhur kadısı olan İbn Rüşd bir fetvada, sözde bu mağlubiyette suçlu olan hıristiyanların Fas'a sürülmelerine hükmetti ki bunlar Salé'ye ve Meknes'e yerleştirildiler. Berberî nizamsız askerleri, küçük emîrlerin ücretli yabancı askerlerinin irtikâp ettikleri vahşetten daha hafif olmayan bir şekilde çapulculuk ettiklerinden ve bu suretle ticaret ve münakalâtı felce uğrattıklarından islâm şehirlerinde de Murabıtlar idaresine karşı duyulan memnuniyetsizlik kısa bir zamanda çok arttı.

Muvahhidîler devri

Kuzey Afrika'da berberîler arasında yeni karışıklık tohumları belirdi[71]. İlâhiyata ait münakaşalar orada Murabıtlar hanedanına çok tehlikeli bir rakip ortaya çıkardı. O zamana kadar bütün Mağrib'de, 1049 yılında Fatimî boyunduruğundan kurtuluşlarından sonra İfrikiye'de de mer'iyette olan imam Malik'in şeriat sistemi, doğmatik meselelerde, Kur'andaki bütün şahıslandırılmış kısımları harflerin delâlet ettiği mâna ile anlamayı emreden ve bunlar üzerinde yapılan bütün izahları rafz sayan donmuş bir sünnîliği hüküm sürdürüyordu; bu mezhep mümessilleri ancak âlim tavırlı bilgisiz kimselerin akideye ait meşhur eserlerine istinad ettirebilen, akaidin manevî hususlarda vicdan ve kalbe taallûk eden müşkilleri ve meseleleri aklî ve naklî delillerle hal ve fasl eden kısmını (casuistique) ilim olarak kabul ediyorlardı. Mûtezilenin akliyeci akidesi, daha evvel dediğimiz gibi, orada bir müddet devletin himayesine bile mazhar olduğu, bizzat islâm kültürünün merkezinde yeniden bu sünnîliğe mağlup olmuştu. X. asrın başlangıcında kırk yaşına gelinceye kadar mûtezile akidesine ait fikirlerle yetişen ve sonra sünnîliğe dönmüş olan Ebü'l-Hasan Ali el-Eş'arî (ölümü: m. 935) Bağdad'da bu sünnîliği diyalektik olarak değiştirmeğe ve ilmî olarak doğrultmaya teşebbüs etti. Onun talebeleri, hocalarının metodunun kabul edilmesi için uzun zaman mücadele ettiler. Bu zat daha Alparslan idaresinin ilk yıllarında bile dinî vaizler yapılan kürsülerin üstünden rafızîlikle töhmetlendirilmişti. Fakat büyük Selçuklu veziri Nizam ül-Mülk ona sahip çıktı. Nizam ül-Mülk, Bağdad'da kurduğu üniversiteye eş'arîlerden, Cüveynî'yi, İmam ül-Haremeyn'i ve Kuşeyrî'yi çağırdı ve irticacı Hanbelîlerin sokaklarda gürültü patırtı çıkararak muhalefet etmelerine rağmen Eş'arî doktrini doğuda artık kendini kabul ettirmekle neticelendi. Gazalî onun eserini, kendi kelâmının Kur'an ve sünnete dönüşünde yol gösterici bir örnek ittihaz ederek ikmal etti; fakat doğma'nın yanında mûtedil bir tasavvufun hakkını da tanıdı.

1107 yılına doğru bugünkü Fas'ın güney batısında bulunan Sus'taki Mesmude kabilesinden berberî Muhammed b. Tumert, Gazalî'nin kitaplarının yakılmasına şahid olduğu ve İbn Hazm'in eserlerinin kendisini bu hususta geniş bir tahkikat ve incelemeye sevkettiği Kurtuba şehrinde kısa bir müddet kaldıktan sonra; ilâhiyata ait tetkiklerini kaynağında ikmal etmek için Bağdad'a gitti. Orada, çabucak, milletlerine has bir metanetle kavradığı Eş'arî akidesiyle âşinalık peyda etti. Oradan kendi memleketine dönerek, oralarda hüküm sürmekte olan antropomorfik anlayışa karşı mücadeleye girişti ve o telâkkîye zıd olarak tevhid'i telkine başladı ki, taraftarları bu

71) R. Millet, Les Almohades, Histoire d'une dynastie berbère, Paris, 1923.

sebeple, İspanyolların Almohades dedikleri Muvahhidîn adını aldılar. Murabıtlar katında fakihlerin hukukî talillerine yüksek bir değer verildiği halde İbn Tumert amelî ilm-i kelâm sahasında hayat normu olarak hadisin biricik olan değerini ileri sürdü. Hüküm sürmekte olan suiistimallere karşı yaptığı mücadeleye daha fazla bir kuvvet vermek için, kendini, dünyayı adaletle dolduracağı beklenen mehdî olarak ilân etti. O, Murabıtların kendinden önce yaptıkları gibi hadisle teyid edilmiyen bütün vergi şekillerine, netice itibariyle de, onların, tatbikattan kaldırılması hususunda pek fazla üzerinde durmadıkları şeylere hücum etti. Çölde, orta şehirler hattâ Merakeş halkına vaızlarda bulunduktan ve şiddetli davranışından dolayı her yerden kovulduktan sonra Atlas'taki kendi kabilesine gitti ve hemşehrileri arasında başarı kazandı. Nefis nehrinin çıktığı yerin yakınındaki Tinmelal'de bir cami yaptırdı ve böylece Muvahhidun'un ilk hükûmet merkezinin temellerini kurdu. iki sıfatı yani hem mehdî hem imam sıfatiyle etrafına, en eski on taraftarından müteşekkil bir müşavere heyeti topladı ki, biraz sonra bu heyete, her biri bir kabileden gelme 50 berberî reisi iltihak etti. Ezanı berberî dilinde okutmak suretiyle berberîlerin millî şuurlarını okşadı. Onun cemaatı nazarında diğer bütün insanlar kâfir sayıldıkları için derhal Murabıtlar devletine karşı hücuma geçebildi. Evvelâ Sus valisi mağlûp edildi; buna karşı 1130 tarihinde Merakeş hâlâ mukavemete devam ediyordu. Dört ay sonra İbn Tumert öldü; daha bunun sağlığında ordu kumandanı olarak mehdîye vekâlet etmiş olan en sadık taraftarı Abdülmü'min b. Ali, halifesi sıfatiyle onun eserine devam etti. Bu adam kabilenin yabancısı olduğundan, görünüşe nazaran, onlar meclisi Abdülmü'min'i onun halefi olarak ilân etmeden önce mehdî'nin ölümünü iki yıl gizli tutmuştu. Abdülmü'min, müteakip on sene zarfında, nüfuzu dışarıda gittikçe geriliyen Murabıtlar ordusunu ardı ardına mağlup etti. Bu Murabıtlar, Zirîlerden Hasan ile ittifak ederek 1122 senesinde Sicilya Normanlarına hücum ettiler ki Normanlar bunun intikamını, 1148-1149 yılında Hasan'ı, hükûmet merkezi olan el-Mehdiye'den sürmek ve Sus'tan Trablus'a kadar bütün sahil boyundaki ülkelerini bir müddet ellerine geçirmek suretiyle aldılar, İspanyada da, hiristiyanlar gittikçe tehdid eden ilerlemeler kaydediyorlardı.

Âciz Murabıt hükümdarı Ali 1143 senesinde ölmüştü. Bunun oğlu Taşefin, Muvahhidîlerin ilerleyişlerini durdurmak için beyhude gayret sarfediyordu. Tlemsen'de bir sene muhasara edildikten sonra, Almeria'dan getirtmekte olduğu donanma ile İspaya'ya geçip kurtulabileceğini umduğu Oran'a kaçtı; fakat gemilerine ulaşmadan 1145 yılında mütemadiyen Muvahhidîlerin önünden kaçarken atından kayalık bir sahile yuvarlanarak öldü; başkaları sadece, 1146 tarihinde öldüğünü söylüyorlar.

İspanya'da Murabıtlar hâkimiyetinin çöküşünden sonra, tabiatiyle

artık hıristiyanlara karşı hiç bir mukavemet gösteremiyen bir sürü küçük hükümdarlar (prince) ortaya çıktı. 1147 yılında Portekiz kıralı birinci Alfons, daha evvel Murabıtlar hâkimiyetinin başlangıcı sırasında bir defa daha hıristiyanlar tarafından işgal edilmiş, fakat hemen 1110 senesinde Zirî b. Ebu Bekir tarafından geri alınmış olan ve istikbalde kendisine hükûmet merkezi yaptığı Lizbon'u kat'î olarak islâmların elinden koparıp alabildi. Ertesi sene Kastilya kıralı yedinci Alfons, Kurtuba'ya kadar ilerlemiş fakat bu defa Muvahhidîlere rasladığından eli boş dönmeğe mecbur olmuştu. 1149 yılında Muvahhidîler halifesi, kuzey Afrika'da hâkimiyeti altında bulunan son berberî mukavemetini çok kanlı bir şekilde bastırdıktan sonra artık dışarıda, gittikçe artan bir enerji ile görünebildi. İspanya'ya evvelâ Murabıtlar taraftarlarını çok şiddetli muharebelerle Balear adalarına kadar püskürten generali Barraz'ı yolladı. Kendisinin katılarak Afrika sahillerini Sicilya Normanları hâkimiyetinden kurtardığı harbin sonunda , 1163 yılında ölümün kendini ansızın yakaladığı sırada, İspanya'ya bir çıkarma yapmak için hazırlanıyordu.

Bunun oğlu Ebu Yakup Yusuf devrinde (1163-1184) ve torunu Yakup el-Mansur devrinde (1184-1199) Muvahhidîler, kudretlerinin en yüksek noktasına vasıl olmuşlardı. Yusuf, islâm İspanya'nın sulh ve sukûnunu ikmal etmişti; fakat Santerem muhasarasında Portekiz prensi Sancho'ya karşı yaptığı muharebede şehid düştü, babası mutaassıp malikîlerin vicdanlar üzerine yaptıkları tazyiki kırdıktan sonra, o zamana kadar kötülenmiş olan felsefeyi himaye etmeye cesaret edebildi. Batı islâm âleminin iki büyük filozofu İbn Tufeyl ve İbn Rüşd (Averroes) İspanya'dan kalkıp onun sarayına gelmişlerdi. Gırnata'nın yakınında bulunan Guadix'li olan İbn Tufeyl evvelâ Gırnata'ya tabib olarak yerleşmişti; sonra Muvahhidîler devletinin mümessiline kâtip olarak hizmet etti. Onun tavsiyesi üzerine 1154 yılında aynı sıfatla onun, Septe ve Tanca'da vali olarak bulunan oğlu Abdülmü'-min'in yanına gitti. Yusuf hemen biraz sonra onu, hususî tabibi olarak sarayına çağırdı. İbn Tufeyl şöhretini, Arap edebiyatında ilk defa yazılmış felsefî romanına borçludur. Daha evvel İbn Sina (Avicenne), "Hay b. Yakzan" (canlı, uyanık olanın, yani Allahın oğlu) adı altında sembolik ve tasavvufî bir eser yazmıştı. İbn Tufeyl, İbn Sina'nın bu eserinin kahramanını, kendi bilgi nazariyesinin hayalî mümessili olarak aldı. O bu hayalî kahramanını ıssız bir adada yetim bir çocuk olarak büyüttü ve tabiatla baş başa bırakarak, hiç bir üstadın yardımı olmadan kendi kendine edindiği kültür esaslarını, dünyayı ve Allahı tanımaya doğru geliştirdi. O ancak olgunlaştığı bir çağda, dünya görüşüne tamamiyle hâkim olduğu bir zamanda, komşu bir adada hüküm süren Salaman adındaki hükümdarın Absal adlı veziri vasıtasiyle, vahy ile emredilen din hakkında bilgi ediniyor ve her ikisi de esaslarındaki

müşterek birliğe kanaat getiriyorlar. Fakat Hayy'ın dostu tarafından huzuruna çıkarıldığı hükümdar, onların sezişlerine erişecek kabiliyette değildir. Bu sebeple onlar hayatlarının geri kalan kısmını dinî mürakabeye hasretmek üzere ıssız adaya dönerler, hükümdarı ve teb'asını, kendileri için artık aşılmış olan sembollerin yani Allah yerine ibadet ettikleri şeylerin hizmetine terk ederler. İki asır sonra İbranca'ya çevrilmiş ve sonra lâtince tercümesi vasıtasiyle hemen hemen bütün kültür dillerine geçmiş olan bu eser[72] Muvahhidîler zamanında, felsefe ile tasavvufun bağdaşması için mevcut olan hürriyetin canlı bir şahididir. İbn Tufeyl, eserine devam etmesini, Kurtuba'nın meşhur bir kadısının torunu olup, bizzat kendinin Merakeş sarayına soktuğu ve 1182 yılında ölümü sırasında kendi yerine halifenin hususî tabibliğine getirilmesini tavsiye ettiği genç muasırı İbn Rüşd'den bekliyebilirdi. Fakat İbn Rüşd, evvelce on iki yıl müddetle, dedesinin ve babasının ifa ettikleri vazifede yani Kurtuba kadılığında temayüz ettiği için, halife, kendisini oraya göndermekte geçikmedi. İbn Rüşd, esas şöhretini, bizzat halifenin teşvikiyle yaptığı Aristo'nun eserlerinin tefsiriyle elde etmiştir; lâtinceye adeptesini 1230 yılı başlarında Michael Scotus tarafından girişilmiş olan Yunan felsefesini bu suretle batı hıristiyanlığına bile ilk defa tanıtan hakikaten o olmuştur. İbn Rüşd kendi eserlerinde, islâm akidesini felsefenin elde ettiği neticelerle telif etmeğe çalıştı; onun, ademden var etme nazariyesine karşı müdafaa ettiği kâinatın ebediyeti ve Allahı tanıma meselelerinde aldığı vaziyet, eserlerini XIII. asırda hiristiyan kilisesinin zararlı kitaplar listesine dahil etmesini mûcip olduğu gibi, İspanyol fakihlerinin muhalefetlerine de sebep olmuştu. Yusuf'un halefi, başlangıçta, babasının yaptığı gibi onu himaye etmişti. Fakat hiristiyanlara karşı babasının intikamını almak üzere yapacağı muharebe için İspanya'daki fakihlerin desteklemelerinden müstağnî kalamıyacağından nihayet onların tazyiklerine boyun eğdi, filozofu, sıkı bir sorguya çekilmek zorunda kaldığı Kurtuba yakınındaki Lucena'ya sürdü ve onun tıbba, matamatiğe ve astronomiye ait olanlar hariç, diğer bütün eserlerini yaktırdı. Hemen biraz sonra, 19 temmuz 1195 tarihinde halife, Kastilya kıralı sekizinci Alfons'a karşı, Alarcos'ta parlak bir zafer kazandı. Halifenin bu zaferden faydalanamadığı muhakkaktır; çünkü biraz sonra çıkan bir isyan onu Afrikaya geçmeğe mecbur etti. Orada sulh ve sükûnu tesis ettikten sonra filozof aleyhine verilmiş olan mahkûmiyet kararını kaldırdı ve onu Merakeş'teki sarayına çağırdı; fakat İbn Rüşd 10 aralık 1198 tarihinde vefat etti; bir sene sonra da halife hayata veda etti.

72) Bu romanın almancaya tercümesi J. G. Eichhorn Berlin, 1782; tarafından ve M. Heinck, Rostock, 1907 yaptığı ingilizce tercümesinden de Brönnle tarafından yapılmıştır. C. Brockelmann'ın "İslam milletleri ve devletleri Tarihi"ni fransızcaya tercüme eden M. Tazerout da bunun çok yeni bir fransızca tercümesini ilâve ediyor: (Gauthier, Hay ben Yaqdzan, 2. edit., 1936.)

Kendisinden önce hiç bir müslüman devlete vaki olmadığı şekilde, Mısır hududuna kadar bütün kuzey Afrika'yı, ayrıca İspanya'yı içine alan kudretli Muvahhidîler devleti, kurucularının zaif halefleri zamanında sür'atle çökmeğe yüz tuttu. Yakub'un oğlu Muhammed en -Nasır, tahta geçtiği ilk günlerden itibaren bastırılması icabeden isyanlarla karşı karşıya idi. Atlas'taki Gumara berberî kabilesinin isyanını bastırıp döndüğü sırada, İfrikiye'de patlak veren Yahya b. Ganiye'nin isyanını bastırmak üzere doğuya sefere çıkmak zorunda bulunuyordu. 1206 yılı ocak ayında, Ağlebîlerin hükûmet merkezi olan el-Mehdiye'yi zaptettikten sonra, devletin kurucusuna çok kıymetli hizmetlerde bulunmuş olup, soyundan gelenlerin sonradan Tunus'ta Benu Hafs adiyle müstakil oldukları Ebu Hafs'ın oğlu Abdülvahid b. Ebu Hafs el-Hintatî'yi, kendi valisi olarak orada bıraktı. Nasır, Murabıtlar hanedanının son kalıntılarını da ortadan kaldırdı. İspanya'nın elden çıktığı Balear adalarında Benu Ganiye hanedanı istiklâlini ilân etmişti. Nasır bu hanedana karşı 1207 yılında Cezayir'den bir donanma sevketti ki bu donanma Mayorka adasını zaptetmeğe muvaffak oldu. Böyle olmakla beraber hiristiyan ilerleyişine karşı hiç bir devamlı mukavemet gösteremedi. Kastil kıralı sekizinci Alfons, yeniden islâm topraklarını istilâ etti; 16 temmuz 1212 de Hısn el-Ukab (Navas de Tolosa) da Muvahhidîleri, ordularının büyük üstünlüğüne rağmen ezici bir yenilgeye uğrattı, Nasır sür'atle Fas'a geri döndü ve o zamana kadar ekseriya onun beceriksiz veziri İbn Camî'nin idare ettiği hükûmeti, tamamiyle oğlu Yusuf'a bıraktı ve 25 aralık 1213 tarihinde Rabat'ta öldü.

Yusuf el-Mustansır, on yıllık idaresi sırasında tamamiyle, iktidarını, yalnız Muvahhidîler aristokrasisinin sınırlandırdığı vezirinin avucunun içinde idi. Tunus'ta Hafsîli vali Muhammed, Yusuf'a, ancak istemiyerek tâbi olmuştu, böylece vezir İbn camî, Yusuf'un ölümünden sonra Yakub el-Mansur'un kardeşi Abdülvahid'i tahta çıkardığı zaman umumî bir karışıklık çıktı. İspanya'daki Murcie'de Abdülvahid'in bir yeğeni olan Abdullah, Âdil adını alıp halife sıfatiyle kendisine biat ettirdi. Fas şeyhleri derhal Abdülvahid'i tahttan indirdiler ve veziri sürgüne yolladılar. Fakat İspanya'da, bazan Abdülmü'min'in, bazan da Hafs'ın soyundan geldiği söylenen Bayaza yahut Beaza valisi Ebu Muhammed, mukabil halife olarak el-Adil'in karşısına çıktı. Ebu Muhammed'in yardım talebini kıral üçüncü Ferdinand memnuniyetle karşıladı; çünkü o, kendisine bizzat Baeza'yı terk ediyordu. El-Adil 1225 yılında mağlûp olup, âsîlere ve hiristiyanlara karşı yapılan harbin idaresini, kardeşi Ebü'l-Ula'ya bırakarak Afrika'ya gitti. Fakat Fas'ta şeyhler ona biatten imtina ettiler ve yeğeni Yahya el-Mutasım'î tahta çıkardılar. Âdil, Yahya el Mutasım'ın taraftarlarına karşı yaptığı harbte maktul düştü ve kardeşi el-Me'mun, İspanya tahtının varisi olduğunu iddia ederek ortaya çıktı.

Bu, daha başka yerleri terk etmek suretiyle, hâkimiyetini Fas'ta yerleştirmek için Ferdinand'ın yardımını temin etti. Yahya'yı koğduğunu zannettikten ve kanlı bir katliamla şeyhlerin her türlü mukavemetlerini kırdıktan sonra bu aristokrasi mensuplarının temsil ettikleri el-muvahhid mezhebini lağvetmek ve malikî mezhebine avdet etmekle iktidarını teminat altına almağa çalıştı. Bu vaziyet, Tunustaki, Hafsîlerden Ebu Zekeriya'ya, ona itaati reddetmesi için aradığı bahaneyi verdi. Fakat 1232 yılında tahta çıkışında tekrar Muvahhidîliğe dönen oğlu ikinci Abdülvahid er-Reşide de bu, artık hiç bir fayda vermedi. Ebu Zekeriya istiklâlden vazgeçmeyi hiç düşünmedi ve onun verdiği bu misal her yerde taklid edildi. Hakikaten Tlemsen'de Ziyan kabilesinden Berber Yağmurasan b. Abdülvad 1236 yılında evvelâ er-Reşid'in valisi olarak ortaya çıktı; fakat hakikatte 1393 yılına kadar mevcudiyetlerini muhafaza eden, neslinden gelenler gibi tamamiyle müstakil olarak idareyi devam ettirdi. Fakat Muvahhidîler devletinin kat'î yıkılışına, vatandaşlarının umumî bozgunluğundan sonra sahraya kaçmak suretiyle tabiiyet altına girmekten kendilerini kurtarmış olan Zenatalar gurubundan Benu Merin berberî kabilesi sebep oldu. Bunlar daha 1216 yılında Muluya vadisinden başlattıkları yakıp yıkıcı bir harbi orta Fas'a kadar devam ettirmişlerdi. Bunlar evvelâ, Benu Riyah arap. kabilesinin topraklarına yerleştiler. Er-Reşid'in halefi Said'in orduları 1244 tarihinde Benu Merinlileri bir defa daha geri püskürtmeğe muvaffak oldu, fakat bunlar Said'in halefleri zamanında tekrar ilerlemeğe devam ettiler. Merinîlerin emîri Ebu Yahya b. Abdülhak Muvahhidîlere karşı, Hafsîler adına harp etti. Ebu Yahya Fas'ta her devirde halk tarafından yüksek hürmet görmüş olan din adamlarının itibarlarını kolladı ve onların nüfuzlarından faydalandı. Memlekete yabancı ücretli askerler toplamak suretiyle, harp gücünü arttırdı. Böylece Fas ve Meknes şehirlerini, Salé ve Rabat sahil şehirlerini Muvahhidîlerin ellerinden koparıp aldı. 1269 yılında Merakeş'te yeni bir taht kavgası çıktığı zaman Ebu Yahya'nın halefi Ebu Yusuf hükûmet merkezini ele geçirdi, Muvahhidîler neslinin son kalıntıları 1275 yılında Ebu Yusuf'un valilerinden biri tarafından Atlas'ta ortadan kaldırıldılar.

Gırnatada Nasriler

İspanya'da, Muvahhidîlerin çekilişlerinden sonra, dedeleri Saragossa'da saltanat sürmüş olan Muhammed b. Yusuf b. Hud, hiristiyanların karşısına müthiş bir muharip olarak dikildi ve hiristiyan komşularının zaifliklerinden istifade ederek, birer birer memleketin şehirlerini idaresi altında toplamağa muvaffak oldu. Fakat 1230 yılında kıral Alfons'un ölümünden sonra Léon eyaleti Kastil eyaleti ile birleşti ve hiristiyanlar 1231 tarihinde

Xérèe'te İbn Hud'u mağlup ederek bir defa daha hücuma geçtiler. İbn Hud'un mağlûbiyeti, bunun zararına kendisine bir iktidar hissesi koparmak için ortaya çıkan bir arap saltanat iddiacısının faydalanmasına sebep oldu. Jaen'in kuzeyindeki Arjuna'da Peygamber Muhammed devrindeki Hazreçliler reisinin soyundan gelme ve Benu Ahmer ailesine mensup, İbn Yusuf b. Ahmer b. Nasr adında biri oturuyordu. Bu zat 1231 tarihinde kendisini Endülüs hükümdarı ilân ettirdi ve böylece Jaén, Guadix ve Baza'da tutunabildi. 1235 yılında, o zamandan itibaren sülâlesinin yani Nasrîler'in hükûmet merkezi olmuş olan Gırnata'yı ele geçirdi. Müslümanlar arasındaki ihtilâflar sebebiyle 29 haziran 1236 tarihinde, memleketlerinin eski hükûmet merkezi Kurtuba, hıristiyanların ellerine geçti. İbn Hud, iki yıl geçtikten ve hıristiyanlara karşı giriştiği başka bir muharebeyi kaybettikten sonra bir canî tarafından öldürüldü. Nasrîlî, rakiplerine karşı vaziyetini emniyet altına almak için, ağır bir vergi ödeme mukabilinde tâbi sıfatiyle Kastil kıralı birinci Ferdinand (1217-1252) himayesi altına girdi ve 1248 yılında Ferdinand'ın İşbilye'ye yaptığı seferde ordularını onun hizmetine vermeğe mecbur oldu. Bunun halefi ikinci Muhammed (1273-1302) Fas'taki Merînîlerle birleşerek Ferdinand'a tâbi olma durumundan kurtulmaya çalıştı. Ebu Yusuf, kendinden evvel Murabıtların ve Muvahhidîlerin yaptıkları gibi, Elcezire (Algeciras)'nin ve Tarife'nin kendine bırakılması mukabilinde İspanya'ya geçip işe müdahale edeceğini bildirdi. Merînîler dört defa denizi geçmeğe teşebbüs ettiler. Bunların orduları devamlı akınlarla hıristiyanlara zarar veriyordu; buna rağmen devamlı hiç bir siyasî değişiklik husule getiremediler. Nasrîlerin ücretli askerleri arasına aldıkları bir kıt'a berberî muharip eskiden olduğu gibi memlekete huzursuzluk vermeğe başlamakta gecikmediklerinden, Muhammed, Merînî'li dostuna karşı, Kastil kıralı onuncu Alfons nezdinde bir himaye aradı; aynı şekilde Tlemsen hükümdarı Yağmurasan da, komşusunun İspanya seferlerini taciz etmek hususunda yardım teklifinde bulundu. Ebu Yakub'un ikinci halefi Ebu Hasan, kendisinden evvelkilerin takip ettikleri İspanya siyasetini kat'î olarak bıraktı ve böylece İspanya'nın son islâm hanedanı olan Nasrîler, Cebelüttarık'tan Almeria'ya kadar uzanan dar sahil şeridinde ve içeride Serania de Ronda ve Serra de Elvira sıra dağlarına kadar varan mıntıkada, mahirane idare edilen muvazeneli bir siyaset sayesinde daha 250 sene mevcudiyetlerini devam ettirebildiler.

İspanya'daki islâm kültürü, bu son sığındığı yerde de parlak bir gelişme arzetti. İslâmlığın İspanya'da yetiştirdiği iki büyük mütefekkirin, hayatlarının son kısımlarını doğuda geçirdikleri bir hakikattir. 28 temmuz 1165 tarihinde Mersiye (Murcie)'de doğmuş olan mutasavvif İbn Arabî, 1173 senesinden 1202 yılına kadar geçen zaman zarfında İşbilye'de kelâm ve fıkıh tahsili ile meşgûl olmuştu. Bundan sonra Mekkeye hacca gitti ki artık

oradan bir daha vatanına dönmedi. Küçük Asya'ya yaptığı uzun bir seyahatten sonra Şam'da yerleşti ve 1240 yılında orada öldü. O, kendi doğum yerinde İbn Meserre ekolünün ortaya atmış olduğu fikirleri kabul etmişti. Mekkede karmatlar tarafından talim edilen panteist akidelerin tesirine kapıldı. 1201 ile 1231 yılları arasında telif ettiği son derece geniş ve en mühim eseri olup 17 cilt tutan ve "Fusus ül-Hikem" adlı kitabında esasını hülâsa ettiği "Fütuhat-ı Mekkiye"sinde, eski sûfîlerin, hayat zevklerinden elini eteğini çekmiş, münzeviliğe ve ahlâkî istifaya yöneltilmiş gayretleri karşısında, bu tasavvufî tarikatların kat'î zaferlerine yardım etti. Rivayete göre Sicilyadaki ikinci Fredrik tarafından sorulan felsefî suallere, geniş ve çok sathî bir toplama eserle (compilation) cevap verdiği söylenen hemşerisi İbn Seb'in'in fikirleri de aynı yola ulaşır. İbn Seb'in 1270 yılında Mekkeye hacca gittiğinde islâmlıkta daha evvel görülmemiş mantıkla, intihar yoluyla ruhunu Allah'la birleştirmeğe çalışarak panteist akidenin ulaştığı neticeye vardı.

Küçük Nasrîler beyliği, XVI. asırda bu minicik devletin değişik taliini, aynı zamanda siyasî hayatını karekteristik bir şekilde aydınlatan büyük bir tarihçiye malik olmuş olmakla da öğünebilir. 1313 yılında doğmuş olan Muhammed b. Hatib es-Selâmî Lisanüddin, Nasrîler hükümdarı Yusuf'un saray memurlarından birinin oğlu idi; babasının 1341 yılında Tarife harbinde ölmesinden sonra kâtip olarak vezir İbn Ceyyeb'in hizmetine girdi. 1349 yılında veba güney Avrupa'yı ve Ak Deniz'in sahil memleketlerini kasıp kavurduğu sırada emrinde çalıştığı zat da bu hastalığa kurban gidince İbn Hatib, sultan tarafından onun yerine tâyin edildi. Sultanın oğlu da tahta geçtiği zaman 1354 den 1359 yılına kadar devam eden kısa saltanatı sırasında ona karşı teveccühünü muhafaza etti. Bu sultan henüz reşid olmadığından general Rıdvan'ın vesayeti altında bulunuyor ve bu vaziyet, diğer bir general olan Ebu Said'in kıskançlığını mûcip oluyordu. Bu kıskanç general, genç hükümdarın kırda bulunduğu bir sırada Gırnata'yı zaptedip vezir el-Hatib'i hapsettikten sonra kardeşi İsmail'i sultan ilân etti. Bu karışıklıklar, yeni tahta çıkmış olan Merînîlerden Ebu Selim'e, işe müdahale etmek için aradığı fırsatı verdi. Ebu Selim, tahttan indirilmiş olan sultan beşinci Muhammed'in, hâlâ tutmakta olduğu Guadix'ten çekilip gitmesini ve Fas'a sürgün giden efendisini takip eden vezirinin serbest bırakılmasını temin etti. Vezir sahil şehri olan Salé'de ilmî çalışmalara kendini verdiği sırada, hükümdar da tekrar tahta çıkmayı düşünüyordu. Bu işte ona, Fas baş kadısı, sonradan da tarihçi olarak yüksek bir şöhret elde etmiş olan İbn Haldun mühim hizmetlerde bulundu. İbn Haldun 1332 yılında Tunus'ta doğmuş ve Merînî hükümdarı Ebu Hasan 1347 senesinde Tunus'u feth ettiği zaman onunla Fas'a gitmişti. Faslıların İspanya'da hâlâ ellerinde tuttukları ve buradan Muhammed'in, hükûmet merkezi Gırnata'yı tekrar

elde edebildiği Ronda kalesini bu Nasrî hükümdarına vermeğe efendisini ikna eden o'dur. İbn el-Hatib, efendisiyle birlikte vezir sıfatiyle Gırnata'ya İbn Haldun da, hamisi Ebu Selim'in katledilmesinden sonra Fas'ı terk etmek mecburiyetinde kaldığı zaman 1361 yılında buraya gelip yerleşti, İki âlim iki sene müddetle, aralarında ictinab edebilmesi mümkün olmıyan rekabet yüzünden uzun müddet devam edemiyen sıkı bir dostluk içinde yaşadılar. İbn Haldun Nasrîler hükümdarının elçisi olarak yanına gittiği Kastilya kıralı Zalim Piyer (Pierre le Cruel)'in nezdinde öyle büyük bir itimat kazandı ki, bu hükümdar kendisine, eğer kendi hizmetine girmek isterse ailesinin İşbilye'deki bütün mallarını geri vermeği bile teklif etti. O kendi kültür muhitine sadık kalacak kadar tedbirli idi ve Gırnata'da İbn el-Hatib'in kıskançlığını açıkça görünce Afriya'ya dönmeği tercih etti. Afrika' ya vardığında Bicaye (Bougie)' de hüküm süren Hafsîler hükümdarının hizmetine girdi. İbn el-Hatib'in nüfuzu da artık sona ermeğe yüz tutmuştu.

İbn el-Hatib, zamanının âdetine uyarak hiç kimseden hayâ etmeksizin boyuna servet toplamağa gayret ettiğinden , kendisini çekemiyenler tarafından hükümdara şikâyet edildi. O , Cebel üt-Tarık'taki tahkimatı teftiş edeceğini bahane ederek 1371 yılında Septe'ye kaçmak suretiyle uğrayacağı âkibetten kaçmasını bildi. O Fas'ta Merinîler hükümdarı Abdülaziz (1366-1372) tarafından , kucak açan bir kabul gördü; zira daha bu Abdülaziz tahta geçtiği sırada İbn ül-Hatib Gırnata'da, onun tahtına rakip olan ve devletine karşı alâka duyan amcasını zararsız bir hale getirmek suretiyle onun teveccühünü kazanmış bulunuyordu; fakat Fas (Maroc) kadısı, yaptığı işlerden dolayı onu rafizilikle ittiham etti ve ölüme mahkûm edilmesini sağladı; bununla beraber Merînî hükümdarı onu teslim etmeği reddetti. 1372 yılı iptidalarında ölüm onu bu hamisinden mahrum etti ve kaçınılmıyan taht kavgaları arasında saltanat iddiacısı Ebül'l-Abbas, ölüme makûm edilmiş olan eski vezirini kendisine teslim edeceğini vaad etmek suretiyle Nasrîler hükümdarının yardımını elde etti. Onun talebesi olan ve şair olarak tanınan halefi Muhammed b. Zumruk onun hakkındaki dâvayı tekip etmek için Fas'ta göründü fakat bu emeline nail olamadan, İbn ül-Hatib bir intikam alma yüzünden hapisanede katledildi. İbn ül-Hatib'in eski rakibi İbn Haldun'un talii daha yaver gitmişti. Kuzey Afrika hükümdarları arasında, siyaset değişiklikleri içinde, batan gemiyi tam vaktinde terketmek suretiyle daima nüfuzlu mevkiler işgal etmeğe muvaffak oldu. 1378 yılında arap şefi İbn Selâme'nin Tavagzut'taki sarayına çekildiği zaman "Cihan Tarihi'ni yazmağa başladı; dört sene sonra zengin kütüphanelerinin kendisini çektiği Tunus'ta "Berberîler Tarihi"'ni yazdı. Orada vaziyet tehlikeli olmaya başladığından hac etmek için Mekkeye gitmek üzere yola düştü; fakat yolda Kahire'de kaldı; burada Memlûk sultanı Berkuk kendisine evvelâ

ders vermek üzere bir kürsü tahsis etti, daha sonra Malikî mezhebi baş kadılığına tâyin etti. Bu son vazifede iken, bir müddet için mevkiine bile mal olan bütün entrikalar karşısında tutunmasını bildi. 1401 yılında Memlûkler'in, memleketlerini tehdid eden Timur idaresindeki moğollara karşı giriştikleri sefere iştirak etti ve büyük Han'la, Şam kapıları önünde şahrin teslim şartları hakkında müzakerelerde bulundu. 17 mart 1406 tarihinde ölüm onun, değişik fakat talihin yardımına mazhar olmuş olan hayatını sona erdirdi.

İki rakip, yani İbn ül-Hatib ve İbn Haldun, edebî faaliyetlerinde de en bariz tezadları temsil ederler. İbn ül-Hatib bütün zaaflariyle birlikte devrinin münevver yazarını temsil eder. Hemen hemen denilebilir ki üslûb sanatı onun için her şeydir; bu yalnız onun örnek sayılabilecek risalelerinde görülmez, aynı zamanda vak'aların tasvirine sadık kalmayı bile tereddüt etmeden feda ettiği büyük tarihî eserlerinde de görülür. O tarihî hâdiseye pek fazla ehemmiyet vermiyordu; onun alâkası, doğu şehirleri vakayinamelerinde olduğu gibi büyük Gırnata tarihinde de tamamiyle şahsî unsurlara bağlı kalmıştır, böylece çok defa kalem sahibi meslektaşlarının mukadderatı ona göre, onların içtimaî muhitlerinden daha mühimdir. Buna mukabil İbn Haldun, hareketli geçen hayatı müddetince, üslûbuna hususî bir ihtimam sarfedecek vakti hiç bir zaman bulamadı. Onun ehemmiyet verdiği şey milletlerin mukadderatı idi. Kendisinin Berberîler Tarihi, toptan bir milletin hayatını bütün tezahürleriyle kendi müşahadesine ve kaynakların çok dikkatli bir tetkikine dayanarak tasvir etme tecrübesi olarak Arap Edebiyatı'nda biriciktir. Fakat asıl şöhretini, Cihan Tarihi'nin başına yazmış olduğu mukaddemesine borçludur. Onun Cihan Tarihi, daha evvel Taberî'nin Arap Edebiyatında vücuda getirdiği şekilde bir vakayinâme derecesini geçemediği halde, müstakil bir eser halini almış olan mukaddeme, ilk defa olarak bir tarih felsefesi plânını vermeğe çalışmıştır. Şüphesiz onun siyasî ve içtimaî görüşünde tamamiyle islâmî şeriat sistemi hâkimdir; böyle olmakla beraber idareci bir mevkide kısmen kendisinin de yaşadığı karışık ve tarihî devir üzerine nafiz görüşlü hükümler ve şahsî müşahadeler eklemekten de geri kalmıyor; fakat bunun yanında daima hâdiselerin fırtınaları arasına karıştığı, onlar üzerinde soğukkanlılıkla düşündüğü islâm ilminin ve medeniyetinin bütün şubeleri üzerine emin bir hüküm verdiği bunları itina ile tasnif ve tasvir ettiği görülüyor ki dindaşlarından hiç biri bu gibi meselelerde ikinci bir defa onun yaptığını yapamamıştır.

Başka bir mağripli de bize, zamanlarının doğu kültür muhiti hakkında yazdıkları ve kendilerinden evvel gelip geçmiş olanlarda bulmak mümkün olmıyacak şekilde, çok renkli tasvirler bırakmışlardır. 1145 tarihinde Valan-

siya'da doğmuş olan İspanya'lı İbn Cübeyr, 1183 yılında, görünüşe nazaran kâtibi bulunduğu Gırnata valisinin sohbetinde bulunması sebebiyle ictinab edemediği serhoşluğun günâhından temizlenmek için Mekke'ye hacca gitti. İskenderiye'ye ve oradan Kahire ve Kızıl Deniz yoluyla Mekke'ye gitmek üzere Tarife'den gemiye bindi, Mukaddes yerleri ziyaret ettikten sonra, Irak, Musul, Halep ve Şam üzerinden Akkâ'ya vardı; oradan da Sicilya'ya gitmek üzere gemiye bindi. O doğuyu, Salâhaddin'in gayretli idaresi altında kavuştuğu inkişaf devrinde görmek bahtiyarlığına nail oldu ve orada ne gördüyse, mahir ve evvelce fakih olarak tahsil görmüş olduğu hiç bir yerde gizli kalmamakla beraber, müellifliğin bütün kötü îtiyaflarından kurtulmuş bir üslûpla anlattı. O, Norman hükümdarı Iyi Giyom (Guilliaume le Bon)'un idaresi sırasında Sicilya'da gördüğü parlak medeniyeti de aynı sempati ile tasvir ediyor ve islâmlığın, bu memlekete hâlâ hâkim damgasını vurmağa devam ettiğini tesbit edebilmekten daima sevinç duyuyor. 1185 senesinde Kartaca (Cartagena) üzerinden Gırnata'ya geldikten dört sene sonra kendisini tekrar doğu hasreti çekti ve orada yeniden iki senesini geçirdi. Bu ikinci doğu seyahatine çıkmağa 73 yaşında iken teşebbüs etti ve İskenderiye'ye varır varmaz ölüm kendisini ansızın yakaladı. Bir asır sonra 1304 yılında Tanca'da doğmuş olan İbn Batuta da Mekke'ye hacca gitti. Doğu, ancak 21 yaşında olan bu seyyah üzerinde uyandırdığından daha büyük bir hayranlık husule getirdi; İbn Cübeyr'in eserlerinden, bizzat İbn Batuta veya ihtimal bunun eserini işleyen biri, her ikisi tarafından dolaşılan yerleri tetkik hususunda devrin edebî âdetine uygun olarak faydalandı. İbn Batuta yirmi beş yıldan az olmamak üzere memleketten uzak kaldı ve bütün İran'ı, Küçük Asya'yı ve Kırım'ı dolaştı. Oradan, Özbek sultanının karısı olup, anasını babasını ziyaret etmek üzere İstanbul'a gitmekte olan bir Bizans prensesi ile birlikte yola çıktı. Oradan, Volga yoluyla Orta Asya'dan Hindistan'a geçti ve Delhi'de iki sene kadılık etti. Çin'e gitmek üzere yola çıkan bir sefaret heyetine katılmak istediği zaman Maldiv'liler yanında kaldı ve bir defa da burada bir buçuk sene hâkimlik vazifesi gördü. Nihayet Çin limanları Seytum'u ve Kanton'u ziyaret etmeğe muvaffak olduktan sonra, Somatra üzerinden Arabistan'a geri döndü ve nihayet 1349 yılı sonbaharının sonuna doğru fas'a ulaşabildi. Üç sene sonra zencîler memleketine başka bir seyahat yaptı. Sonra, edebî uslûbuna dikkat etmeği kendisine bıraktığı bir muharrire seyahat hâtıralarını yazdırdığı Fas'ta yerleşti. Çok yer görmüş olmak bakımından orta çağda onunla ancak, kendisinden daha yaşlı olup, seyahat hâtıralarının edebî bir şekle getirilmesini aynı şekilde bir kâtibe bırakmış olan çağdaşı Venedik'li Markopolo mukayese edilebilir. Venedikli, Uzak Doğu'yu, Fas'lıdan çok daha doğru bir şekilde tanıdığı için, her iki eser, bizim Asya hakkındaki bilgimizi çok mükemmel bir şekilde tamamlar.

Buna karşılık Ibn Batuta, tasvir ettiği âlemin kültür şartları hakkında daha içten bir bilgiye sahip bulunuyor. Her ikisi de bir coğrafya âlimi değildirler, fakat islâm olanının, mevkiler ve yerler hakkında verdiği bilgiler, hıristiyanınkinden daha doğrudur. Yalnız İbn Batuta, o sırada yukarı Volga'da oturmakta olan Bulgarlar memleketine girmenin müşkilliği yüzünden güney Rusya'ya gitmekten açıkça vazgeçtiği için "karanlıklar ülkesi"nin tasvirinde, edebî bir kaynaktan iktibasta bulunmakla yetindi.

El işçiliği de Nasrîler devletinin sonuna kadar yüksek bir inkişaf derecesine ulaşmıştı; el işçiliği, bilhassa tam bir üstadlıkla inkişaf ettirilen madencilik, memleket refahının esasını teşkil ediyordu. İspanya'da islâm mîmari sanatının son ve en meşhur âbidesi el-Hamra yahut kırmızı saray, Nasrîlerin bir eseridir. Gerçi şehre hâkim olan tepede daha Emevîler zamanında bir kale vardı; fakat meşhur sarayın inşasına, ancak Muhammedin idaresi zamanında başlandı ve XIV. asrın ilk yarısında onun halefleri, devletlerinin hükûmet merkezini ikmal etmek hususunda birbirleriyle yarış ettiler. El-Hamra'nın ancak küçük bir kısmı yontma taştan ve tuğladandır; büyük kısmı tapia dedikleri ve toprak, çakıl ve kireçten yapılmış bir nevi sun'î taşla bina edilmiştir. Kemerleri, kubbesi ve çatıları hafifçe düzlenmiş tahtatalardan ve çıtalardan yapılmıştır. Bu tekniğin en eski örnekleri şüphesiz Mezopotamya menşelidir; kullanılan malzemenin dayanıksızlıklığı sebebiyle hiç bir yerde kalmamıştır. Şatonun üzerinde bulunduğu tepe, kare şeklinde muntazam alçaklı yüksekli ve üzerinde birçok kuleler bulunan ihata duvarı ile çerçevelenmiştir ki saray, bunun ortasında muazzam bir park içinde yatıyor gibi görünür. İki avlu, bu parktan iç binaya gider. Güneyden meşhur Mersinler Avlusu'na girilir ki bu avlu kuzeyde Elçiler Divanhanesi büyük Komares (Comares) kulesine götürür. Güney doğuda, dosdoğru Mahkeme Divanhanelerine, sağda İbn Sirac (Abencerraje) salonuna, solda iki kız kardeşler Divanhanesine götüren Arslanlar avlusu dikey olarak Mersinler Avlusuna bitişiktir. Mersinler Avlusu, adını, uzunlamasına bir kısmını çevreliyen mersinler Havuzu'dan alır; Arslanlar Avlusu da, dar su arklarının iki taraftan birbirleriyle karşılaştığı orta kısmını tutan arslanlardan alır. Mahkeme salonunun tavanı, uzun bir sırada birbirinin yanında oturmuş on prensi, av ve binicilik sahnelerini tasvir eden tablolarla tezyin edilmiştir.

"Döşeme, beyaz mermer plâkalarla örtülmüştü, duvarların alt kısmı, baştan başa ve dört kadem yükseklikte azulejos denilen çini tabakalarla kaplanmıştı; duvarların üst kısmı alçı ile kaplanmıştı; sonra çatı uçlarının dayandığı saçak tezyinatı (frise) gelmektedir. Bunun üzerinde de bazan yarım sütunların taşıdığı tavan bulunmakta idi ki, bu kısmen tahta parçalarından kısmen de alçı ile işlenmiş ve damla taşı şeklinde aşağı doğru

sarkmakta olan istelağmid ve istelaktitlerden teşekkül ediyordu. Sonsuz bir tenevvü ile sütun başlıklarını tezyin eden mermer sütunlar, üzerlerine kirişlerin istinad ettiği ve bunlar arasına, alçı ile kaplı bir kirişten müteşekkil kemer taklarının sıralandığı konsolları yahut olukları tutuyorlardı. Bu kemerlerin arzettikleri hâkim şekil, at nalını andıran yukarıya doğru kalkık yarım daire şeklidir; fakat üzerlerini örten alçı ekseriya sivri (ogive) bir manzara veriyordu. Duvarlara, muhtelif cins hücreler (niche) yapılmıştı; bunların minder konmuş olan büyükleri, oturup istirahat etmeğe yarıyordu; daha küçükleri su testisi koymak için kullanılıyordu. Sarayın bütün üst kısımlarında, duvarların üstünde, tavanlarda, sütunlarda, kemer veya nişlerde çok çeşitli tezyinat mevcuttu; azulejos'lar bin bir şekilde birbiri içine girerek arabesk teşkil ediyorlardı. Mermerler çok muhtelif şekilde yontulmuştu; alçı, yıldız, sekizli köşegen nebatlar, mücevherat gibi her cinsten (Kaléidoscopique=ışık altında türlü şekiller alan) binbir çeşit müşterek merkezli daireler gösteren vaziyette işlenmişti. Buna, frizler boyunca uzanan, kemerlerin, pençerelerin ve nişlerin etrafını saran yahut mütenazır olarak konmuş madolyonlar içine yerleştirilmiş bulunan ve diğer bütün tezyinatın tâbi olduğu ameliyeye tamamiyle tâbi olduklarından, alışmamış bir göze arabesk gibi görünen hayret verici sayıda kitabe vardı. Bu kitabeler, diğer herhangi bir binada olduğu gibi kuru bir tarihi ihtiva etmezler, temaşa edene, medhiyeci bir üslûpla yahut da İspanya şiiri için karekteristik olan zarifane bir ifade ile hitap ederler. Nihayet bütün bu tezyinatın husule getirdiği umumi intiba, baştan başa zevk mahsülü olduğu kadar zengin bir tarzda yapılmış olan nakışlarla kaplanıp heybetlendirilmek suretiyle göz kamaştırıcı bir hal almıştır. Sarayın bütün salonları, müsrifçe ibzal edilmiş, göz alıcı parlak renklerle şaşaalandırılmıştı. Yukarı kısımlarda, çok kuvvetli tesirlerinden dolayı kırmızı, altın sarısı ve mavi renk, daha alt kısımlarda, menekşe, erguvani ve turuncî renk hâkimdi. Galip bir ihtimale göre zeminin beyaz mermerleri bile boyalıydı" (von Schack).

Katolik İzebella, 1497 yılında Kastilya ve Aragon krallıklarının birleşmesi neticesini doğuran ikinci Ferdinand ile evlenmesinden sonra müslümanları İspanya ' dan tamamiyle koğmağa karar verdiği zaman, Nasrîler sülâlesi içinde mevcut sonu gelmiyen ihtilâf, onun bunlarla işini bitirmesini kolaylaştırdı. Son Gırnata emîri Ebu Hasan'a karşı İspanyolların Buabdil dedikleri Ebu Abdullah Muhammed ve Yusuf adlarındaki iki oğlu ayaklandılar . Ebu Abdullah'ın bizzat Gırnata'yı zabtetmekle sona erdirdiği bu muharebelerde, İzabella'nın kocası Ferdinand, mahirane bir diplomasi ile araya karıştı. Araplar tarafından kısmen fevkâlade bir cesaretle müdafaa edillen küçük şehirler zabtedildikten sonra Gırnata, uzun bir muhasara sonunda 2 ocak 1492 tarihinde teslim oldu. Ebu Abdullah önce küçük

bir malikâne (fiyef) kabul etmekle iktifa etti ise de sonra Fas'a çekildi ve orada öldü. Memleketi terk etmemiş olan son İspanya müslümanları, teslim şartlarına riayet edilmeksizin, İspanyol engizisyonu tarafından, yegâne kurtuluş mercii olan kilisenin kucağına atılmağa mecbur edildiler. Bununla beraber büyük islâm kafileleri Cebelüttarık yoluna ulaştılar ve Fas'ın kültürünü verimli bir hale getirdiler ve bu kültürlerini, çok uzaklara, Afrikanın güneyine doğru götürdüler.

2. BAHİS

HAÇLILAR ZAMANINDA DOĞU AKDENİZ BÖLGESİ VE MISIR'DA MEMLÜKLERİN TAHTA ÇIKIŞI

Nureddin'in saltanatı

Biz doğu tarihini , Selçuklular İmparatorluğunun, Sultan Muhammedin ölümünden sonra dağılmaya yüz tuttuğu yerde bırakmıştık. Daha evvel, Suriye'de, Türk emîr ve atabeyleriyle birlikte, eski halifeler imparatorluğunu parçalamak hususunda, birbirleriyle yarış eder vaziyette bulunan yeni bir kuvvet ortaya çıkmıştı ki bu kuvvet , hiristiyan Haçlılardı. Burası, bu Haçlı seferlerinin Avrupa için nasıl bir ehemmiyet taşıdığını izah etmenin yeri değildir. İslâm âlemi için hiristiyan şövelyeler, Suriye'deki iktidarı ele geçirmek hususunda Türklere huzursuzluk veren rakipten başka bir şey değildiler ve onların, müslümanlar için de mukaddes bir yer sayılan Kudüs'ü zaptetmeleri hususunda israr etmeleri, bu Haçlılara karşı yapılan muhabereye hiç olmazsa Salâhaddin zamanında, dinî bir taassup çeşnisi verdi. Bunu, Peygamberin ve ashabının fütuhat seferlerini din mücahitlerinin örnek almaları için mukaddes bir misal olmak üzere o zamanlar yazılmış olan halk kitapları teyid etmektedir.

İlk haçlılar Godfruva dö Buyyon (Godefroy de Bouillon) ve bazı fransız ve Norman kumandanlarının idareleri altında Suriyede göründükleri zaman memleket, kendi aralarında birbirleriyle mücadele halinde bulunan ve ilk hiristiyan hücumlarına uğrayan Antakya emîri Yağibasan'a yardım hususunda hiç bir alâka duymıyan birçok Selçuklu emirleri arasında taksim edilmiş vaziyette idi. Civardaki dağların ötesine kadar uzanan kuvvetli bir sur ile mükemmel bir şekilde korunmuş olan Antakya şehri, uzun bir muhasaradan sonra, ancak ihanet yüzünden, 3 haziran 1098 tarihinde hücum eden şövelyelerin ellerine düştü. Bu arada Kudüs'ü işgal etmekte olan Mısırlılar, ciddî bir mukavemet göstermeksizin

15 temmuz 1099 tarihinde şehri Franklara terk ettiler. Franklar nüfuz larını birinci Boduen (Baudouin) 1098 yılı başlarında Urfa (Edesse) da bir prenslik kurduğundan Antakya'dan Suriyenin kuzeyine kadar yaymışlardı. 1100 yılında, Kudüs kıralı seçilmiş olan Godfruva dö Buyyon'un ölümünde, yerine, Boduen geçmiş ve 1101 yılında Tuluz (Toulouse) kontu Reymon (Raymond)'u Suriyedeki Trablus'u zabtetmek ve orayı bir kontluk merkezi yapmakla vazifelendirmişti. Fakat ancak, sekiz senelik bir muhasaradan sonradır ki korkunç bir mıntıkaya hâkim olan bu şehir, burada yüz sene müddetle tutunan hiristiyanların ellerine geçti. Bu sırada Reymond şehri daha iyi muhafaza etmek için Saint-Gilles dağında inşa edilmiş olan kalede 1105 yılında ölmüştü. Suriyede iktidar mevkiini ele geçirmek için mücadele eden Selçuklu prensleri yüzünden zaten tamamiyle gevşemiş olan islâmlığın durumu, XII. asrın ikinci yirmi beş yılında, kuvvetlerini, bir ara hirisriyanlara karşı cesaretle çarpışmak üzere toplamış olan ihtiraslı bir hanedanın himmetiyle yeni bir destek buldu. Musul'da 1127 yılındanberi, başlangıçta Atabek yani Alp Arslanın ve Ferruhşah'ın vasisi sıfatiyle ortaya çıkmış olan türk İmadeddin Zengi hüküm sürüyordu. Bu zat, vazifeşinas ve mükemmel bir idareci olduğu kadar mahir bir kumandan ve siyaset adamı olduğundan iktidar sahasının hudutlarını hiç durmadan genişletebiliyordu. 1146 yılında öldüğü sırada, kuzeyde Artuk Oğulları'nın hâlâ hüküm sürmekte oldukları Mardin'e kadar hemen hemen bütün Mezopotamya'yı ve Suriyenin büyük bir kısmını elinde bulunduruyordu. İmadeddin Zengi teb'ası için o kadar büyük bir gayret ve ihtimam gösteriyordu ki, birçok yerlerin ahalisi, onu kendiliklerinden, o zamana kadar kanlarını emenlere karşı yardıma çağırdılar. İmadeddin bu havalide uzun zamandanberi meçhul mefhumlar olan adalete ve can emniyetine, yeniden itibar kazandırdı. Tahta geçtiği sırada Musul camii, harebeler halinde bulunan geniş bir meydanın ortasında idi; öldüğü sırada bütün etraf geniş inşaatla dolmuştu. Onun son büyük eseri, aşağı yukarı yarım asır müddetle Frankların ellerinde kalmış olan Urfa'yı 1144 yılında feth etmesidir. Nüfuzunun en yüksek noktasında, vesayeti altında bulunan Selçuklu prensi Alp Arslanın tahrikiyle, aleyhinde hazırlanan bir isyan dolayısiyle, kurduğu hâkimiyetin temellerinin sağlam olmadığını anladı. İmadeddin Zengi bu isyanı kolay lıkla bastırdıktan sonra, orta Fırat'ın sol sahili üzerinde bulunan ve Ukaylî'lerin müstahkem mevkii olan Ca'ber Kalesi'ni muhasara ettiği sırada 15 eylûl 1146 tarihinde kendi kölesi tarafından şehid edildi.

Zengî'nin iki büyük oğlu, düşmanların çokluğu yüzünden bütün olarak elde tutmak mümkün olmıyan babalarının topraklarını, aralarında taksim ettiler. Büyüğü olan Seyfettin el-Gazi, atabek ünvaniyle birlikte Musul ve Habur'a kadar Mezopotamya'yı aldı; daha küçüğü olan Nureddin

Mahmud, hükûmet merkezi Halep olmak üzere Suriye'yi aldı. Babanın hükümdarlık meziyetleri, daha ziyade küçük oğulda devam etmekte idi. Asırlardanberi islâm hükümdarları hemen hemen istisnasız bir surette, üzerinde hüküm sürdükleri yerlere, işletilecek birer çiftlik nazariyle baktıkları halde ilk defa olarak bu zat, kendini, teb'asının refahını temin hususunda Allaha karşı mes'ul hissetti. Kendi şahsı için hemen hemen hiç bir şeye ihtiyacı olmadığından, devletin, akıllıca bir idare ile kazanılmış zengin fakat halkın sırtında ağır bir yük vaziyetinde olmayan gelirlerini, yalnız, istihkâmlar inşası için şüphesiz büyük masraflar yapmaya icbar eden hasım dünyanın ortasında bulunan vaziyetini emniyet altına almak için değil, aynı zamanda kültür vasıtalarına, camilere, derviş tekkelerine, misafirhanelere, hastahanelere ve tahsil müesseselerine sarfediyordu. O, Şam'da en eski hadis mektebini yani Dar ül-Hadis'i ve çabucak bir yüksek tıb mektebi halinde inkişaf eden ve kendi adiyle anılan hastahaneyi "Nuristan"ı tesis etti. Kabrini de Kendi adını taşıyan medresede yaptırdı.

Nureddin'in dış siyasetinin başlıca gayesi, Frankları Suriyeden sürüp çıkarmaktı. Zengî'nin ölümünden hemen sonra kont ikinci Jocelin, Urfa'yı, bilhassa ermenilerden müteşekkil hiristiyan halkın yardımiyle işgal edebilmişti. Nureddin bu hıyanetin intikamını çabucak, hemen hemen bütün hıristiyanların kurban edildikleri müthiş bir katliamla aldı. Fakat Urfa'nın sukutu Avrupada haçlı seferleri fikrini yeniden canlandırdı. Papa üçüncü Eugène, Saint-Bernard de Clairvaux'nun şahsında , kâfirlere karşı savaş için heyacanlı bir vaiz buldu ve onun ateşli davetine, Fransa kıralı yedinci Lui (Louis) Hohenstaufenli üçüncü Conrad gönüllü olarak icabet ettiler. Fakat orduları, daha Macaristandan geçerken, açlıktan ve salgın hastalıklardan o kadar ağır zayiat verdi ki, bunlardan ancak çok az bir kısım mukaddes yerlere kadar varabildi. Buna rağmen, müslümanlara karşı yeni bir hücuma karar verildi. Bu hücumun ilk hedefi, bir Selçuklu atabeyinin soyundan gelen, Bûrîlerden Mücirüddin Abak namına, memlûk Muineddin Anar tarafından idare edilmekte olan zengin Şam şehri idi. Hiristiyanlar şehrin önlerinde göründükleri zaman, memlûk, yardımını rica etmek üzere Nureddin'e koşmuştu, fakat Nureddin daha yola çıkmadan Franklar muhasarayı kaldırdılar. Hiristiyanların birlikten mahrum bulunuşları Nureddin'e, onlar üzerine derhal hücum etme fırsatını verdi. Trablus kontu Raymond kendini, Arima kalesinde oturmakta olan genç Tuluz kontu Bertrand tarafından tehdid edilmiş gördüğünden Nureddin'in ve Muineddin'in yardımlarına müracaat etti ki bunların orduları derhal Arima'yı düm düz ettiler ve Bertrand'ı tevkif edip Haleb'e götürdüler. Franklar ve müslümanlar arasında uzun seneler boyunca küçük karakol muharebeleri ve yağma akınları cerayan etti. Küçük prenslikler halinde parçalanmış olan

Franklardan ziyade Nureddin'in üstün kuvvetinden korkan Müciređdin, kendini gittikçe daha az emniyette hissediyordu. Nureddin de 1154 yılında ona evvelâ Humus'u, sonra daha küçük olan Balis'i vererek onun hâkimiyetine son verdi. Başlıca, Antakya ile Halep arasında bulunan Harim kalesi etrafında dönüp dolaşan ve Franklarla islâmlar arasında sürüp giden küçük harb, Bizans imparatoru birinci Manuel'in Kıbrıs adasına yaptığı bir yağma akınından dolayı Antakya prensi Raynaud'yu cezalandırmak üzere Suriye'ye geldiği zaman , nihayet tehlikeli bir istikamet almış görünüyordu; üçüncü Baudouin nerde ise onu, Nureddin'e karşı müttefik olarak kazanacaktı; fakat Nureddin, yalnız hudutlarının emniyetini düşünen ve onun haricinde bir sergüzeşte atılmak arzusunda olmıyan Bizanslılara karşı mülâyim hareket ederek tehlikeyi uzaklaştırmayı bildi.

Selâhaddin'in saltanatı

Bu sırada Zengî'nin ve Nureddin'in hizmetlerinde, doğudaki üstün Türk hâkimiyetini uzun müddet tasfiye edecek olan bir kürd sülâlesi yetişip gelişti. Kürd Şazî'nin oğulları olan, Eyub ve Şirkûh adlarındaki iki kardeş işe büyüğü Eyub'un, Abbasî halifesi hesabına Tekrit şehrini idare ettiği Irakta başlamışlardı. Genç Şirkûh'un işlediği bir cinayet aileyi hicret etmek mecburiyetinde bıraktı. İşte bu zamanda Şirkûh, Zengî'nin, Eyub da Şam'daki Bûrîlerin hizmetine girdi. Nureddin Şam'a hücum ettiği zaman Eyub bu şehirdeki askerlerin kumandanı buluyor, Şirkûh da şehir üzerine yürüyen ordunun başında bulunuyordu. İki kardeş birlik ve barış içinde yaşıyorlardı. Eyup, Şam'ı, fethinden sonra Nureddin namına idare etti; Şirkûh da ikta olarak, neslinin bir asır hüküm sürdüğü Hums'u (Hims) kabul etti. Şirkûh çabucak önüne geniş bir harekât sahası buldu.

Mısırda, ordunun isyaniyle alt üst olmuş olan bu memleketi hiç olmazsa bir zaman için sulh ve sükûna kavuşturmuş bulunan vezir Talai b. Ruzzik, son Fatımî halifesi el-Adıd'ın 1160 tarihinde tahta çıkışından az sonra katledilmişti. Halifenin kendisi, hemen hemen nüfuz ve iktidar vasıtalarından mahrum bulunduğu sırada, katl edilen vezir Ruzzik'in oğlu ve halefi ile, onun, Kus ikamet yeri olmak üzere mühim yukarı Mısır valiliğini verdiği memurlarından biri olan Şaver arasında, vezir bu şöhret düşkünü valiyi geri çağırınca bir mücadele başladı. Şaver bu harbten, 1163 yılı ocak ayında galip olarak çıktı. Fakat Şaver'in oğulları, babalarının nüfuzunu utanılacak bir şekilde kötüye kullandıklarından, Şaver'in memurlarından Dirgam adında biri halife ile anlaşarak aynı senenin ağustos ayında Şaver'e karşı ayaklandı. Şaver harp etmeden meydanı ona terk etti ve Şam'da bulunan Nureddin'den yardım istedi. Humus valisi Şirkûh, onu tekrar makamına oturtmak

için emir aldı. Harb etmekte tecrübeli olan Suriyeli kıtalar, Fatımîlerin ücretli askerlerini mağlup ettiler ve 1164 mayısında Şaver'i yeniden Kahire'deki mevkiine oturttular; fakat Şaver derhal Şirkûh'la ihtilâfa düştü. Şaver bu keyfini kaçıran yardımcıdan kurtulmak için memlekete, Kudüs kıralı Amalarich'i çağırmak küstahlığında bulundu. Franklar Şirkûh'u Bilbeys'de muhasara ettiler fakat, Nureddin'in muhasara ettiği Harim kalesinin düşmesi üzerine kendilerinin kuzeyden tehdid edilmekte olduklarını görünce onun serbestçe çıkıp Suriye'ye çekilmesine müsaade ettiler. Üç sene sonra Şirkûh tekrar mısırda göründü; fakat başlangıçtaki parlak bir muzafferiyetten sonra, Eyub'un oğlu olan yeğeni Salâhaddin'in İskenderiye'de Şaver ve müttefikleri tarafından muhasara edilmesi ve şehrin artık tutunamıyacak bir hale gelmesi üzerine, bir defa daha geri çekilmek mecburiyetinde kaldı. Mısır bu sırada Frankların yardımını çok pahalıya ödemek mecburiyetinde kaldı. İşgal ordusunun ve Kahirede bulunan yüksek komiserin masraflarından başka bir de ağır bir vergi ödedi. Bu vaziyet çabucak kavgaya tutuşulmasına sebep oldu ve Şaver Franklar tarafından Fustat'ta yani eski Kahire'de muhasara edildi. Bu sıkışık durumda bizzat halife, Şirkûh'u üçüncü defa Mısır'a gönderen Nureddin'i yardıma çağırdı. Bu arada ayrıca Şaver de elinde tutamadığı Fustat'ı ateşe verdikten sonra Frankların geri çekilmelerini para ile temine muvaffak olmuştu. Şaver, Suriyelilere karşı mükellefiyetlerinden tekrar sıyrılıp çıkmak isteyince, şirkûh'un yeğeni Salâhaddin ve birkaç subay tarafından imam Şafii'nin türbesinde bir müzakere yapmak üzere çağrıldı ve ansızın üzerine saldırılarak 18 ocak 1169 tarihinde katledildi. Halife Âdıd onun yerine vezir olarak Şirkûh'u tâyin etti ve iki ay sonra bunun ölümü üzerine bu vazifeyi, "Melik en-Nasır" şeref ünvaniyle birlikte, Nureddin tarafından Suriye orduları başkumandanı tâyin edilmiş olan, Şirkûh'un yeğeni Salâhaddin'e tevcih etti.

Salâhaddin, sarsılmaz bir enerji ve fevkalâde bir diplomasi kabiliyeti ile bu hâlâ çok müşkil olan durumdan sıyrılıp çıkmağa ve uzun zamandanberi hiç bir müslüman prensine nasip olmıyan kudretli bir iktidara yükselmeğe muvaffak oldu. Kahirede evvelâ, Fatimîlerin pek itimad edilmeyen zenci kıtalarını ortadan kaldırmak icabediyordu. Franklar çabucak kendilerini Mısırda kuvvetli bir hükümdar tarafından tehdid eden tehlikenin farkına vardılar ve yeniden Avrupadan yardım istediler. Hakikaten bir Bizans donanması ve İtalya güneyinden bir ordu Dimyat önünde göründü. Nureddin. Salâhaddin'in ricası üzerine yardım kıtalariyle birlikte babası Eyub'u gönderdi. Dimyat muhasarası uzayıp gittiğinden ve Bizanslılar ancak büyük güçlüklerle iaşelerini temin ettiklerinden Amalarich para karşılığında geri çekilmeğe razı oldu. Salâhaddin'in son Fatımî halifesinden kurtulmak için Nureddin'in tavsiyesine hakikaten ihtiyacı olup olmadığından şüphe edile-

bilir. Kısacası, 1172 yılında cuma hutbesinde Fatımî halifesinin yerine Abbasî halifesinin adını zikrettirdi. Bir müddet sonra Âdıd öldü. Selâhaddin, şii mezhebini şiddetle tazyik etmedi; fakat bu mezhep Fatımî hanedanının sukutiyle tabii istinadını kaybedince sünnîlik çabucak Mısırda sağlam bir surette yerleşti.

Selâhaddin'in gittikçe büyüyüp gelişen kudreti, Nureddin üzerinde, kendi tâbii olan bu zatın sadakati hakkında şüphe uyandırmış olabilir. Frankların çekilişlerinden sonra Salâhaddin, dış siyasetinin ilk hedefi olarak Filistin'in fethini göze almıştı. Çünkü doğudaki bu uc bölgesini elinde bulundurmıyan hiç bir kuvvet Nil ülkesine uzun müddet hâkim olamamıştır. Daha 1172 yılında, girişeceği harekâta bir üs vazifesi görmek üzere, Kızıl Deniz sahilinde bulunan Ayla limanını zaptetti. Fakat Nureddin Filistin'in güneyine ayak basmak isteyip te, doğu Ürdün'deki Kerak ve Şevbek haçlı kalelerini feth etmek üzere ordu yollamasını istediği zaman Salâhaddin, Mısırda durumun hâlâ durulmadığını bahane ederek tâbilik mükellefiyetinden sıyrıldı. Nureddin onu, bu itaatsizliğinden dolayı cezalandırmak üzere ordularını harekete getirdi ise de, Salâhaddin'in yazdığı hürmetkârane mektuptan dolayı tekrar öfkesi geçti. 1174 yılı ilkbaharında, Salâhaddin'in Mısırda bir isyanı bastırması icabettiği bir sırada Nureddin ona hücum etmeğe karar verdi ise de, 15 mayısta Şam'da vefat etti.

Nureddin'in henüz on bir yaşına basmış olan oğlu İsmail el-Melik es-Salih, Salâhaddin tarafından olduğu gibi diğer emîrler tarafından da hiç bir itiraza uğramadan tanındı. Fakat onun, kendisi ile birlikte Mısıra yürümek üzere ordulariyle Nureddin'in topraklarına gelmiş olan yeğeni Musul emîri Seyfeddin el-Gazi, karargâhını kurmuş olduğu Mezopotamya şehirlerini işgali altında tutmakla devam etti. Evvelâ, kendilerini franklar tarafında tehdid edilmekte gören İsmail'in vasileri, Seyfettin tarafından zaptedilen yerleri terk etmeğe razı oldular ve genç hükümdar ile birlikte Haleb'e çekilmek suretiyle onun himayesini daha iyi temin edeceklerini zan ettiler.

Diğer taraftan Salâhaddin için Mısır, bilhassa haçlı devletlerinin tehdid edici yakınlığı sebebiyle, Suriyeden ayrı kaldığı müddetçe uzun bir zaman için emniyetli bir saha değildi. Salâhaddin, Kudüs kıralı Amalarich'in ölümüyle tehlikeli bir düşmandan kurtulduğu bir sırada, donanmalariyle İskenderiye önünde görünmüş olan Sicilya Normanlarının hücumlarını henüz geri püskürtmüştü. Salahâddin kendisini evvelâ, vasilerini Musul emîrine karşı bağlılık göstermelerinden dolayı itham ettiği İsmail'e, sadık bir tabî olarak gösterdi ve hemen, İsmail'e hükümdarlık haklarını iade etmek bahanesiyle doğruca Şam üzerine yürüdü. Muhafızı

kalesini ancak aylarca sonra teslim ettiği Şam şehrini işgal ettikten sonra İsmail'in vasileri ile müzakerelere girişti. Bu vasiler, onun bu şekildeki hareketlerinin sebebini anladıklarından, Frankları yardıma çağırmayı tercih ettiler. Bunun üzerine Salâhaddin hücuma geçti, Hama ve Humus'u işgal edip, 1174 yılı sonuna doğru Haleb'i muhasara etti. Burada cesurane bir mukavemetle karşılaştığı için, İsmail'in Haleb valisi olarak tanındığı taktirde Hama ve Humus'u geri vereceğini bildirdi. Fakat yaptığı bu teklif reddedildiği için İsmail'in ve Seyfeddin'in birleşmiş ordularının karşısına çıktı ve onlarla Hama'da muharebeye tutuştu ve parlak bir zafer kazandı. Şimdi ikinci defa olmak üzere İsmail'i Haleb'de kuşattı ve onu, yalnız bu şehre sıkıştıran bir sulhü imzalamağa zorladı. Aynı zamanda müstakil sultan ünvanını aldı ve Abbasî halifesi bu ünvanı bir elçi vasıtasiyle teyid ve tasdik etti.

Haleb'in ilk muhasarası sırasında kumandan, bir haşişîyi, Salâhaddin'i öldürmek üzere kandırmış fakat Salâhaddin onun bu fiili ifa etmesinden, ancak mes'ud bir tesadüfle kurtulmuştu. Suriyede 1169 yılındanberi Reşideddin Sinan adında yeni bir şeyh ül-cebel türeyip korkunç haşişîler teşkilâtını organize etmiş ve Nuseyr dağının doğu yamaçlarında bulunan Masyed veya Masyef adındaki zaptedilemez bir istinad noktasını vücuda getirmişti. Haleb sulhünün aktinden sonra Salâhaddin bu şeyh ül-cebel'den kurtulmayı düşündü; fakat çabucak şatosunun muhasarasını kaldırdı ve şeyhle, ölümüne kadar devam ettirilen bir barış yaptı.

Salâhaddin daha Suriyede nüfuzunu emniyet altına almadan uzağı görür bir siyasetle Mısırdaki, hattâ güneyde, Kızıl Deniz'in medhalindeki nüfuzunu sağlamlaştırmağa çalıştı. Daha 1173 yılında, San'a'daki Hamdanîler ve Zebid'deki Necahîler gibi mahallî küçük devletler tehdid edilip mağlûp edilince Salâhaddin, kardeşi Turanşahı oraya gönderdi. 1159 yılında, islâmiyette ekseriya vaki olduğu gibi Tihame'de bir mehdî zuhur etmiş ve kendine tâbi olmuş olan bedevîlerle birlikte Zebid'i feth etmişti. 1162 yılında bunun yerine geçen torunu Abd ün-Nebi orada onbir sene tutundu. Bu rafızî gasıbın ortadan kaldırılması, Selâhaddin'in metbularına da Allahın hoşuna gidecek bir hareket gibi görünmüş olmalı. Bu sefere iştirak eden Mısır ordusu onu kolayca bertaraf ettikten sonra Turanşah, San'a ve Aden'in diğer hükümdarlarını da tahtlarından indirdi. Turanşah ve onun neslinden gelenler bu memleketleri 1228 yılına kadar, Mısır akrabalarının tâbileri sıfatiyle idare ettiler.

Suriye sınırları haçlılar tarafından mütamadiyen rahatsız edilmekte idi. 1177 yılında onların Filistin'in güneyindeki ilerlemelerini durdurmak istediği zaman Remle'de hissedilir bir mağlubiyete uğradı ki bunun öcünü

ancak iki sene sonra Merc-i Uyun'da kazandığı bir zaferle alabildi. Salâhaddin, bundan sonra yapılan sulhten, nüfuzunu Suriyenin kuzeyine yaymak ve sağlamlaştırmak için faydalandı. Halep hâkimi İsmail, 1181 yılında elindeki yerleri Musul'daki yeğeni İzzeddin'e terk ederek öldü. Bu İzzeddin, Haleb'i, kardeşi ikinci Zengî'ye ait olup kendi ana yurduna bitişik olan Sincar dağı ile değişmek üzere ona bırakmayı tercih etti. Yeni sahibi daha Haleb'e taşınmadan Salâhaddin geldi ve onun arazisini işgal etti; müteakip senelerde Mezopotamya'yı de istilâ etti ve İzzeddin'i, kendini metbu olarak tanımaya mecbur etti.

Haçlılarla, beşinci Baudouin'in yerine Kudüs'te tahta geçen Guy de Lusignan'ın muhafaza etmeğe çalıştığı sulh, tâbilerinin itaatsizlikleri yüzünden sık sık bozulmuştu. Şam'dan Hicaz'a de Mısır'a giden kervan yoluna hâkim bulunan dağların sarp bir kolu üzerinde, Lût Gölü'nün doğusunda eski Moab'daki Kerak kalesinin hâkimi Reynaud de Chatillon daimî surette yaptığı baskınlarla hac ve ticaret yollarını rahatsız ediyordu. Salâhaddin bu vaziyete uzun müddet seyirci kalamazdı ve 1187 yılında ağır bir darbe indirmeğe karar verdi. Kerak topraklarına girdiği zaman Suriyeli kıtalarını Harim'de toplattı ve Taberiye (Genezares) gölü kıyısında onlarla birleşti. Öte tarafta da Kudüs kıralı, şövelyelerinden mürekkep büyük bir orduyu Saffuriye'de topladı; fakat kendisi için strateji bakımından uygun olan bu vaziyette Salâhaddin'in hücumunu bekliyecek yerde Salâhaddin'in zabtettiği Taberiye (Tiberiad) istikametinde onun karşısına çıkmak hususundaki telkinlere kapıldı. Salâhaddin'e batıda, güneye doğru dik olarak inen arızalı, susuz ve kalkerli Hattin veya Hittin yaylasında rasladı ve burada ezici bir mağlubiyete uğradı; hattâ kıralın kendisi bile Salâhaddin'in eline düştü. Askerlerinden mahrum kalan komşu kaleler az zamanda birbiri arkasına teslim oldular ve Salâhaddin, 1187 yılı eylûl ayında, aynı ay içinde teslim olmak mecburiyetinde kalan Kudüs önünde göründü [73]. Salâhaddin. hemen hemen sülâlesinin bütün efradı huzuriyle mukaddes şehri islâmlık namına yeniden işgal etti ve bu mukaddes arazide bulunan, hıristiyan dinine ait bütün mabedleri tahrip etti. O hemen ara vermeden doğudaki Frank hâkimiyetinin son kalıntısını da ortadan kaldırmayı düşünüyordu; fakat hücumları daha Conrad de Montferrat tarafından müdafaa edilen Sur (Tyr)'da durduruldu. Trablus, Sicilyalı Normand Guillaume kumandasındaki bir hıristiyan donanması tarafından kurtarıldı. Kudüs'ün düşmesi, Avrupada haçlı seferleri fikrini yeniden canlandırdı. Evvelâ papanın uzlaştırdığı Hohenstaufen hanedanından birinci Frederik (Frédéric), Fransa kralı Filip ve İngiltere kıralı Arslan yürekli Rişar Haçlıların önüne düştüler.

73) Baldwin M. W., Raymond III of Tripoli and the fall of Jerusalem, 1140 - 1187 London 1938.

Haçlılar, Selâhaddin'in zaptettikten sonra adamakıllı tahkim ettiği Akkâ'yı daha 1189 yılı ağustos ayında muhasara ettiler. Selâhaddin şehri kurtarmak için koşup geldi ise de Filip ve Arslan Yürekli Rişar 1191 yılında taze kuvvetlerle, limanı ellerinde tutmakta bulunan ve islâmlara kat kat üstün olan muhasara edenlerin yardımına geldiler. 12 temmuz 1192 tarihinde Akkâ'da muhasara edilen garnizon teslim oldu. Salâhaddin onları kurtarmak için icabeden fidyeyi vermeği reddedince, iki tarafta da zalimce bir esir katliamı başladı. Askerî bakımdan bir neticeye varmak mümkün olmayınca, Salâhaddin'in kardeşi el-Melik el-Adil, Arslan Yürekli Rişar'la sulh müzakerelerine girişti. Harb etmekten yorulmuş olan Arslan Yürekli Rişar vatanındaki iktidar mevkiini kaybetmemek için İngiltere'ye dönmek istiyordu; bu sebeple 2 kasım 1192 tarihinde barış yapıldı. Salâhaddin, Lidda, Remle ve Askalon hariç zaptettiği diğer yerleri muhafaza etti ve hıristiyanların silâhsız hacılar olarak Kudüs'ü ziyaret etmelerine müsaade etti.

Selâhaddin kazandığı sulhun sevincini nihayet birkaç ay daha duyabildi. Kasım ayı sonunda Kudüs'ten Şam'a gitti. 1193 yılı şubatında orada hastalandı ve daha ancak 55 yaşlarında iken mart ayının ilk günlerinde öldü. Salâhaddin haçlılara karşı yaptığı harbler sebebiyle Avrupada doğu sultanlarının en meşhur bir siması oldu; fakat bizzat doğuluların hâtırasında da, Harun er-Reşid'in ve memlûk sultanı Baybars'ın yanında, islâm tarihinin en mes'ud devirlerinden birinin mümessili olarak yaşadı. Hakikatta onun gibi her türlü şahsi gururdan tamamiyle uzak, yalnız sülâlesinin ve teb'asının iyiliğini düşünen pek az islâm hükümdarı gösterilebilir. En biçare düşmanları bile kendi hesaplarına onun âlicenaplığını tastik etmek mecburiyetinde kalıyorlardı. O , ilmin gayretli bir teşvikçisi olarak âlimler arasında kadirbilir tercümei hal yazarları buldu. Daha Şam'da Nureddin'e hizmet etmiş ve bütün seferlerinde onunla beraber bulunmuş olan kâtibi Muhammed el-Kâtib el-Isfahânî, Salâhaddin'in Kudüs fethini, kendisince üslûbun, kaleme aldığı mevzudan daha mühim olduğu intibaını veren ve maalesef çok ağdalı olan bir üslûbla yazmıştır. Salâhaddin'in tercümei hali, onun Kudüsteki ordu hâkim ve kadısı olan Bahaddin b. Şeddad'ın kalemiyle daha sade olarak anlatılmıştır. Salâhaddin'in hizmetinde bulunan memurların en şayan-ı dikkat olanı el-Kadi el-Fadıl Askalanî idi; bu zat işe, son Fatımî halifesi zamanında başlamış ve Salâhaddin devrinde de başlangıçtan itibaren bütün devlet idaresini yürütmüştür ki vazife ifa ettiği müddetçe, içinde, maalesef bazı fıkralardan başka bir şey bulunmıyan resmî bir ruzname tutmuştur; onun siyasî yazılarından da bize, ne yazık ki, tarihi ehemmiyetleri bakımından değil ancak edebî güzelliklerinden dolayı seçilmiş nümûnelerden fazla bir şey kalmamıştır. Devrindeki medeniyetin canlı bir tablosu Hama'nın kuzeyindeki Şeyzer'de yerleşmiş olan Benu Munkız sülâlesinden

gelme beylerden Üsame'nın hâtıratı vasıtasiyle bize kadar uluşmıştır. Bu zat, daha Şam'daki Bûrîler zamanında Frank şövelyeleriyle dostane münasebetler tesis etmişti; sonra Nureddin'in onlara karşı giriştiği seferlere iştirâk etti ve ihtiyarlığı zamanında Şam'da Salâhaddin'e intisab etti. Diğer eserlerinin gösterdiği gibi her ne kadar zamanının bütün üslûp sanatları ile yazmışsa da hâtıratında bu sanatları hakir görüyor, sevimli ve nükteli bir eda ile savaşa, barışa, bilhassa ava ait sayısız sergüzeştlerini anlatıyor, aynı tarafsız görüşle müslümanları ve hıristiyanları takdir ediyor [74].

Salâhaddin, Mısırda Fatımîlerin şii temayüllerini tamamiyle silip ortadan kaldırmaya yardım eden ehl-i sünnet ilâhiyatçılarının da hamileri oldu. Sadece bir defa bir engizisyon mahkemesi kurmaya mecbur oldu. Oğlu el-Melik üz-Zahir'in hükümdar yardımcısı (vice-roi) sıfatiyle kendi yerini aldığı Haleb'de, Küçük Asya'dan hicret etmiş olan İranlı es-Suhraverdî, Aristo ve Eflatun felsefelerini tetkik ettikten sonra yeni Eflatunculuğa ve yeni Fizagorculuğa dayanan gnos'a teveccüh etmişti; o vaktiyle kendisinden önce islâm ve hıristiyan filozof ve mutasavvifleri tarafından açıklanmış olan ve manevî bir nur, ulûhiyetin etrafa nur saçması gibi ve bütün mevcudatın asıl varlığı olarak bütün dünyayı dolaşması şeklinde tasavvur edilen akideyi, kendisi tarafından daha evvel Küçük Asya'da tesis edilmiş olan dervişler teşkilatı içerisinde yaşatmakta devam eden İşrakiyye Felsefesi şekline soktu. Bu gibi fikirler, onu, devlete hasım olan Karmatların doktrinini telkin etmekle ittiham eden sünnîliğin şüphesini tahrik etti. Böylece, âlicenaplığına rağmen Salâhaddin'e, 1191 yılında onu ölüme mahkum eden engizisyon mahkemesinin kararını tasdik etmekten başka bir şey kalmadı.

Salâhaddin bir defa daha, Kahire'de olduğu gibi Kudüs'te de inşaatçı bir hükümdat oldu. Haçlıların saray haline getirdikleri Kudüs'teki Mescit-i Aksa, mozayıkla, mermerle ve bugün hâlâ duran çok kıymetli bir Haleb minberiyle yeniden süslenerek cami haline getirilmesini ona borçludur. Kahire'de imam Şafii'nin türbesi yanında dört nef'li ilk medreseyi inşa ettirdi. Bitirilmiş halde göremediği Kahire kalesini askeri maksatla yaptırmıştı. Daha 1179 yılında şehrin iki parçası Kahire ve Fustat'ı bir tek tahkimat kordonu halinde birleştirmeği tasarlamıştı. O, aynı zamanda kendisine ikametgâh vazifesi görecek olan, şehrin iki kısmı arasında bulunan doğu kalesini, haçlıların müstahkem şatoları örneğine uygun bir şekilde bina ettirmeğe başlamıştı. Kahire, Suriyeden gelecek istilâlara karşı, Mukattam dağına kadar uzanacak olan bir doğu suru ile korunacaktı; diğer tahkimat ciddi olarak hiç bir zaman ele alınmadığı halde, yalnız kuzey suru onun sağlığında inşa edilmişti.

---

74) Almancaya G. Schumann, İnnsbruck, 1905. tarafından tercüme edilmiştir. Ayrıca bir fransızca, iki ingilizce, bir de rusça tercümesi vardır.

Beybars'ın saltanatı

Salâhaddin ülkelerini, daha ölümünden önce bizzat kendisi, varisleri arasında taksim etmişti. Büyük oğlu el-Melik ül-Efdal ailenin reisi sıfatiyle Şam ve güney Suriye sultanlığını; bunun kardeşleri el-Melik ül-Aziz, Mısır sultanlığını; el-Melik üz-Zahir, Haleb ve kuzey Suriye sultanlığını aldılar; amcaları ve Salâhaddin'in kardeşi olan el-Melik ül-Adil Mezopotamya'daki yerleri aldı. Salâhaddin'in ölümünden bir sene geçer geçmez, oğulları arasında ihtilâf başladı. Amcaları, onları birbirine düşürerek birbiri ardı sıra hepsini ortadan kaldırmağa muvaffak oldu. Onların soyu yalnız Haleb'de 1260 yılındaki Moğol istilâsına kadar tutundu. El-Adil 1200 senesinde hemen hemen bütün memleketi kendi idaresi altında birleştirmiş ve Haleb ve Yemen'deki şûbeleri onu metbu olarak tanımışlardı. Fakat bu da kendi nefsine nüfuz sahasını, sağlığında oğulları arasında taksim ederek Mısır'a el-Kâmil'i, Şam'a el-Muazzam'ı, Mezopotamya'ya da sırasıyla el-Evhad'i, el-Faiz'i ve el-Eşrefi kendisini temsil etmek üzere yerleştirdi.

Bu karma karışık vaziyete rağmen Eyyûbiler her biri kendi arazilerini, Haçlılara ve Küçük Asya'lı komşularına karşı muhafaza edebildiler. Bu devirde Avrupa'da mukaddes yerler için savaşma fikri hemen hemen unutulmaya yüz tutmuştu. Bunu ancak 1217 yılında Macar kıralı Andreas yeniden ele aldı ve Mısır'a karşı yeni bir sefer hazırladı. Haçlılar Dimyat önünde göründükleri zaman el-Adil 1218 yılında yeni ölmüştü. El-Kâmil, evvelâ asıl kendi topraklarında otoriteyi tesis etmek zorunda olduğundan, Nil deltasının doğu koluna hâkim olan tabyanın zabtedilmesine mâni olamadı. Böyle olmakla beraber Haçlılar, Eyyûbîlerin müşterek hücumlarına mukavemet edemediler ve hemen ertesi sene Dimyat tekrar kurtarıldı. Avrupa siyasetinin dolambaçlı kaçamakları hemen derhal Kudüs arazisi için yeni ve şiddetli bir harp tahrikçiliğine sebep oldular. Papa üçüncü İnnosan'ın vesayetinde tahta çıkmış bulunan Hohenstaufen ikinci Frederik (Frédéric), kendisine bahşedilmiş olan himayenin şükran borcu olarak yalnız imparatorluğun zararına kilise hâkimiyetinin genişlemesine ve Almanyadaki piskaposların seçimi üzerindeki her türlü tesirden feragat etmeğe razı olmadı, hattâ aynı zamanda 1215 yılında bir haçlı seferi sevk etmeyi vaad etmeğe de mecbur oldu. Fakat Sicilya Normanlarının varisi olarak kendilerine İtalyanın tekrar kazanılmasını mümkün kılacak olan modern bir devlet teşkilâtı kurmakla çok meşgûl olduğundan, bu kararını tetbik etmeği düşünmekten tamamiyle uzak buluyordu. Tıpkı Normanlar gibi o da burada bu maksadı için Arap medeniyetinden istifade etti ve Arap ücretli askerlerine dayandı. Haçlı seferlerine iştirâk etmek hususunda mütamadiyen caygınlık gösterdiğinden, Papa dördüncü Greguvar kendisini 1227 yılında aforoz

etti. 1228 yılında kendini bu aforoz hükmünden kurtarmak için, arz-ı mukaddes'e gitmek üzere yola düşmüş olan orduya Brendizi (Brindisi) de iltihak etmesi icabetti. Daha evvel sultan el-Kâmil, Şam'daki kardeşi el-Muazzam'a karşı yardımını temin etmek için onunla müzakerelere girişmişti. İkinci Frederik Filistin'e ayak bastığı zaman el-Muazzam ölmüş ve el-Kâmil, kardeşi el-Eşref'e, Mezopotamyadaki mülküne ilâve olarak Şam'ı da vermişti. Buna rağmen el-Kâmil, imparatorla müzakerelerine devam etti ve daha kılınç bile çekilmeden ona, Suriyedeki toprakları için bir garanti vaadine mukabil, Beyt ül-Lahm ve Nazares ile birlikte Kudüs'ü ve bu şehirlerden her birinin Hayfa ve Sayda (Sidon) ya birleşmeleri için bir de koridor terk etmeğe razı oldu. Frederik 18 mart 1229 tarihinde, Arz-ı Mukaddes'in vârisi İzabel de Brienne'in kocası sıfatiyle, Kudüs'teki Saint-Sépulcr kilisesinde kıral ilân edildi; fakat onun bu ap aşîkâr diplomatik şaheseri ne hıristiyanlar ne de müslümanlar tarafından tervic edilmedi; hattâ papa Kudüs'teki patrik vasıtasiyle, Frederik orada oturduğu müddetçe şehre gitmeği men etti.

Fakat el-Kâmil, Filistin'de bir taviz mukabilinde temin edilmiş olan bu barıştan, nüfuzunu kuzeyde Konya (İconium) Selçukluları zararına genişletmek hususunda faydalandı ki bu, Şam'da bulunan kardeşi el-Eşref'in kıskançlığını tahrik etti. Ayrıca bu, şam önünde göründüğü zaman el-Kâmil'i bu düşmandan ölüm kurtardı; fakat hemen bunun ardından el-Eşref de 1238 yılında vefat etti. Aradan iki sene geçtikten sonra bunun oğlu el-Adil Mısırda kardeşi Salih tarafından kenara itilmiş bulunuyordu. İkinci Frederik'le aktedilen sulhten sonra 1239 senesinde bir ara Kerak beyi Davud tarafından işgal edilmiş bulunan Kudüs'ü Salih, 1244 de, Cengiz Han'ın önünden kaçmış olan Harezm türklerinin toplu bir halde ücretli askerler olarak yardımlariyle tekrar alabildi. Buna mukabil Şam, kardeşi el-Eşref'in ölümünden sonra bu şehri el-Kâmil'e bırakmıya mecbur kalmış olan amcası es-Salih İsmail'in eline geçti. Fakat Kudüs'ün fethinden sonra Şam da idaresi altına girdi; öyle ki, Halep ve kuzey Mezopotamya hariç, Salâhaddin'in elinde bulunan ülkelerin hemen hemen hepsini birleştirdi. Hakikaten onun idaresi, kendi sülâlesinden olan rakiplerle, Franklarla ve her zaman kim daha fazla verirse onun emrine geçmeğe hazır bulunan Harezmlilerle yapılan daimî mücadelelerle dolu idi. O, 1248 yılında Halep emîri ikinci Yusuf üzerine bir sefer hazırlığı yapmak üzere Şam'da ikamet etmekte iken, Mısır'a karşı başka bir Frank taarruzunun vukubulduğu haberini aldı. Fransa kıralı Saint Louis, Dimyat'ta karaya çıkmış ve şehri ele geçirmeğe muvaffak olmuştu; çünkü Salih'in hastalandığı haberi ordusundaki disiplini gevşetmişti. Salih 23 kasım 1249 tarihinde ölünce, karısı eski cariye Şecer üd-Dür, onun ölümünü, oğlu el-Melik ül-Muazzam Turanşah,

Mezopotamya'dan gelinceye kadar gizli tuttu. Mısır işlerine tamamiyle yabancı olan bu oğul, Mezopotamya'dan beraberinde getirdiği memlûkleri Mısır memlûkleri zararına himaye ettiği zaman bir isyan baş gösterdi ve kendisi bu isyan sırasında 1250 yılı başlarında katledildi. Böyle olmakla beraber bu arada Dimyat geri alınabildi ve dokuzuncu Louis'nin kendisi de esir düştü. Denizden bu kadar çok sık tehdid eden istîlâlara bu kapıyı kapamak için şehir dümdüz edildi ve halkı başka yere göçürüldü. Turanşah'ın katledilmesinden sonra memlûkler, Salih'in dul kalan karısını tahta çıkardılar; kumandanları Aybek atabek ünvaniyle bu kadının yanına verildi ve hemen onun kocası oldu. Aybek, Şecer üd-Dür'ün nüfuzunu, kendisini hiç bir zaman tanımamış olan Suriye'de korumağa mecbur bulunduğu sırada, bu kadın içeride hemen hemen mutlak bir şekilde hüküm sürüyordu. Aybek 1257 yılında karısından kurtulmak isteyince, kadın ondan evvel davrandı ve onu hamamında katlettirdi. Fakat kıraliçe memlûkler nezdinde bir yardım bulamadı; bilâkis biraz sonra kendisini de katlettiler. İşte bu sırada memlûk el-Mansur Nureddin Ali, ona halef olarak iktidara geçti.

Bütün bu karışıklıklara rağmen Eyyûbiler hâkimiyeti Suriye ve Mısır için, Salahaddin'in ölümünden sonra bile mes'ud bir devir olmuştu. Sulama işlerinin daimî şekilde ehemmiyet verilmeden verimli bir hale getirilemiyeceği ziraatla, yolların ehemmiyetsizliği sebebiyle daima tehdid altında bulunan ticaretten daha az meşgûl olunmadı. Hiristiyanlarda düşmanlık onları, Avrupa devletleriyle bir sürü ticaret muahedeleri aktetmekten alıkoymadı. Haçlı şövalyelerle mevcut daimî düşmanlıkla, dostane ticaret arasında kararsız bir şekilde devam eden münasebetler onları karşılıklı kültür mübadelesine sevkediyordu; muhtelif şövalyece âdetlerle birlikte Eyyûbîlerin arması da batıya nakledilmiş görünüyor [75]. Kendilerinden evvel Abbasîlerde olduğu gibi Eyyûbîler de, teb'aları epey uzun bir zamandanberi silâh kullanmasını unutmuş olduklarından, satın alınmış kölelere (memlûklere) istinad etmek mecburiyetinde kalmışlardı; fakat Eyyûbîler, Mogollar tarafından sürülüp doğuda görünmüş olan bütün Türk ordalarını (horde) da hizmetlerine almışlardı. Bu ordaların kumandanlarından, ekseriya vaki olduğu gibi Osmanlı fütûhatına kadar Mısırda ve Suriyede kendilerini tanıtan yeni bir hükümdar nesli meydana çıktı. Bu seriden birincisi olan Aybek, Salih'in Nil adalarında er-Ravza'da yerleşmiş bulunan muhafız alayına mensuptu. Kendisinden sonra gelenlere olduğu gibi Aybek'e de verilmiş olan Memlûk-ü Bahrî adı buradan gelir. Bu Aybek'in oğlu Ali'ye ve bunun vasisi Kutuz'a çabucak Beybars ez-Zahir Rükneddin halef oldu. Beybars, daha Turanşah'ın katline iştirâk etmiş ve Suriye'ye kaçmak

75) Yacoub Artin Pasha, Contribution à l'étude du blason en Orient. London, 1902.

suretiyle cezaya çarpılmaktan kurtulmuş fakat iktidarın Kutuz'a geçmesinden sonra tekrar Mısır'a dönmüştü. o sırada Moğol hücumu bütün doğuyu kaplamış olup Mısır'ı da ortadan kaldırmakla tehdid eder vaziyette idi. Bu sırada Kutuz Moğol dalgasına karşı Filistin'de öncü birlikleri olarak toplanmış olan kıtaların kumandasını Beybars'a verdi. Beybars 1260 yılında Moğol istîlâsının ilk defa olarak durdurulduğu ve o zamandanberi yavaş yavaş geri çekildiği Ayn Calut muharebesinde şahsî cesaretiyle kendini göstermişti; buna mükâfat olarak Haleb'in iktaını elde edeceğini ümit ediyordu; hayal kırıklığına uğrıyarak geri çekilmek mecburiyetinde kalınca yolda Kutuz'u katletti ve onun yerine, emirler tarafından sultan îlan edildi. Diğer bütün islâm memleketleri içinde yalnız Mısır'ın , hemen biraz sonra bahsedeceğimiz Moğol istilâsının yıkıcı neticelerinden korunmuş olması ve kültürel inkişafın devam etmesi sırf onun şahsî liyakatı sayesinde mümkün olmuştur. Bununla beraber Beybars daha sonra da, son derece becerikli bir hükümdar olarak temayüz etti. Tahtını, muhtemel Eyyûbîler saltanat iddiacılarına karşı emniyet altında tutmak için, Moğolların Bağdad'da hemen hemen köklerini kazımak suretiyle ortadan kaldırdıkları Abbasî halifeleri hanedanının bir mensubuna Kahire'de bir sığınak takdim etti ve ona halife olarak biat ettikten sonra kendisini saltanat ortağı olarak bu halifeye tasdik ettirdi. Bu ilk Abbasîli, metbuunun arzu etmediği bir şekilde biraz fazla gayretli görünmüş hissini veriyor; bu halife Beybars'ın kendisine, Bağdad'ı geri almak üzere asker vermesini temin etti; fakat Beybars bu orduyu öyle kifayetsiz bir şekilde hazırladı ki Moğollar kolayca bu ordunun hakkından gelebildiler. Bu zattan sonra gelen halifeler de Memlûklerin elinde basit birer kukla idiler (*).

Beybars, kendini, dış düşmanlarına karşı emsaline az raslanır bir cesaretle, bazan da kurnazlıkla ve pişkin bir diplomasi ile korumasını bildi. Onun Filistin'de henüz Franklarla daimî bir meşgûliyeti vardı; fakat o, Sen Jan şövalyelerinin elinden, en kuvvetli kalelerinden biri olan Hısn el-Ekrad'ı ve Templier'lerin elinden de Safed şehrini çekip alabildi. Haşişîler , Masyef'i ve daha az ehemmiyetli olan diğer bir sürü kalelerini teslim etmeğe mecbur oldular; fakat Beybars, onların cânîlerini kendi hususî maksatları için kullanmağa devam etmeği tercih ettiğinden tarikatlarını tamamen ortadan kaldırmadı. Kerak emîri olarak henüz istiklâlini elinde tutan son Eyyûbîyi Kahire'ye getirtti ve burada onu, oğluyla birlikte,verdiği sözlerden geri döndüğü ithamiyle ortadan kaldırdı. Kuzeyde, ardı arası kesilmeden daima tekrarladığı akınlarla, küçük Ermenistan krallarını baskı altında tutuyordu; güneyde Nubya'yı, tâbi devlet olmak üzere Mısır'a

*) R. Hartmann, Zur Vorgeschichte des Scheinchalifats in Kairo abh. der Berliner Akademie 1947. Nr. 19.

bağladı. Devletlerinin Orta Asyadaki durumu Irak Moğollarını, topraklarına müteaddit akınlar yapmalarına rağmen, ilk mağlubiyetlerinin öcünü almağa mâni oluyordu. Beybars, ülkelerini, Frank şövelyelerinin hâkimiyetinden kurtarmış olan Bizans imparatoru Mihael Paleolog ile, Avrupadan gelecek yeni bir haçlı seferine karşı yaptığı bir anlaşma sayesinde korumuştu. O, dahilde, ülkelerini, İran-Abbasî posta teşkilâtı örnek alınarak kurulan istihbarat servisi vasıtasıyle emniyet altına aldı. Kahire'de, malzemesini. feth edilmiş olan Yafa'dan 1267-1268 tarihinde getirtiği ve bugün harabe halinde bulunan Cuma Camiinde muazzam bir âbide vücuda getirtti. Bugün hâlâ ayakta durmakta olan ihata duvarı, yontma taşlarla kaplanmış, esas bina da tuğladan yapılmıştır. Beyzi kemerlerle bağlanmış olan altı sıra pilye camiin içine götürür ve mihrabın önünde, üç nef üzerine kapatılmış olan bir kubbe ile örtülü bir transepti taşırlar. Avlunun diğer kenarlarını iki nefli ravaklar çevreler. Dış duvar, çıkıntılı üç büyük kapı ile ve nihayetlerinde öne doğru fırlamış dikdörtgen şeklindeki kulelerle taksim edilmiştir. Kapılar, oymalarla, madolyanlarla ve iri pul şeklindeki parçalarla süslenmiştir[76].

Sonra gelen nesil Beybars'ın saltanat devrini, evvelce Harun er-Reşid ve Selâhaddin zamanlarında olduğu gibi islâmlığın parlak bir devri gibi görür. Beybars'ın adı etrafında çabucak, roman nev'inden efsanevî bir taç örüldü ki bunun içinde, onun yaptığı seferler, Mısırda her zaman mevcut olan haşin romantizmden alınmış mahdut motiflerle hayalî bir tarih tablosu içerisinde gösterilmiştir. Yeni zamanların eşiğine kadar, Anter şövalye romanları, Beni Hilâlliler bedevî efsaneleri ve bin bir gece masalları yanında hikâyeci nesiller vasıtasiyle inkişaf ettirilmiş olan Beybars romanı, Mısırda sohbet mevzularının en çok hoşa gidenlerinden biri idi.

Memlûkler saltanatı

Beybars, ölümünden sekiz sene evvel kendine halef olmak üzere, büyük oğlu Bereke Han'a biat etmişti; bu, böylece, babasının 1277 yılında ölümünden sonra bir engelle karşılaşmadan tahta çıkabilmişti; fakat iki sene sonra indirildi. Daha ancak yedi yaşında olan kardeşi Salamış'ın vasiliğini, evvelce Beybars zamanında tecrübe edilmiş bir kumandan olan Kalavun, eline aldı; fakat hemen çabucak, onun yerine hükûmeti müstakil olarak idare etmeği tercih etti. Kalavun, Beybars kadar bir muvaffakiyetle Suriye'deki kendi hâkimiyetini Moğollara karşı müdafaa etti ve onu Frankların zararına genişletti ve başlangıçta kendi tarafında bulunmalarına katlanmağa mecbur

76) E. Diez, Die Kunst der islamischen Völker, 58.

olduğu emîrlerden kurtardı. 1290 yılında ölümünde, saltanatı kendi oğluna bırakmak şansı kendisine nasib oldu; bu mirası halefleri, her defasında sultanlıklarını tasdik ve teyid eden intihaba rağmen, 1382 senesine kadar dört nesil müddetle, bu hâkimiyetlerini kabul ettirdiler. Fakat sonra, Kalavun tarafından Moğollar ve çerkesler tarafından teşkil edilmiş ve Kahire kalesinin kulelerine, Burcîler namı altında yerleştirilmiş olan birliklerin bir âzası Berkuk tahta çıktı. Bunlar, veraset yoluyla halef olma usulüne meydan vermediler; bilâkis kendilerine en yarayışlı olan birini, bazı defa içlerinden en yaşlı bir kimseyi seçtiler. Bu suretle nazarî olarak mutlak olan sultan otoritesi yavaş yavaş zayıfledi. Kararlarında bu sultan, bir devlet şûrasına bağlı idi ki bu şûrada. Burcîler sınıfının saf bir halde kalmasına titizlikle dikkat eden en yüksek Memlûk kumandanları bulunuyordu. Bu sınıf, hususî memurlar vasıtasiyle, belli başlı esir pazarlarından, bilhassa güney Rusya ve Kafkasya'dan tedarik edilen satın alınmış esirlerle daima ikmal ediliyordu. Bu genç esirler Kahire kalesinde terbiye ediliyor ve ondan sonra emîrlerinin maiyetlerine, orada kendiliklerinden en yüksek vazifelere ulaştıkları hizmetlere taksim ediliyorlardı. Böyle olmakla beraber bu şekildeki askerler yanında Memlûkler, kısmen ırsî bir sınıf haline înkılâp eden, kur'a usuliyle veya ikta vermek suretiyle maaşlandırılmış bir kıta da kullanıyorlardı. Meselâ bu sınıfa mensup olup, bu gün bile hâlâ yürürlükte bulunan malikî fıkhına ait bir el kitabının meşhur yazarı olan ve 1365 yılında ölen Halil, öldüğü sene içinde, Kahire garnizonu ile birlikte, Kıbrıs kıralının bir baskınına karşı Iskenderiye müdafaasına iştirâk etmişti. Sadece kadılık mevkileri ile medrese müderrislikleri yerli bilginlere tahsis edilmişti; fakat en yüksek derecesini hususî kâtiplik ve divan reisliklerinin teşkil ettiği sivil hizmetlerde yahudîler, hıristiyanlar veya dönmeler tercih ediliyordu.

Hiç bir hükümdara uzun müddet bir saltanat temin etmiyen ve hemen hemen bunlardan hiç birini tabiî ölümle ölmeğe bırakmıyan siyasî durumun daimî kararsızlığı, tıpkı Roma İmparatorluğu'nun çok kötü günlerinde eski aristokrasinin üzerine dolaşan tehlike gibi, bütün saray ve devlet idaresine yakın bulunan muhit içinde, hiç bir zaman görülmemiş bir şekilde bir can ve mal emniyetsizliğini beraber getirmişti. En çalışkan memurlar bile nadiren üç seneden fazla bir müddet hizmette kalabiliyorlardı; kadılardan birçoğu hayatı boyunca, on defadan fazla tâyin edilip azledilmişlerdi. Hanbelî mezhebine salik İbn Teymiye gibi son derece zahid ve tamamiyle dindar kimseleri bile her hususta kayıtsız şartsız kendi mezheplerinin görüşüne uymadılar ve Peygamberi ve evliyayı takdis gibi halk inanışından doğma bazı dalâletlere karşı şiddetle itiraz ettiler diye uzun yıllar sert takibata uğratan sünnî fakihlerin vicdanlar üzerine yaptıkları tazyikleri de buna ilâve etmek icab eder. Şüphesiz Beybars hanbelî mezhebini, diğer üç mezhep

gibi, Kahirede onlara da ayrı bir baş kadı tâyin etmek suretiyle daha evvel sünnî bir mezhep olarak tanımıştı. Fakat eskiden Bağdad'daki reislerinin (maître) yaptığı gibi bu hanbelîler de, Muhammedin saf akidesini yalnız kendilerinin temsil ettikleri iddiasiyle mütamadiyen diğer mezheplerin kıskançlığını tahrik ettiler. Böylece 1282 yılında Şam'da babasının tedris kürsüsünü işgal etmiş olan İbn Teymiye, kendisine Hama'dan sorulmuş olan Allahın sıfatları hakkındaki suale verdiği cevap, şafiilerin görüşüne aykırı olduğu için 1298 senesinde rafizîlik töhmeti altına düştü ve vazifesinden azledildi. Şafiiler 1305 tarihinde onu Kahire'ye kendi mahkemeleri huzuruna çıkmağa davet ettiler ve hapis cezasına mahkûm ettiler. 1309 yılında üçüncü defa tahta çıkan eski hâmisi sultan el-Melik ün-Nasır ona, Kahire'de kendi tarafından kurulan medresede mezhebinin talim kürsüsünü tevdi etti ve 1313 de onu beraberinde Şam'a götürdü. Fakat 1318 senesinde boşanma hakkında verdiği bir fetva yeni bir memnuniyetsizliği mûcip oldu ve artık bu defa hâmisi dahi onu himaye etmeğe muktedir olamadı. O şüphesiz mahkûm edildiği hapis cezasından beş ay zarfında kurtuldu ve bu suretle kürsüsünün başına tekrar dönebildi; fakat 1326 yılı temmuz ayında rakipleri, kendisinin 1310 tarihinde peygamberlerin ve velilerin kabirlerini ziyaret hakkında ortaya attığı bir fikirden dolayı, yeniden hapis ettirmeğe muvaffak oldular. Şam kalesinde hiç olmazsa başlangıçta edebî faaliyetine devam etmesine müsaade edilmişti' fakat kalem kâğıt kullanmaktan men edilince 26 eylûl 1329 tarihinde teessüründen vefat etti. Çağdaşlarının onun akidesini şiddet kullanarak ezmeğe çalışmalarına rağmen, bu akide ancak talebelerinin dar muhiti içinde devam edebildi ve 400 sene sonra vahhâbî hareketine, bu yolla da zamanımızın islâmî modernizmine ön ayak oldu. Memlûkler devrindeki suriyeliler ve mısırlılar, ilâhiyattan başka sahalarda da, bizim için bile, bilhassa tarih alanında bazı kıymetli eserlerin vücuda geldiği çok verimli bir neşriyatla inkişaf gösterdiler; fakat bu neşriyat tamamiyle orijinaliteden mahrumdur.

Memlûkler devrinin mubalâğalı bir şeklide bol olan edebî neşriyatının iktisadî temelini, daha evvel Abbasîler devrinde tesis edilmiş ve Suriye ve Mısır'da geniş mikyasta artmış olan vakıf sistemi teşkil ediyordu [77]. Vakıf usulü Irak'ta olduğu gibi vakıf yapana ve onun varislerine hiç olmazsa biraz gelir temin eden büyük servetleri, devlet maliyesinin el atmasından kurtararak, çok vakit emniyet altına almaya yarayordu. Fakat bu dinî vakıflar, sayıları gittikçe artan geniş bir halk kütlesini faal hayattan uzaklaştırıyor ve onları, bir tarikat mensubu veya derviş sıfatiyle Allah rızası için murakabe hayatına sürüklüyordu; bu vakıflar aynı zamanda büyük arazi parçalarının hususî müteşebbisler tarafından verimli bir şekilde ekilip dikilme-

77) Bundan sonraki bütün kısımlar için bak. Becker, İslâm, I, 93 vdd.

sine mâni olmak suretiyle de doğunun iktisadî düşkünlüğünün büyük sebeplerinden birini teşkil ediyorlardı. Bundan başka vakıfların ekserisi, gelirlerini, küçük ticaret mağazaları veya sınaî tesisler için kiraya verme şekline bağlıyan şehirlerin gayrimenkulleri üzerine kurulmuştu.

Memlûklerin hâkim zümresi umumiyetle, kendi nizamlarında verasete müsaade edilmediği için aile mülkiyeti haline sokulamıyan geniş ikta (fief) arazilerinde yaşıyorlardı. Hattâ, elinde bir ikta bulunan bir adamın ölümü halinde, arkada bıraktığı kimseler, müddeti bitmeden ölümün yarıda bıraktırdığı bir hizmet devresi için peşinen alınmış olan parayı, bu gibi haller için hususî bürosu bulunan devlet hazinesine geri veriyorlardı. Bu kaidenin sert hükmü ancak hususî bir irade ile hafifletildi. Bu ikta arazileri üzerinde çalışan ve onu terk etme hakkına malik olmıyan köylülerin, ikta sahibinin keyfine merhametsizce terk edilmiş olmaları tabiidir.

Umumî iktisat için, devlete ödenen ve fıkıhçılar tarafından mütamadiyen aleyhinde bulunulan fakat buna rağmen devlet maliyesinin bel kemiğini teşkil eden sayısız ağır vergileri de ilâve etmek icabeder. Burada hükûmet, en mühim yiyecek maddelerini satın almak ve onları sabit fiyatla küçük ticaret erbabına tekrar satmak suretiyle müdahaleci ticarî muamelât usuliyle büyük bir rol oynamış bulunuyor. Hükûmet bu suretle, kıtlık zamanlarında fiyat artışlarını ayarlama vasıtasını elinde bulunduruyordu. Mısır ve Suriye o zaman, Memlûklerle yaptıkları müdahalelerle imtiyazlarını çok vakit emniyet altında tutmayı bilen İtalyan tüccar cumhuriyetleriyle Hind ticareti için transit memleketlerini teşkil ettiklerinden, bu tahditlere rağmen ticaret, Memlûkler devrinde son derece inkişaf etmişti [78]. Daha sonra bu muahedeler, yeni zamanlara kadar Mısır tarihini kısmen kayıt altına almış bulunan kapitülâsyonların meydana gelmesine sebep olmuştur.

Böylece Memlûkler kendilerine, islâmlığın hiç bir parlak devrinin bırakmadığı bir imar faaliyetinin inkişafına imkân veren zengin gelirleri tahsil ediyorlardı. Kalavun zamanındanberi onların âbidelerinin ekserisi el-Mukattam taş ocaklarından temin edilen yontma taşlardan ve yukarı Mısırdan tedarik edilen porfir ve granitlerden inşa edildiği için, yaptıkları eserler zamanın hasıl ettiği tesirlere, kendilerinden evvelkilerin eserlerinden daha fazla mukavemet etmiştir ve bugün hâlâ Kahirenin şehir manzarasını tâyin etmektedirler. Bu âbideler arasında türbeler birinci mevkii işgal ederler. Bu türbelerin şekli, yüksek ve güzel kubbeleriyle. Türkistan'dan Nil vadisine intikal etmiştir. Henüz çok genç yaşta iken ana vatanlarından çekilip alınan ve şüphesiz çok vakit düşük bir hayat şartı içinde gelmiş

78) J. Sauvaget, La poste aux chevaux dans l' empire des Mamlouk Paris 1941. (Bak. Ars İslâm, V, VI).

bulunan bu memlûkler, mümessillerinin kendi yanlarında bir sığınak aradıkları bu sanatta vatanlarının sanatını, kendi hakikî ideallerini görüyorlardı. Türk kubbesi, Fatımîler ve Eyyûbîler devirlerinde hâkim olan İran üslûbundan, köşeli konsollar yahut karşılıklı üçgenler serisi üzerinde yükselmesiyle, üzerine oturduğu kare şeklindeki binadan çok kenarlı veya yuvarlak şekilli görünüşüyle ayrılır. Bunda, taş kubbenin ortaya çıktığı Hind ağaç üslûbu yaşamağa devam etmektedir. Sultan Hasan devrinde (1347-1351) Kahirede yeni bir üslûp meydana çıkıyor ve camilerin cephelerinde göze çarpıyor. Bu camilerin yüksek ve yassı taştan yapılmış duvarları çatı saçağına kadar uzanan ve stalaktid şeklindeki kabartmalarla nihayetlenen düz oymalarla (niche) mafsallandırılmıştır. Oymalara iki katlı pencereler yerleştirilmiştir ve çatı ekseriya mazgallı bir saçakla tezyin edilmiştir. Kapı ekseriya, birkaç basamaklı merdivenle çıkılan derin bir oymanın köşesinde bulunur. Suriye-Babilonya sanatının yaşamakta devam ettiği bu üslûp, daha uzun bir müddet devam ettirmiş bir mıntaka olan Mezopotamya'nın kuzeyinde ve Kürd yaylasında mevcudiyetini muhafaza edip, kuzeyde, Azerbeycan ve Küçük Asya'ya, güneyde Mısır'a alınıp getirilmiş olmalı. Bu sultan Hasan'ın cami-türbe'sinde ve onun yaptırdığı dört islâm mezhebine mahsus bir tedris salonunu ihtiva eden medresede çok parlak bir şekilde canlandırılmıştır [79].

Askerî husustaki geri düşüncenin daha az sebep olmadığı Memlûkler devleti'nin inhitatı, kendisine bir av teşkil ettiği Osmanlı İmparatorluğu tarihi bahsinde anlatılacaktır.

6. BAHİS

TÜRKLER MOĞOLLAR VE HİLÂFETİN SONU

Harizmşahlar

Türklerin kötü iktisadiyatı, evvelce çok inkişaf etmiş olan İran ve Mezopotamya kültürünü iki asır müddetle çok kuvvetli bir şekilde zarara uğratmış olduğu gibi, Tatarlara veya Moğollara akraba olan millete XIII. asır başında bu kültürü tahrip etme işini tamamlamak kalmıştı. Arap tarihçisi İbn ül-Esir 617-1220 tarihleri arasındaki vak'aları ihtiva eden vakayinamesinde bu düşünce ile ve müessir bir şikâyet ile onların doğuyu işgal edişlerini, kendinin tanıdığı insanlık üzerine o zamana kadar

79) E. Diez, Die Kunst der islamischen Völker, 142 vdd.

gelmiş olan felâketlerin en büyüğü olarak tavsif ediyor. Evvelce Arapları dünya fütuhatına teşebbüs etmeğe sevkeden iktisadî sebepler gibi bu istilâda da koyun sürüsü sahipleriyle at sürüsü sahipleri arasında otlak mücadelesi şeklinde ortaya çıkan iktisadî sebeplerin bir rol oynamış olması mümkündür. Böyle olmakla beraber buna, tarihte her zaman raslandığı gibi, Çin İmparatorluğu'nun kuzey hudutlarındaki göçebe Moğolları ve balıkçılıkla, avcılıkla geçinen kuzeydeki akraba kabileleri toplayıp harekete getiren ve onları ırklarına has kan dökücü vahşetle, kudurgan tahripkârlıkla eski medeniyet memleketlerine saldırtan Cengiz Han'ın kudretli şahsiyeti âmil olmuştur.

Eski halifeler imparatorluğunun doğusu, Selçuklular'ın çökmesinden sonra, sonu gelmiyen harblerle eskiden son derece mâmur olan kültür memleketlerini tahrip eden Türk hükümdarlarının bir oyuncağı haline gelmişti. Tarif edilemiyecek derecedeki feci sahneyi bütün teferruatiyle burada tasvir etmek mümkün değildir; ancak en belli başlı hâdiseleri tebarüz ettireceğiz. Selçuk saltanatının varisleri arasından Sencer 1097 yılındanberi İran'ı ve Amuderya memleketlerini bir defa daha kısa bir zaman için sulhçü bir idare altında toplamıştı. Sencer, Berkiyaruk tarafından vali tâyin edilmiş olan ve Harizmşah namiyle istiklâl kazanan Anuştekin'in oğlu Muhammedi ve Sicistan'da, sözde Saffarîler hanedanına mensup Taceddin Ebü'l-Feth b. Tahir'i vassal olarak tanımak mecburiyetinde kaldı. Hindistanın yağma edilmesini hayatî vazifeleri olarak gören ve eski sülâlerinin an'anelerine sadık kalan Gazneliler ve Maveraünnehir'in yerli hükümdarları, aynı şekilde Sencer'den az çok müstakil idiler. Fakat ilk Harizmşah'ın halefi Atsız (1128-1156) hemen Selçuk sultanının nüfuzundan kurtulmaya çalıştı. İtaatsizliğinin cezası olarak azledildi. Fakat Sencer memleketten çıkar çıkmaz ayaklandı ve o sırada hâlâ putperest olan Karahıtaylar Moğol kabilesini doğudan uzaklaştırmak için Semerkand üzerine tahrik etti. Daha evvel zikredilen, Türklerin bu akrabaları 916 yılındanberi Çin'de, Liao adı altında hüküm sürüyorlardı. Bundan dolayı Ruslar bugün hâlâ Çinlilere Hıtay adını verirler. Oradan, Cürcan'ın Tunguz göçebe kabilesi bunları 1125 tarihine doğru koğmuş ve batıya doğru sürmüştü. Bunlar önce Yenisey üzerindeki Kırgızlar memleketine, daha sonra güneyde Kaşgâr ve Huten'e sığındılar. Bundan sonra 9 eylûl 1141 tarihinde, Amuderya'nın öte tarafında Sencer'i hatırı sayılır bir yenilgeye uğrattılar. Bunların hükümdarı, o zamandan itibaren Gurhan ünvaniyle, kuzeyde Yenisey'den güneyde Belh'e, batıda şahlarının, Gurhan'ın vassali haline geldiği Harizm'e ve doğuda Uygarlar devletine kadar uzanan geniş sahada hüküm sürdü; bu hükümdarın hükûmet merkezi, bugünkü Rus Türkistanı'nın mühim nehirlerinden biri olan Çu üzerindeki Balasağun idi. Bunların ülkelerine Nastûrî misyonerleri

vasıtasiyle sokulmuş olan hıristiyanlık, uzak münasebetleri dolayısiyle üstünlüğü elde etmiş bulunan müslümanlıkla hâlâ mücadele halinde idi[80].

Atsız, metbuunun uğradığı felâketten istifadeye kalktı. Şüphesiz bu, metbuundan koparıp aldığı yerleri uzun müddet elinde tutmağa muktedir olamadı ve sonunda, ikinci defa olarak gene onu metbu tanımak mecburiyetinde kaldı. Bununla beraber 1156 yılında kendisine halef olarak tahta çıkan oğlu İl Arslan, tam bir hükümdar olarak bir müddet için Orta Asya üzerinde kat'î bir nüfuz elde etmiş olan Harizmşahlar sülâlesini kurmuştu.

Hemen bunun arkasından Gazneli Mahmud'un kurduğu devlet de yeni Türk sürülerinin avı oldu. Efganistanda Herat ve Hilmend vadisi arasındaki Gur dağlık memleketinde Gaznevîlere tabi Sûrî sülâlesine mensup yerli prensler hüküm sürüyorlardı. Bunlardan biri, Gaznevîlerden Behramşahın sarayında oturmakta iken, onun tarafından idam edildi. Bu katledilen prensin kardeşi, intikam almak için 1148 tarihinde ansızın Gazne'yi istilâ ve sultanı Hindistan'a kaçmağa mecbur etti. Fakat bu sultan orada taze kuvvetlerle geri gelerek Sûri sülâlesinden olan prensi mağlup etti ve kendisini yakalayarak idam ettirdi. Bu Sûrili'nin iki kardeşi, kavimlerinin vahşi ordalarını intikam almağa çağırdılar. Bunlar 1150 yılında Gazne'yi feth edip tahrip ederek dümdüz ettiler; bugün şehrin yerini sadece iki minare göstermektedir. Behramşah o zamandan itibaren Hindistan'da kaldı ve Lahor'da oturdu.

Gurlular hemen bundan sonra doğrudan doğruya Sencer'in hâkimiyet sahasına Herat'a döndükleri zaman Selçuk sultaniyle karşılaşarak mağlûp oldular ve hükümdarları ancak iki sene müddetle esarette kaldıktan sonra memleketine dönebildi. Sencer'in ortaklarından Karahıtaylılar tarafından sürülüp çıkarılan ve bu itibarla mecburî olarak topraklarını istilâye niyet eden Oğuzlar'ın Türkmen kabilesine karşı yaptığı sefer daha az muvafakiyetli oldu. Bunlar başlangıçta barışçı bir niyetle onun devletine iltihak etmek istemişlerdi; fakat vergi toplıyan memurlarının keyfi hareketleri onları isyana sevketti. Bunlar 1153 yılında onu ağır bir yenilgeye uğrattılar ve bizzat sultanı üç ay hapsettiler. Sencer hapisten kaçmağa muvaffak olduktan sonra 1157 senesinde öldü.

Sencer'e galip gelen Oğuzlar yağma ettikleri ve ölüm yağdırdıkları memleketi istîla ettiler. Sencer'e halef olan yeğeni Mahmut, vasisi Müeyyed

---

80) Bu vaziyet hakkındaki karanlık bir malûmattan ve Gurhan ünvanının tarifinden Avrupada, Uzak - Doğuda Jan adında bir papasın krallığına dair çok yaygın bir efsane meydane getirildi. Bak. G. Oppert, Der Presbyter Johannes in Sage und Geschichte, 2. édit., Berlin, 1870; Fr. Zarncke, Der Priester Johannes, Leipzig, 1879 (Künigl. Sächs. Gesell. der Wissenschaften, VII, XIX).

tarafından çabucak tahtından indirildi. Bu Müeyyed, İl Arslan'ın ölümünden sonra Harizmşahlar tahtı için iki oğlu tarafından girişilen mücadeleye karıştı ve iki kardeşten büyüğü olan Tekeş tarafından 1174 tarihinde mağlûp ve katledildi. İki kardeş arasında cerayan eden ve memlekette başı boş olarak dolaşan Oğuzların da iştirak ettikleri uzun muharebelerden sonra Tekeş 1193 te kardeşi ölünce tekrar bütün memleketi zaptedebildi. Onun 1200 yılına kadar süren idaresi zamanında Harizm hiç olmazsa Gurlular yönünden barışa kavuştu; çünkü onlar Gazneliler devletinin Hindistandaki kalıntısı üzerine saldırmışlardı. Fakat Tekeş'in ölümünden sonra halefî Alâeddin ikinci Muhammed 1204 yılında Gurlulardan Muizüddin'in hücumuna uğradı. Bu Muizüddin'in ordusu, hasmını yendikten sonra geri çekilirken Karahıtaylılar tarafından hemen hemen tamamiyle yok edildi. Bu yenilge Gurluların Hindistandaki hâkimiyetlerine de tesir etti; hakikaten biraz sonra emîrler arasında mücadeleler ortaya çıktı; fakat bir Türk köle olan İltutmuş bütün memleketi bir defa daha hâkimiyeti altında toplamağa muvaffak oldu.

Harizmşahlar hükümdarı İran'da, Bağdad'ı saray kethudalarının hâkimiyetinden kurtaran ve Babilonya'nın doğusuna doğru ilerliyen Abbasî halifesi en-Nasır'ın (1180-1225) nüfuz dairesiyle karşılaştı. Abbasî hanedanının kabiliyetli bir siyaset adamı ve zeki olan bu ahfadı, iktidar mevkiinin o kadar büyük olan zaifliklerinini, şiileri tedbirli bir şekilde himaye etmek suretiyle ortadan kaldırmağa çalıştı. Irakta daha asırlardanberi, şüphesiz ilkin hudutlarda din mücahitleri arasında ortaya çıkmış olan fakat sonraları memleketin içinde de faaliyette bulunan, karışıklık ve dejenere olunmuş devirlerde ekseriya şehirlere dehşet salan ve bazan yağmacılık yapan, barış zamanlarında sûfî tarikatleriyle münasebetler kuran harbçi teşekküller mevcuttu [81]. Nasır bu teşekkülleri, yeni baştan teşkilâtlandırmak ve bizzat başlarına geçmek suretiyle kendi siyasetine yararlı bir hale getirmeğe çalıştı. Bunlar, kahramanlık sembolü olması itibariyle Peygamberin damadı Ali'yi pir tanıdıklarından halife, Ali soyundan olanlara bu yeni fütüvvet teşkilâtında kendi iktidar mevkii için tehlikeli olmıyan serbest bir faaliyet sahası verdi ve şöhretlerinden faydalandı. Bu fütüvvet teşkilâtı, bilhassa spora ehemmiyet verdiği için diğer hükümdarlar da buraya dahil olmayı bir şeref saydılar. Bu teşekkül şüphesiz halifenin elde etmeği umduğu geniş siyasî nüfuzu temin etmedi. O sırada artık pek tehlikeli görünmiyen haşişîler teşkilâtının büyük şeyhinin şiilik iddialarından vazgeçmesi üzerine halifeye biat etmiş olması hâdisesi pek fazla bir şey ifade etmez. Fakat Tekeş, doğuda meşgul bulunduğu sırada, halifenin

81) F. Taeschner, Islâm. Ordensrittertum z. Zeit d. Kreuzzüge, 1938, 387 - 402.

vezirinin Huzistan ve ona komşu İran eyaletlerini zaptettiğini gördü; Tekeş 1196 yılında yeniden serbest kalınca halife, Hûzistan da dahil, zaptedilen yerleri ona geri vermek zorunda kaldı. 1214 senesinde halife bu defa kuzeye doğru ilerledi. Medya havalisinde memlûk Mengli iktidarı eline geçirmişti. Halife buna karşı, yerinden mahrum edilmiş olan hükümdarın bir akrabasına, Pehlevanlılardan Azerbeycanlı Özbek'e yardım etmişti ki bu Özbek, galip geldikten sonra kendi kölesi Ağlamış'ı oraya vali tâyin etti. Halife bunu Harizmşahlar hükümdarı Alâeddin'e iltihaka çalışınca bir Haşişî vasıtasiyle öldürttü. Bunun üzerine Harizmşah hükümdarı bu rahatsızlık veren hasmının iktidarının temelini elinden almağa karar verdi ve bu maksatla 1217 tarihinde, hilâfet makamının daha ziyade taraftarlarının yani şiilerin hakikaten İranda pek çok yayılmış bulundukları Ali'nin soyundan birine ait olup olmadığı meselesini münakaşa etmek üzere dinî bir şûra topladı. Ali soyundan Tirmiz'li biri olan Ala ül-Mülk mukabil halife olarak tâyin edildi ve Harizmşah bu zatı Bağdad'da hilâfet makamına oturtmak üzere bir ordu hazırladı; fakat kışın vaktinden evvel gelmesi yüzünden geri dönmek zorunda kaldı [82]. Ertesi sene plânını tekrar ele almadan islâm memleketleri üzerine, siyasî durumu baştan aşağıya değiştiren korkunç bir felâket çöktü.

Moğol tahribatı

Orta Asya milletleri arasında yeni ve büyük bir muhaceret başlamıştı. Türklerin doğudaki komşuları, aslında onlara akraba fakat Moğol ırkı tipini daha saf olarak muhafaza etmiş kabilelerdi. Biz daha evvel, Hunlardan sonra bu kabilelerden biri olarak batıya hicret etmiş olan Karahıtaylar'ı görmüştük. Bunların akrabaları, o sırada bugünkü Moğolistanda ve Sibirya'nın güneyinde oturuyorlardı. Çinliler bunları daha Orhon kitabelerinde (152. sahifeye bak) görülen Tatar ismiyle tavsif ederler ve medeniyet derecelerine göre aşağıdaki üç guruba ayırırlar. Ak Tatarlar Çin seddinin arkasında, sınır komşuları idiler ve şüphesiz yerli Çin medeniyetinin tesiri altında kalmışlardı. Gobi çölünün kuzeyinde göçebe halinde Kara Tatarlar oturuyorlardı ve daha evvelden Nastûrî misyonerleri bunlar arasına girmişler, Onon ve Kerulen nehirlerinin yukarı mecrasında ve Tula nehrinin kenarında oturan Kerayitleri hıristiyan dinine sokmuşlardı. Kuzeyde avcı ve dağ meyveleri toplayıcıları olarak iptidaî bir hayat süren ve kendi ırktaşlarına, soysuzlaşmışlar gibi kabul edip yukarıdan bakan orman kavim-

82) Halife bu tehlikeden kurtuluşun hâtırası olarak Bagdad'da daha sonra barut deposu olan ve Türklerin 1914 - 1918 harbinde İngilizlerin önünden çekilirken patlattıkları Tılsım âbidesini diktirdi. Halife bu âbide üzerine kendini, boğduğu iki ejderhanın ortasında tasvir ettirmişti ki M. van Berchem'in izah edişine göre bunlar onun iki mühim rakibini: Haşişîlerle Alevîleri canlandırıyorlardı.

leri oturuyordu. Bunlar arasında Şamanlık, yani âyinleri icra edenlere yahut şamanlara halk yaşayışı içinde büyük bir nüfuz temin eden tabiat üstü bir ruh âlemine inanç inkişaf halinde idi. 1155 yılında, Kara Tatarlar hududu yakınında oturan, bu kabilelerden Tayciyut adlı bir kabilede Börciğin [83] klanının reisi Yesugey'in, Temuçin adındaki ilk oğlu dünyaya geldi. 1167 yılında babanın ölümünde, her nekadar onun bir mevkie sahip olduğu tahmin edilirse de oğul, ne şekilde olursa olsun hiç bir siyasî mirasa malik olmamıştı. Temuçin kendi şahsî cesareti ile çabucak bir sergüzeştçiler gurubu peyda etti ki o bunlarla, daha yüksek medeniyet derecesinde bulunan akraba kabilelere ganimet seferlerine çıkıyordu. Çin hükûmeti bu hareketli, rahat vermiyen ve birbirleriyle akraba olan komşularını birbirlerine düşürüp bu suretle daima zaif vaziyette bulundurmaya her zaman hazırdı. Çin'in Kin hükümdar sülâlesi 1161 yılında Muğul veya Moğol denen bir Tatar kabilesini, Buyir-Nur Gölü sahilinde oturan komşularının yardımiyle ortadan kaldırmıştı. Bunlar biraz sonra bizzat Çinliler için de çok kuvvetli bir hale gelince Çinliler hıristiyan Kerayitler'i bunların karşısına çıkardılar ve sergüzeştçi Temuçin de müttefik sıfatiyle bu harbe iştirak etti. Temuçin siyasî hayata Moğolların intikamını almak için atıldığından, taraftarları, daha sonra da bütün milleti için aynı adı aldı. Eski müttefikler arasında çıkan bir ihtilâf 1202 yılında Temuçin'i büyük bir sıkıntıya düşürdü ve onu, sadık taraftarlarından müteşekkil küçük bir grupla Balciyuna Gölü kıyısına geri çekilmek zorunda bıraktı. Bunlar arasında, vazife ile çıktıkları seyahatlerin o zaman kendilerini ekseriya Uzak Doğu'ya sevk ettiği ve ihtimal İranlı tüccarlar olan üç de müslüman vardı. Bunlardan ikisi daha epey bir müddet onun harp seferlerine iştirâk ettiler; bunlar imparatorluğunun teşkilâtı için ona fikir vermiş olabilirler. Temuçin 1203 yılı başlarında dünkü müttefiklerini ve bugünkü rakiplerini istilâ edebildi ve onları, bütün doğu Moğolistan kabilelerinin kendini hükümdar olarak tanıyacakları bir şekilde memleketten sürüp çıkardı. 1206 senesinde batı Moğolistan'daki hıristiyan dinine girmiş olan kuvvetli Nayman kabilesini itaat altına alabildi. Bu sırada veya başka haberlere göre daha birkaç sene evvel kendidisine bir şaman vasıtasiyle, sonraki neslin hâtırasında yaşamağa devam ettiği Cengiz Han adını verdirdi. Gene bu sırada hükümdarlık alâmetinin beyaz at kuyruğundan yapılmış dokuz tuğlu bir bayrakla belirtildiği ve imparatorluk idaresinin ilk esaslarının tesbit edildiği birinci kurultayı

83) H. Lamb'i (Gingis-Khan, Leipzig, 1928) kaynak gösteren V. Eickstedt'in (Rassenkunde und Rassengeschichte der Menschheit, Stuttgart, 1937, p. 273) eserinde "gök gözlü insanlar" tercümesini ve buna dayanarak bunların bütün Orta Asya göçebeleri arasında çok yaygın bir kabile olduklarını nereden çıkardığı anlaşılmıyor. V. Eickstedt'e Cengiz Han'ın damarlarında kuzeyli kanının mevcut olduğunu hükmettiren âmil âşikâr olarak belli ki H. Lamb'in şairane muhayyelesinin ilham ettiği bir tasvirdir.

topladı. Onun kuvvetinin temelini, bin kişisinin muhafız alayı vazifesi gördüğü on bin kişilik kuvvetli muhafızları teşkil ediyordu. Bunlar sıkı bir disipline tâbi idiler fakat doğrudan doğruya ve daimî bir surette bizzat Han tarafından mürakabe ediliyorlardı. Bunlardan her asker derece itibariyle diğer kıtaların yüksek rütbeli subaylariyle müsavi idi. Cengiz Han Naymanlardan, kendi devlet hizmetleri için Uygur yazısını aldı. Han şüphesiz imparatorluğunun sistemli bir genişlemesini henüz düşünmüyordu. Onun hemen müteakip senelerdeki seferleri, mağlup olmuş düşmanlarının atlarına binmek ve onların karılarını kucaklamak gayesiyle yapılmış büyük ölçüde yağma seferleri idi [84]. 1210 da Tangutlar ülkesini yağma ve tahrip ettikten sonra ertesi sene kuzey Çin'deki Kin krallığını istilâ etti. 1214 yılında Han'ın bir Çin prensesini almasiyle mühürlenen bir barış yapıldı. Fakat 1215 senesinde harp yeniden patladı ve Pekin'in zaptiyle neticelendi. Han memleketten çıkar çıkmaz Kinliler istiklâllerini tekrar elde ettiler. Moğollar tarafından kovalanmış olan hükümdarlar batıya yöneldiler ve Karahıtaylar devletine saldırdılar. Bu devlet hemen sonra 1210 senesinde Karahıtaylıları Talas'ta yenen ve Maveraünnehir'i feth eden Harizmşah Muhammedin düşmesiyle zaten zaiflemişti. Nayman hükümdarı Küçlük memleketin geri kalan kısmını eline aldı. Komşuları olan güneydeki Uygurlar hükümdarı, kuzeydeki Karluklar hanı ve aynı şekilde İli vadisindeki Almalığ hükümdarı, Cengiz Han'ın himayesi altına girdiler.

Cengiz Han, Pekin'in zaptından sonra 1215 senesinde oğlu Cüci'ye batıya, Moğollar tarafından Baykal Gölü sahilindeki yerlerinden Kırgız bozkırlarına sürülüp çıkarılan ve Naymanlar'la bir ittifak aktetmiş olan Merkit kabilelerine karşı yolladı. Cuçi bu seferde Merkitlerin komşusu Kıpçak kabilesini itaat altına alacak olan bir Harizmşah ordusuyla karşılaştı. Harbte kat'î netice belli olmadığından Cucî bunu bir yanlış anlamıya yorarak bilmemezlikten gelmeyi tercih etmiş görünüyor. Fakat Harizmşahlar hükümdarı, Cengiz Han'a bir elçi heyeti göndererek onun kuvvetinin derecesi hakkında bilgi edinmeyi lüzumlu gördü [85]. İki memleket arasındaki ticarî münasebetler eskidenberi mevcut olmuş olacak.

1218 yılında çıkan ihtilâfta Harizmşah'ın hareket tarzı son derece anlaşılmaz bir durumda idi. İşte bu sırada Maveraünnehir'de Moğol hanının elçileri sıfatiyle huzuruna çıkan ve zengin hediyeler takdim eden üç Arap tüccarı kendisini Cengiz Han'ın "en sevgili oğlu" yani o zamanın diplomasi

84) W. Barthold'un İslâm Ansiklopedisi'ndeki Reşidüddin maddesiyle karşılaştırınız.
85) Abbasîlere düşman olan sonraki vakanüvisler, Moğollara yollanan islâmların bu ilk elçi heyetini, bu vasıta ile kendisini sıkıştıran Harizmşahlara karşı Moğolların yardımını temin etmeğe çalışan halife Nâsır tarafından gönderilmiş olarak göstermişlerdir.

dilinde tâbii olarak selamlamışlardı. Kaynaklarımız Harizmşah'ın hiddetini, elçileri dinledikten sonra ifade ettiğini söylüyorlarsa da hemen bunun sonunda hudutta vukua gelen elçilerin katli ve kervanlarının yağma edilmesinin, onun haberi olmadan yapılmış olduğu, hele istenen tarziyeyi verecek yerde ikinci elçi heyetini de katlettirmiş olmasından dolayı hiç kabul edilemez.

Cengiz han bu ağır hakareti intikam almadan bırakamazdı. Her ne kadar ordusunun bir kısmı hâlâ Çin'de Kin'lere karşı muharebe ile meşgûl bulunuyor idiyse de seçme kıtalarını, kendi ve oğlu kumandasında Harizm'e karşı bir muharebeye çağırdı; bu harbe müslüman Karluk ve Almalık hükümdarları da ordulariyle katılmağa mecbur oldular. Harizmşah anlaşılmaz bir gafletle , o zaman Moğol ordularına üstün olan bütün ordularını ona karşı toplamağı ihmal etti. Yeni itaat altına alınmış memleketlerin ordularına itimat etmemesi için bazı sebepler mevcut olduğundan dolayı hudut kalelerini takviye etmekle iktifa etti ve dört koldan ilerliyen ve şehirlerin muhasarası için civardaki köyler ahalisini esir edip yolların açılması ve istihkâm işlerinde kullanarak üzerlerine sürüp gelen Moğol ordularının hücumunu Semerkand'da bekledi. Cengiz Han'ın oğulları hudut kalelerini muhasara ettikleri sırada büyük Han'ın kendisi, kısa bir muhasaradan sonra zaptettiği ve halkını korkunç bir şekilde katliama maruz bıraktıktan sonra hemen hemen tamamiyle kül yığını haline getirdiği Buhara'ya yürüdü. Bu felâket haberi üzerine bütün enerjisini tüketmiş ve zaten Belh' çekilmiş olan Harizmşah, Neyşapur'a ric'at etti. O, bu şehirde de artık kendini emniyette hissetmiyordu. Cengiz Han, Semerkant'ı ve diğer bütün büyük şehirleri bizzat zaptettikten sonra ordusundan ayırdığı bazı birlikleri, eğer biraz enerjiye malik olsaydı, hâlâ emrinde bulunan ordulariyle kolayca bunlara mukavemet edebilecek olan Harizmşah'ı takibe gönderdi. Onun Türk askerleri Moğollar tarafından hiç bir suretle esirgenmiyeceklerini bildikleri için , münferit garnizonlarda çok büyük bir yiğitlikle kendilerini müdafaa ettiler. Muhammed, kendini takip edenlerin izini kaybettikleri Hazer Denizi'nin bir adasında son sığınağını aramak suretiyle sahneden çekildi ve orada 11 aralık 1220 tarihinde öldü. Yerine halef olmak üzere büyük oğlu Celâleddin Mengüberti vardı.

Moğollar Hazer Denizi'nin güney kıyılarında tahrip hareketlerine devam ettikleri ve sonra Volga üzerinden vatanlarına dönmek üzere Kafkasya üzerinden güney Rusya'yı istilâ ettikleri sırada Celâleddin evvelâ istilâdan masun kalmış olan Harizm'e gitti. Fakat orada Türkler daha önce tahta geçmesi kararlaştırılmış olan en küçük kardeşi Uzlag'a tâbi olduklarından, Celâleddin'e tâbi olmayı red ettiler. Bunun üzerine o Gazne'ye gitti ve orada bu arada Harizm'i ve Horasan'ı fethettirmiş olan Cengiz Han'a karşı harb etmek üzere bir ordu toplamağa muvaffak oldu. Moğolların

ileriye yürümüş olan bir tümenini, Bamiyan ile Kabîl ve Gazne vadileri arasındaki dağlarda bulunan Pervan'da mağlûp edebilmişti. Fakat emîrleri arasında ihtilâf çıktı ve Halec ve Türkmen kabileleri kendisini terk ettiler. Ordusunun hâlâ kendine sadık kalmış olan kısmiyle Moğollarla ikinci bir defa daha karşılaşmağa cesaret edemedi. Bunun üzerine orada Moğolların kendisini İndüs nehrinin sarp bir sahilinde takip ettikleri Hindistan'a kaçtı; Celâleddin bu nehri geçmeğe cesaret edemediğinden burada çevrildi ve ordusu tamamen kılınçtan geçirildi. Kendisi 1221 yılı kasım ayında atını ümitsiz bir şekilde nehrin şiddetli akıntısına sürerek kurtuldu. Celâleddin Hindistan'da hemen biraz sonra etrafına dağınık Türk sergüzeştçilerinden müteşekkil küçük bir harp ordusu toplıyabildi; Cengiz Han kısa bir zaman için onu artık takip ettirmedi ve eski Harizmliler memleketini yakıp yıktırmağa devam ederek ordularını yavaş yavaş Mogolistan'a geri çekti.

Harizmşah, kardeşi Giyasüddin Pirşah'ın vasisi olan Burak Hacib'in feth ettiği İran'ın Kirman eyaletine girmeden evvel üç sene Hindistan'da dolaştı durdu. Orada Med-Pers hudut dağlarında Türklerle ve Moğollarla, 16 ağustos 1231 tarihinde bir kürdün intikam hırsına kurban gidinceye kadar bir müddet daha uğraştı. Kumanda ettiği harblerinin cereyanında bir plândan mahrum oluşu onun, islâmiyetin putperestliğe karşı son bir koruyucusu olmasına mâni olamadı. Bu sıfatla, hayatını yazmış olan kâtibi en-Nesevî'nin hayranlığına lâyıktır. Suriyedeki Eyyûbîler ve Küçük Asya'daki Selçuklular gibi diğer müslüman hükûmdarlar hiç olmazsa onlara tâbi olarak kendi hükûmetlerinde kalabilmek için Moğollara kölelik hususunda birbirleriyle iğrençce rekabete giriştiler.

Cengiz Han, İran'da zaferle sona eren harbinden sonra, yeni itaat altına alınmış bozkırlarda ve sonra kendi vatanında birkaç sene istirahat etti. 1225 yılında Hsia'da yani Çin'in kuzeyi ile güneyini köşe taşı gibi ikiye ayıran bugünkü Kansu eyaletinde oturan Tangutlar'a karşı yeni bir sefere çıktı. Bunların baş şehirlerini muhasara ederken, bu şehrin teslim olmasından biraz önce 1227 yılında öldü. O daha hayatta iken Moğol âdetine göre imparatorluğunu oğulları arasında taksim etmişti. Büyük oğlu Cuçi, kendi feth ettiği doğu ülkelerini aldı; bu kendini orada çabucak müstakil hissetti; babası zor kullanarak onu itaat altına almağı düşündüğü bir sırada, babasından altı ay önce vefat etti. İkinci oğlu Çağatay, babasının emriyle vücuda getirilmiş olan "yasa" nın en büyük bilgini sayılıyordu; o bu sıfatla, İli vadisindeki merkezinden, hususî bir nüfuz iddia etmeksizin en büyük tesiri icra etti; fakat Cuci'nin ölümünden sonra onun yerine geçti. En küçük kardeş olan Tolvi [86] Moğol âdetine göre babasının yurduna yani

86) E. Haenische, Die letzen Feldzüge Çinggis Chans und sein Tod nach der ostasiatischen Überlieferung (Asia major, IX, 1933, p. 503 - 551).

Doğu Moğolistan'daki ana yurda vâris olduğu halde üçüncü kardeş Ögede, Cengiz Han'ın emri gereğince Büyük Han (Kaan) ilân edildi ve hükûmet merkezini Orhon sahilinde kurdu.

Ögedey ve Çağatay 1241 yılını 1242 yılına bağlıyan aylarda birbiri ardınca öldüler. Bunun üzerine bunların vârisleri arasında kavgalar ortaya çıktı ve böylece islâm memleketlerine lûtufkâr bir mühlet vermiş oldular. Cuçi'nin ikinci oğlu Batu 1235 yılında toplanan kurultaydan, doğu Avrupa'yı Moğol hâkimiyeti altına sokmak için emir almıştı. Bu 1236 yılında Çağatay'ın, Ögedey'in ve Tolvi'nin oğullariyle birlikte yola çıktı ve 1237 senesinde Volga Bulgarları'nın hükûmet merkezlerini zaptetti. 1240 yılına kadar geçen zamanda Rusya'yı, 1241-1242 yılında Polonya'yı, Macaristan'ı ve Dalmaçya'yı yağma ve tahrip etti. Batu 1241 yılı Noelinde, donmuş olan Tuna Nehri'ni geçti ve Gran'ı (Estergon) zaptetti; 1242 ilkbaharında Bulgaristana gitti ve 1242-1243 kışında Eflâk ve Buğdan üzerinden Volga sahasına geri döndü. Daha bu sefer esnasında onunla yeğenleri arasında kavga çıktı. 1241 yılı aralık ayında Ögedey öldü ve ancak 1246 yılında, Balkan seferinde Batu'ya karşı isyan etmiş olan büyük oğlu Geyük, Büyük Han ilân edildi. Fakat daha hemen iki yıl sonra Batu'nun kendi sahasına yapılan bir sefermiş gibi karşılamağa hazırlandığı bir seferde ansızın öldü. Batu ailenin en büyük ferdi olmak sıfatiyle, onu halef tâyin etme işini üzerine aldı. Bunun topladığı bir kurultayda Batu'nun kardeşi Berke, Tolvi'nin büyük oğlu Mönke'yi Büyük Han ilân ettirmeğe muvaffak oldu. Kurultaya iştirak etmemiş olan Çağatay'ın ve Ögedey'in oğulları haince plânlarından dolayı kendilerine ittihamlarda bulunulduğu için sonradan biat etmeğe geldikleri zaman bütün akrabalariyle birlikte öldürüldüler. Böylece Moğol İmparatorluğu, hududu Talas ve Çu nehirleri arasındaki bozkır olan iki hâkimiyet bölgesine ayrılmış oldu. Batu'nun nesli Altun Orda hükümdarları sıfatiyle doğu Avrupa'nın mukadderatını tâyin ederlerken Mönke'nin kardeşi Hülegü, kuvvetlerini Ön-Asya'ya götürdü.

Hülegü batıya doğru yürüyüşünde 1256 yılı ocak ayının birinci günü Amuderya'yı geçti ve hemen İran ve Kafkasya'nın küçük hükümdarlarının tâbiiyetlerini arz edişlerini kabul etti. Bunlar arasında adı çoktan kendilerinden evvelkilerin esrarengiz sihrini kaybetmiş olan fakat bir sürü çok müstahkem kalelere sahip olarak daima oldukça tehlikeli bir kudreti temsil eden Haşişîler reisi de vardı. Fakat şüphesiz kendi malûmatı dahilinde katledilmiş olan babasının yerine yeni geçmiş olan son Haşişîler reisi Rükneddin, Hülegü'nün tâbileri arasına sokulmadı; bir defa reddedilince Alamut mıntakasındaki Meymun-Diz müstahkem kalesine kaçtı. Bunun yanında meşhur matematikçi ve astronom Nasır ed-Din et-Tûsî yaşıyordu;

bu suretle bizzat kendi hayatını kurtarmak ümidiyle ona, mukavemet etmeden teslim olmasını tavsiye etti. Fakat Rükneddin daha Han'ın karargâhına götürülürken katledildi; taraftarları İran'ın her tarafında aranıp bulunarak öldürüldü. Fakat Tûsi lûtfe uğrıyarak saray müneccimi sıfatiyle uzun seferlerinde ona refakat etti ve daha sonra Azerbeycan'da meşhur Meraga rasadhanesini kurmaya memur edildi.

Hülegü'nün daha başlangıçtanberi gayesi, kardeşinin tâbii olarak batıda yeni bir devlet kurmaktı. İran ayaklarının altına serildiğindenberi Abbasîler devleti Babilonya'da onun en yakın komşusu olmuştu. Burada 1225 yılındanberi enerjik en-Nasır'ı zaif halifeler takip etmişti. Moğolların, gözlerini bu kolay ava dikmeleri için Tûsî gibi şii İranlıların kışkırmalarına ihtiyaçları yoktu. Son Abbasî halifesinin itaata girmek için uygun olan zamanı kaçırdığı ve bununla beraber ciddî bir mukavemete kalkmak için kuvvetlerini toplıyamadığı birkaç müzakereden sonra 10 Şubat 1258 tarihinde Bağdad Moğolların eline düştü. Bizzat şehir toptan zarardan masun kaldı; fakat halife, saray yağma edildikten sonra birçok akrabalariyle birlikte katledildi. Bu akrabalarından bazıları Mısır'a kaçarak ölümden kurtuldular ve orada evvelce işaret ettiğimiz gibi memlûk Beybars onlardan birini, kendi hâkimiyetini meşrûlaştırmak için el-Mustansır Billah adı altında şeklî bir halife olarak tahta çıkardı.

Bağdad'ın düşmesinden sonra Suriye'deki küçük hükümdarlar da, Moğolların tâbiyeti altına girdiklerini bildirdiler. Fakat Mısır'ın Türk memlûkleri Moğollara karşı ilk muvaffakiyetli mukavemeti gösterdiler. Teslim olmaları hususundaki emre 3 eylûl 1260 tarihinde Filistin'e yaptıkları bir hücumla cevap verdiler ve kendisi, hanları Bereke'nin kendini onun yeni ortaya çıkmakta olan ikbalperest kudretiyle tehdit edilmekte hisseden Altun Orda ile bir harbe tutuşmuş bulunan Hülegü'nün ordusunu Nablus yakınındaki Ayn Calut'ta kat'î bir bozgunluğa uğrattılar. Memlûkler, bilhassa sultanları Beybars bundan sonra bütün Suriye'yi yavaş yavaş Hülegü'den ve onun halefleri İlhanlılardan çekip aldılar. Bu arada merkezî Moğol hâkimiyeti, taksime uğradığı için çökmüştü, onların yardımına gele bilecek bir durumda değildi.

Gazanlılar devrinde İran

Bu İlhanlılar arasında yalnız bir tanesi, Hülegü'nün torununun oğlu ve Argun'un oğlu Gazan (1295-1304) zikredilmeğe değer. Esasen o da kabilesinden olan birçok kimseler gibi Moğolların irsî kusurları olan içki düşkünlüğü ile hayatını kısalttı. Böyle olmakla beraber kendisine nasip

olan kısa saltanat sırasında cedlerinin İran'da işledikleri cinayetleri tamir etmek için bazı teşebbüslere girişti. Halis harbçiler olan ve kendilerine bağlı bulunan teb'alariyle hiç bir manevî bağlılık aramamış olan ataları gibi bizzat Hülegü de, budistleri ve hıristiyan dininde olan karısı Dokuz Hatun'un hatırı için, bunun dindaşlarını himaye ettiyse de, kendisi hâlâ putperest kalmıştı. Buna mukabil Gazan Budizm terbiyesi altında yetişmişti ve tahta geçişinden biraz sonra yeğenlerinden biri ile muharebede iken bütün ordusuyla birlikte islâm oldu. Bu, sünnî mezhebinde idiyse de kardeşi ve halefi Ulcaytu Hudabende 1309 yılında sünnilikten şii mezhebine geçti. Gazan kendi bastırdığı paralardaki yazıların gösterdiği gibi kendini "semanın kudretiyle" hükümdar olarak tavsif ettiğine göre artık Pekin'de oturan Büyük Han'ın mümessili bulunmak istemiyordu. Bu, otoritesini, akrabalarına ve Moğol emîrlerine, hiç bir şeye ehemmiyet vermiyen bir şiddetle kabul ettirdi. Tahta çıkışını kendisine borçlu olduğu Emir Nevruz bile bu şiddetin kurbanı oldu. Gazan iktisadî hayatta kendisine has bir liyakat gösterdi. Arazi vergileri o zamana kadar Moğol valileri ve bunların iranlı memurları tarafından keyfi olarak tarh edilmekte iken Gazan Han ilk defa olarak, vergi almada esas ittihaz ettirdiği umumî bir arazi tahriri yapılmasını emretti. 1304 yılına ait bir vergi emirnamesinde vergi borçlarının teb'aya, köylerin giriş yerlerinde, camilerde, kiliselerde ve sinagoklarda, göçebeler için otlaklara dikilecek sırıklara, tahta taş veya maden yahutta kireçlenmiş tahtalar üzerine yazılacak yazılarla alenî olarak bildirilmesini emretmişti. Onun tarihçisi Reşideddin'in verdiği bu malûmat kendisinin halefleri zamanına ait Ani ve Ankara'daki iki kitabede açıkça teyid edilmiştir [87]. Moğollar tarafından halkının elinden alınmış ve o zamandanberi boş duran bir çok araziyi yeniden iskan ettirdi ve onların ziraatçilerini vergi muafiyetleriyle himaye etti. Moğollar tarafından Çin örnek alınarak kabul edilmiş olan mecburî tedavüle tâbi kâğıt parayı kaldırmak ve yerine madeni parayı koymak suretiyle ticareti ve ticarî muamelere emniyeti iade etti. Onun ihtimamı sayesinde devletin geliri saltanatı sırasında 1.700 tumandan 2.100 tumana yükseldi ki aşağı yukarı 50.500.000 mark'a tekabül eder. Basit ve müphem olan Moğol örf hukukunun karmakarışık ettiği İran hukukî münasebetlerini yeniden tanzim etti ve eski islâm hukukuna nüfuzunu iade etti; her iki hukuk sahası için müşterek bir yüksek mahkeme vücuda getirdi. Hükûmet merkezi olan Tebriz'i muhteşem binalarla süsledi ve buradaki camileri, dinî tedris müesseselerini zengin vakıflarla techiz etti. Burada bir rasadhane inşa ettirerek bunu, diğer Moğol hükümdarları gibi bilhassa tatbikattaki faydaları dolayısiyle takdir ettiği müsbet ilimler için bir mektep kurmak suretiyle ikmal etti. Onun hususî tabibi ve mutlak salâ-

87) W. Barthold, P. Witteck'te: Festschrift Jacob, 348.

hiyetli veziri Reşideddin, kendisinin emri ve dendiğine göre bilfiil iştirâki ile, kendi adına izafetle "Tarih-i Gazânî" adını verdiği farsça mufassal Moğollar Tarihi'ni yazdı.

Gazan'ın kardeşi ve halefi Ulcaytu Hudabende zamanında İlhanlılar'ın kudreti henüz en yüksek noktasında bulunuyordu. Ulcaytu İran Irakı'nda Sencan ve Abhar nehirlerinin sularının taksim edildiği hat üzerinde bulunan sıhhîliği, dağlık iklimi, kırlarının çayır ve av bakımından zenginliği Moğolları daima cezbetmiş ve daha evvel Argun tarafından tahkim edilmiş olan Sultaniye şehrini 1305 yılında oğlu Ebu Said'in doğumu münasebetiyle hükûmet merkezi yaptı. Fakat bu hükûmet merkezi, hânedanın sukutundan sonra, durumu daha elverişli olan Tebriz'in karşısında bu vaziyetini devam ettiremedi. Ulcaytu, dahilde Cilan ve Herat'taki araziye bağlı emîrleri bertaraf ederek nüfuzunu kuvvetlendirebildi; fakat bu nüfuzu dışarıda, Küçük Asya'ya ayak basmak, Memlûklerin nüfuzuna sed çekmek ve bu maksatla Avrupanın hıristiyan iktidar sahiplerinin yardımını elde etmek isteğinde muvaffakiyetsizliğe uğradı.

Fars dili, Gazan, halefleri ve Çin'e kadar yayılan akrabaları katında, Türk dili yanında milletlerarası bir siyaset dili ehemmiyetini kazandı. Moğolca, Moğollarda müstakil bir fikrî hayattan bahsedilemiyeceği gibi, bu iş için çok kifayetsiz geldi. Cengiz Han, bahsedildiği üzere Naymanlardan, kendi devlet muhaberatı için, Nastûrî misyonerlerinin asırlardanberi Asya'nın merkezine yaydıkları bizim yazımızın da esasında bulunan müşterek Samî alfabesinin Süryanî şeklinin kardeşi olan Uygur yazısını almıştı. Bu alfabe orada, Orhon sahillerinde en eski Türk hanının, sekizinci asırda yaptığı işleri bize ebedîleştirmesini bildiği ve Samî alfabesinin bir şeklinden çıkma run yazısının yerini aldığı doğu Türkçesini yazmağa da yarıyordu. Fakat Türkler, farsça ile boy ölçüşebilecek olan herhangi bir ehemmiyeti haiz müstakil bir edebiyat inkişaf ettiremediler. Muhakkak ki Uygurlar güney Tiyanşan'ın eteklerinde , oturdukları yer olan Turfan'da Mani ve Budist misyonerlerinin tesirleriyle zengin bir tercüme edebiyatı vücuda getirmişlerdi; bu edebiyatın kalıntıları Orta Asya'ya giden bir Alman ilim heyeti tarafından tanıtılmış ve dahi bir ilim adamı olan K. F. W. Müller tarafından da ilk defa ilim âlemine arzedilmiştir. Orta Asya türklerinde evvelce zengin bir şekilde inkişaf ettirilmiş olan lirik ve destanî halk edebiyatı bize, Araplara türkçe öğretmek için 1074 tarihinde Kaşgar'lı Mahmut tarafından yazılmış olan en eski ve en zengin el kitabındaki fıkra parçalariyle tanıtılmıştır. Orhon kitabelerinden sonra müstakil Türk edebiyatının ilk âbidesi, Kaşgar Uygurları imparatorluğunun yıkılmasından yarım asır sonra (1069-1070) gene Kaşgar'da Balasağun'lu Yusuf Has Hacib'in "Kutadgu Bilik" (mes'ud olma sanatı) adiyle, filozof İbn Sînanın fikirlerine

uygun ve İran edebiyatını örnek tutan bir nazım tarziyle, sultan Buğra Han Hasan b. Süleyman Arslan için hayatın hikmeti hakkında yazdığı ve bilhassa emîrlere tahsis ettiği uzun bir didaktik manzumedir. O, fikirlerini ifade ettirmek için hayalinden uydurduğu, adaletin mümessili olarak Gün Doğdu adlı bir hükümdar, saadetin mümessili olarak Ay Doldu adlı bir vezir, onun oğlu Öğdülmüş ve dostları Elig ve Odgurmuş olmak üzere temsilî şahıslar konuşturmuştur. Onun safdilce malûmat füruşluğuna rağmen bu şahıslar ekseriya bu devrin kültür muhitinin siyasî ve içtimaî bünyesini anlamamıza imkân verirler. Bu eserde islâm tesirinin hâkimiyeti aslâ hissedilmez. Fakat Kutadgu Bilik'in doğmasına sebep olduğu ve içinde Peygamberin mi'racı ve velilerin hayatı gibi en mühim mevzuların göründüğü halk edebiyatında bu hâkimiyet gittikçe göze çarpar bir hale gelmiştir. Bu edebiyatın, ihtimal Kutadgu Bilik'in ilk yazılışında bile kullanılmış olan arap yazısının yavaş yavaş yerini aldığı Uygur yazısından faydalanması tesadüfidir. İran tesirinin gittikçe itibar kazandığı doğu Türk Edebiyatının daha sonraki inkişafı ancak Timur ve halefleri zamanında XV. ve XVI. asırlarda vukubuldu.

Edebiyat, Moğol istilâları zamanında, İran'ın batı güneyinde Fars eyaletinde bir sığınak buldu. Orada Salgurîler sülâlesinden olan, Selçuk atabeylerinin meşhurlarından biri 1148 tarihinde müstakil olmuş ve bunun sülâlesi orada evvelâ İran Selçuklularının, sonra Harizmşahlar'ın, nihayet Moğolların haraçgüzarı olarak 130 yıl tutunmuştu. 1256 ve 1291 yılları arasında bu hükümdarlarda Saad b. Zengi zamanında Şair Sa'di hareketli bir gezginci hayattan sonra gelip yerleştiği doğum yeri Şiraz'da ahlâkın ıslahına hizmet edici mahiyette olan iki büyük eserini, nazım ve nesir karışık olan Gülistan'ını ve tamamen manzum olan Bustan'ını yazmak için hâmisinin adına nisbetle Sa'di ismini aldı. Bu eserlerden, Şilezyalı Olearius (Ölschläger) tarafından tercüme edildiğindenberi Almanya'da da içindekilerden misal gösterme hakkını kazanmış olan Gülistan bugün hâlâ bütün İranlılar için millî ihtilâle kadar kuvvetle hâkim olan karekterin bir görünüşünün (aspect): «mutaassıp sofuluk ve sonsuz gevezelik temayülü» nün klâsik bir ifadesi gibi telâkki edilir; bu itibarla bu kitap hakkında büyük bir hürmet beslerler. İlhanlılar iktidarının yıkılışından sonra güller memleketi olan Şiraz için de sulh ve sükûn uzun müddet için ortadan kalkmıştır. Emîr Ebu İshak b. Mahmut Şah İncu 1340 yılında bu şehri zaptetmeğe muvaffak oldu fakat onu 1353 senesinde, Horasan'ın fethi sırasında yerleşmiş kabilelerden gelme hakikî Arap aslından olmakla öğünen, Muzafferîler sülâlesinden Muhammed'e kaptırdı. 1364 yılında bunun yerine, babasını hapsetmiş ve 1358 yılı ağustos ayında gözlerini oydurmuş olan oğlu Şah Şüca halef oldu. Onun zamanında, Şii mezhebinin isna aşeriye koluna sâlik olup, mutaassıp

bir sünnî olan Muhammed'in ölümünde nefes alabilmiş bulunan ve Hafız lâkabiyle tanınan, İran lirik şairlerinin en meşhuru Şemseddin Muhammed yaşadı. Kendisine iltifatkâr olan yeni sultan Şah Şüca ona, şairin dostlarından biri olan vezir Kıvamüddin Hasan'ın tavsiyesi üzerine Şiraz medresesindeki Kur'an tefsiri müderrisliğini verdi. O bu vazifeyi, Timur istilâsını da gördükten sonra 1389 yılında vefatına kadar muhafaza etti. 1368-1369 yıllarında divanının intişarından sonra adı, İran dilinin konuşulduğu her yerde büyük bir hürmetle anıldı. Onun gazelleri tabiat güzelliğini, bilhassa ilkbaharda uyanan ve 950 yılında Bûyilerden Rükneddevle'nin Şiraz ovasını sulamak için açtırdığı kanal kıyılarında ve son istirahatgâhını bulduğu Musalla gezintilerinde çok defa zevkini tattığı güzellikleri medh eder. Bu gazeller, bülbülün hasret dolu ötüşüne yankı verir, gençliğin, şarabın ve zarif bir ihtiyatla doğuda çok yaygın olan aynı cins arasındaki sevginin zevklerini tebcil ederler; bunlar, her türlü ham sofuluğu, mürailiği ve suret-i haktan görünmeleri hicv ederler ve vatanının hazin durumu karşısında diğer bütün yaşayış değerlerini hakir görmeği anlamış ve bunun telâfisini ancak zevkte aramış geniş ve hür bir ruha şehadet ederler. Onun tamamiyle ve açıkça dünyevî olan şiirlerine -tıpkı Tevrattaki gayet şehvanî olan hazreti Süleymanın mezmurlarına hıristiyanların, tefsir yoluyla başka mâna vermeleri gibi-biraz sonra tasavvufî bir mana verilince, bu ince nükteci ve bediiyatçı şair zahidler muhitinde de takdir ediciler buldu. Bu gazeller, şeklinin mükemmelliği ile daha sonraki İran ve Türk şairlerine rehberlik etmiş ve gazel yazma vadisinde hâlâ benzeri meydana getirilememiş örnekler olarak kalmıştır.

Fakat, 1207 yılında Belh'te doğmuş olan, islâm tasavvufunun en büyük mesnevicisi Celâleddin Rûmi, İran dışında bir muhitte büyümüştü. Babası Bahaeddin Veled, kendini imparatorluğundan çıkıp gitmeğe mecbur eden Harizmşah Muhammed'in gazabına uğramıştı. Bahaddin Veled uzun bir gurbet yolculuğundan sonra 1226 yılında Küçük Asya'daki Konya'da hükümdar Alâeddin Keykubad'ın şahsında bir koruyucu buldu. Orada, 1230 yılında öldüğü zaman yerine oğlunun geçtiği bir müderrislik mevkii elde etti. Fakat Celâleddin, namına divanını yazdığı ve kendini mükâşefe hayatına sokan Şemseddin Tebrizî'ye raslıyor. Celâleddin, Türkiye'de millî inkılâba kadar çok meşhur ve pek müessir olmuş olan, ney sesine uyarak tasavvufî vecde dalmaya gayret eden dönen dervişler yahut Mevlevî tarikatını kurdu. Onun asıl eseri olan altı cilt halindeki Mesnevi, sistemli bir plânı havi bulunmaksızın, masallar, hikâyeler ve mülâhazalarla, tamamiyle şairane bir dille ene'nin vahdet-i vücutçuluk bakımından izahını hedef tutan tasavvufun temel fikirlerini izah eder. Onun eseri, taraftarları muhitinde aşağı yukarı Kur'anla aynı ayarda sayılmış ve asırlarca müddet, Osmanlı İmparatorluğunun en iyi kuvvetlerinin manevî vaziyetlerini tayin etmiştir.

ÜÇÜNCÜ KISIM

İSLÂMIN İLERİ KARAKOLU OSMANLILAR

1. BAHİS

OSMANLI İMPARATORLUĞUNUN DOĞUŞU VE ONUN BİRİNCİ SÜLEYMAN DEVRİNE KADAR GENİŞLEMESİ

Selçuklular, Gaziler ve Osmanlılar arasındaki rekabetler

XIII. asır ortasında, evvelce Araplar tarafından kurulmuş, hemen sonra İranlılar tarafından yıpratılmış ve nihayet Moğollar tarafından yıkılmış olan halifeler imparatorluğunun harabeleri üzerinde birçok Türk aşiretleri bu ganimet için aralarında mücadele yapmaktalarken, bu imparatorluğun kuzey batı hudutlarında, Küçük Asya'da, sadece diğer Türk devletlerinden sonra yaşama talihine malik olmayan fakat aynı zamanda bir beş yüz sene müddetle aşağı yukarı bütün islâmiyet üzerinde bir hâkimiyet de sağlamış bulunan yeni bir devletin meydana çıktığı görüldü [88].

Asırlar boyunca Suriye ve Küçük Asya hudutlarında islâm akıncılariyle Bizans ücretli askerleri, bazan birine bazan ötekine yaver olan bir talih ile, fakat hiç bir zaman kat'î bir muvaffakiyete ulaşmadan çarpışmışlardı. İslâm gazileriyle Bizans akritoi'ları nezdinde, her iki tarafta, her çeşit tarikatları neşreden dinlerdeki aykırılıklara zarar vermeksizin mümasil şövalyelik ideallerini yayan bir hudut komşuluğu anlayışı gelişti; bu anlayış islâmlık ve hıristiyanlık arasındaki kültür alış verişlerini kolaylaştırıyordu. Selçuklular imparatorluklarını kurarlarken Alp Arslan Anadolu'yu işgal etmek suretiyle sınırlarını emniyet altına almağa çalıştı. O, Ermenistan yaylası üzerindeki Malazgird'de (Manzikert) 1071 yılında imparator Romanus Diogénes'i mağlup ve esir etti. Alp Arslan burada sürekli bir arazi ilhakını düşünmemiş, bilâkis esirini, kendisiyle şerefli bir barış yap-

88) M. F. Köprülü, Les Origines de L' empire ottoman, paris, 1935 ve "Osmanlı İmperatorluğununun etnik menşei meselesi", Türk Tarih Kurumu, Belleten VII (1943), ss. 269-313. P. Wittek, The rise of the ottoman empire, London, 1938;H.A. Gibbons, Foundation of the ottoman empire, History of the Osmanlis, 1300 - 1403, Oxford, 1916.

tıktan sonra serbest bırakmışsa da, elde ettiği zafer uzun müddet devam eden yepyeni bir durum hasıl etti.

Toris ve Kilikya hudut memleketlerinde hemen sonra Küçük Ermenistan kırallığı kuran bir müstakil Ermeni prensleri ortaya çıktı. Malatya'da (Melitène) Bizanstan ayrılmış olan Ermeni asıllı valiler, bu memleketteki hâkimiyetini Bağdat halifesine bile tastik ettirmiş olan Bizanslı Gabriel tarafından ezildiler. Artık hükûmet merkezinden korunamıyan hudut memleketlerinin zaiflikleri Türkleri yeni istilâlara heveslendirdi. 1063 yılında akrabası Kutulmuş, Alp Arslana karşı ayaklanıp bir harp açmış ve bu harpte ölmüştü. Bu Kutulmuş'un oğlu Süleyman 1072 yılında, Alp Arslan'ın oğlu ve halefi Melikşah tarafından, kendisini imparatorluğun merkezinden uzaklaştırmak için memleketin her tarafında gezip dolaşan ve nizam ve âsayişi tehdit eden Türk kıtalariyle birlikte Küçük Asya'ya gönderilmişti. Bu cür'etli ve âni bir baskınla Bizanslılardan Anadolu'nun kuzey batısını koparıp aldı ve 1081 senesinde karargâhını bizzat Bizans için bile tehdit edici bir mesafede bulunan İznik'te (Nicée) kurdu. Fakat islâmın bu en uçtaki ileri karakolu ilk Haçlı seferleri sırasında tekrar elden çıktı. Süleyman'ın doğuda bir siyasî mevki elde etmek olan asıl maksadı baki idi Daha 1084 yılında Antakya'yı (Antioche) ele geçirdi ve 1086 da Halep'e yaptığı bir hücumda şehid düştü. Bunun oğlu Kılıç Arslan, babasının plânlarını tahakkuk ettirmek için yeni bir üs aradı. Fakat orada bir rakible, ihtimal Ermeni aslından olan Türk emîri Danişmend'le karşılaştı (*), Danişmend Gazi, Türk uç gazilerinden müteşekkil birliklerle Bizanslılar tarafından terk edilmiş olan Sıvas'ta, kuzeyde Ankara'ya, Amasya ve Niksar'a (Neocaesarea), güneyde Elbistan'a (Abulastayn) kadar genişlettiği bir hâkimiyet kurmuştu.

1101 yılında, Bohemond'un Bizanslıyı uzaklaştırmak için giriştiği teşebbüs muvaffakiyetsizliğe uğradıktan sonra Malatya'yı Gabriel'in elinden aldı. Danişmend, ganimet esası üzerine kurulmuş olan iktidarını sıkı bir siyasî rejim haline sokmayı aslâ düşünmemiş olduğu için bu hâkimiyet, Bizanslılar Haçlıların yardımiyle Anadolu'nun batısını yeniden kendi imparatorluklarına bağladıkları zaman dağıldı. Fakat Kılıç Arslan, babası gibi doğuda yeni bir nüfuz sahası vücuda getirmeyi tecrübe ettiği Meyyafarikin'de yerleşmek için Malatya'yı ele geçirmeğe, ancak Danişmend'in ölümünden sonra muvaffak oldu. Kılıç Arslan Musul üzerine bir hücuma giriştiği sırada Habur Nehri kıyısında vukubulan bir harbte 1107 senesinde öldü.

*) A. D. Mordtmann sr., Die Dynastie der Danischmendiden, Zeitschr. d. Deutchen Morgenländ. Gesellschaft 30, 467 - 486.

Kılıç Arslan'ın halefleri o zamandanberi, Küçük Asya ile yetindiler. Bunun oğlu Mes'ud, Alman İmparatoru Frédéric Barberousse'un 1190 yılı mayıs ayının 18-26. günleri arasında üçüncü Haçlı seferine giderken Kilikya'daki Kalykadnos (Göksu)'un dalgaları arasında ölmesinden iki hafta evvel işgal ettiği Konya (İconium)'yı ele geçirdi. Konya ile Kayseri arasındaki, sun'i olarak sulanmış çok münbit ova buralarda yaşıyan, henüz akıncılık zihniyetinin tesiri altında kalmamış olan Bizanslı halk, kendisinden sonra gelenlere olduğu gibi Mes'ud'a da, halifelerinki gibi, teb'aları haline gelmiş olanların çalışmaları ve gelirleri sayesinde fatihlerin hâkimiyetlerini temin ettikleri müddetçe bunların dinlerine ve kendilerine has olan manevî hayatlarına müsaade eden islâmî siyasî idare kurmak için bir temel hazırladı. Eski Bizans topraklarında kurulan bu imparatorluk Rum adını taşımağa devam etti [89]. Mes'ud'un oğlu ikinci Kılıç Arslan, hâkimiyetini doğuda tekrar tesis etmek istiyen imparator Manuel'i, Çardak (Myriokephalon) geçidinde âni bir baskına uğratıp mağlup ederek kendisini sulh yapmağa mecbur etmek suretiyle hudutlarını Bizans'a karşı kat'î olarak emniyet altına almağa muvaffak oldu. 1177 yılında, Bizanslıların ve Küçük Ermenistan kırallarının da karıştıkları Danişmend'in haleflerine karşı yaptığı bir çok harblerden sonra bunların ellerinden Malatya'yı koparıp alabildi ve 1180 senesinde devletlerini sona erdirdi.

Daha kendisi hayatta iken hâkimiyeti ellerine bıraktığı oğulları zamanında Selçuklular hâkimiyeti inkıraz etti. Fakat Frank şövelyeleri Bizans'ta Lâtin İmparatorluğunu kurdukları zaman Keyhusrev ve oğlu Keykâvus bu imparatorluğun zaafından, iktidarlarını güneye ve kuzeye doğru genişletmek hususunda faydalandılar. Akdeniz üzerindeki Antalya (Adalia) ve Karadeniz üzerindeki Sinop mühim sahil mevkilerini ele geçirdiler. Bu suretle devletleri dünya ticaretine açıldı ve İtalya Cumhuriyetiyle kendi ziraat mahsullerini elverişli bir şekilde trampa edebildiler. Bu ticaret yoluyla memlekete giren sermaye emîrlere, kendi mîmarî ve el işçiliklerini yüksek bir inkişaf derecesine ulaştırma imkânını verdi.

Selçuklu âbideleri bilhassa zengin bir surette tezyin edilmiş cepheleriyle temayüz eder. Bunların camileri ve medreseleri bilhassa azametli kapılariyle tesir yaratırlar. Burada, Türk millî sanatını samî tecritçiliğinden doğmuş olan islâm resim yasakçılığından kurtaran resim, buraya yazı yazılan pervazlara ve hendesi tezyinata hayvan ve nebat şekilleri halinde girmiştir. Fakat bu hayvan şekilleriyle yapılan tezyinat Türk kültür muhitinde, meselâ daha Moltke'nin hayran kaldığı Konya'nın şehir surunda olduğu gibi dinî olmıyan binalara münhasır kaldı; halbuki aynı üslûp

89) P. Wittek, Le sultan de Rum, Melanges Boisacq, Bruxelles, 1938.

Ermenistan ve Rusya yoluyla gelerek batı Avrupa kiliselerinin cephelerini doldurdu [90]. Bununla beraber zenginlik Selçuklular için fena neticeler de doğurdu. Bunlar lüks ile gevşiyerek gittikçe silâh kullanmayı unuttular ve savaş sanatını Ermeni, Bizans ve Arap ücretli askerlerine bıraktılar. 1239 yılında ikinci Keyhusrev'in saltanatı sırasında emîrlerin dejenere oluşlarına karşı millî bir tepki ortaya çıktı; derviş Baba İshak tarafından idare edilen bu isyan kanla bastırıldı. Fakat daha o zaman Moğollar Küçük Asya'nın sınırlarına doğru ilerlediler ve ikinci Keyhusrev'in ordularını 1243 senesinde Kösedağ'da ağır bir yenilgeye uğrattılar. Bu hükümdar istiklâlini Moğollardan , ağır bir haraç ödemek mukabilinde satın alabildi. Fakat Keyhusrev'in ölümünden sonra 1245 yılında oğulları arasında taht kavgaları çıktığı zaman Hülegü işe karıştı ve imparatorluğu, Kızılırmak (Halys) sınır olmak üzere onun iki oğlu İzzeddin ve Rükneddin arasında paylaştırdı. İzzeddin, Moğolların tek muvaffak düşmanları olan Mısır'daki Memlûklerle münasebetler kurmağa çalıştığından ceza olarak hâkimiyeti elinden alındı; buna karşılık kardeşi Rükneddin, Pervane ünvanını taşıyan bir Moğol memurunun kontrolü altına kondu. Bu Pervane, Rükneddin'in oğlu Gıyaseddin'in vasisi sıfatiyle tek başına hüküm sürmek için hükümdarı çabucak tahtından indirdi. Şimdi Türk beyleri, Moğolları 1277 yılında Elbistan'da yenmiş ve Kayseri'ye kadar ilerlemiş olan Beybars'ı memleketlerine çağırdılar. Fakat Beybars memleket içinde destek bulamadığından hemen geri çekilmek zorunda kaldı ve bunun üzerine Abak, Türk emîrlerini ve Beybars'a karşı koymadı diye de Pervane'yi ağır bir şekilde cezalandırdı. Selçuklu İmparatorluğunun istiklâli kat'î olarak kaybolmuştu.

Fakat hudut memleketlerinde eski gazi idealleri yeniden canlandı. Moğalların arkasından sayısız dinî reisler ve tarikat şeyhleri Orta Asya'dan Anadolu'ya akıp gelmişler ve Küçük Asya'da mukavemeti felce uğramış bir şekilde bırakıp Balkanlardaki hâkimiyetlerini tesis etmekle meşgul olan Bizans'a karşı mukaddes harb fikrini tazelemişlerdi. Bu suretle Küçük Asya'nın batısı Türkler tarafından yeniden istilâ edildi ve gazilerin emîrleri, ilk defa Osmanlılar'ın sona erdirdikleri, eyaletlerdeki ayrı beylikleri kurdular. Eski Lykaonie ve İsaurie'de Karamanlılar; Kütahya veya Cotyaeum'da Germiyan oğulları; Mysie'de Hamid oğulları; Manisa (Magnésie) da Saruhan oğulları oturuyordu. Bütün bu gaziler kara kısmına doğru ilerledikleri sırada deniz yolu üzerinde en eski ve en meşhur emîrliklerden biri peyda oldu. 1284 yılında donanmanın dağılmasiyle yardımsız kalmış olan Bizanslı gemicilerle ittifak eden Türkler, Menteşe ailesinin idaresi altında Pamfilya

90) E. Diez, Die Kunst der islamischen Völker. p. 125. A. Gabriel, Monuments turcs d'-Anatolie, Paris, 1931.

(Pamphylie) ve Likya (Lycie) sahillerinden Karya (Carie)'ye girdiler. Bunlar Menderes (Ménandre) nehri boyunca yukarıya doğru ilerlediler. Menteşe oğulları idaresindeki bu Türkler, eski zamanlarda Roma imparatorluğu için bile tehlike teşkil etmiş bir korsan devletinin çıkmasına sahne olan bu sahilden Ege Denizi kıyılarını kuşkuya düşürdüler hattâ 1310 yılında Sen Jan şövalyelerinin kendilerini sürüp çıkardıkları Rodos (Rhodes) adasını da işğal ettiler [91]. Bunlar, hâkimiyetlerini sınırlanmış görünce, Venediklilerin Kıbrıs ve Sen Jan şövelyeleriyle ittifak edip İzmir'i zaptetmek suretiyle nüfuzlarını kırdıkları 1344 senesine kadar Ege Denizi'ni bulandıran kuzeydeki komşuları Aydınoğulları ile birleştiler.

Bizanslılara karşı savaşa hususî bir başarı ile girişmiş olan Türkler arasında bilhassa Osmanlılar bulunuyordu. Bunların menşeleri hakkında efsanenin bize verdiği malûmat şudur; Oğuz Türkleri kabile gurubundan olan Kayı (*) sülâlesi, Horasan'ı işgal etmiş olan Moğolların önünden geri çekilmeğe mecbur olmuş ve kendilerine Ermenistan'ın kuzey batısında otlaklar tahsis etmiş olan Harizmşah Celâleddin Mengüberti'nin himayesine girmişti. Hâmilerinin katledilmesinden sonra reisleri Süleyman kendi adamlarını, eski kültür memleketleri için mücadele eden küçük devletler karmakarışıklığı içinden çıkarıp Orta Asya'daki kendi bozkırlarına geri götürmeğe karar verdi. Fakat Süleyman bu göç sırasında Haleb'in yukarısında Fırat Nehri'nden geçerken ölünce, bunun üçüncü oğlu Ertuğrul hiç olmazsa kabilenin aşağı yukarı 400 çadırlık küçük bir kısmını Küçük Asya'ya geri götürdü ve onlarla birlikte Konya Selçukluları sultanı Alaeddin'in hizmetine girdi. Alâeddin bunlara Bizans hudut bölgesinde bulunan Karasu vadisindeki Söğüd'ü ve Domaniç ve Ermeni Dağ yaylalarını ikta olarak verdi ve hıristiyan komşularının zararına olarak bu toprakları genişletmelerine müsaade etti. Ertuğrul'un tahminen 1258 yılında doğmuş olan oğlu Osman daha 1288 senesinde karargâhını Söğüd'den, feth edip adını Karacahisar'a çevirdiği Melangenon'un güneyine nakletmişti.

Fakat bu efsane tarihî tenkide dayanamaz. Osman'ın oğlu Orhan, 1344 yılında yaptırdığı Bursa camiinin kitabesinde kendini, "sultan, gaziler sultanının oğlu, gazi oğlu gâzi, ufukların hudut bekçisi dünya kahramanı"

---

91) P. Wittek, Das Fürstentum Mentesche, Studie zur Geschichte Westkleinasiens im 13 - 15. jh. (İstambuler Mitteilungen, hrsg. von der Abt. İstamboul des archäologischen İnstituts des deutschen Reichs, II) İstanbul, 1934.

*) A. Zeki Velidi Toğan. Die Vorfahren der Osmanen in Mittelasien, ZDMG 95 (1941) 357 - 373, historique. En eski Türk kaynakları Osman'ı, Ertuğrul'un oğlu olarak tanımadıklarından J. H. Kramers (Acta Orientalia) Osman'ın, Ertuğrul'a iltihak etmiş gazilerden biri olduğu ve doğum yeri olan Kızılırmağın ötesindeki Osmancık kasabasına nisbetle bu adı aldığı fikrine zâhiptir.

diye vasıflandırıyor [92]. Gaziler sultanı ünvanını, bu ünvan kendisine Konya Mevlevî dervişleri teşkilâtının bir şeyhi tarafından verilmiş olan ve Orhan'ın babası Osman'ın bir çağdaşı bulunan ve Menderes havalisinde oturan Aydın beyi de kullanıyordu. Aynı şekilde Orhan'ın babası Osman da din mücahidi veya gazi ünvanını, kendine kılınç kuşattırmak suretiyle kayın atası derviş şeyh Edebali'den almıştı; sonraki Osmanlı sultanları da İstanbulda Haliç'deki Eyub Sultan Camii imamı vasıtasiyle Osman'ın kılıcını kuşanıyorlar ve bu suretle sultanlık payesini elde ediyorlardı. Osman Bizansa karşı savaşa başlayınca Anadolu'nun her tarafındaki gaziler ve muhtelif Türk kabileleri akın akın onun yanına geldiler. Gazilerin arkasından derviş tarikatlarının örneğine göre teşkilâtlandırılmış ve bütün Küçük Asya'da yayılmış olan ahi zanaat ve ticaret teşekkülleri genç devlete geldiler ve savaşçılara ganimetlerin kullanılması hususunda yardım ettiler; fakat bunlar umumiyetle zannedildiği gibi devletin kuruluşunda yol gösterici bir rol oynamadılar. Bundan başka gazileri, islâm kültürünün mümessilleri olan ülema takip etti; halbuki malî işlerin idaresinde, bütün islâm memleketlerinde olduğu gibi hıristiyan ve yahudiler mutlak bir surette lüzumlu görülüyorlardı.

Osman Karacahisar'dan, halkının, bütün Türk kabilelerinden akıp gelen yardımlarla devamlı bir surette kuvvetlenen hamle kudretini Marmara (Propontis) Denizi'ne ve Karadeniz'e ve batıda Gökçesu geçidine hâkim olan Yenişehir mevkiine doğru sevkediyordu. 1300 yılında Karacahisar'ı, oğlu Orhan'a ikta olarak devredebildi. O sırada Konya Selçukluları devletine son vermiş olan Moğollar, Küçük Asya'nın kuzey batı ucundaki Osmanlıları, rahatsız etmeden kendi hallerine bıraktılar.

Orhan 1326 senesinde, babası bu şehri muhasara ederken öldükten sonra Bursa'yı fethetmek suretiyle babasının eserini taclandırdı. Babasının cesedini, hemen camie çevirttiği saray kilisesine gömdürdü ve bu suretle Bursa Osmanlılar'ın mukaddes şehri oldu. Devletin bu yeni baş şehrinde çabucak muhteşem âbideler yükseldi; bunlar arasında, en eski cami olan her biri karşılıklı dört kubbeden müteşekkil beş nefli sade ve dikdörtgen şeklindeki Ulu Cami vardır ki bu yalnız Orhan'ın halefi birinci Murat tarafından inşa ettirilmişti. 1327 yılında İzmid (Nicomedie) de Orhan'ın eline geçti. Kültür daima islâm hükümdarlarının en belli başlı şöhret ünvanlarını teşkil etmiş olduğundan sadık bir müslüman olan Orhan ilk Osmanlı üniversitesini (medrese) vücuda getirip bunun idaresini Mısır'da tahsil etmiş bulunan Davud-u Kayserî'ye vermek suretiyle bu andan itibaren ilim aşkını açığa çıkardı.

92) P. Wittek: Deux chapitres de l' histoire des Turcs de Roum, Byzantion, XI. 1936, p. 285 - 318.

Bizanslılar hiç olmazsa İznik'i (Nicée) kurtarmağa çalıştılar fakat yardıma gelen orduları 1330 yılında Tavşancıl'da (Philokrene) mağlûp oldu. Şehir Osmanlılara teslim olmak zorunda kaldı ve bunların hâkikimiyeti zamanında çinicilik sanayii merkezi ve birçok mekteplerin bulunduğu yer olarak çabucak gelişti. 1335 senesinde, hükûmet merkezi, eski Misya (Mysie) deki Bergama yahut Pergame olan komşu gazi devleti Karesi beyliği, sülâle arasındaki taht kavgaları yüzünden Orhan'a müdahale etmek fırsatını verdi; fakat bu memleket kat'î olarak ancak 1345 yılında itaat altına alınmış görünüyor.

Osmanlı devletinin ilk teşkilâtı

Daha sağlam bir teşkilâta olan ihtiyaç kendini hissettirmekte gecikmedi. Bizzat emîrler —çünkü Osmanlı hükümdarları 1473 yılına kadar ekseriya bu ünvanı taşıyorlardı— araziye ait haklarını Konya sultanının bir iktaına istinad ettirdikleri gibi kendileri de , kendi soylarından olanlara ve silâh arkadaşlarına, ordularına suvariler hazırlamak mükellefiyeti karşılığında feth edilen yerlerde timar toprakları veriyorlardı. Timarların bu askerî gayesi, bunların sancak yani bayrak birliği halinde toplanmalariyle siyasî ifadesini buluyordu. Bursa'nın fethinden sonra bu şehir, şehzade Murad'ın idaresine verilen yeni bir sancağın merkezi oldu ve Hudavendigâr yani beyler memleketi (pays des seigneurs) adını aldı. Daha sonra burada iki başka sancak: Osmanlıların güney doğuda asıl oturdukları yerleri içine alan Sultanönü veya İnönü ile feth edicisi ve ilk beyi Akçakoca'nın adını taşıyan kuzey sahilindeki Kocaeli sancakları meydana geldi.

Osmanlılardaki dinî hayatta, diğer Türk kabilelerinde olduğu gibi, çok müessir olan dervişliğin temsil ettiği şii temayüller hâkimdi. Devletin kanunları nazarî olarak Kur'anda ve hadiste ve Peygamberin kaide haline gelmiş şifahi ifadelerinde tesbit edildiği üzere yalnız ilâhî hukuka istinad ettirilmek mecburiyetinde idi. Bu sünneti, şiiler de hiç bir suretle red etmiyorlardı; bununla beraber onlar dar bir anlayışla sünnîlerin aksine imamları, Peygamberin hadislerinin rivayet edicileri olarak tanıyorlar ve Peygamber soyuna mensup olmıyan ve sünnîlerce aynı değerde selâhiyetli kimseler sayılan diğer bütün hadis râvilerini kabul etmiyorlardı. Hukukun Kur'an ve hadisten ibaret bu iki kaynağı, bu sırada bam başka iktisadî temellere dayanan ve çok daha karışık bir hale gelmiş olan bütün meseleleri halletmek için kâfi gelmediğinden, evvelki dinî hukuk yanında tamamiyle lâik yeni hükümler kabul etmeğe karar vermek icabediyordu. Zira bu dinî hukuk, islâmiyetin ilk asırlarında yaşamış olan fıkıhçıların yapmış oldukları şekilde yeni meselelere uydurmağa cüret edilemiyecek kadar donup katılaşmış

bulunuyordu. Böylece şer'i şerifin yanı başında Osmanlılarda ilk bakışta tekâmül kabiliyeti görülen ve netice itibariyle de daha sonraki sultanlar tarafından geliştirilen kanun vücut buldu.

İlk kâik kanunlar sultan Orhan'ın, gençliğinde dünyadan elini eteğini çekmiş ve daha sonra hukukî bilgisini devlet hizmetine vakfetmek için tekrar saraya dönmüş olan Alâeddin adındaki bir kardeşine atfedilir. An'ane onu imparatorluğun ilk veziri diye gösterir. Onun gayretleri evvelâ, para sistemi, kıyafet nizamnâmesi ve askerî teşkilât olmak üzere üç nokta üzerine yöneltilmiş görünür. Paraların üstüne isim yazdırma hakkı uzun zamandanberi islâmiyette cuma hutbesinde adın zikredilmesiyle birlikte hükümranlık alâmeti sayılıyordu. Osmanlı emîrleri, her nekadar tarihçileri onların para bastırmak hakkını daha erken kullandıklarını farzetmekte iseler de, her halde Konya sultanlarının emîrleri sıfatiyle daha uzun zaman onların paralarını kendi topraklarında tedavülde bulundurdular. Daha sonra Alâeddin'in ilk defa 1328 yılında Orhan adına gümüş paralar bastırmış olduğu hakkındaki ifade kat'î olarak inanmağa değer tek iddiadır. Bu para, Bizans örneğine göre Selçuklular tarafından yapılmış olan ayara uydurulmuştur. Bu paraların normal ağırlıkları altı kırat yani diğer müslüman memleketlerinde tedavül eden dirhemin dörtte biridir. Bütün Küçük Asya'da olduğu gibi onuncu asırdanberi Bizansta kullanılan "aspron" (asper)'in tercümesine uyularak bu paralara "akçe" adı veriliyordu. Bize kadar muhafaza edilmiş olan en eski sikkenin tura tarafında kelimei şahadet, yazı tarafında hükümdarın adı halk arasındaki şekli alan Ohan kelimesiyle birlikte "Allah mülkünü daim etsin" manâsına gelen bir ibare yazılıdır. Babasının adı, ünvan ve hangi tarihte ve nerede basıldığı yazılmamıştır.

Osmanlıların siyasî hayatlarının ilk temelinde bir kıyafet nizamnamesinin lüzumu bugünkü avrupalının nazar-ı dikkatini celbedebilir. Fakat kültürün daha eski devirlerinde kıyafet şüphesiz lüzumlu fakat dışa ait, olsa olsa giyenin zevkine bağlı bir lüks değil aksine olarak bugün hâlâ askerî üniformada olduğu gibi şahsiyetin esaslı bir ayırıcı alâmetidir. Elbise yalnız içtimaî sınıfları ayırmıyor, aynı zamanda milliyetleri de tefrik ediyordu; ayrı milletlerden olanların hukuku islâm devletlerinde çok başka başka olduğu için kanunu tanzim eden kimse onların dıştan tanınmaları için fark ettirme hususuna ehemmiyet vermekten kendini alamazdı. Fes nasıl ikinci Mahmut tarafından alınışından 1925 yılında Mustafa Kemal tarafından kaldırılmasına kadar bugün hâlâ Mısırlıyı ayırdığı gibi o zaman da Osmanlıyı Avrupalıdan ayırıyordu ise, bunun gibi doğu, başa giyilen şeyi her devirde tamamiyle karekteristik bir giyim eşyası olarak nazarı itibara almıştır. O zaman İran'ın bazı mıntakalarında giyilen yüksek mahrut

şeklindeki keçe börk için Alâeddin beyaz rengi, orduya veya saraya mensup olmanın bir alâmeti olarak tesbit etti. Sultanın kendisi ve merasim dolayısiyle beyler, keçe külâhın etrafına, kullanılması daha sonra umumîleşmiş olan bir sarık sarıyorlardı.

Askerî teşkilat hususunda sultana ve kardeşine teknik müşavir olarak Bilecik kadı askeri Çandarlı Kara Halil (Hayreddin) paşanın bulunduğu anlaşılıyor; halbuki diğer kaynaklar onun, bu işi Murat devrinde yaptığını zikrediyorlar [93]. Türkler doğdukları bozkırlardan çıkışlarındanberi cevik ve çok cür'etli ata biniciler olarak tanınmışlardır; fakat onlar taktik teşkilâtlanma hususunda henüz hiç bir bilgiye sahip değildiler. Bizansın dejenere olmuş ücretli askerlerine karşı meydan muharebesinde üstün idiyseler de, kale muharebesi onlardan, binicilikten daha başka askerî kabiliyetler istemekte idi. Yaya birliklerin talim ve terbiyesi daha lüzumlu idi. Bu birliğin evvelâ Türklerden teşkil edilmesine çalışıldı. Harp zamanlarında bu piyade birlikleri için ayrılan askerî timar sahiplerine, "yaya'lara, gündelik olarak bir akçe ücret kabul edildi ve bunlar 10,100, ve 1000 kişilik guruplara taksim edildiler. Fakat bu teşkilât işe yaramadı. Bu alışılmamış hizmet, askeri mübalâğalı bir tarzda hak istemeğe sevk etti; o şekilde ki Orhan kısa bir zaman zarfında bu piyadeleri dağıtmağa karar vermek mecburiyetinde kaldı.

Orhan rivayete göre Çandarlı'nın tavsiyesiyle ganimetin beşte birinin beyt ül-mal için alınmasına dair olan eski islâm âdetini kabul etti ve bu suretle daimî bir ordunun ücretini ödeme çaresi elde edildi. O, Türk piyade kuvvetinin yerine koymak için, her zaman yaya harb etmeğe alışmış olan hıristiyanları askerî hizmete aldı. Fakat askerlik sanatının ifasının müslümanlara hasredilmesi islâm hukukunun esas prensiplerinden biri olduğundan, Orhan yeni ordu için devşirilmiş hıristiyanları zorla islâm dinine girmeğe mecbur etti. İlk deneme zorla ailelerinden çekilip alınan ve kendi dinlerini inkâra mecbur edilen fakat buna mukabil parlak bir mevki ümidiyle hükümdarın şahsına bağlanan 1000 hıristiyan çocuğu ile yapıldı. Kâfirlere karşı harp için vücuda getirilen hıristiyan şövalye dinî birlikleri gibi bu çocuklara da yeni askerî birlikler demek olan "yeniçeri" adı verildi; rivayet edildiğine göre bunlar daha 1330 yılından itibaren yarı dinî bir teşkilât kabul ettiler. Küçük Asya her devirde, kendilerini riyazetçi-tasavvufçu hayatın tatbikatına fakat aynı zamanda bilhassa yabancı müsafirler için olmak üzere içtimaî yardıma hasreden her çeşit dinî cemaatler için bilhassa verimli bir zemin olmuştur, daha önce zikredilen "Ahiler" gibi meslek erbabı ve

93) Fr. Taeschner ve P. Wittek: Die Vezirfamilie der Gandarlyzade und ihre Denkmäler, İslâm, 18, p. 60 - 115.

çok sayıdaki lâik, kardeşler teşekkülleri de bunlardandır. Bunun gibi yeniçeriler, efsaneye göre kurucusunun yeni teşkil edilmiş olan birliklere hayır dua ettiği "Bektaşî Tarikatı" na intisap ediyorlardı.

Suvari birliği de daha Orhan zamanında yeni bir teşkilât haline getirildi. Bu süvari birliğinin esası olarak sultan, başlangıçta 2.400, daha sonra 16.000 kişiye kadar çıkan ve "bölükât-ı erbaa" denen dört süvari kıtasından müteşekkil ücretli bir seçme birlik vücuda getirdi. Bunlara, birinci Selim zamanından beri Peygamber livasının yerini aldığı hükümdarın büyük sancağı emanet edilmişti. Bu piyade ve süvari birlikleri yanında sancak beyinin emrinde hareket eden "vergiden muaf" mânasına gelmek üzere "müselliman" denen eski timarlı sipahi birliği de hâlâ duruyordu.

Orhan bu yeni teşkil edilmiş birliklerle gittikçe canlılaşarak sahile doğru ilerledi ve çabucak en büyük ve en mühim limanlar şeklen ona tâbi olmak suretiyle ticaretlerini emniyet altına almağa çalıştılar. İmparator Kantakuzenos'u, kendisine karşı Selçuklularla kat'î bir ittifak elde etmeğe kapılışını cezalandırmak için Bizansa karşı 1337 yılında giriştiği ilk hücum hakikatten ağır bir yenilge ile sona erdi. Böyle olmakla beraber imparator bu harbte kendini Orhan'ın bu kadar yakınından sıkıştıran kudretinden korkmayı öylesine öğrendi ki, onunla hemen bir muahedeye girişmeği tercih etti ve 1345 yılında kızlarından birini onunla evlendirmek suretiyle bu anlaşmayı kuvvetlendirdi. Buna rağmen bu hareketi Osmanlıların ilerlemesine mâni olamadı. (1354 veya 1355) yılında şehzade Süleyman'ın kumandasında Gelibolu yarımadasında (Chersonès) Gelibolu (Gallipoli) kasabasında yerleşmeğe muvaffak oldular; fakat şehzade elde ettiği zaferden biraz sonra vefat etti ve Trakya toprağına defnedildi.

Balkanların fethedilmesi

Orhan'ın ikinci oğlu Murad babasına halef olup 1362 yılında tahta geçti ve çabucak gözlerini, sayısız küçük hükümdarların o sırada ardı arası kesilmiyen harplerle birbirleriyle didiştikleri Balkan Yarımadası'na çevirdi. Fakat daha oraya gitmek üzere yola çıkmadan önce Küçük Asya'daki hasımlarının bir ittifakına galebe çalması icabediyordu. Kardeşi Süleyman'ın daha 1354 senesinde devlete ilhak ettiği Ankara'da idare, bu kadar uzak bir hudut şehrinde tabii olduğu üzere, tamamiyle bir teşekkül halinde bir araya gelmiş olan büyük tüccarların, Ahîler'in elinde kalmıştı. Bunlar, sıkıntı veren yabancı hâkimiyetten kurtulmak gayesiyle saltanat değişmesi fırsatından faydalanıp komşu (Türk) Karamanlılar'la ittifak edebileceklerini zannettiler. Murad, kendisini Tokad'a kadar götürmüş olan âni bir seferle hasımlarını mağlûp etti [94] ve bunun üzerine hemen Balkanlara dönebildi.

94) P. Wittek: Festschrift Jacob, 354.

Karargâhını Dimetoka'da kurdu ve Balkanlardaki bütün küçük hükümdarlar birbiri ardından, demir gibi bir elle büyük bir siyasetin peşinde koşan Osmanlılar'ın kurbanı oldular. Bizanslılar daha (1361) yılında (*) Edirne'yi (Andrinople) kaybettiler ve bu şehir 1366 senesinden İstanbul'un fethine kadar Osmanlı emîrlerinin hükümet merkezi olarak kaldı. Papa beşinci Ürben (Urbain) hıristiyanları İstanbulu kurtarmak için bir Haçlı seferine çağırmağa boşuna çalıştı. Savoie'lı asılzade Amadie idaresindeki bir şövalye ordusu kısa bir zaman için Gelibolu'ya ayak bastıysa da harbin devam ettirilmesi hususunda Bizanslılarla anlaşamadığından hemen çabucak geri çekilmek zorunda kaldı. Hattâ Alaşehir'in (Philadelphia) feth edilmesi için kendilerine asker yardımı yapmağa bile zorlanan Paleologlar gittikçe, Osmanlılar'ın tâbiiyeti altına düşmekten uzak kalamadılar.

Balkan islavlarının birbirleriyle ittifak halinde olmayışları Osmanlılara onların itaat altına alınmalarını kolaylaştırdı. Mrnjavcevici ailesinden olan Niemanide Wukachin'in kumandasındaki Sırplar 1371 yılında, kendilerini tehdit eden boyunduruk altına girmeği bir hücumla önlemek hususunda Murad'ın Asya'da bulunuşundan istifade ettiler; fakat Hacı İlbey tarafından, Meriç (Maritza) nehri üzerindeki Çirmen mevkiinde kanlı bir mağlûbiyete uğratıldılar ve Makedonya'daki arazilerini kaybettiler. Bunu 1385-1386 yılında Sofya ve Niş'in fethi takibetti. Makedonya'nın fethi Çandarlı Hayrettin paşa tarafından, 1385 senesinde büyük bir cami (Eski Cami) yaptırdığı Gelibolu'dan idare edilmişti. Hayrettin paşaya, Karesi'nin itaata alınmasından sonra yerine Süleyman paşanın geçtiği Evrenus bey yardım etmişti. Daha evvel zaten Evrenus tarafından zaptedilmiş olan Gümülcüne'den mülkiyeti Bizanslılarla Sırplılar arasında münakaşa mevzuu olan Serez fethedildi; oradan da Selânik zaptedildi ve buradan da Acarnanie'ye kadar kuzey Yunanistan akıncıların baskınına maruz bırakıldı. 1264 tarihinde, babası Aleksandr'ın ölümünden sonra imparatorluğunu Vidin'de oturan kardeşi Srasimir ile taksim etmek mecburiyetinde kalmış olan Bulgarlar çarı üçüncü Şişman, Murad'ın kayın biraderi olmuştu; fakat bu durum, Murad'ın Balkanlardaki ilerleyişleri kendisini korkutunca Şişman'ı, Sırplar ve Bosnalılarla bir ittifak aktetmekten alıkomadı. Türk komutanı Lala Şahin 1387 yılında onların birleşmiş ordularına karşı Ploçnik'e yürüdü ise de mağlûp oldu ve ordusu hemen hemen tamamiyle yok edildi. Onların elde ettikleri bu zafer Murad'ın hâlâ Asya'da meşgûl bulunması yüzünden mümkün olabilmişti. Murad'ın Avrupa'daki valisi olan büyük oğlu Savcı, bir Bizans prensi ve Karaman beyi ile ittifak ederek kendisine karşı ayaklanmıştı; fakat bu müttefikler 1386 senesinde Konya'da mağlup edildiler.

*) F. Babinger: Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte II (1921), p. 311.

1388 yılında Çandarlı Kara Halil'in oğlu Ali paşa Osmanlılar'ın Balkanlardaki yenilgelerinin intikamını alabildi. Bu, otuz bin kişi ile Nadir geçidini aştı ve Tırnova ile Şumnu kasabalarını fethetti. Çar, Tuna üzerindeki Niğebolu'da (Nicopolis) kuşatıldı; fakat yeni bir haraç ödeme ve Silistre'yi terk etme karşılığında kendisine sulh bahşedildi; bu sulhü bozunca, tekrar Niğebolu'da kuşatıldı ve kayıtsız şartsız teslim olmak zorunda kaldı. Fakat gene de tahtını ve hayatını muhafaza etti. Osmanlılar hemen bir sene sonra yeni bir ittifakla karşılaştılar. 15 haziran 1389 tarihinde Osmanlılar, bu defa bizzat Murad'ın kumandasında, bunun oğulları Bayezid ve Yakub'un ve tâbileri Saruhan, Menteşe, Aydın ve Hamid oğullarının Asya'dan toplayıp getirdikleri ordularla, Sırplılar'ın ve onların yardımcı birlikleri olan Boşnak, Bulgar, Macar ve Arnavutların, Drina, Vardar ve İbar nehirlerinin kaynağında "Kara Tavuklar Ovası" mânasına gelen Kosova (Kossowo Polye)daki tazyiklerine dayandılar. Katî netice uzun müddet kararsız bir vaziyette kaldı ve hıristiyanların mukavemeti, Osmanlılar'ın ağır kayıplar vermelerine sebep oldu. Bu harb hakkındaki Türk rivayeti Murad'ın, yaralı olarak harb meydanında yatan Miloş Kobiliç adındaki bir Sırp askeri tarafından haince şehid edildiğini söylüyor. Sırp destanlarına göre ise, Murad, bilâkis bu işi ifa etmek için aralarında karşılıklı bir şekilde and içen 12 cesur savaşçı tarafından kendi çadırında hançer darbeleri altında maktul düştü; fakat sonunda müttefikleri tarafından yalnız bırakılmış olan Sırp kıralı Lazar'ı Osmanlılar yakaladılar ve yanındakilerle birlikte söylenildiğine göre ölmek üzere bulunan sultanın emriyle derhal orada idam ettiler. Sol kola kumanda eden şehzade Bayezid henüz kararsız bir vaziyette bulunan maiyetindeki Türk kuvvetlerini dayanmaya teşvik etti ve hükümdarlarının ölümünden sonra felce uğramış olan Sırp kuvvetlerine karşı zaferi elde etti[95].

Yeni hükümdar cedlerininkinden fazla bir şekilde tamamiyle harb sanatiyle muttasıf bulunuyordu; o bunu, artık bir gazi gurubunun reisi olarak değil, büyük bir devletin hükümdarı olarak ifa ediyordu. Komşuları onun ağır basan tazyikini hissetmekte gecikmediler. 1390 senesinde Bizanslılar Küçük Asya'daki son arazi parçaları olan Alaşehir'i (Philadelphia) kaybettiler; bu şehrin zaptedilmesinde imparator Manuel'in kendisi sadık teb'alarına karşı sultana askerce yardım etmeğe zorlandı. Üç sene sonra Bulgarlar kesin olarak itaat altına alındılar; hükümdarları Şişman'ın düşmesinden sonra büyük patrik Euthymios, hükûmet merkezi Tırnova'da onların son mukavemetlerini idare etti.

95) M. Braun: "Kosovo", die Schlacht auf dem Amselfelde in geschichtlicher und epischer Überlieferung (Seav. balt. Quellen & Forschungen, édit. Trautmann, H. VIII, Leipzig, 1937).

Türklerin bu muvaffakiyetleri şimdi batının endişesini mûcip oluyordu. Papa dokuzuncu Bonifas (Boniface) Fransa'da, Alp memleketlerinde ve güney Almanya'da Haçlı seferleri için vaizler verdiriyordu; 1396 ilkbaharında çok uzun zamandan beri unutulmuş olan Haçlı seferleri fikri, kuvvetli bir batı Avrupa şövalye ordusunu Macar kıralı Sigismond'un etrafında Buda şehrinde tekrar topladı. Fakat bu Haçlıların şevkleri, disiplinsizlikleriyle tamamen muvazene halinde idi. Sigismond'un onlara tabiyevî bir istikamet vermek hususundaki bütün gayretleri neticesiz kaldı. Bayezid böylece 27 eylûlde onları Niğebolu'da ağır bir mağlubiyete uğratabildi. Onları kovalıyan Osmanlılar Ştayer (Styrie) hududuna kadar ilerlediler. Bayezid, Haçlıların müttefikleri olan Peloponez'in küçük lâtin kırallarını, arazilerini yakıp yıkmak suretiyle cezalandırdı. Bayezid muvaffakiyetlerinin zirvesine ulaştığı bir sırada, Kahire'de oturmakta olan halife el-Mütevekkil'in nezdine, evvelce cedlerinin fiilen ifa ettikleri iktidara islâm dünyasının gözlerine resmî bir dinî tasdik arzetmek için kendisine "Sultan ür-Rum" ünvanını istemek üzere bir elçi heyeti yolladı; Mısır'daki halifenin hâmisi Memlûk sultanı Berkuk halifenin muvafakatini reddedemezdi, çünkü o, bu Osmanlı hükümdarında her ikisini de tehdid eden Moğol tehlikesine karşı mümkün olacak biricik müttefiki görüyordu.

Timurlular karşısında Osmanlılar

Osmanlı İmparatorluğunu doğuda tehdid eden büyük bir tehlike, Bizanslı rumlara lûtufkâr bir mühlet hazırladı. Moğollar aralarından, islâm dünyası üzerine barbar tahripçiliğinin tehlikelerini bir defa daha getiren büyük bir cengâverin yeniden ortaya çıktığını gördüler. 1336 senesinde doğmuş olan Maveraünnehir'deki Keş emîri Timur 1369 senesine doğru, Cengiz'in ikinci oğlu Çağatay'ın başka bir soyundan gelen ve Türk asilzadelerinin ellerinde şüphesiz ancak görünüşte bir hükûmete malik olan, Horasan ve Maveraünnehir'in Çağataylı bir emîrini tahtından indirmişti. Timur bu arazilerden kendisi için, merkezi Semerkand olan bir imparatorluk vücuda getirdi ve burayı, İranlı sanatkârlar vasıtasiyle muhteşem binalarla süsletti ve kendinden evvel gelenlerin göçebe geleneklerinin aksine olarak sabit bir oturacak yer haline getirdi. O mükemmel bir müslüman olmak sıfatiyle âlimleri ve din adamlarını, bilhassa nakşi bendiye derviş tarikatını himaye ediyordu. Fakat bununla yetinmiyerek ceddi Cengiz Han'ın bütün mirasını yeniden kazanmak istedi ve Moskova ile Ganj arasındaki memleketlere ve batıda Suriye'ye kadar olan yerlere her sene harb saçtı. Bayezid, kendisiyle bu cihan fatihi arasında bir harbin kaçınılamaz bir hal aldığını görerek hâkimiyetinin başlangıcından beri Asya'daki

vaziyetini icabettiği şekilde takviye etmeğe çalıştı. 1391 senesinde, babasının dokunmadığı Konya'yı kayın biraderi Karaman beyinden çekip aldı; ertesi sene bu Karaman beyi Murad'ın generali Timurtaş'a karşı yaptığı bir muharebeyi kaybedince elinde kalan son arazi parçasını da kaptırdı. O zamandan beri Bayezid, Kayseri, Tokat ve Sivas Türkmenlerini itaat altına aldı ve 1393 yılında Kastamonu emîri, devletini kaybetti. Bu tahtlarından edilmiş beyler Timur'un yanına kaçtılar ve onu Bayezid'e karşı tahrik ettiler. Bayezid, Erzincan ermeni beyini de memleketinde kuşkulandırınca buna şimdi kendi tâbii gözüyle bakan Han 1400 tarihinde Küçük Asya'yı istilâ ve Sivas'ı işgal etti ve aralarında Bayezid'in büyük oğlu Ertuğrul'un da bulunduğu kale muhafızlarını öldürttü.

Timur evvelâ, Bayezid'e karşı yaptığı bu te'diple iktifa etmiş ve Mısır Memlûk sultanı Ferec'e muzafferane bir baskın yapmayı tercih etmişti. Belki de vaktiyle Mısır Memlûkleri'nin Hülegü'ye karşı direnmelerini hatırlıyarak bunlara karşı yan tarafını kapamak istiyordu! Bundan sonra 1401-1402 kış mevsimini doğu Kafkasya'da Kur ve Aras nehirleri arasındaki Karabağ'da geçirdi ve orada Osmanlılar'a karşı yapacağı kat'î muharebe için hazırlandı.

Timur 1402 yılı ilkbaharı başlangıcında hücum için hareket etti ve Erzincan, Tokat ve Sivas üzerinden Ankara ovasına kadar ilerledi. Bayezid evvelâ düşmanını Tokat'ta habersiz olarak yakalamak için nisanda Bursa'dan hareket etti ve müşavirlerinin, kendi birliklerinin. sayıca çok üstün olan düşmanları karşısındaki pek sağlam olmıyan halet-i ruhiyeleri dolayısiyle bundan kat'î olarak vazgeçmesini ihtar etmelerine rağmen harbi, temmuz ayı sonunda Çubukabad'da kabul etti. Osmanlılarda kendilerini sair zamanlarda gayrete getirmiş olan mutassıbane heyecan dindaşlarına karşı yaptıkları bu savaşta eksikti ve beraberlerinde bulunan hıristiyan yardımcı kuvvetleri de Bayezid'in sancağını zaten istemiyerek takip ediyorlardı. Buna rağmen 20 temmuz 1402 (*) sabahı başlıyan harbin ilk anları onun için kötü gitmedi. Sırp zırhlı kuvvetleri hafif silâhlarla donanmış olan Moğolları yakından sıkıştırıyorlardı; fakat Bayezid kuşatılmaktan korkarak onları geri çağırdı. Moğollar bunları kovaladılar ve Türk hatlarına geldikleri zaman eski hükümdarlarını düşman tarafında gören Selçuklu birlikler kaçıp karşıya geçtiler. Bayezid'in 5.000 yeniçeri ile akşama kadar gösterdiği cesurâne mukavemet artık mağlûbiyete mâni olamadı. Akşam karanlığı basınca, sultan ve oğlu Musa esir edildi; Musa'nın diğer kardeşleri Mehmet ve İsa Karaman topraklarına kaçıp kurtuldular. Galip Moğol, esir hükümdara başlangıçta âlicenabâne muamele etti; ancak sultanın başarısız

*) G. Roloff: Die Schlacht bei Angora (1402), Histor. Zeitschrift 151 (1914) 262 s.

kalan bir kaçma teşebbüsünden sonra kendisini bir demir kafese koyarak beraberinde götürmek suretiyle mahbusluğunu şiddetlendirdi. Bayezid 8 mart 1403 tarihinde Hamid beyliğindeki Akşehir'de vefat etti ve Timur onun cesedinin , sultanın kendi sağlığında Bursa'da yaptırmış olduğu bir camie gömülmesine izin verdi.

Timur Küçük Asya'da tahtlarından edilmiş olan Selçuklu beylikleri emîrlerini eski yerlerine oturttu ve Aydınoğlu Umur beyin Bizanslılar'a kaptırmış olduğu İzmir'i feth etti. Fakat Rumeli'yi, burayı kendisinden ikta olarak almak mecburiyetinde kalan, Bayezid'in oğlu Süleyman idaresinde, Osmanlılar'a terk etti. Bundan sonra doğuya kendi hükûmet merkezi Semarkand'a geri dönüp gitti. Timur'un, Çin'e karşı yola çıktığı bir seferde 19 ocak 1405 tarihinde Otrar'da ölümünde Küçük Asya kendi haline bırakılmış bir vaziyette kaldı.

Timur'un oğulları Şahruh ve Miranşah, babalarının imparatorluğunu, İran yaylâsının kenarı hudut olmak üzere doğu ve batı olarak iki yarı parçaya taksim ettiler. Irak, Azerbaycan ve Kafkasya'nın bazı mıntakalarına sahip olan Miranşah, kardeşine tâbi olarak kaldı ve daha 1408 yılında Karakoyunlu türkmenleri reisine karşı yaptığı bir harbte öldü. Karakoyunlular ve bunların rakibi olan Akkoyunlular, imparatorluğun her yerini, kardeşinin ölümünden sonra idaresi altında birleştirmiş olan Şahruh'un kuzey doğu eyaletlerini ele geçirmek için bir sürü mücadelelere giriştiler. Şahruh ve içlerinde meşhur astronom Uluğ Bey'in (1447-1452) bulunduğu halefleri, İran edebiyatında ve doğu Türk edebiyatında şiirin ve ilimlerin himayecileri olarak büyük bir şöhret kazandılar. Uluğ Bey'in halefi Ebu Said (1452-1469) bir defa daha, Irak'tan Hindistan hudutlarına kadar genişlettiği büyük bir siyasî nüfuzu bir merkezde toplayıp eline aldı fakat hemen biraz sonra, Osmanlılar'la olan münasebetlerini de göreceğimiz Uzun Hasan'a karşı yaptığı bir savaşta öldü. Semerkand'in yanında, 1469 dan 1506 yılına kadar hüküm süren Hüseyin Baykara'nın hükûmet merkezi olmuş olan Herat şehri de islâm kültürünün ve sanatının inkişaf ettiği bir merkez haline geldi. Fakat doğuda, Timurlular imparatorluğu, Türkmen Özbekler aşireti ve reisleri Şeybanî tarafından sıkıştırılıyordu. Şeybanî, Ebu Said'in torunu Babür'ü, Semerkand'deki iktidar mevkiinden uzaklaştırdı ve onu oradan Büyük Moğol İmparatorluğu'nu kurduğu Hindistan'a hicret etmek zorunda bıraktı. Batıda Timurlular'ın durumu, daha aşağıda göreceğimiz gibi Erdebil'deki şii dervişler devletinin reisi olan Şah İsmail'in İran'da birliği temin ettiği zaman müdafaa edilemez bir hale geldi.

Bayezid oğulları arasında kardeş kavgaları

Bayezid'in oğulları arasındaki taht kavgaları, babalarının ölümünden hemen sonra alevlendi. Onlar arasından en gayretlisi olan Mehmet Ankara'dan, Tokat ve Amasya'ya komşu olan dağlara yerleştiği doğuya kaçmıştı. Buradan 1403 yılında, Bursa'yı eline geçirmiş olan büyük kardeşi İsa'ya hücum etti; onun, Asya kıtasındaki toprakları aralarında taksim etmek hususundaki teklifini red edip kendisini Ulubad'da mağlûp etti ve İsa Bizans'a kaçarken Mehmet Bursa'ya girdi. Yalnız Rumeli'deki kısma razı olmak istemiyen kardeşi emîr Süleyman, İsa'yı, taze birliklerle Küçük Asya'ya yolladı fakat bu tekrar mağlup oldu ve Karaman'da adı sanı kaybolup gitti. 1404 senesinin sonuna doğru bizzat Süleyman Çanakkale Boğazı'nı geçti ve Mehmed'i Bursa'dan, ertesi sene de Ankara'dan sürüp çıkardı. Fakat şimdi, hapsettirilmiş ve emîr tarafından serbest bıraktırılmış olan dördüncü kardeş Musa, Mehmed'in emri üzerine Sırpların yardımı ile Rumeli'ye saldırdı; fakat İstanbul'un yanındaki Haliç'te Süleyman tarafından mağlûp edildi ve Çanakkale Boğazı'ndan öteye sürüldü.

Emîr Süleyman, sürmekte olduğu sefahat hayatı yüzünden git gide etrafındakilerin sevgisini kaybetti; bundan dolayı, Musa Çelebi üç sene sonra bir daha hücum ettiği zaman, daha harb başlamadan hıyanete uğradı 1410 tarihinde kaçarken köylüler tarafından öldürüldü.

Musa, Mehmed'i metbu olarak tanımayı reddetti ve üç sene evvel hıyanetleri sebebiyle mağlûbiyetini mûcip olmuş olan Sırplılar'a karşı bir öc alma seferiyle saltanata başladı ve Tesalya'yı fethetti. Musa bir müddet sonra Bizans imparatoru Manuel'i de kuşkulandırınca Manuel, Bizans'a haraç tahsiline giden fakat buradan Mehmed'in karargâhına geçen Musa'nın elçisinin aracılığı ile Musa'ya karşı Mehmet'le bir ittifak aktetti. Onların ilk müşterek hücumu 1410 da İnciğez'de hakikaten bir bozgunla neticelendi. Bundan sonra Mehmet İzmir ve Ankara beyleriyle yaptığı harbler yüzünden iki sene müddetle Küçük Asya'da bağlanıp kaldı, 1412 yılında yeniden Avrupa'da göründü. Musa'nın orduları İstanbul önünde bulunmakta iken Mehmet, Musa ile harb etmekte olan Sırplarla birleşmek için kuzey batıya doğru Niş'e kadar ilerledi. O, ertesi yaz mevsiminde Sırplarla birlikte güneye doğru yürüdü. Musa 10 temmuz 1413 tarihinde, Sofya'nın doğusunda, İsker nehrinin mecrasında bulunan dar "Çamurlu Ova" da onlara karşı yürüdü, fakat yiğitçe bir müdafaadan sonra kaçarken esir edildi ve kardeşinin çadırında boğduruldu.Harbten galip çıkan Mehmet, Sırpları ve Yunanlıları, kendine yaptıkları yardımdan dolayı arazi terketmek suretiyle mükâfatlandırdı.

Avrupa ve Asya'daki vassallerin ekserisi , kısa bir mukavemetten sonra Mehmed'i tanıdılar. Fakat o, Ege Denizi adalarındaki Venedikliler'i de kendine tâbi olmaya zorlamağa çalışmak suretiyle asıl venediklilerle ihtilâfa düştü ve donanması 29 mayıs 1416 tarihinde Gelibolu'da ağır bir mağlûbiyete uğrayınca hemen isteklerinden vaz geçmeğe mecbur oldu. Moğol tehlikesinin ve onun ardından ortaya çıkan kardeş kavgalarının Osmanlı devletinin temellerini ne dereceye kadar sarstığını, bizzat islâmiyeti de hedef tutan şayanı dikkat bir tarikat hareketi gösterir. Mûsa Çelebinin eski kadı askeri ve müşaviri, Konya Selçuklu emîrinin yakın akrabası Simavna'lı Bedreddin Mahmud, hizmetinde bulunduğu Mûsa'nın bozguna uğramasından sonra İznik'te yerleşmişti. Orada, islâm hukukundaki derin bilgisini uzun zamandanberi kullanılmakta olan bir kitabında göstermiş olan bu çok meşhur fakih kendini, şüphesiz şiiler katında çok yaygın olan ve aslında mehdî inancıyla alâkalı bulunan fakat onu islâmiyete tamamiyle yabancı kılan cezbeli bir tasavvufa verdi. Onun, malların müşterekliğini kabul eden hıristiyanları, müslümanlarla aynı haklara sahip Allaha ibadet ediciler olarak tanıyan yeni akidesi, ekseriya başlarında bulunanlar tarafından tazyik edilen, her yerde aralarında, eski yakın doğu putperestlik fikirleriyle karışmış hıristiyan dinine ait fikirlerin yaşamakta bulunduğu Küçük Asya köylülerinde parlak bir kabul buldu. Bedreddin'in talebesi ve eski kâhyası Börklüce Mustafa, Sakız Adasının (Chio) karşısında, İzmir körfezinin güney ucundaki Stylarios dağında taraftarlarını etrafına topladı. Onun, mutaassıp dervişler tarafından sevkedilen avenesi Manisa havalisine kadar olan yerlerde serseriyane dolaşıyorlardı. Aydın valisi bulunan Sırplı dönme Şişman bu tehlikeli hareketi bastırma emrini aldı fakat Stylarios dağı boğazlarında tedbirsizce ilerlemeğe cür'et edince bütün kuvvetleriyle beraber ansızın yakalanıp yok edildi. Bunun hiç olmazsa kendi canını kurtarabilen halefi de daha fazla bir muvaffakiyet kazanamadı. Şimdi Mehmed'in, vali olarak bulunduğu Amasya'da oturan ve ancak 12 yaşında olan oğlu Murad'ın, maiyetindeki birlikleri Rumeli beylerbeyi Bayezid paşanınkilerle birleştirerek âsîlere karşı yürümesi icabetti. Âsîlerin kuvvetleri Karaburun dağlarında mahvoldu. Börklüce Mustafa tarikatının şehidi olarak çarmıha gerildi. Şeyh Bedreddin daha önce Eflâk'a kaçmıştı; orada taraftarlarından geri kalanları etrafına toplamış ve onlarla birlikte Balkan dağlarının bir geçidinde tutunmuştu. Bizzat çelebi Mehmet onun üzerine yürüyünce Börklüce Mustafa'nın öldüğünü haber alan avenesi ona iltihak ettiler. Şeyh Bedreddin'in, daha bir müddet başı boş dolaşan sadık müridleri nihayet onu kendi elleriyle teslim ettiler ve 1416 yılında Serez'de hain sıfatiyle asılmak suretiyle öldürüldü.

Mehmed 1421 yılında Edirne'de öldüğü zaman halefi ikinci Murad

tahtını evvelâ, kendini Bayezid'in Ankara'da ölen oğlu Mustafa olarak ortaya atan ve Bizans imparatoru Manuel ile müttefik bulunan bir saltanat iddiacısına karşı, sonra da Asya'da kendisinin 13 yaşındaki küçük kardeşi Mustafa'ya karşı koruması lâzımgeldi. Âsîlerin mağlûp edilmelerinden sonra Selânik'i elinden almak suretiyle imparator Manuel'i cezalandırmak istediği zaman Venedikliler orada karşısına çıktılar ve şehri imparatordan satın aldılar. Murad evvelâ haraç karşılığında fakat sadece yeni hazırlıklar için vakit kazanmak maksadiyle şehri ele geçirmelerine ses çıkarmadı, 1430 senesinde hücuma geçti ve 29 martta Selânik hücumla Osmanlılar tarafından zabtedildi. Korkunç bir şekilde tahrip edilen ve sonra müslümanlarla yeniden iskân edilen ve limanları kendisine mühim bir ticaret temin eden bu şehir ancak yavaş yavaş yeniden refaha kavuştu.

Murad hudutlarını Balkanların ötesine kuzeye yaymak isteyince karşısında Macarlar'ı buldu. Erdel'li romen Jan Hünyad'ın burada Murad'ın ordusuna karşı elde ettiği muvaffakiyetler, hıristiyanlarda, islâmlara karşı müşterek bir Haçlı seferleri fikrinin doğmasını mûcip oldu. Papa dördüncü Öjen (Eugene'in) yaptığı davet evvelâ, tehdid edilmiş bulunan Macaristan ve Polonya'da, ayrıca Almanya'da ve Fransa'da büyük bir yankı buldu. 1443 yılı temmuz ayında bir Haçlı ordusu Buda şehrinden yola çıktı ve 24 aralık'ta Sofya ile Filibe (Philippopel) arasında bulunan Yalovaç'ta parlak bir zafer kazandı ki kış bu zaferden istifade edilmesine mâni oldu. Bunun ardından Arnavutluk'ta, rehine olarak Osmanlı sarayında büyümüş olan George Castriota İskender bey başarı ile Osmanlılar'a karşı isyan bayrağını kaldırınca Murad barış istemek zorunda kaldı ve onun bu isteği 1444 yılında Segedin'deki diyet meclisinde on yıl müddetle olmak üzere kabul edildi.

Fakat böylece plânlarının boşa çıktığını gören papa, din düşmanlarına karşı edilen yeminin onları bağlamıyacağını söylemek suretiyle Macarları bu barışı bozmağa kışkırttı. Türklerin muahede mucibince hâlâ bazı Sırp kalelerini boşaltmadıklarını bahane ederek aynı senenin eylûl ayında Kara Deniz sahilleri boyunca ilerlemek ve Gelibolu'da Venedik donanması ile birleşmek üzere Balkan memleketlerine saldırdılar. Fakat Murad 9 kasımda Varna surları altında hıristiyanların karşısına çıktı ve Hünyad'ın başlangıçtaki muvaffakiyetlerini kıskanarak kendisine bırakılmış olan yeri terk edip yeniçerilere yaptığı hücum sırasında ölen, ancak 21 yaşında bulunan Macar kıralı Vladislav'ın hafifliği sayesinde parlak bir zafer kazandı.

Ancak dört yıl sonra, ölen kıralın adına Macaristan'da hükûmet naibliğini eline alan Hünyad, Varna bozgununun intikamını almayı denedi. 1448 yılı eylûl ayı sonunda Sırbistan'ı istilâ etti ve 17 ekimde Kosova ovasında Murad'a rasladı. Hemen iki gün sonra şiddetli muharebeleri müte-

akip Ulahlar Osmanlılar tarafına geçtiler; Hünyad Tuna nehri üzerinden bir yol bulmağa çalışırken, kendine düşman olan Sırpların eline esir düştü ve kendisi için çok elverişsiz olan bir muahede aktetmeği kabul etmek zorunda kaldı.

Murad'ın idaresi birçok bakımlardan eski Osmanlı medeniyetinin sonunu işaret eder. Onun saltanatı sırasında eski memurlar asılzade sınıfı, hemen sonra dönmeler menfaatına kaybettikleri nüfuzu aynen devam ettirebilmişlerdi. Dinî hayat hâlâ, edebiyata da müessir olan tasavvuf vadisinde tekâmül etmekte idi. Doğulu Türk mutasavvifi Ahmed Yesevî'nin şiirleri XIII. asırda Anadolu'da onun akidelerini yayan derviş tarikatları vasıtasiyle biliniyordu; onun halk dilinde ve hakikaten Türk malı olan, hecelerin parmakla sayıldığı bir vezinde meydana getirilmiş olan sanatı, XIV. asrın sonuna kadar yaşamış olan Yunus Emre tarafından Anadolu'da tekrar ele alındı. Bunun yanında, Selçuk emîrlerinin saraylarında İran örneklerinden iktibas edilmiş lâdinî bir şiir inkişaf ediyordu. Selçuk İmparatorluğunun çöküşünde onun mirasını paylaşmış olan küçük beyliklerde, umumî kültür seviyesi düştüğü zaman Tük dili, gittikçe, yüksek kültür dilleri olan arapça ve acemce'nin yerini almağa başladı; Kur'an tefsirinde ve ibadetin tatbikatında nesir halinde dinî halk edebiyatı ortaya çıktı. Âlimleri, şairleri ve musikişinasları himaye eden Murad'ın sarayında henüz çoğu tercüme olmak üzere Türk nesrinin ilk büyük eserleri meydana geldi.

İstanbul'un zaptı

Murad'ın 5 şubat 1451 tarihinde ölümünde oğlu ve halefi Mehmed'in verdiği ilk emir, kardeşi Ahmed'in öldürülmesi oldu. O zamandan beri daha evvelki nesillerin elem verici tecrübeleri neticesinde yeni hükümdarın tahta geçişinde kardeş katli hemen hemen hanedan içinde aile kanunu oldu. Mehmed, babası evvelce idareyi kendisine devrettiği halde, Varna muharebesinde tehlike anında bunu tekrar eline aldığı ileri sürülerek yanlış olarak hükümdarlık hususunda az ehliyetli sayılmakta idi.

Bundan sonra hemen hemen her saltanat değişmesini müteakip olduğu gibi, Karaman beyi, Osmanlılar'ın hâkimiyet otoritesini sarsmağa çalıştı; Mehmed'in Küçük Asya'da Karamanlı âsîyi itaat altına almakla meşgûl bulunduğu bir sırada imparator dokuzuncu Konstantin sonunu düşünmeden, yanında bulunan ve emîr Süleyman'ın bir torunu şehzade Orhan'ı muhafaza için kararlaştırılmış olan yıllık parayı iki misline çıkarmadığı takdirde onu, saltanat iddiacısı olarak kendisine karşı salıvermekle tehdid etti. İmparator böylece kendi mukadderatına imza bastı. Mehmet , Karaman seferinden

Avrupa yakasına geçer geçmez 1451 yılı sonunda, İstanbul kapılarına yedi kilometreden daha az bir mesafede, Boğaz'ın daha evvel Bayezid tarafından Anadolu yakasında yaptırılmış olan hisarın hâkim bulunduğu en dar yerinde müstahkem Rumeli Hisarı'nı yaptırdı. Mehmet bu plânı protesto eden imparatorun elçilerinin kellelerini kestirdi. Bu onun harb ilân etmesi idi.

Tehdide uğrıyan Bizans ancak Sakız (Chio) adasındaki Ceneviz kolonisinden yardım aldı. Papa yapacağı yardım için Roma kilisesi ile İstanbul kilisesinin birleştirilmesini şart koştu; imparator her nekadar bu fedakârlığa hazır idiyse de baş şehrin mutaassıplaştırılmış halkı bu şekildeki yardımı imkânsız kıldı.

İmparatorun savaşçı kuvvetleri, yaya beş saatlik bir mesafe tutan surları tutmağa ancak kâfi geliyordu. Fakat şehrin kuvvetli tahkîmatı, Osmanlıların henüz bu silâhı kullanmağa alışık olmıyan topçu kuvvetlerine karşı iki aya yakın bir zaman dayanma imkânını verdi. Ancak 29 mayıs 1453 tarihinde yapılan umumî bir hücumla Türkler şehre girdiler ve imparator bir sokak muharebesinde öldü. 1 haziran cuma günü (*) Mehmed'in kendisi şehirde göründü ve ordularına mücadeleye son vermeleri emrini verdi ve Ayasofya kilisesini dinî bir merasimle islâmlığın malı yaptı. Muhasara süresince tarafsızlıklarını muhafaza etmiş olan Galata'lı Cenevizlilere, bütün silâhlarını teslim etmelerine mukabil canlarını, mallarını ve gümrük resimlerini, kanunî vergilerini ödemeleri karşılığında ticaret serbestîsini garanti eden elverişli bir imtiyaz bahşedildi.

Batılı iktidar sahipleri yardım için donanma göndermeğe çok geç karar vermişlerdi; bu donanma Negropont limanında (Eğriboz= Eubée adasında) İstanbulun düştüğü haberini aldı.

Mehmet, imparatorluğunun tabii merkezi olan İstanbul'u baş şehir yapmazdan önce, bu şehrin top ateşleriyle yıkılan tahkîmatının tamir edilmesini beklemek üzere 1453 yılında bir defa daha Edirne'ye geri döndü. Fakat o çabucak, itaat altına girmiş olan rumların durumlarını yoluna koydu. Dedeleri nasıl daha önce kendi kilise teşkilâtında serbest bırakmak suretiyle Bulgarları rahatsız etmedilerse o da, eski dinî gelenekle tanınmış islâmî devlet görüşüne de tamamiyle uygun olarak ortodoks rum ruhânî, sınıfının silsile-i meratibini bütün salâhiyetleriyle tanıdı. Hattâ o, hıristiyanlar üzerindeki medenî hukuk alanında kaza hakkını tanımak suretiyle kilisenin nüfuzunu artırdı bile.

*) Berichte über die Eroberung Konstantinopels, übersetz und erlautert von N. Braun und A. M. Schneider, Leipzig 1943; Ferudun Dirim Aşkın: İstanbulun fethi, İstanbul, Belediye Matbaası 1949.

Mehmed'in ilk meşgûliyeti, baş şehrin her milletten olan halkını artırmak oldu. Patriklik mevkiine millî kilisenin itiraza uğramıyan bir mümessilini oturttuktan sonra daha felâketten önce vatanlarını terk etmiş olan birçok rumlar onun daveti üzerine tekrar dönüp geldiler ve Halic'in batı sahilindeki Fener mevkiinde bulunan patrikhanenin etrafına yerleştiler. Bunların ticarete dayanan zenginlikleri ve aynı şekilde, daha sonraları, batı devletleriyle münasebetlerinde Osmanlı sarayını kendilerinden müstağni kılmıyacak olan maharetleri bunlara daima imtiyazlı bir mevki temin etti. Mehmet, Türk ve Rumlardan başka, imparatorluğu dahilindeki başka milletlere mensup halkı da, bilhassa çok sayıdaki güney islavlarını da zorla baş şehre yerleştirdi.

Bundan başka, yavaş yavaş, gittikçe artan bir miktardaki Asya müslümanları biricik olan imtiyazlı mevkii bakımından şehrin mazhar olduğu ticarî menfaatlarından faydalanmak , Mehmed'in ve haleflerinin cömertlikleriyle ilim yararına meydana gelen vakıflardan istifade etmek için bu yeni merkeze akıp geldiler. İstanbul çok kısa bir zamanda islâmiyetin fikir merkezi haline geldi.

Ayasofya kilisesi fetihten hemen sonra büyük bir cami haline getirildi ve islâm dininin ihtiyaçlarına uydurmak için ancak pek küçük değişiklikler yapılması lâzımgeldi. Sünnî islâmlık canlı varlıkların her türlü tasvirini yasak ettiği için Bizans sanatına son derece kat'î bir şekilde karakteristik bir manzara veren kubbelerdeki muhteşem altın yaldızlı mozayıkların kireçle sıvanması icabetti. Hıristiyan âdetine göre istikamet verilmiş olan kilisede kıbleyi gösteren mihrab, orta kısmın yan penceresiyle absid (kilise mihrabı)'in güneyindeki pencere arasına getirilmek suretiyle düzeltildi. Sağda, kilisenin büyük güney-doğu sütununun yanında minber dikildi; bunun karşısına da altun yaldızlı parmaklıklarla sultanın oturacağı yer olan maksûre kondu. Duvarlarda ve sütunlarda fevkalâde büyük, yuvarlak levhalarda yeşil zemin üzerine dokuz metre uzunluktaki altun harflerle yazılmış olup Tanrının, Peygamberin ve ilk halifelerin adlarını ihtiva eden levhalar dördüncü Murad devrinden (1623-1640) daha evvele ait değildir. Kilisenin islâma mal edilişi, biri bizzat Mehmet tarafından, diğer üçü ikinci Selim ve halefleri zamanında yaptırılan minarelerle belliklendi. İkinci Selim ayrıca ana kubbenin üstüne 30 metre kutrunda bronzdan bir hilâl diktirdi. Bazı Alman büyük kiliselerinin ana hatları, bunların yanına yapılan ve piskoposların gömüldüğü türbelerle nasıl şekil değiştirmişse, Ayasofya da asırlar boyunca, türbeler, medreseler gibi her çeşit ilâvelerle, bilhassa istinad duvarlariyle örtüldü.

Mehmed şimdi, yeni binalar inşa ettirmeği, hükümdarlık vazifelerinin en mühimlerinden biri olarak görüyordu. O, şehrin ortasında vaktiyle impa-

ratorlar mezarlığı olan apostolik (apostolique) kilisenin arsası üstüne kendi adını taşıyan "Fatih Camii"ni, Osmanlı mîmarisinin en mükemmel âbidesini, rum mîmar Christodulos'a 1463-1469 yılları arasında yaptırdı. İlk binanın, sonuncusu 1767 senesinde olmak üzere yer sarsıntısından birçok defa yıkıldığı muhakkaktır; öyle ki bugün mevcut olan yapısının eskisi ile alâkası ancak pilânının tertip ve tanziminden ibarettir. Gurlit'in fark ettiği gibi bu binanın plânının tertip ve tanzimi, apostik kilise ile Ayasofya kilisesinin ana hatlarının birbiriyle mezc edilmesinden meydana gelmiştir. Çapraz biçimindeki iç kısmı, aynı genişlikteki dört yarım kubbe arasında bulunan dört büyük sütun üzerine oturan heybetli orta kubbe taçlandırır; daha küçük kubbe de köşeleri örtüyor. Camiin içi, birbiri üstüne dizilmiş altı sıra halindeki pencerelerin bol ışıklariyle aydınlanır. Mektepler, hamamlar, imaretler, yabancı türccarlar için oturma yeri ve deposu bulunan han, müsafirhane ve hastahane gibi müesseseler yapılmış olan geniş ek binalariyle eski köprünün üzerindeki tepenin en üst kısmının her tarafına hâkim olan cami üzerinde iki narin minare yükselir. Büyük kapının sağında mermer bir levhanın üzerinde altın harflerle Peygamberin artık gerçekleşmiş olan şu mealdeki hadisi okunur: "Kostantaniye elbette ve elbette feth olunacaktır. Onun emîri ne güzel emîr ve o asker ne güzel askerdir".

Mehmet diğer on camiden başka, 1459 yılında, Arapların İstanbula ilk hücumunda 678 senesinde şehid düşmüş olan Ebu Eyüb ül-Ensârî'nin mezarı yanında da bir cami yaptırdı; bu mezarı Şeyh Ak Şemseddin, şehrin son muhasarasının başlangıcında Kosmidion yakınında bir mürakabe neticesinde keşfetmiş ve bu suretle ordunun dinî heyecanını artırmayı bilmişti. Bu baştan başa beyaz mermerden yapılmış, yan nefleri olmıyan sade dört köşe bir kubbeli camiin yanındaki Eyub Sultan Türbesi'nde, sonradan, sultanlara tahta çıkışlarında Mevlevî tarikatının şeyhi (Büyük Çelebi) tarafından merasimle Osman Gazi'nin kılıncı kuşatılıyordu. Gene bu türbenin yakınında birkaç sultan da, aileleri efradı ve yüksek memurlariyle son istirahat yerlerini buldular. Hususî camilere derhal tesisleri hususunda sultanların vezirleriyle yarış ettikleri, içlerinde üç dilde yazılmış emsalsiz bir bollukta olan islâmî edebiyat hazinelerinin toplandığı kütüphaneler, müderrisler ve talebeler için yatıp kalkacak yerleri bulunan medreseler, hastahaneler, fakirlere yemek vermek içine imaretler, müsafirhaneler, hamamlar, çeşmeler eklendi.

Bununla beraber hükûmet merkezinin en mühim gayri dinî binalarının inşası da gene Fatih'e aittir. Fatih şehrin surlarını ve bunlarla beraber, Marmara Denizi sahilinde, şehrin güney batı ucundaki Yedikule sarayını

da tamir ettirdi. Bu saray daha sonra devlet hapishanesi hizmetini gördü ve hattâ duvarları arasında çok kere Avrupa büyük devletlerinin elçilerinin de yer aldığına şahid oldu. Mehmet limanda tersaneler ve gemi tezgâhları yaptırdı; kapalı çarşının esası da onun eseridir. 1454 yılında, şehrin içinde bir tepe üstünde, sonradan Serasker dairesi yani Harbiye Nezareti olmuş olan kendi sarayının inşasına başlattı . O, 1464 senesinde şehrin , Marmara Denizi'nin yaladığı doğu ucunda, eskiden Manuel Komnenos'un ikametgâhını Haliç'te Fener'in kuzeyine nakletmeden evvel Bizans imparatorlarının oturdukları yerde yeni bir saraya başlattı. Fatih devrinin dinî olmıyan binalarından bugün yalnız, 1466 yılında başlanmış, 1472 senesinde bitirmiş ve 1599 tarihinde yeniden onarılmış olan ve şimdi devlet müzesinin bir kısmını ihtiva eden Çinili Köşk kalmıştır.

Fatih Sultan Mehmed'in harp siyaseti

Fatih Sultan Mehmed'in siyasetinin ilk amacı, harbçi, Macarlar'ın komşuluğu ile daima tehdid edilmekte olan Balkan yarımadası'nın kuzeyindeki hâkimiyetini emniyet altına almaktı. Onun bu Macarlar'a karşı bir harekât üssü elde etmesi için Sırp egemenliğini ortadan kaldırması icabediyordu. Eski Lazareviç hanedanı ile zoraki bir evlenmeden hasıl olan akrabalığı ona aradığı bahaneyi verdi. Fatih hemen 1454 yılında Jorj Brankoviç'ten memleketi kendisine terk etmesini isyteyince Jorj Brankoviç, Macaristana Hünyad'ın yanına kaçtı. Macarlar evvelce feth edilmiş olan Semendire kalesindeki Osmanlılar'ı sürüp çıkardılar ve Fatih'in kumandanı Firuz Beyi Kruchevatz'da ağır bir yenilgeye uğrattılar . Fakat batı Avrupa'dan umdukları yardım gelmeyince Tuna hattını tutmakla yetinmeğe mecbur oldular. 1456 yılında Mehmed'in kendisi kuvvetli bir ordu ile Belgrad'ı kara tarafından kuşattı. Fakat Hunyad, Haçlılardan, çoğu ayak takımından olup karmakarışık ve intizamsız bir şekilde toplanmış olan bir ordu ile kuşatılmış bulunan şehirden Tuna'ya atıldı ve 22 haziranda yaptığı kanlı bir çarpışma ile Osmanlıların esaslı bir saldırışını püskürttü. Burada Mehmed'in kendisi de yaralandı ve ordusunu Sofya'ya geri çekmeğe mecbur kaldı. Fakat aynı sene içinde, 14 ağustosta Hunyad, 23 ekimde de Kapistrano olmak üzere Belgrad'ın iki cesur koruyucusu öldüler. Hemen iki sene sonra Jorj Brankoviç'in kendisi ölüp, mirasçıları yerine tahta geçmek için mücadeleye başlayınca Mehmet büyük bir müşkilât çekmeden Sırbistan'ı itaat altına alabildi ve halkın gücünü, kılınçtan geçirme, esir etme ve imparatorluğun başka taraflarına götürüp yerleştirme suretiyle kırabildi.

Fatih bu arada Jorj Kastriyota (İskender bey)'nın Arnavutlariyle

birleşerek kendisine karşı ayaklanmış olan Moradaki Paleologları kuşkulandırıyordu. Bu bölgede, Mehmed'in yıldan yıla büyük bir zevk duyduğu tüyler ürpertici dehşetlerle nizam yeniden tesis edildi.

Fatih 1461 yılında, Küçük Asya'daki son Bizans sülâlesini, o zamana kadar Akkoyunlu Türkmenleri hanı Uzun Hasan'a istinad edebileceklerini ummuş olan Trabzon'daki Komnenler'i ortadan kaldırdı. Kendisi ve kabilesi halkı sünnî olan bu Uzun Hasan, asıl yurdu olan Diyarbakır'dan, şii inancına bağlı bulunan rakipleri Karakoyunlu Türkmenleri'ne karşı savaşlara girişmişti. Bu, Ermenistan'da, daha sonra Karakoyunlular'a karşı elde ettiği zaferden sonra İran ve Mezopotamya'yı da ilâve ettiği mükemmel bir devlet vücuda getirmişti. Trabzon'daki son komnen kıralı, 1458 senesinde kardeşi ve selefi Kalo-Johannes'ın kızı olan Katerin (Catherine)'i Uzun Hasan ile evlendirmişti. Fatih Sinop'ta, İsfendiyar oğlunun bir isyaniyle meşgûl bulunduğu sırada, 1457 ve 1460 yıllarında İstanbul'a yolladığı elçileri vasıtasiyle doğu Küçük Asya'daki siyasî haklarını değerlendirmiş olan Uzun Hasan, Osmanlı topraklarına girdi ve Amasya ve Tokat havalisini çapul etti.

Mehmet serbes kalır kalmaz 1461 yılı ilkbaharında Uzun Hasan'a karşı yöneldi. Uzun Hasan ardcı kuvvetlerinin Ahmet Paşa tarafından mağlûp edildiğini görünce disiplinsiz süvari birliklerini, yenmeğe alışık olan yeniçerilere karşı sürmeğe cesaret edemedi. Kendisini oğlunun daha önceki harblerinde becerikli bir diplomat olarak göstermiş olan Uzun Hasan'ın annesi Sârâ Hatun, şahsen gidip Mehmed'in karargâhında göründü ve onu yeni hücumlar yapmaktan vaz geçirmeğe muvaffak oldu. Fakat Trabzon'u affettirmek için hiçbir şey yapamadı. Şehir Osmanlılar tarafından işgal edildi, son imparator, ileri gelenleriyle birlikte İstanbul'a götürüldü, halkının büyük bir kısmı köle edildi. Galip hükümdar, imparator hazinesinin bir kısmını, gelininin tasarruf etmesi için Sârâ Hatun'a bıraktı.

Mora'daki müdahalesi Mehmed'i, rum topraklarında kendisine karşı mukavemet gösterebilen biricik kuvvet olan Venedikliler'le birçok defa ihtilâfa düşürmüştü. Uzun zamandanberi kaçınılamaz bir hal almış olan harb, 1462 yılı sonbaharında ehemmiyetsiz bir sebepten dolayı patladı. Başlangıçta savaşın en ağır yükünü, Venedikliler'in kendisini mütarekeyi bozmağa kışkırttıkları İskender Bey (Jorj Kastriyota) taşıdı; ona karşı harbe bizzat Mehmet girişti ve onu 1466 yılında Akçahisar (Kroya)'da muhasara etti; iki yıl sonra İskender Bey öldüğü vakit Arnavutların istiklâli elden gitmişti. Mehmet, onları baskı altında tutacak kuvvetler için Arnavutluğun ortasında Elbasan kalesini inşa ettirmişti. Şimdi Osmanlılar'ın yumruğunun ağırlığını hissetme sırası Venediklilere gelmişti. 1470

yılı yaz mevsiminde Venedikliler ağır bir muhasaradan sonra , 264 yıldanberi işgal altında bulundurdukları Eğriboz (Eubée) adasındaki Negropont şehrini kaybettiler.

Fakat Venedik bir defa daha, Osmanlılar'a karşı müttefik temin etmeğe muvaffak oldu. Uzun Hasan 1467 senesinde İran'ı feth etmişti[96]. Bu ülkeyi şimdiye kadar işgali altında bulundurmuş olan rakibi Karakoyunlular Hanı Cihanşah, onun doğum yeri olan Diyarbakır'a saldırmış, fakat 11 kasım 1467 tarihinde Uzun Hasan tarafından mağlûp edilmiş ve kaçarken hayatını kaybetmişti. Uzun Hasan güneye doğru yürüyüp Bağdad'ı muhasara ettiği sırada Cihanşah'ın oğlu Hasan Ali, Timurlular'dan Ebu Said'in yardımını elde etti. Ebu Said 1468 yılı martında Horasan'dan yola çıktı ve bütün İran Irakını feth etti. Bundan sonra Uzun Hasan'ı Karabağ'dan sürüp çıkarmak istediği sırada Aras Nehri'nin güney mecrasındaki bozkırda bulunan Mahmudabad'da kuşatılıp esir edildi ve sülâlesinin rakiplerinden birine teslim edildi, o da kendisini öldürdü. Hasan Ali, o zamandan itibaren hiç bir engele raslamadan bütün İranın mülkiyetini eline geçiren Uzun Hasan'ın orduları tarafından Hemedan'da öldürüldü. Venedikliler 1463 yılında Uzun Hasan'a bir elçi gönderip onu Osmanlılar aleyhine bir ittifak için kazanmıya çalışmışlardı. Bu elçi 1471 yılı şubatında bir Türkmen elçisiyle birlikte Venedik'e geri döndü. Onun yerine, annesi Uzun Hasan'ın Trabzonlu karısının bir kız kardeşi olan Katerino Zeno (Caterino Zeno), Tebriz'e gönderildi. Aynı yılda Venedik, Uzun Hasan'ın bir elçisinin beraberinde Grosafo Barbaro'yu, altı büyük top, 600 karabina tüfekler ve mühimmatla birlikte, başlarında subayları bulunan 200 piyade askeri himayesinde İran'a yola çıkardı. Fakat bu heyet ancak, oradan bir Venedik donanmasının P. Mocenigo kumandasında Küçük Asya'nın güney kıyısında harekâtta bulunduğu ve birkaç sahil mevkiini işgal ettiği Kıbrıs adasına geldi. Uzun Hasan 1472 yılında Diyarbakır'dan, Osmanlı topraklarındaki Tokat ve Kayseri'yi çapul eden bir ordu yolladı. Türkmenlerle, ifadesi gittikçe sertleşen bir nota teatisinden sonra 1473 yılı martında Mehmed'in kendisi Küçük Asya'ya hareket etti. Uzun Hasan karargâhını Erzincan'da kurmuştu ve Osmanlılar'ın öncü birlikleri [4] ağustos 1473 tarihinde Tercan'da ağır bir yenilgeye uğrattı. Trabzon'a doğru çekilmekte iken hırpalamağa devam ettiği Osmanlı Ordusunu Uzun Hasan takip ederken bizzat Mehmed'in kumandasındaki ordunun büyük kısmına 12 ağustos günü Erzincan'ın kuzeyinde Fırat nehriyle Çoruh nehrinin yukarı mecraları arasındaki su bölümü hattında rasladı. Süvarilerin savaşı uzun müddet kâh o tarafa kâh bu tarafa gidip geldi fakat yeniçeriler ve Osmanlı topçusu sonunda

96) V. Minorsky: La perse au XV. siecle entre la Turquie et Venise . Publ. de la Societe des etudes iraninnes, No. 7, Paris 1933.

kat'î olarak neticeyi elde etti. Mehmed , doğuda harb sahalarının zorlukları sebebiyle vezirinin de fikrine uyarak Uzun Hasan'ı takip etmekten vaz geçti. Venedikliler Uzun Hasan'ı Osmanlılar'a karşı yeni bir harbe sürüklemeğe beyhude yere uğraştılar. O kardeşi Üveys'in ve oğlu Uğurlu Mehmed'in isyanlariyle meşgul bulunuyordu; bu ikisini de itaat altına aldıktan sonra Küçük Asya hakkındaki plânlarını tekrar ele alabilmek için İran ve Irak'ta işleri yoluna koymakla uğraşıyordu. Onun 6 ocak 1478 yılında ölümünde, bu cins bütün siyasî teşekküllerde olduğu gibi onun imparatorluğu da ortadan kaybolup gitti.

Bir defa Arnavutlar'ın Avrupa'daki mukavemetleri kırılınca yağmacı Osmanlı akıncıları Bosna'dan Venedik topraklarına hücum ettiler. Bu cumhuriyet nihayet 6 ocak 1479 tarihinde pek şerefli olmıyan bir barış aktetmeğe hazır bir duruma geldi. Draç (Durazzo) ve Bar (Antivari)'ın da içinde bulunduğu, Arnavutluktaki bütün arazilerini terketti; Eğriboz ve limni adalarını, aynı şekilde Mora'daki Taygète halkını teslim ettiler. Venedik cumhuriyeti bir defaya mahsus olmak üzere 100.000 ve senede 10.000 duka vergi karşılığında yakın-doğu'daki ticaret serbestliğini ve İstanbul'daki Galata'da, kendi menfaatlarını korumak üzere yeniden bir balyos bulundurmak hakkını elde etti.

Venedikliler, kısa bir müddet önce yakın-doğuda kendilerinin çok tehlikeli rakipleri olan Cenevizliler'in hemen hemen tutulacak bir yeri kalmamış olan vaziyetleriyle birazcık tesellî buldular. Cenevizliler'in ticareti bu zamana kadar Kara Deniz'in kuzey sahillerinde ellerinde bulundurdukları yerlerden bilhassa Kırım'daki Kefe'den en büyük kazançları elde etmişti. Fakat onların burada Tatarlar reisiyle araları bozuldu ve hanları Mengli Giray Cenevizliler tarafını tuttuğundan onlar da 1475 yılında Osmanlılar'ı yardıma çağırdılar. Mehmet derhal donanmasını onlara yolladı ve 6 haziranda Kefe teslim olmak zorunda kaldı. Ceneviz müstemlekesi ebedî olarak yok oldu ve halkı, esir edilmemekle beraber İstanbul'a göçürüldü. Fakat Tatarlar kendi arazilerini sultandan ikta olarak yeniden almağa mecbur oldular.

Şimdi Ege adalarında (Archipel) hâlâ Osmanlı hâkimiyeti altına girmemiş yegâne kudret Rodos'taki Sen Jan şövalyeleriydi. Bunların adam akıllı tahkim edilmiş olan adalarına 1480 yılında yapılan bir hücum neticesiz kaldıktan sonra ertesi yıl Mehmet onlara karşı yeni bir sefere girişti. Mehmet bu seferde Küçük Asya'da Üsküdar'la Gebze arasındaki Tekfur Çayırı'nda bulunan karargâhında 3 mayıs 1481 tarihinde 52 yaşında iken öldü.

Mehmet bütün meziyetleri ve kusurlariyle birlikte eski Osmanlı idare-

sinin en sadık bir mümessili olmuştu. Onun daimî bir surette yeni hedeflere yöneltilmiş olan eğilmez iradesi, zamanındaki barbarlığı bile çok aşan zalimlikle birleşiyordu. Onun harb esirlerine karşı tatbik ettiği muamelenin bir eşine raslıyabilmek için Asurlular'ın büyük krallarına kadar çıkmak icabeder, bilhassa testere ile insan gövdesi kesmek onun çok hoşuna gidiyordu. Böyle olmakla beraber harb esnasında, maiyetindekilerin bile yerine getirmekten bazan kaçındıkları korkunç cinayet emri veren bu adam nefsinde kendi kültür muhitinin bütün manevî bilgilerini toplamıştı. Fatih ilme ve islâmî şiire karşı sevgisini yalnız bu sahaların mümessillerine uyguladığı himaye ile yetinmiyor bizzat kendi de şair olarak meşgûl olmayı seviyordu ve kıymeti olduğunu zannettiği bazı mısraları kendinden sonrakilere intikal ettirmeğe muvaffak oldu. Onun şiiri şüphesiz bütün millettaşlarınınki gibi İran asıllı örnekleri vasıtasiyle tesbit edilen vadide gelmiştir ve bu şiirin ideal muhtevası da Hafız'da rasladığımız yarı hissî ve yarı tasavvufî, aşkî sistemin dar çerçeve sınırını geçememiştir. Onun İran dilini ne dereceye kadar takdir ettiğini Anadolulu şair Şehdî'ye Firdevsî Şehnamesi örneğine uygun farsça bir Osmanlı tarihi telif etmesi hususundaki emri gösterir. Onun saray şairlerinden biri olan Hamidî'nin divanı, farsça şiirlerin yanında türkçe şiirleri de ihtiva eder. Fatih devrinin nesrinde de İran saray kâtipleri tarafından geliştirilmiş, sun'î olarak yabancı kelimelerle doldurulmuş olan bir üslûp hâkimdi. Bununla beraber Mehmet, hor görülen reâyâ sınıfından olan halkın sanat mazisine karşı da anlayış gösterdi; 1458 yılı yazında Yunanistan'da nizamı yeniden tesis ettiği sırada orada hâlâ mevcudiyetini gördüğü klâsik heybetli şahidlerinin kendisinde tesir uyandırdığı Atina şehrinin serbest idaresini kendilerine bıraktı. O aynı şekilde o zaman parlak devrinde olan İtalya Rönesansı'na karşı da anlayış gösterdi. Bir gün Raguza şehrinin haracını italyan yazma eserleriyle ödetti. O islâm dininin resim yasakçılığından o kadar uzak bulunuyordu ki ölümünden bir yıl önce Venedik'li Centila Bellini'yi (Gentile Bellini), Venedik'teki Layard kolleksiyonları arasında zamanımıza kadar muhafaza edilmiş olan portresini yapmakla vazifelendirdi.

İkinci Bayezid'in barışçı siyaseti

Mehmed'in ölümünden sonra imparatorluğu kardeş kavgası felâketine uğradı. Fatih'in kendisi, tahtına varis olarak, Karaman valisi sıfatiyle Konya'da oturan küçük oğlu Cem'i düşünmüş görünüyor; vezir-i âzam herhalde ihtiyat tedbiri olarak sultanın ölümünü gizli tutmak suretiyle vakit kaybetmeden Cem'i tahta geçirmeğe çalıştı. Fakat yeniçeriler onun plânlarının farkına varmışlardı; Üsküdar'daki sarayı işgal edip vezir-i âzamı

katlettiler ve kızgınlıkları böylece büsbütün taştığından yahudilerin ve yabancı tüccarların evlerini yağma ettiler. O zamana kadar Amasya valisi olarak bulunan şehzade Bayezid 20 mayısta Üsküdar'a girdiği zaman yeniçerileri yalnız bu taşkınlıklarından dolayı bağışlamakla kalmadı, o zamandan itibaren her saltanat değişmesinde muayyen bir cülus bahşişi şeklinde istenmiş olan ulûfe zammını da ihsan etti.

Cem bu arada Bursa'da sultan olarak tanındı ve kardeşine, imparatorluğu, Asya yarımı Avrupa yarımı olmak üzere iki kısma taksim etmeği teklif etti. Bayezid bu teklifi kabul etmedi bilâkis Asya kısmında ona hücum edip 23 haziran tarihinde Yenişehir'de mağlûp etti. Cem sultan Mısır'a Memlûkler sultanı Kaytbay'ın yanına kaçtı; bundan sonra, kendisini Karamanoğlu Kasım Beyin çağırmış olduğu Küçük Asya'da bir hücum teşebbüsü de başarısızlığa uğrayınca Avrupa'nın iktidar sahibi hükümdarlariyle kardeşi aleyhine bir ittifak yapma ümidiyle Rodos Sen Jan şövalyeleri yanına gitti. Fakat şövalyeler Bayezid'le çabucak, Cem'in muhafaza edilmesine karşılık vergi aldıkları elverişli bir anlaşma aktettiler ve Cemi Fransanın güneyinde göz hapsi altına aldılar. Bunlar Cem'i 1488 yılında, Osmanlılar'a karşı bir Haçlı seferi tasarlıyan papa sekizinci İnnosan (İnnocent)'a devrettiler; İnnosan'ın halefi altıncı Aleksadr[97] da onu 1494 yılının 1495 yılına döndüğü sıralarda Roma'yı muhasara eden Fransa kıralı sekizinci Şarl'a teslim etmeğe mecbur oldu. Fakat bundan önce Bayezid'in ilkasiyle papa, saltanat iddiacısına bir zehir vermiş ve bu zehir tesiriyle Cem 25 şubat 1495 yılında Napoli'de ölmüştür[98].

Avrupa hükümdarlarının o kadar uzun zaman ellerinde tuttukları rehine Bayezid'in barışçı bir siyaset takip etmiş olmasına tesir etmiş olabilir, fakat zaten barışseverlik onun asıl kendi temayülüne de uygundu. Tıpkı kardeşi gibi Bayezid de babasından şairlik istidadı tevarüs etmişti ve onun araştırıcı zekâsı ilimlerle meşgul olmaktan da zevk duyuyordu. O saltanat vazifelerini başlıca halka faydalı ve muhteşem binalar inşa ettirmek suretiyle yerine getirmeğe çalıştı. Bayezid Bizanslı ve Bulgar ustalar vasıtasiyle daha ataları tarafından imparatorluğun her tarafında, elbette ki evvelâ askerî maksatlarla başlanmış olan fakat aynı zamanda umumî münakalât için paha biçilmez hizmetler ifa etmiş olan yol ve köprü şebekelerini ikmal ettirdi. Fakat onun büyük eseri, İstanbul'da eski sarayın karşısına 1497-

97) Papa için Pinturicchio tarafından yapılan "L' appartmento Borgia" kısmında azizlerin hayatını gösteren üçüncü salondaki iskenderiyeli Sainte - Catherine'in imperator Maximilien önündeki münakaşasını tasvir eden tabloda Cem'in bir portresi bulunmaktadır.

98) L. Thuasne: Djem - Sultan, Paris. 1892.

1503 yılları arasında yaptırdığı kendi adını taşıyan camidir. Malzeme bakımından zenginliği ve İran üslûbundaki tezyinatı bu camii baş şehrin bütün diğer yapılarından ayırır. Stalaktid şeklindeki zarif sütun başlıklı yeşim ve verde antigo'dan yapılma kıymetli sütunlar üzerine konmuş olan bir siyah bir beyaz olmak üzere birbirini takip eden mermer sivri (ogivale) kemerler (arcade), ortasında, üzerinde zengin bir şekilde mafsallandırılmış oymalı saçaklar bulunan sekiz köşeli şadırvanın yükseldiği çınar ve büyük servi ağaçlariyle gölgelenen iç avlunun dört köşesini çevreler, İran stilindeki dört yüksek kapı dışarıya açılır. Bu camiin karakteristik bir hususiyeti de âdet olduğu üzere köşelerden değil müstakil yan kanatlar üzerinde yükselen minarelerinin durumundadır.

Eskiden seraskerlik binası olan bugünkü Üniversite merkezini içine alan bütün mahalleye, adını Bayezid'den alan bu camie nisbetle bugün Beyazıd denmektedir.

Bu barışsever hükümdar, imparatorluğunun kuzey hudutlarındaki muharebeleri önliyemedi, çünkü bu harbler kendi milletinin yayılma ihtiyacı yüzünden ve komşularının kararsız olan siyasî durumlarından dolayı durmadan yeniden ortaya çıkıyordu; Osmanlılar'ın Erdel'e yaptıkları akınlar şüphesiz püskürtülüyordu, fakat Bosna'yı tamamiyle itaat altına aldılar ve Polonyalılar'ın Buğdan'ı feth etme tecrübelerine, 1497 ilkbaharında onların memleketini yakıp yıkan akınlariyle mâni oldular.

Bayezid saltanatının başında Venedikliler'le barışı devam ettirdi ve Kıbrıs'la Nakşe (Naksos) adalarına girişlerini sükûnetle seyretti. Fakat onların Fransa ile münasebetleri kendisini kuşkulandırdı ve 1499 yılında harb tekrar başladı. Kat'î neticeli olmıyan üç seferden sonra Bayezid 1503 senesinde Venedikliler'le Dıraç (Durazzo), İnebahtı (Lepanto=Teopaktos) ve Mesinya'nın (Messenie) kendisine terk edilmesiyle yetindiği bir barış aktetti. Onun sulhsever niyetleri şüphesiz, gelecek bahiste inceliyeceğimiz gibi imparatorluğunu doğuda tehdid eden tehlike ile alâkalı idi; İran'da Türkmenlerin yerine Şah İsmail idaresinde Osmanlı İmparatorluğunda da çok yaygın bir vaziyette olan şii akidesine dayanan yerli bir hanedan iktidara geçmişti ki bunların tecavüzleri, husule getireceği netice itibariyle korku verici idi.

Bayezid'in son günleri, babalarının ölümünü beklemek istemiyen oğullarının tahta geçmek hususundaki mücadeleleriyle dolu idi. O tahtı gözde oğlu Ahmed'e tahsis etmişti ve onun lehine daha şimdiden tahttan feraget etmek istiyordu. Mücadeleyi seven temayüllerinin kendisine Yavuz lâkabını verdiği ve ordunun da tercih ettiği küçük oğlu Selim bunu önlemek için Trabzon'daki valiliği yerine Avrupa kısmında bir valilik istedi. Bu isteği

reddedildiğinden 1511 yılında 25.000 kişilik bir ordu ile Edirne'de göründü ve babasından Semendire ve Vidin sancaklarını zorla aldı; onun kuzeyde yeni bir imparatorluk kurmak hususundaki meşhur projesi yeniçerilerde heyecanlı bir kabul bulmuştu. Yavuz Edirne'yi zorla ele geçirdiği zaman eski sultan ona karşı koymağa karar verdi ve Selim'i 3 ağustos 1511 tarihinde Çorlu'da mağlûp etti. Selim Kırım hanının yanına kaçmağa mecbur kalınca Ahmet İstanbul'da tahta çıkmayı düşündü; fakat yeniçerilerin bir isyanı onu Asya yakasına geri dönmeğe mecbur etti. 1512 yılı nisanında Selim yeniden İstanbul önünde göründü, yeniçeri kışlası tarafından heyecanla karşılandı ve babasını tahtından vazgeçirmeğe zorladı. Bayezid hayatının son günlerini geçirmeği düşündüğü doğum yeri olan Dimetoka'ya giderken 26 mayısta söylendiğine göre oğlunun emriyle zehirlenerek öldü ki bu söylenti pek te yersiz değildir.

Yavuz Selim ve Mısır'ın fethi

Ahmet Bursa'da yerleşmişti fakat 1513 senesinde mağlûp edilip öldürüldü. Ahmed'in oğlu Murad İran'a kaçıp kurtuldu. Bayezid'in saltanatının son yıllarında, Küçük Asya'daki şiiler, İran'da hüküm süren mezhepdaşlarının yardımlarına güvenerek Şah Kulu'nun idaresinde ayaklanmışlardı. Bu isyanı bastırdıktan sonra Selim kendi ülkesinde yaşıyan şiilere karşı umumî bir dinî takip ilân etti. Şah İsmail bu takibin kurbanlarının intikamını almak için derhal Küçük Asya'ya saldırdı. Selim mü'minleri râfizîlere karşı cihada çağırdı, Şah'ı 23 ağustos 1514 tarihinde Urmiye Gölü ile Tebriz arasındaki Çaldıran vadisinde mağlûp edip derhal, oradan istilâsını Asya'ya yöneltmeği düşündüğü hasmının hükûmet merkezi olan Tebriz'e yürüdü.

Fakat burada ikinci büyük müslüman devleti, Mısır Memlûkleri ile karşılaştı. Nil vadisinin bütün kudretli hükümdarları gibi Çerkesler de daha uzun zamandanberi Suriye'yi zaptetmişler nüfuzlarını oradan kuzeye doğru çok uzaklara kadar genişletmişlerdi. Daha ikinci Mehmet zamanında Küçük Asya ve Suriye sınırlarında harb denemelerine başlamışlardı. Bundan başka Memlûkler eskiden beri en kuvvetli islâm hükümdarlarının hakkı sayılan mukaddes şehirlerin ve Mekke hacılarının bakımı hususunda Osmanlı sultanının kendileriyle rekabet edeceğinden kuşkulanıyorlardı. Bayezid'in barışçı idaresi, Memlûklerin, nüfuzlarını yalnız Küçük Ermenistanın ve Kilikya'nın ötesine değil, daha da kuzeye doğru yaymak hususunda istifade etmelerine imkân vermişti.

Osmanlılar'ın ve Mısırlılar'ın nüfuz dairelerinin İranınkilerle karşılaştığı yerde Toros vadilerinde, Elbistan ve Malatya üzerinden Maraş'tan

Harput'a kadar olan yerlerde XIV. asırdanberi Dulkadir'ler Türkmen sülâlesi hüküm sürüyordu. Selim bu sülâleye mensup bir kadından doğma idi. Selim'in annesinin babası Alâüddevle ikinci Mehmet tarafından iktidara geçirilmiş olmakla beraber, bir rakıbine karşı ancak Mısır'ın yardımiyle kendini koruyabilmişti Alâüddevle, kızını ona vermeği reddettiği Şah İsmail ile 1507 yılında ihtilâfa düşmüş ve Harput'la Diyarbakır'ı kendisine terk etmeğe mecbur olmuştu. Bununla beraber, torunu Selim de Şah İsmail ile yaptığı harbte onu iki yüzlü bir vaziyet almakla ittiham etti. Bundan dolayı Yavuz İran'dan dönüşünde Sinan Paşa'yı, onu cezalandırmağa memur etti. İhtiyar Alâüddevle harbte öldü. Dulkadir beyliği, İran seferinde Selim'e katılmış olan Alâüddevle'nin yeğeni Ali beye verildi; bu beylik ancak Süleyman devrinde kesin olarak Osmanlı İmparatorluğuna ilhak edildi. İhtiyar Memlûk sultanı Kansuh Gurî müşterek menfaat bölgelerindeki bu müdahaleye karşı Şah İsmail ile bir ittifak yapmak suretiyle kendini korumağa çalıştı. Selim, Şah'a karşı yeni bir sefere koyulunca, Kansuh görünüşte barış görüşmelerinde bulunmak üzere Haleb'e gitti. Fakat Selim zaten Suriye topraklarında bulunuyordu ve Mısır elçilerini hakaretle geri çevirdi. 24 ağustosta Haleb'in kuzeyindeki Dabık'ta harb başladı. Memlûkler, topu cesaretlerine yakışır bir silâh olarak kabul etmedikleri için topçu birlikleri teşkilini ihmal ettiklerinden ağır bir yenilgeye uğradılar ve hükümdarları kaçarken öldü. O andan itibaren bütün Suriye galip hükümdarın eline geçti ve Yavuz Selim 26 eylûlde Şam'a girebildi.

Selim evvelâ, hutbede ve sikkede adını zikrederek kendini metbu tanımaları şartiyle Memlûkleri Mısır ülkesinde bırakmak niyetinde idi. Fakat yeni sultan Tomanbay buna razı olmayınca Yavuz ona kendi memleketinde hücum etmeğe mecbur kaldı; 17 ocak 1517 tarihinde Kahire kapıları önüne geldi ve üstün topçu kuvvetleri ertesi günü Memlûkleri ağır bir mağlûbiyete uğrattı. Onların oturdukları yer bile kanlı bir sokak muharebesinden sonra Osmanlılar'ın eline geçti. Mısır sultanı Tomanbay Delta bölgesine kaçmıştı fakat kısa bir zaman sonra hıyanete uğrıyarak düşman eline düştü ve 13 nisan 1517 tarihinde Kahire'de boğuldu.

Bu harbte esir edilen rehineler arasında Memlûkler'in, haleflerine, kendi öz iktidarlarını meşrûlaştırmak için şeklî bir hükûmet sürdürdükleri Abbasîler hanedanı neslinin sonucusu da bulunuyordu. Efsaneye göre Selim bu halifeyi İstanbul'a beraberinde götürdükten sonra bütün sünnî islâmlar üzerindeki halifeliğini kendine devrettirmişti. Hakikatta o zaten daha evvel hutbede kendini halife olarak zikrettirmiş ve bu sıfatla 1517 yılı ağustos ayında Kâbenin anahtarlarını da eline almıştı. Böyle olmakla beraber Mısır'ın Osmanlı İmparatorluğuna olan bağı daima gevşek kalmış-

tır. İlk önce Mısır maliyesini tanzimle görevlendirilen bilgin Şemseddin b. Kemal Paşa sultanın bu yeni feth ettiği yerden hiçte hatırı sayılır bir gelir ümit edemiyeceğini hesapladı. Fakat daha Süleyman devrinde büyük iktisadî imkânları gelişen Mısır'ın haraç varidatı mühim bir para olarak tesbit edildi. Bununla beraber kendi mülkleri olan zengin topraklara dayanan Memlûk beyleri çabucak öyle bir siyasî nüfuz elde etmeği bildiler ki sultanın valisi haracını tahsil etmekle yetinmeğe mecbur kaldı.

Selim'in fütuhatı Avrupa'da öyle büyük bir tesir hasıl etti ki papa Leon hıristiyanlık namına korkmağa başladı ve yeni bir Haçlı seferi tasarladı. Türk halkı arasında Selim'in adı mahir bir harb kahramanı olarak yaşadı. Bunun için genç Türkler 1914 yılında Akdeniz'de İngiliz donanmasından sıyrılıp kurtularak onların mülkiyetine geçmiş olan Alman zırhlısı Göben'e Yavuz Sultan Selim'in adını verdiler. Bu sultan da, İstanbul'u zapteden Fatih Mehmet gibi, farsça şiirler yazdı. Devletin kuruluşundan beri Anadolu'da daima canlı kalmış olan şiilik hareketleri, Selim'in saltanatı sırasında, bunun İran'a karşı duyduğu siyasî zıddiyet sebebiyle tamamiyle arka plâna atılmıştı.

Selim 1518 yılında Edirne'ye döndüğü zaman batıya karşı yapacağı fütuhatın plânlarını tasarlıyordu. Herhalde 2 eylûl 1520 tarihinde İstanbul'dan Edirne'ye giderken hastalık kendini alıp götürdüğü zaman Rodos'taki Sen Jan şövalyelerine karşı hazırlanıyordu.

Süleyman ve İmparatorluğun parlak Devri

Selim'in oğlu Süleyman[99] mücadelesizce tahta çıkabildi. O şehzade iken kendisinden pek az bahsettirmişti; çünkü babası kendisinin tahta çıkışını hatırlıyarak ona daima emniyetsizlikle bakmıştı. Süleyman ancak şimdi parlak hasletlerini meydana çıkarabilecekti. O hemen çabucak atalarının kendisine bırakmış oldukları mühim meselenin: kuzey hududunun emniyet altına alınması meselesinin halledilmesine çalıştı. Macaristan'da 1516 yılındanberi reşid olmıyan kıral Layoş hüküm sürüyordu ve kendi iç kavgalariyle meşgul bulunan Macar asilzadeleri kendi sınırlarını öyle kötü müdafaa ediyorlardı ki Osmanlılar, sultanın kumandasında 1521 senesinde Belgrad'ı zabtedebildiler. Süleyman başarısından sonra, Sen Jan şövalyelerinin orada Osmanlı adının küçük düşürülmesi için hıristiyan korsanlarının ve deniz haydutlarının yaptıkları akınları himaye ettikleri Rodos Adası'nın fethiyle babasının plânını gerçekleştirmek için kuzey

99) Fr. Babinger: Süleyman der Grosse "Meister der Politik"te, Stuttgart 1922, 43 - 63; Fairfax Dawney, Sulaiman the Magnificent, Massachusets 1952.

harbini devam ettirmeden bıraktı. Şövalyelerin kalelerinin muhasarası 1522 yılı temmuz ayı sonunda başladı. Fakat ancak 21 aralıkta ve her iki taraf da müthiş kayıplar verdikten sonra teşkilâtın reisi, bütün şövalyelerin can ve mal emniyeti altında serbesçe çekilip gitmeleri ve adanın yerli halkı için beş senelik bir vergi muafiyeti karşılığında kaleyi teslim etti.

Süleyman'ın, kuzey komşuları hakkındaki plânları, Avusturya hanedanına karşı zıddiyet duyan fransız siyasetinde esaslı bir destek buldu. O sırada Paris ve İstanbul sarayları arasında, Avrupa büyük devletlerinin doğu siyasetinde Fransızlar'a asırlar boyunca hâkim bir durum temin eden dostane münasebetler gelişti.

Süleyman 1526 senesinde Macarlar'a karşı tekrar harbe başladı. Meşhur Mohaç muharebesinde 27 ağustos günü henüz yirmi yaşında olan kıral Layoş en seçme adamlariyle birlikte öldü. 11 eylûlde[100] Buda şehri Osmanlılar tarafından birinci defa olarak işgal edildi ve ateşe verildi. Macar tacı için Avusturya kıralı Ferdinand ile Erdel (Transilvanya) voyvodası Jan Zapolya (Sapolayi Yanoş) arasında bir harb çıktı. Süleyman, voyvoda tarafını tuttu ve 1529 yılı eylûl ayında Buda şehrini tekrar feth etti ve burada Zapolya'ya taç giydirdi. Süleyman bundan sonra Viyana kapılarına kadar ilerledi fakat erzak noksanlığı yüzünden 15 ekimde şehrin muhasarasını kaldırmağa mecbur oldu. Bütün ağustos ayı boyunca Gün (Gons veya Gönş = Ayakösk) adındaki küçük Macar kalesinde bağlanıp kaldığı ve 28 ağustos tarihinde bu kalenin düşmesine kadar memleketin müdafaasız kısımlarını talan ve harap etmekle yetinmek zorunda kaldığı 1532 seferi daha başarılı olmadı. Bu mütevazi başarının intikamı, imparator Karl'ın, Ceneviz amirali Anderya Dorya (André Daria) kumandasında Mora yarımadası sahillerinde başarı ile çarpışan donanması tarafından alındı. Ertesi sene, Asya yakasındaki durum onun bütün dikkatini kendi üzerine çekmekte olduğundan Süleyman, her iki tarafın evvelce ellerinde bulunan yerleri tanıyan bir barış aktetmeğe hazırdı.

İran'da 1524 yılından beri Şah İsmail'in, babası gibi Osmanlı sultanının hilâfet hususundaki iddialarını tanımıyan oğlu Tahmasp hüküm sürüyordu. Bağdad'daki valisi sultan tarafını tutup da Şah tarafından tekrar itaat altına alındığı zaman Süleyman İran'a harb ilân etmek için bunu bahane etti. Süleyman 1534 yılı yazında, şah daha evvel onun kumandanlarından birine yenildiği için onun baş şehri Tebriz'e girebildi ve kasım ayında Bağdad'ı muharebesiz zabt edebildi. Sultan, hiç bir zaman elden çıkarmayı düşünmediği bu hudut eyaletlerinin vaziyetini yoluna koyduktan sonra 1536 senesinde İstanbul'a geri döndü.

100) E. V. Gyalokai, Die Schlacht von Mohacz (Ungar. Jahrb., VI, p. 228 - 257).

Şimdi o buradan, son harbin kötü neticelerinin intikamını almak için deniz kuvvetlerine dair olan işlerini tanzim etti. O bu işi korsan Barbaros Hayreddin'e yaptırdı. Midilli (Lesbos) adasındaki Midilli şehrinden olan bu rum ve kardeşi Oruç, uzun yıllardır sahillere, bilhassa batı Ak Deniz sahillerine korsanlıkla korku saçmışlardı. Kuzey Afrika'nın siyasî durumunun karışıklığı onların orada tutunmalarına imkân verdi. Hafsîlerden olan Tunus sultanı Muhammed, Oruc'a zaten Cerbe adasının valiliğini vermişti. İspanyollar korsan belâsını baskı altında tutmak için birkaç defa kuzey Afrika'da işe karışmışlar, Cezayir şehrine bir top atımı mesafede bulunan ve buradan limanın giriş kısmına hâkim oldukları kayalık Penon adasını ele geçirmişlerdi. Katolik Ferdinand'ın ölümünden sonra başlıca sanatlarından, korsanlıktan alakonmuş olan cezayirliler Oruç'u İspanyollar'a karşı yardıma çağırdılar. Oruç Cezayir'i ve bereketli olan havalisini ele geçirdi fakat İspanyolları sürüp çıkarmağa gücü yetmediyse de onların kıta içerisine yaptıkları akınları kanlı kayıplarla püskürtebildi. O nüfuzunu daha batıya Tlemsen'e doğru uzatmak istediği sırada geri dönüş yolunu kesmiş olan İspanyollara karşı yaptığı harbte 1518 yılında şehid düştü. Oruç, ölümünden sonra birliklerinin idaresini üzerine almış olan kardeşi Hayreddin'i, Cezayir'de vali olarak bırakmıştı. Cezayirli beylerin kendini her taraftan tehdid ettiklerini gören Hayreddin, Mısırı henüz feth etmiş olan sultan Selim'den yardım dileğinde bulundu. Sultan Selim onu beylerbeyi olarak hizmetine alıp topçularla birlikte 2.000 Türkü yardıma gönderdi ve bunları yeniçerilerle aynı haklara sahip olacak olan ücretli askerlerle takviye etmesine izin verdi. Hayreddin Tunus'a karşı giriştiği bir seferde 1519 senesinde hıyanet yüzünden harekât üssü ile irtibatı kesildi ve Cicele (Cicelli) adasından başlamak üzere korsanlık sanatını yeniden ele almağa mecbur edildi. O, buradan elde ettiği ganimetle yeni bir ordu vücuda getirmeğe, Cezayir'i tekrar feth etmeğe ve en sonunda İspanyolları yerleştikleri Penon adasından uzaklaştırmağa muvaffak oldu. 1534 yılında onu Şarlken (Charles Quint) idaresindeki İspanyollar lehine 1535 haziranında tekrar kaybettiği Tunus'u bile işgal etmişti. Barbaros bu İspanyollara karşı yaptığı harbi daha enerjik bir surette devam ettirmek için derhal, evvelce 1533 senesinde kaptan paşa tâyin edilmiş olduğu İstanbul'a gitti. Süleyman onun teşvikiyle 1537 tarihinde Venedikliler'e harb ilân etti. Venedikliler üç sene içinde Ege Denizi'nde Girid, İstendil (Tinos) ve Mikonos'a kadar ellerindeki bütün yerleri kaybettiler. Kendisi her nekadar o memlekete bir daha ayak basmıyacaksa da onun dikkati daima kuzey Afrika'daki iktidar mevkiine bağlı idi. Bunun için o İstanbul'da, Cezayir'e karşı yaptığı hücum 1541 tarihinde onun birlikleri tarafından başarı ile püskürtülmüş olan Şarlken'a karşı Fransa kıralı birinci Fransuva (François)

ile ittifakı büyük bir istekle teşvik etti. İspanya ile Fransa arasındaki harb tekrar başlayınca Barbaros bir Türk donanmasını İtalya sahillerine götürdü ve Nis şehrini, Crespy barışı onu 1544 de çekilmeğe mecbur edinceye kadar muhasara etti. Barbaros iki sene sonra , sultana, sultanların siyasetinde tesirli bir vasıta oldukları çoğu zaman tahakkuk etmiş olan iyi teçhiz edilmiş bir donanma ve iyi talim terbiye görmüş bir deniz birliği bırakarak öldü.

Süleyman karada Habsburg hanedanına karşı büyük bir başarı elde etmiş ve imparatorluk kıymetli bir eyalet kazanmıştı. O, 1543 tarihinde Jan Zapolya'nın ölümünde, Ferdinand'ın kıral olarak tanınmasına mâni olmak için Macaristan'ı işgal etti. Süleyman 2 eylûlde Buda şehrine girdi, büyük kiliseyi camie çevirdi ve Macaristan'da bir Osmanlı eyalet idaresi tesis etti. Bundan başka Türkler Estergon'u (Gran) ve İstoni Belgrad(Stuhlweissenburg)'u işgal ettikten sonra Ferdinand 1547 yılında yedi senelik bir sulh imzalamağa mecbur edildi.

Süleyman 1550 yılında iktidarının en parlak noktasına vardığı bir zamanda İstanbul'da, Osmanlı mimarîsinin en güzel âbidelerinden biri olacak, hattâ Ayasofya'yı bile gölgede bırakacak olan muhteşem bir camiin inşasına başlattı. Bunun için eski sarayın kuzeyinde geniş bir yer gösterdi ve birçok eski kiliseyi ve eski zamanlardan kalma malzemeyi mimar Sinan'ın emrine verdi. Burada da camiin ön kısmı (parvis) çok haşmetli bir şekilde yapılmıştır; bu bilhassa dördüncü kanadda camiin ana mihverindeki İran tarzında yapılmış muhteşem büyük kapıda görülmektedir. Camiin köşelerinden dört minare yükselmektedir. Dörk köşeli 4 kuvvetli sütunun taşıdığı üç nefli orta boşluğu Ayasofya'nınkinden beş metre daha yüksek olan muazzam bir kubbe taçlandırıyor. Camiin içindeki bütün duvarlar ve sütunlar her renkten mermerlerle kaplanmış, arka duvar ve mihrap nefis İran çinileriyle tezyin edilmiştir. Bu duvardaki dokuz pencere devrin meşhur cam boyacısı Sarhoş İbrahim tarafından son derece göz kamaştırıcı bir parlaklıktaki renklerle boyanmıştır. Mimar Sinan, 1868senesinde İstanbul'da basılmış olan otobiyoğrafisinde, birinci Selim zamanında devşirme olarak yeniçeri birliğine girdiğini, Belgrad, Rodos ve Mohaç seferlerine harp eri olarak ve Viyana muhasarasında bir istihkâm taburu kumandanı olarak iştirak ettiğini söylüyor. Uzun müddet Bağdad'da oturduktan sonra doğrudan doğruya saray hizmetine girdi ve az sonra baş mimar tâyin edildi. O baş mimar sıfatiyle müthiş bir faaliyet gösterdi. Sinan muhteşem velinimetinin hizmetinde 81 büyük, 52 küçük cami, 55 medrese, 7 dar ül-huffaz, 17 imarethane, 3 hastahane, 7 su kemeri, 7 köprü, 33 saray, 18 kervansaray, 33 hamam ve 19 türbe yaptı.

Osmanlı hükümdarlarının hiç birini masun bırakmıyan harem hayatı idaresi Süleyman'ın zürriyetine de oğullar kavgası mukadderatını hazırladı. Onu, Rus aslından Roksolan Hurrem sultan ve damadı vezir-i âzam Rüstem paşa, ilk oğlu olan ve ordu tarafından sevilen Mustafa'dan o kadar kuşkulandırdılar ki, İrana yaptığı bir seferde kendisini 1553 tarihinde Ereğli'de kendi çadırında kendisi boğdurdu. Fakat Hurrem sultanın kendi oğulları da birbirleriyle mücadeleye tutuştular. İkinci oğlu Selim'in lalası Mustafa Rıza (Lala Mustafa Paşa) Rüstemin (Rüstem Paşa) teşvikiyle, şehzade Selim'le bundan daha küçük yaşta fakat daha kabiliyetli olan şehzade Bayezid arasında ihtilâf çıkarmış görünüyor. Bu kardeşler 1559 yılında idare etmekte oldukları sancakları değiştirmeğe mecbur oldular: Bayezid Konya'yı Amasya ile, Selim de Manisa'yı Kütahya ile değiştirecekti. Bayezid kuvvetlerini toplayıp bu değiştirme işine itiraz edince 30 mayıs 1559 tarihinde Konya'da mağlûp edilip İran'a kaçtı. Fakat İran şahı onu babasına teslim etti ve Süleyman 25 eylûl 1561 tarihinde kendisini cellâda teslim etti. Böylece oğullarının en kabiliyetsizi olan sefih ve sarhoş Selim tahtının rakipsiz varisi oldu.

Hayatının sonlarına doğru Süleyman'ın, dış siyasette de yıldızı karardı. 1551 yılında Macaristan'da harb tekrar patlamıştı. Osmanlı donanması denizlerde, 1530 yılından beri Malta'daki Sen Jan şövalyeleriyle ittifak etmiş olan İspanya donanmasiyle çarpışıyordu. Süleyman bütün gayretlerine rağmen onları Malta'dan sürüp çıkarmağa muvaffak olamadı. Buna karşılık hiç olmazsa yavaş inkişaf eden Macaristan seferine kendisi bir son vermek istedi. 1 mayıs 1566 tarihinde kuvvetli bir ordu ile hasta olduğu halde İstanbul'dan hareket etti. Fakat ancak , kendisine Zerini (Zrinys)'-nin idaresinde bir aydan fazla dayanmış olan Sigetvar (Szigeth)'a kadar gelebildi. Burada 5 eylûlü 6 eylûla bağlıyan gecede öldü ve ancak iki gün sonra kalenin harabeleri yeniçerilerinin eline geçti. Batı tarihçileri Süleyman'ı, Osmanlılar "Kanûnî" diye tebcil ettikleri halde "Muhteşem" şeref ünvaniyle lâkaplandırırlar. Hakikatte o dış siyasetin genişliği bakımından bütün kendisinden evvelki sultanları geride bırakmıştır. Fakat bu siyasî genişleme haleflerinin süratle ilerlettikleri daha sonraki inhitatın şiddetle meydana çıkmasına sebep olmuştur. Böylece onun ölümü, kendi zamanına kadar milletinin her sahada kat ettiği mesafeyi gözden geçirmek için bize hareket edilmesi icabeden başlangıç noktasını verir.

2. BAHİS

İMPARATORLUĞUN EN PARLAK DEVRİNDE OSMANLI MEDENİYETİ

Kara ve deniz ordusu

Süleyman sadece bir harb kahramanı değil fakat aynı zamanda cedleri tarafından vücuda getirilmiş olan müesseseleri mükemmelleştiren ve tamamlıyan mühim bir teşkilâtçı da oldu. Osmanlı devletinin temeli, ilk hükümdarların Bizans örneğine göre aldıkları ve Süleyman'ın sarih olarak kanunlaştırdığı timar sistemi idi. Hak eden savaşçılara evvelâ, eski sahipleri olan çiftçilerin teb'a yahut reâya adı altında ekip dikmeğe mecbur oldukları ve timar sahibine yılda 3.000 akçadan 20.000 akçaya kadar bir gelir getiren küçük bir timar veriliyordu; buna karşılık timar sahibi orduya iki ilâ dört atlı veya hükümdarın donanması için deniz eri tedarik ediyordu. Bu şekildeki araziye, aslı lâtincedeki "cura"nın karşılığı olan grekçe "pronoia" kelimesinin farsça tercümesi olarak "timar" adı veriliyordu. Timar sahibine ancak şahsî liyakatı, zeamet denen daha büyük bir arazi elde etmesine imkân verebilirdi; fakat bunun oğlu mecburî olarak işe bir timarla başlıyabilirdi. Geliri 100.000 ve daha fazla akça olan zeametin sahibi bulunan zaim, gelirinin her 5.000 akçası için bir kişi temin ediyordu. Bir gümüş akçanın ağırlığı, nizamî olarak 1/4 dirhem (drahmi) olmak lâzımdı; ikinci Mehmet zamanında 40 akça bir duka ediyordu, fakat bunun halefleri zamanında para işleri o kadar fenalaştı ki 60 akça bir dukaya tekabül etmeğe başladı. Has adı verilen daha mühim timarlar eyalet valilerine veriliyor ve bunlar timar ve zeametlerde olduğu gibi timarların idaresiyle görevli olan defterdar'ın yüksek mürakabesine tâbi bulunmıyorlardı. Birinci Süleyman devrinde Avrupa'daki timarlar takriben 80.000, asya'dakiler 50.000 atlı çıkarıyordu. Fakat feth edilen İran eyaletlerinde, kimse ardı arası kesilmiyen harplerle harap olmuş olan bu mıntakalarda timarla ilgili mükellefiyetlerden emin olmadığı için artık yeni timarlar vücuda getirmek mümkün olmuyordu.

Bu timarlı sipahi birlikleri başlangıçta Osmanlı ordusunun çekirdeğini teşkil ediyordu. Bunların silâhları, Asyalıların en uzun müddet kullanmağa devam ettikleri ok, yay, hafif bir mızrak, kısa bir kılıç, bunlardan başka ekseriya demir bir gürz, küçük yuvarlak bir kalkandı. Zırh gömleği ve tepelikli miğfer ancak yavaş yavaş girdi; eski zamanlarda sarık umumî bir baş geyimi idi. At bakımı timarlının en belli başlı vazifesi idi ve bunu ihmal etmesi, timarın elinden çıkmasına bile sebep olabilirdi.

Muayyen mıntakaların askerî timarları sancakta birleşiyordu; başlangıçta ancak iki sancak vardı; daha sonra bunların sayısı 290 a çıktı. Sancak, beyler tarafından taşınıyor ve evvelce bir birliğin yüksek kumanda vazifesinin sembolü olan, Araplardaki "liva" mahiyetini haiz bulunuyordu. Sancak beylerinin üstünde başlangıçta paşa ünvanını taşıyan Anadolu ve Rumeli beylerbeyileri olmak üzere iki beylerbeyi vardı. Bunlardan Anadolu beylerbeyi evvelce Ankara'da, 1451 senesinden beri de Kütahya'da, Rumeli beylerbeyi ise Sofya'da oturuyordu. Rumeli beylerbeyi derece itibariyle daha yüksekti ve bu üstünlüğün alâmeti olarak, Anadolu beylerbeyi bayrağına iki tuğ taktığı halde bu, üç tuğ takıyordu. Rumeli beylerbeyi serdarlıkta sultanı temsil ediyor ve şehzadeler bile ona itaat etmek mecburiyetinde bulunuyorlardı.

Asya'da yeni beylerbeyilerin ihdas edilmesi ancak imparatorluğun bu bölgede gittikçe genişlediği zamandadır; fakat bunlar daha büyük orduya malik idiyseler de merasim sırası itibariyle Anadolu beylerbeyinden sonra geliyorlardı. Daha sonra birçok sancaklar, XIX. asır başında sayıları 70 den aşağı olmıyan paşalık yahut vilâyet halinde birleştirildiler. Bu suretle, başlangıçta çok sıkı bir merkeziyet esasına dayanan devletin idare cihazına ayırıcı bir unsur girmiş oldu.

İlk küçük Osmanlı ülkesinde şayanı takdir bir surette tecrübe edilmiş olan timar sistemi devamlı bir surette büyüyüp gelişmiş olan koca imparatorlukta çabucak bozuldu. Hükümdarın, hiç olmazsa geliri 6.000 akçaya kadar olan timarların tevcihini beylerbeyilere bırakması icabetti. Bu beylerbeyiler mahlûl timarları denenmiş harb erlerine verecek yerde, kendilerinden karşılığında askerî hizmet beklemek muhal olan kölelere ve kendi gözdelerine dağıtmaktan çekinmediler. Hattâ bunlar biraz sonra daha ileri giderek, menşe itibariyle Osmanlı milliyetinden olmadıkları hakkında ufak bir şüphe duydukları tecrübeli timar sahiplerini sürüp çıkardılar. Kanunî Sultan Süleyman 1530 yılında isdar ettiği kendi adını taşıyan fermanla bu gibi suiistimalleri gidermeğe çalıştı. O, beylerbeyilerin kendi nàmlarına timar verme haklarını kaldırdı; beylerbeyiler o zamandan sonra sadece timar alacak olan kimselere bir tezkere verecekler buna dayanarak bizzat Bab-ı Âlî'de vezir-i âzamlık dairesi vasıtasiyle bir berat verip bu tezkerenin timar defterine kaydedilmesine karar verecekti. Oğulların babaları yerine timara çıkma hakları sarih olarak nizama kondu. Bir timar hiç bir zaman doğrudan doğruya babadan oğula intikal edemezdi; oğul daima, askeri yararlıklarla kendini gösterinceye kadar ancak küçük bir timar alma hakkına malikti. Sipahi oğlunun başlangıçta aldığı timarın büyüklüğü, babasının harb meydanında veya döşekte ölmüş olmasına göre değişirdi. Sipa-

hinin reşid olmıyan oğullarına da timar verilebilirdi; fakat bunlar eğer 19 yaşına geldikleri halde muharip birliklere katılmazlarsa bu timarı kaybederlerdi.

Bütün bunlara rağmen Süleyman'ın kanunu bu suiistimallerin hepsini ortadan kaldıramadı. Birçok timar sahipleri, ekseriya memurların keyfî bir surette artırdıkları ücretten tasarruf etmek için, beylerbeyiler tarafından kendilerine verilen tezkereleri Babı-Âli'ye tasdik ettirme işini terk ettiler. Ölen bir sipahinin timarının daha küçük timarlar halinde oğullarına dağıtılmak üzere taksim edildiği nadir değildi ki o takdirde böyle bir timarın sahipleri askerlik hizmetine ancak nöbetleşe gidiyorlardı. Nihayet Asya kısmında timarlara babanın yerine kız çocukların geçmesine bile izin verildi. Fakat daha büyük timarların sahipleri de gittikçe askerî mükellefiyetlerden sıyrılıp kurtulmağa çalıştılar. Birinci Sultan Ahmed'in maliyecisi Ayn Ali kanunnamesinde mahsul zamanında gelir yüzünden kavga eden on timarlıdan birinin bile, harb hizmeti mevzubahs olunca harb meydanında görünmediğinden şikâyet ediyor. Fakat ne Ayn Ali ne de sadrazam Nasuh paşa, timar cetvellerini tanzim etmek hususundaki gayretlerinde muvaffak olamadılar ve bu vezirin 1614 yılında öldürülmesine hiç olmazsa biraz, kendisinin bu ıslahat teşebbüsleri sebep olmuştur.

Böylece timarlı sipahi birlikleri yerine ordunun çekirdeğini ücretli askerler teşkil eder oldular. Bunlar arasında sarayın en eski birlikleri sipahilerdi. 1555-1562 yılları arasında kıral Ferdinand'ı elçisi sıfatiyle birinci Süleyman nezdinde temsil eden ve Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki şayanı dikkat görüşlerini muhtelif eserlerde yazmış olan Fransız diplomatı Ghislain de Busbecq onların, eyer takımları altın, gümüş ve kıymetli taşlarla parlayan atlarının güzelliğini övüyor. Bunların kendileri de erguvan kırmızısı, sarıya çalan mor yahut koyu mavi renkte diba (brocart) veya ipek elbiseler giyiyorlardı. Silâhları ok ve yay, küçük bir kalkan, hafif bir mızrak, bir kısa ve ekseriya kıymetli taşlarla süslenmiş kılınç ve eyer kayışlarındaki bir gürz'dü. Çakmaklı ateşli silâhlar ilk defa 1548 yılında İran seferinde kullanıldı, fakat topçulukla uzun müddettir âşina olunduğu halde bu ilk deneme işe yaramadı. Osmanlıları kaçınılamaz bir zaruretle yeni silâhları kabul etmeğe ilk defa mecbur eden Avrupa harpleridir; fakat XVI. asrın sonuna kadar sipahiler ok ve yay'a hâlâ en mühim silâh gözüyle bakıyorlardı.

Orhan tarafından kurulan dört süvari bölüğü Yavuz Selim ve Kanunî Süleyman'ın büyük seferlerinde büyük ölçüde artırıldılar; 1534 yılında bunların sayıları 11.500 e vardı. İlk üç bölük, harblerde esir edilmiş ve sarayda yetiştirilmiş hıristiyan çocukları olan iç oğlanlarından teşkil edildi;

daha az bir itibara sahip olan dördüncü bölük yetişkin dönmelerden vücuda getirildi; bunlar İran harplerinde çok pustular. Şah düşman yaklaştığı zaman hudut eyaletlerini harabeye çevirmeği ve halkını içerilere çekmeği âdet edinmişti; böylece saldırıcı, askerlerine ve atlarına yiyecek temini hususunda büyük müşkülât çekiyordu. Bu yüzden 1586 yılında sipahiler isyan ettiler ve bu isyan ancak, başlarında bizzat sultanın gitmesi hususundaki istekleri yerine getirilmek suretiyle yatıştırılabildi. XVI. ve XVII. asırların dönüm noktasında sarayın malî sıkıntısı yeniçeri ulûfelerinin verilmesini imkânsızlaştırdığı zaman sipahiler birçok isyanlar çıkararak kendilerine verilen ücretlerin artık sefere çıktıkları zamandaki masraflarını karşılamadığını bildirdiler. Böylece geçen zamanla mütenasip olarak bu atlı birliklerin hakikî mevcutlariyle defterlerde kayıtlı mevcutlar arasındaki nisbetsizlik büyüdü.

Timarlı birliklerle kapı kulu sipahileri arasındaki, kültür ve disiplin vasıtasiyle hatırı sayılır derecede yumuşamış olan eski Asya göçebeliği ruhu, atlı ileri karakolu teşkil eden, ücret almıyan ve sadece vergiden muaf tutulma ve yağma etme hürriyeti ile tatmin edilen akıncılarda hâlâ ilk zamanlardaki kuvvetiyle yaşıyordu. Bu akıncılar, başlıca timar arazisindeki köylülerden teşekkül edip akıncı olarak sahiplerinin tazyiki ile içine düştükleri sıkıntıyı telâfi etmeğe çalışıyorlardı . Bu akıncı gurupları yağma ve çapul korkusunu 1477-1478 yıllarında Venedik'in refah içinde bulunan terra ferma ovalarına ve Ştayer Alpleri'nin yukarı vadilerine götürdüler; bunlar asırlarca müddet Macaristan'ı talan ettiler ve yüz binlerce insanı esarete sürüklediler.

Haraçgüzar Eflâk (Valachie) ve Buğdan (Moldavie)'ın, Kırım tatarlarının, gürcülerin ve kürtlerin yardımcı birlikleri de buna benzer bir rol oynadılar. Kırım Hanı, fırsat düşünce Polonya'ya yandan taarruz etmek için aşağı yukarı 50.000 kişiyi hazır bulunduruyordu. Gürcüler ve kürtler aynı işi İran'a karşı üzerlerine almışlardı.

Böyle olmakla beraber ordunun temelini daima yeniçeriler teşkil ediyordu; bunların yerini tutmak üzere toplanmış olan hıristiyan çocukları Edirne'de, İstanbul'daki yeni ve eski sarayda ve Beyoğlu'nda (Péra) bulunan acemi ortalarında yetiştiriliyordu; öğrenciler burada beş sınıfa ayrılmışlardı; bunların talim ve terbiyeleri şüphesiz sertti fakat tamamiyle insanî idi çünkü bunlar sakat ve korkak olarak değil bilâkis erkek olarak yetiştirilmek isteniyordu. Sultanın iç oğlanlarının bulunduğu birinci sınıfta hiç bir zaman sayısı 25 ilâ 30 u geçmiyen gençlerden başkası bulunmazdı; burası en yüksek devlet ve saray memurları hazırlıyan bir mektepti ve vezir lerin ekserisi buradan yetişmişlerdi; hıristiyan çocuklarının bu acemi ortaları için devşirilmeleri daha ikinci Murad devrinde (1421-1451) mevcut-

tu, fakat kat'î şekilde nizama sokuluşu ancak birinci Selim devrindedir. Her beş yılda bir, müteakiben daha sık ve sonunda da her sene Avrupa'da bütün Balkan memleketlerinde ve Yunanistan'da ve daha sonra da Macaristan'da bir vergi halinde oğlan devşirimi yapılıyor ve sadece İstanbul, Galata ve Rodos gibi anlaşma ile imtiyazları tanınmış bazı yerler bu vergiden muaf tutuluyordu. Başlangıçta yalnız oğlan çocuklarının beşte biri alınıyordu, fakat sonraları 10-16 yaş arasındaki bütün gürbüz oğlan çocukları alındı. Bu devşirme işinde suiistimaller eksik değildi. Devşirme işine memur edilen kimseler zengin ana babaların, çocuklarını geri satın almalarına müsaade ediyorlardı; ayrıca bu memurlar topladıkları bütün çocukları acemi ortalarına teslim etmiyorlar belki çoklarını kendi çıkarlarına esir tüccarlarına satıyorlardı. Yeniçerileri bekliyen parlak tâli devşirilmenin acılığıyla muvazene teşkil ediyordu; hattâ kendi öz çocuklarını kaçamak olarak hıristiyan çocukları arasına dahil ettirmeğe çalışan Türklerin kıskançlıkları bile mevcuttu. Bu oğlan devşirimi işi ta XVII. asrın sonunda yavaş yavaş terk edildi.

Bu acemi oğlanların yenişeri ortalarına girmeleri için yaş haddi başlangıçta 25 idi fakat ancak İran savaşları bu husustaki titizliği sarstığı zamandır ki bu rakamın altına da inildi. Seçme birliklerin bünyesi her devşirmede yeniçeri sayısının 15.000 kişiyi geçmemesini icabettiriyordu. Yeniçerilerin daha fazla arttırılmalarının doğru olmıyacağını bunlar arasında erkenden çıkan disiplinsizlikler gösteriyordu. Onlar her saltanat değişmesinde sadece gittikçe fazlalaşan bahşişleri zorla almakla kalmıyorlar aynı zamanda meselâ birinci Selim'in İran seferinde başına geldiği gibi ona vezir-i âzamının, kadı askerinin ve kendi kumandanlarının başlarını da feda ettiriyorlardı. Onları hudut mıntakalarına kısım kısım yerleştirirerek parçalamak suretiyle zararsız hale sokmağa çalışmak icabediyordu. Meselâ 1581 yılında İstanbul'da sadece 4.000 yeniçeri vardı. Bunların vasıflarını kaybetme yolunda bir adımı da XVI. asrın sonuna doğru yeniçerilere verilen evlenme müsaadesi teşkil etti. Bunun neticesi şuna vardı ki yeniçeri ortalarına mensup olma işi askerî liyakate bakılmaksızın alelâde bir verasetle intikal eder oldu. Kötü neticeli İran harbleri üçüncü Murad'ı daha sonra birlikleri seçime bakmadan takviyeye sürükledi ve bunların sayısı 1560 yılında 54.222 ye kadar kabardı. Aşağı yukarı bir bu kadar da hiç bir ücret hakkına malik olmıyan vergiden muafiyetle yetinen fakat buna mukabil hiç bir askerî vazife ifa etmiyen, yeniçerilerin her isyanında daima onları desteklemeğe hazır bulunan defterde kayıtlı kimseler vardı. Ulûfenin rayici zaman geçtikçe durmadan düştüğü için, subayları yabancı elçilere hizmetle durmalarını ıslaha çalışırlarken yeniçeriler de hayatlarını gitgide bir sanatla meşgul olarak kazanmak zorunda kaldılar.

Piyade ve süvari sınıfları için ateşli silâhlar ancak yavaş yavaş kabul edildiği halde Osmanlılar topçu muharebesine başlangıçtan itibaren büyük bir dikkat atfettiler. Daha ikinci Mehmet devrinde ordunun bu sınıfı için Macar ve Alman top dökücüleri ve yetiştiricileri getirtilmişti. İkinci Bayezid devrinde, sayıları birinci Selim zamanında 1.000 kişiye varmış olan bir topçu birliği mevcuttu. Bundan sonra Kanunî Sultan Süleyman başlıca alâkasını hafif topçuluğa ve bunun taşıma levazımının tamamlanması işine yöneltti.

Osmanlı ordusu için her devirde en mühim meseleyi beraberlerinde götürmeğe mecbur oldukları ağırlıkların taşınması işi teşkil ediyordu; Macaristan'a ve İran'a yürüyüşleri, Türkleri ekseriya daha evvel tamamiyle kurutulmuş yahut kasden ve sistemli bir şekilde harab edilmiş mıntakalar arasından geçiriyordu. Meselâ 1529 yılında Viyana'yı muhasara eden orduda ekmeklik unu taşıyan develerin sayısı 22.000 den aşağı değildi. Çoğu vakit bu sayıya bir bu kadar da katır ilâve etmek icabeder. Bunlara bakmak vazifesi, ekseriya ücretsiz; sadece vergiden muaf tutulma ve bazı küçük imtiyazlar karşılığında hizmet eden Bulgar köylülerinden müteşekkil olan voynuk'lara düşüyordu. Sefere giderken hafif topçu ve tüfenkçiler yani cebeciler öncü kuvvetini teşkil ediyorlardı; bunların ardından, ağalarının takip ettiği, iki kadıasker ve ordu muhasebecileriyle birlikte yeniçeriler yürüyordu. Daha sonra kapı kulları ve iç oğlanlarının ortasında sultanın kendisi geliyordu. Sultanın gerisinde tuğ-u hümayunlar yer alıyordu ki bunun yerini Yavuz Sultan Selim zamanından beri sancağ-ı şerif almıştı; daha sonra ordunun muhtelif sınıflarının 6 sancağı ve sabit ücretli sipahilerin daha küçük olan 6 bayrağı yükseliyordu. Merkez, çok sayıdaki maiyetleriyle birlikte vezir-i âzam ve diğer vezirlerden teşekkül ediyordu. Ancak bundan sonra Anadolu ve Rumeli beylerbeyileri; timarlı sipahiler birlikleriyle beraber geliyorlardı. Avrupa yakasındaki harblerde Rumeli Beylerbeyi, Asya yakasındaki harblerde Anadolu Beylerbeyi önde giderdi. Ardcıları, ağırlık ve ikmal kolları teşkil ediyordu.

Harb başlayınca sol kol şeref mevkiini teşkil etmek üzere her iki beyler beyi birinci safa geçerdi. Sağ kol ve sol kol kendilerine sipahilerin katıldığı topçu ve akıncı birlikleriyle takviye ediliyordu; yeniçeriler merkezde ve biraz geride duruyorlardı. Bunların ardında tuğ-u hümayun ve ileri gelenlerle birlikte sultan yer alıyordu.

Bu harbleri gören bütün Avrupalılar, Osmanlı ordusunun disiplinini medh etmekten geri durmuyorlar. O zamanki Avrupa ordularında hiç bir zaman eksik olmıyan şarap, kumar ve kötü kadınlar bu orduda yoktu. Kâfirlere karşı savaş hakikaten hâlâ dinî bir vazife olarak duyuluyordu.

Parlak devrinde Osmanlı İmparatorluğuna hıristiyanlara zafer temin etmek hususunda bunun çok tesiri olmuştur.

Osmanlıları bütün tarihleri kara savaşlarına götürüyor ve onları deniz aşırı yerlere sevk eden şey kendi temayülleri değil dadece hâdiselerin mecbur edişidir. Venedikliler'in 29 mayıs 1456 tarihinde Gelibolu'daki zaferleri Osmanlılara bir donanmaya malik olma lüzumunu iyice duyurdu. Fakat Osmanlılara denizde de hak ettikleri itibarı kazandıran, doğrudan doğruya Fatih'tir. 1456 yılı ilkbaharında 180 yelkenli Ege Denizi sahillerini vurmak için Gelibolu'dan hareket etti. Yavuz Sultan Selim gemi techizi işine enerji ile devam etti ve Kanunî sultan Süleyman gemi adedini 300 e çıkardı. Kanunî devrinde korsan Barbaros Hayreddin Osmanlı adının dehşetini İspanya sahillerine kadar götürdü. Fakat Osmanlı donanmasında, hasımlarını denizde çok kuvvetli kılan hakikî temel yani kuvvetli bir deniz ticaret filosu eksikti. Buna mukabil Osmanlılar, kaçak oduncuların tahriplerine rağmen Kara Deniz sahillerindeki ormanlar bitmez tükenmez bir kereste hazinesi teşkil ettiğinden gemi inşa malzemesinin zenginliği bakımından onlara kat kat üstündüler. Lâzım olan madenleri de Eflâk Buğdan maden ocakları temin ediyor, sadece yelken bezinin Fransa'dan tedarik edilmesine mecbur kalınıyordu.

Gemi inşa etme işinin idaresi çok kere Venedikliler'in ellerinde bulunuyordu. Fakat bu işi yapan ameleler hep rumdu. Bunlar işletmenin büyük zararına olarak daima tersanelerde çalıştırılmıyorlardı, ihtiyacın gerektirdiği nisbette tambur sesiyle çağırılıyorlardı. Bununla beraber Osmanlı gemi tezgâhlarının çalışmasındaki sür'at her nekadar Avrupa'yı hayrette bırakıyorduysa da malzemeyi seçmek ve onu işlemek hususundaki dikkatte arzu edilen çok şey eksik kalıyordu. Osmanlı denizciliğinin asıl derdi, daha başlangıçtan beri ara vermeden devam eden bir miras halinde yeni zamanlara kadar sürüp gelen idarede dürüstlüğün noksan oluşudur. Daha Yavuz sultan Selim zamanında hususî gemi inşası ve techizi işi, meselâ 1542 yılında 460 kişisi, kendisi ve galerisi için ücret aldıkları halde ancak 150 si hakikaten çalışmış olan kaptanlara havale edilmişti. Gemilerin mürettebatı tamamiyle, ekserisi memleketlerinden kaçmış kimseler olup Osmanlı donanmasının her hazırlanışında verilen yüksek ücret sebebiyle kalabalık sürüler halinde akıp gelen İtalyan ve Rum hıristiyanlardan teşekkül ederdi. Donanmanın daha az emniyetli olan mürettebatının bir kısmı da geminin kürek çekme oturaklarına zincirle bağlanmış forsalardan teşkil edilmişti ki bunlarla ikinci Selim devrinde 40 geminin mürettebatı temin edilebilmişti fakat bunların sayısı XVII. asır başındanberi sür'atle azaldı. Bu yüzden açılan boşluklar Türk teb'a arasından kur'a askeri toplamak suretiyle

kapatılmağa çalışıldı. Bu maksatla bütün imparatorluk, her biri ihtiyaca göre muayyen sayıda insanı donanma hizmetine verecek olan mıntakalara ayrılmıştı. Toplanan askerler bedel vermek suretiyle bu hizmetten kurtulabilirlerdi ve sonra bunların yerine geminin kaptanı çok daha ucuza alınmış bir köle koyardı. Avrupa'da kur'a ile asker toplama usulünden istifadeye çok evvelden başlanmış olduğundan donanma hizmetinde bilhassa çok eskidenberi gevşek ve zahmetli iş için işe yaramaz vaziyette olan Asyalılar çalıştırılıyordu. Bunun için kur'a ile asker alma yerine nakdî bedel usulü git gide çok kârlı bir donanma vergisi haline gelinceye kadar inkişaf etti. Donanma hizmeti için yavaş yavaş kara ordusunun hemen hemen her sınıfı alındı; burada da ekseriya yararlık gösterenler genc yeniçerilerdi; bunlar, bilhassa düşman gemilerine yanaşarak yapılan harblerde gösterdikleri cür'etle hıristiyan hasımları üzerinde müthiş bir korku hasıl ediyorlardı.

Osmanlı donanması, en büyüğü 1575 yılında yapılmış olup 576 kürekçisi bulunan ağır kalyonlardan ve ortalama 150 kürekçi ihtiva eden hafif çekdiri ve kadırgalardan teşekkül ediyordu. Başlangıçta deniz topçusu o kadar zaifti ki her galeri için 20 topçu kâfi görülüyordu. Fakat kötü neticeli İnebahtı savaşında edinilen tecrübeden sonra gemilerin harb gücü bu yönden de artırıldı ve hiç olmazsa top sayısı bakımından Venedik gemileriyle eşit hale geldiler.

Osmanlı donanmasının esaslı bir unsurunu Barbaros zamanındanberi Afrikalı berberîlerin korsan gemileri teşkil ediyordu. Sultanın her deniz seferi hazırlayışında bu korsanlar onların himayesinde hıristiyanların ticaretine zarar vermek için sürü halinde onun donanmasına iltihak ediyorlardı. Onların seri yelkenlileri mükemmel mürettebatla techiz edildiği için yardımları ilk sıralarda hoş karşılandı. Fakat itaatsizlikleri, hele barış zamanlarında da hemen hemen her zaman siyasî vakalar çıkarmaları çabucak saray nezdindeki bütün itibarlarını kaybettirdi.

Donanmanın gelişmesi aynı zamanda kaptanların salâhiyetlerini de artırdı. Başlangıçta kaptan-ı derya Gelibolu sancağı beyi idi. Fakat Barbaros deniz beylerbeyi ünvaniyle Ege denizi adalarının idaresini aldı ve nihayet onun nüfuz bölgesi 14 sancağa yayıldı. Barbaros gerektiği kadar namuslu hareket ederek donanmanın techizinde mühim menfaatları tahakkuk ettirebildiyse de, onun mevkii çok geçmeden bütün memuriyet aristokrasisi içinde en kârlı ve en arzu edilen bir mevki haline geldi. Donanma İnebahtı felâketinden sonra hakikaten kısa bir zamanda şayanı hayret derecede bir enerji ile yeniden düzene kondu fakat mühim bir deniz savaşı ile şöhretini tekrar temin etmek nasip olmadı. Bu donanma, faaliyetini en başta sahil-

lerin muhafazasına hasretti; 1576 yılında mevcut 300 galeriden ancak 40 tanesi mükemmel bir surette techiz edilmişti; diğer gemiler doklarda ve tersanelerde silâhları alınmış bir vaziyette çürüyordu.

Mülkî idare

Feodal bağlardan doğmuş olan askerî-siyasî idarenin başında sultan bulunuyordu. Başlangıçta bizzat Osmanlı emîrleri de Konya Selçuklu sultanlarının tâbileri idiler. Fakat daha Orhan kendi namına para bastırmak ve hutbede adını zikrettirmek suretiyle hükümdarlık nüfuzunun kendine has imtiyazlarını elde etmişti. Bilhassa Haçlı seferleri zamanından beri islâmiyetin müdafii sıfatiyle ve halifenin müsaadesiyle Selçuklular'ın kullanmakta oldukları sultan ünvanını, her nekadar cedleri bunu gayri resmî olarak bir dereceye kadar taşımışlarsa da, daha evvel görüldüğü gibi Yıldırım Bayezid Kahire'deki Abbasî halifesinden almıştı. İstanbul'un zaptından sonra Fatih sultan Mehmet iki karanın ve iki denizin sultanı "sultan ül-berreyn ve'l-bahreyn" ünvanını aldı. Hünkâr ve padişah ünvanları daha yaygındı. Birinci Murad Edirne'nin fethinden sonra kendisine Allahın halifesi "halifetullah" dedirtmişti; bu ünvanı birinci Selim'in Kahiredeki Abbasi halifesinden 1517 tarihinde aldığı şeklindeki söz daha sonraki efsanenin bir uydurmasından başka bir şey değildir. Ancak 1774 yılında akdedilen Küçük Kaynarca muahedesinden sonra müslümanlar hıristiyan hâkimiyeti altına girince Osmanlı diplomasisi Avrupalılara halifenin, papanın hıristiyanlar üzerindeki vaziyeti gibi bütün müslümanların ruhanî reisi sayıldığını ve netice itibariyle de hıristiyanlara tâbi olan yerlerde cuma hutbelerinde halifenin adının zikredilmesini istemek hakkına malik olduğunu kabul ettirmesini bildi. Avusturya devleti Bosna'nın ilhakından sonra burada Abdülhamid'in adının hutbede zikredilmesine müsade etti. Böylece eski zamanlarda bile milli Türk karakterinde yerleşik olan hükümdara sadakat, teb'aları batıdaki hükümdarların tab'alarındakinden daha mutlak olarak onun emrinde bulunacak şekilde iktidarının mühim bir dinî müeyyidesiyle kuvvetlendi. O devlet gelirlerine hudutsuz olarak tasarruf ediyor ve ancak hakikî kuvvetler bilhassa yeniçerilerin isyanları bazı zamanlar onları bundan men ediyordu. Nazarî olarak o devletin özel sahibi sayılıyor ve vergi hasılatının safî geliri; gerekli masraflar çıktıktan sonra onun Yedikule'deki şahsî hazinesine giriyordu. Osmanlı devletinin bütçesinin tutarı hakkında ancak takrîbi bir bilgiye sahip bulunuyoruz. Fatih sultan Mehmed'in saltanatının son yılları için Bizanslı Khalkondylas devletin umumî gelirini dört milyon duka tahmin ediyor. Fakat Venedik kaynaklarına göre bu meblâğ daha XV. asır ortalarına soğru 10-15 milyona

yükseliyordu; bunun iki milyonu her sene hükümdarın hususî hazinesine giriyordu. Diğer hükümdarlar bilhassa üçüncü Murad mühim miktarda para biriktirmişlerdir ki böylece bu paralar tedavülden kalkmış oluyordu. Fakat umumî felâketlerde hazine ağır zararlar görüyor ve saltanat değişmelerinde yeniçerilerin talepleriyle ekseriya tam takır kalıyordu. Halk umumî olarak sultanın büyük inşaat faaliyeti göstermesini onun tabii bir vazifesi gibi görüyordu ve bu sosyal vazifeden de sultanların pek azı kaçınabilmiştir.

Bütün siyasî nüfuz nazarî olarak, uzun zamandan beri de hakikatte sultanın elinde bulunuyordu. Fakat imparatorluğun sür'atli büyümesi neticesinde başlangıçta sultanın sadece birinci müşaviri olan vezirin vazifesinin gittikçe artan bir ehemmiyet kazanması zarurî idi. Daha Fatih, kanunnamesinin birinci fıkrasında sadrazamı imparatorluğun hakikî mümessili sırasına çıkardı[101] saray teşkilâtı da vezire sultanın mümessili olacak bir mevki temin ediyordu. Vezir de hükümdar gibi haftanın muayyen günlerinde saray ve devlet memurlarının tazimlerini kabul ediyor, halk içine ancak muhteşem bir maiyet ortasında çıkıyordu. Başvezir, içinde müşavere için devletin ileri gelen şahsiyetlerini topladığı sarayı böylece idarenin hakikî makamı, Bab-ı Âlî haline geldi. Kanunî sultan Süleyman Parga'lı bir Rumun oğlu olan İbrahim paşayı vezir-i âzamlığa tâyin eden 1524 tarihli fermanında, ayrıca kendi hükümdarlık salâhiyetinin büyük bir kısmını buna veriyordu. Vezir İbrahim paşa, kendine kız kardeşini veren dostu sultanın tam itimadına dayanarak uzun seneler vazife gördü. Sultanın son senelerini bulandıran aile mücadeleleri vezirinin durumunu da sarstı. Bu vezir evvelâ Macaristan, nihayet bizzat Osmanlı tacını elde etmek için çalıştığı şeklinde ağır bir töhmet altına düştü. 15 mart 1536 da sarayda padişahınkinin yakınında bulunan yatağında öldürülmüş bir halde bulundu. Yalnız onun Bosna'daki Sokol köyünden bir islâv olan ikinci halefi Sokollu Mehmet paşa kendisininkine benzer bir siyasî nüfuz elde etti. Fakat Sokollu selefinin düştüğü tehlikelerden kaçınacak kadar tedbirli idi. Bu, servetini çoğaltmak için olduğu kadar nüfuzunu yükseltmeğe çalışmıştı. Mevkiinin zaten fazla olan gelirlerini rüşvet yoluyla efsanevî bir miktara çıkarmasını bildi. Eyaletlerdeki paşalar mevkilerini hediyelerle her sene tekrar elde etmek zorunda idiler; Kahire paşası Mehmed'e yılda 100.000 "zechine"den fazla ödemiş görünüyor. Ölüm sebebiyle boşalan memuriyetler en fazla verene satılıyordu. Ecnebi devletlerden gelen hedi-

101) "Bilgil ki evvelâ vüzera ve ümerânın vezir-i âzam başıdır. Cümlenin ulusudur, cümle umurun vekil-i mutlakıdır ve malımın vekili defterdarımdır ve ol nazırdır ve oturmada ve durmada ve mertebede vezir-i âzam cümleden mukaddemdir. Kanunnamei Âl-i Osman, İstanbul 1330, ss 10.

yeleri de ilâve etmek icabeder. Alman imparatoru son barış anlaşmasında sarih olarak tesbit edilmiş olan yıllık 3000 taler'i gizli olarak üç misline çıkarmağa mecbur olmuştu. Venedik 1573 yılında şerefsiz bir barışı 15.000 dukaya satın almıştı. Tabii imparatorluğun en yüksek memurları tarafından verilen bu misal idarenin her şubesinde rüşveti teşvik edici bir tesir icra ediyordu. Sokollu Mehmet paşa 1579 yılı 11 ekiminde bir kaatil tarafından belki de sırf şahsî bir intikam sebebiyle öldürüldüğü vakit sadaret mevkiinin ehemmiyeti de o zamana kadarki en yüksek olan durumundan birdenbire düştü. Bu vaziyet devletin, bir asır sonra Köprülü Mehmet paşa devrine kadar kendini kurtaramadığı yıkıcı harem idaresinin nüfuzuyla izah edilir.

Fatih Sultan Mehmet vezir-i âzam'ına kendinin hemen hemen hudutsuz olan salâhiyetini verdiği zaman hemen onun yanına, bu salâhiyetleri sınırlandırmak gayesiyle kubbe altı vezirlerini yerleştirdi. Fakat bu maksat hedefine ulaşmadı. Vezirlerin mevkilerinin dış alâmeti şüphesiz vezir-i âzamınki ile aynı olan üç tuğ idi; fakat nüfuzları kat'iyyen onunki kadar büyük değildi. Bunların sayısı önce dört olarak sınırlandırılmıştı, daha sonra altıya çıktı. Hukukî durumlarının kendilerini men ettiği vezir-i âzamlık mevkiine bunlar çok defa başka yollardan ulaşmağa çalışıyorlar ve böylece vezir-i âzamın nüfuzunu mütemadiyen sarsan ve tehdit eden entrikalarda mühim bir rol oynuyorlardı.

Moğolların kurultayı nasıl siyasî hayatın mühim meseleleri hakkında karar vermek için hanım etrafında yalnız hanedan mensuplarının değil fakat aynı zamanda ordu kumandanlarının hepsini topluyorduysa aynı şekilde eski devrin Osmanlıları da divan adı altında hâlâ göçebelik devirlerinde olduğu gibi bilhassa harb ve sulhün bahis konusu olduğu hallerde at üstünde siyasî iktidarın bütün mümessilleri divan adı verilen bir açık hava toplantısında bir araya geliyorlardı. Fakat divan yavaş yavaş bu kumandanlar toplantısından bir bakanlar meclisine doğru tekâmül etti; bu meclisin reisliğini Fatih sultan Mehmet, saltanatının sonlarına doğru vezir-i azamına bıraktı. Bu meclise artık erkân-ı devletten başka kimse iştirâk etmiyordu yani: 1) Yavuz sultan Selim'in büyük fütuhatından beri Afrika için bir üçüncüsünün ilâve edildiği Anadolu ve Rumeli kadıaskerleri, 2) Anadolu ve Rumeli beylerbeyileri, 3) imparatorluğun iki yarısının malî idaresi için iki defterdar; gene sonradan bunların sayısı da bir tanesi Afrika için olmak üzere üçe çıkarıldı; 4) ordu mümessili sıfatiyle yeniçeri ağası, 5) kaptan paşa yahut derya beylerbeyisi ki bu vazife ilk defa donanmanın mümessili olarak Barbaros Hayrettin paşa için ihdas edilmişti; 6) sultanın tuğrasını yazan nişancı,. İmparatorluğun bu en yüksek memur-

ları eski islâm devletlerinde olduğu gibi İran örneğine göre çapraşık, dikkatle tarif edilmiş ünvanlar taşıyorlardı ve bu ünvanlara o kadar ehemmiyet veriliyordu ki Fatih kanunnamesinin sonunda bunları her rütbe sırasına göre kat'î olarak formülleştirdi. Divan cumartesinden salıya kadar olmak üzere haftada dört gün sarayın ikinci avlusunun salonunda muntazaman toplanıyordu. Müzakereler günde iki defa umumî bir yemek dolayısiyle ara verilmek üzere sabahtan akşama kadar devam ediyordu. Başlangıçta teb'adan herkes meclise girebiliyor, dileklerini ve şikâyetlerini söyliyebiliyordu ki bunlar da ekseriya yerine getirilmek üzere alâkalı dairelere havale ediliyordu. Sultan başkanlık etme işini bıraktığından beri toplantılarının sonunda, onların kararları hakkında bilgi edinmek üzere debdebeli bir kabul resmi yapıyordu.

Anadolu ve Rumeli beylerbeyileri divanda söz ve mevki sahibi oldukları için bu toplantı eyaletler idaresinde hâlâ umumiyetle bazı tesir husule getirebiliyordu. Fakat merkezi idarede memuriyetlerin satın alınabilir vaziyette oluşu pek fazla idi; eyaletler idaresinde ise bu hal çok defa ölçüsüzlüğe kadar varıyordu. Paşa mevkiini her yıl vezir-i âzamdan yeniden satın almağa mecbur olduğundan tabii bu da bu parayı kendi emri altında bulunanlara yüklüyor, onlar da bunu teb'adan sızdırıyorlardı. 20 beylerbeyinden hattâ 290 sancak beyinden her biri, masraflarını nüfuz sahalarının yüklenmek mecburiyetinde bulunduğu bir saray saltanatı içerisinde yaşamak istiyordu. Bunların maiyetindekiler, subaşıları, kendi zabıta salâhiyetlerini utanılacak tazyiklere vardırarak istismar ediyorlardı. Sancakların gelirleri muayyen bir zaman için hususî şahıslara iltizama verildiği yerlerde durum daha da fena idi. Bu tazyik gören halkın kuvvete baş vurarak kendi hakkını almağa çalışması çok nadir görülen bir haldi; meselâ 1578 yılında Kıbrıs'ta rumlar ve Türkler birleşerek hırs ve zulmü yüzünden kendisine kin beslenilen beylerbeyilerini parça parça ettiler.

Umumî idarede olduğu gibi adalet işi de başlangıçta askerî bir temele dayanıyordu. Adalet işleri kademesinin başında da daha sonraki devirde, şüphesiz Memlûkler'in Mısır'daki adalet sistemi örneğine göre birinci Murad tarafından vücuda getirilmiş olan kadıasker vardı. Fatih sultan Mehmet ve Yavuz sultan Selim buna biri Rumeli için diğeri Afrika için olmak üzere iki kadıasker daha kattılar. Fakat bu kadıaskerlerin salâhiyetleri askerî işlerle sınırlandırılmış olmayıp aynı zamanda bütün sivil adalet işlerine de şamil bulunuyordu. Bunlar adalet işine bakan bütün vazifelileri, kadıları ve bunların vekilleri olan naibleri tâyin ediyorlardı; bunlar aynı zamanda ancak vezir-i âzamın ve sultanın kazaî salâhiyetleriyle sınırlandırılmış olan en yüksek şikâyet merciini de teşkil ediyorlardı. Kademe sırasında onların

ardından devlet merkezinin ve eyalet baş şehirlerinin kadıları olan büyük mollalar, Bağdad ve Sofya gibi ikinci derecedeki eyalet şehirlerinin kadıları olan küçük mollalar geliyordu. Daha aşağı derecedeki kadıların sırası üç sınıfa ayrılıyordu: müfettişler yahut teftiş kadıları, asıl kadılar ve bunların mümessilleri olan naibler.

Kadı kendi salâhiyet mıntakasında en yüksek kazaî kudrete sahipti. Kadı tek başına ve yardımcısı olmadan şer'i şerif adı altında Kur'an ve sünnet üzerine kurulmuş dinî hukuk kaidelerine göre ceza hukuku ve medenî hukuk meseleleri üzerinde hüküm veriyordu; bundan başka bütün noterlik işleriyle, vasiyetlerin vesair vesikaların yazılmasiyle de meşgul oluyordu. Osmanlı adliyesine has olan çabuk muhakeme etmenin faydaları kadıların rüşvetçiliklerindeki kötülükle başa baş geliyordu, daha Yıldırım Bayezid beyhude yere 1394 yılında bu eski mühim kötülüğü sabit mahkeme ücretleri tâyin etmek suretiyle ortadan kaldırmağa çalışmıştı.

Din adamlarının nüfuzu

Bütün adlî ve akidevî kademelerin üstünde Yavuz sultan Selim zamanından beri İstanbul müftüsü şeyh ül-islâm sıfatiyle bulunuyordu fakat onun nüfuzu tamamiyle nazarî idi. O, ihtilâflı şer'î meseleler üzerindeki taleplere fetva verirdi; fakat verdiği hükümler hakkında hiç bir icra salâhiyeti yoktu. Böyle olmakla beraber hiç bir kadı onun verdiği fetvayı red etmeğe cür'et edemezdi. Fatih sultan Mehmet ve Kanunî sultan Süleyman şeyh ül-islâm'ın bütün memurlar sınıfının en üstünde bulunan müstesna mevkiini teyid ettiler. Hakikaten hükümdarlık nüfuzunu elinde bulunduranların, güç siyasî vaziyetlerde kendilerinin de ona müracaat etmeğe mecbur kaldıkları şeyh ül-islâmın otoritesini desteklemekte büyük menfaatları vardı. Yavuz sultan Selim'in Mısırlı dindaşlarına hücum etme müsaadesini müftiye verdirmesi ve ikinci Selim'in 1570 yılında Venedik'e karşı Kıbrıs savaşının başlangıcında tamamiyle haksız olarak barışı bozma işini meşhur müfti Ebu's-Suud'a tasvib ettirmesi bu cümledendir. İhtimal Osmanlı devletinin tasavvufî-şiî devrine kadar varan müftinin bu dinî nüfuzu daha sonraki sultanlar tarafından ihlâl edildi, bilhassa bu nüfuzun mümessilleri ekseriya siyasî entrikalara müdahale etmekten geri durmuyorlardı.

Müfti ayrıca hükûmet merkezindeki dinî vazifelerin tasdikiyle de görevli idi halbuki eyaletlerde bu işi kadıasker görüyordu. Asıl tâyinler aksine olarak çok defa camilerin hususî müessislerine bırakılmıştı. İbadethanenin hizmetlilerinin sayısı sadece her camiin büyüklüğüne bağlı idi. Küçük köy

camilerinde bir tek imam bütün dinî işleri yerine getiriyordu; buna karşılık daha mühim camilerde bir iş bölümü vardı. İmam kendini günde beş vakit namazı kıldırmağa hasrediyordu. Onun üstünde hatip yer alıyordu ki bu aynı zamanda fevkalâdeden yapılan takva ibadetlerinde cemaatın dinî duygusunu artırmakla da vazifeli idi. Daha aşağı hizmetleri camiin temizliğine bakanlar veya kayyumlar ifa ediyordu. Bunların yanında güneşin vaziyetine göre namaz vakitlerini tâyin eden muvakkitler ve mü'minleri bu namazlara çağıran müezzinler müstakil sınıfı teşkil ediyorlardı.

Dini vazifelere bakacak olanların hazırlanması eskidenberi hürmet edilen bir gelenekle tanzim edilmişti ve Fatih sultan Mehmed'in hususî bir emirnamesiyle yeniden tesbit edildi. Bu meslek namzetleri, büyük bir kısmı hükûmet merkezinde ve eyaletlerde faal sultanlar ve vezirler tarafından asil bir yarışla tesis edilen ve ekseriya camilere bitişik olarak inşa edilen medreselerde yetiştiriliyordu. Medrese talebeleri üç sınıfa ayrılıyordu: softa namı verilen asıl talebeler adlarını, birçok Avrupa dillerinde olduğu gibi arapça sûfî kelimesinden ve farsçada yanmış (Allah ve ilim aşkına) mânasına gelen suhte kelimelerinin karışımından alıyorlardı. İkinci Murad zamanında yapılan bir sayım bütün imparatorluk dahilinde 90.000 medrese talebesi mevcut olduğunu gösteriyor. Bunlar kolayca ateşlenen yüksek tahsil gençliği olarak bilhassa daha sonraki devirde ekseriya siyasî meselelerin halline karışıyorlardı. Bunların üstünde müzakereciler yani muidler bulunuyordu. Tahsilinin sonunda genç âlim danişmend ünvanını alıyor ve müderrislik, vaizlik ve kadılık gibi üç meslekten birini seçme hakkına malik bulunuyordu. Fakat küçük veya büyük mollalar yüksek sınıfına geçmek isterse danişmend sıfatiyle daha yedi sene bir medresede tahsile devam etmeğe mecburdu. Bu tahsilin sonunda müftinin huzurunda bir imtihan geçirirdi; muvaffak olursa bir müderrisin yerine veya bir medresenin müderrisliğine aday olurdu. Bu müderrisler de kendi aralarında şehirlerin ehemmiyetine göre derecelenmiş on sınıfa ayrılıyorlardı ki bu şehirlerden ancak birincisi müderrisini küçük molla çıkarıyordu. Ülema hiyerarşisinde daha yüksek mevkilerin sahipleri, çok defa Mısır'dan, çok nadir olarak İran'dan geliyorlardı ve bunların, Türkiye'de bir müddet vazife gördükten sonra tekrar ana vatanlarına döndüklerini görmek ender değildi.

Halkın dinî hayatı üzerinde Küçük Asya'da her zaman ve daha sonra da Rumeli'de, Nakşibendî, Mevlevî ve Bektaşî tarikatları resmî din adamlarından çok daha fazla bir tesir icra ediyordu. Gizli mezheplerin ölçülü kademelenme sistemi islâmî tarikatlar vasıtasiyle daima büyük bir muvaffakiyetle tatbik edilmiştir. Tarikat salikleri yalnız islâm akidesini yıkmakla kalmıyan fakat aynı zamanda sırdaşları ahlâkî mükellefiyetlerden de azad

eden panteist tasavvufun son neticelerini kabul etmekten çekinmedikleri halde, halkın dinî hisleri vecd ve istiğrak verici hareketlerle besleniyordu. Tarikat fikri (spéculation) burada batıl inanç üzerine zaman zaman mühim tesirler yapmış ta olsa, bu dinî tarikatların düşüncesiz şeyhleri doğrudan doğruya bu batıl inancı tamamiyle kendi maddî menfaatları için istismar da etmiş olsalar tarikatların, çoğu zaman barbarca olan şartlar içinde ekseriya selâmete ulaştırıcı bir tesir yapmış olduğu inkâr olunamaz.

Osmanlılarda ilim ve edebiyat

Osmanlıların ilmî hayatı hemen tamamiyle orijinaliteden mahrumdu ve geleneğin değişmez yollarında yürüyordu. İlim bir müslüman için yeni bir bilgi edinmek mânasına gelmiyor belki, daha önceki nesiller tarafından işlenmiş olan materyalleri mümkün olduğu kadar çok geniş bir surette elde etmek demek oluyordu. En yüksek hürmeti dinî bilgi ve ona bağlı olan ve medenî hukuka ait işleri de tanzim eden fıkıh görüyordu. Bütün dinî eserler Arap diliyle yazılmış olduğu için Osmanlı bilginleri de dinî eserlerinde tamamiyle arapçayı kullanıyorlardı; yalnız doğrudan doğruya dinle meşgul olmıyan halk için kaleme alınmış olan umumî mahiyetteki dinî kitaplar millî dille yazılıyordu. Osmanlı bilginlerinin meziyetleri, cür'et ve derin düşünce değil belki hafıza ve sebatlı çalışma idi.

Osmanlı Türkleri müsbet ilimlerde üstad olarak arapları tanıdıkları halde tarihçilikte farsça örnekleri taklide çalıştılar. En eski Türk tarihçileri doğrudan doğruya farsça yazıyorlardı; daha sonraları ana dili kullanmağa başladıkları bir hakikattır; fakat bu eserlerde kullandıkları kelimeler arapçadan ve farsçadan alınmış kelimelerle melezleşmişti ve üslûpları, yüz yıllar boyunca İran tarih yazıcılığında ve bir ara da Arap tarih yazıcılığında kullanılmış olan İran sarayının resmî yazı üslûbunun, tumturaklı İran ifade tarzının bir taklidi idi. Fakat Osmanlılar pratik bakımından tarihe şayanı dikkat bazı şeyler getirdiler. İmparatorluklarının başlangıcı ve ilk asırları hakkıda yerli kaynaklardan ancak kifayetsiz, çoğu zaman birbirine karışmış ve romana benzer malûmata sahip bulunuyoruz ki bu malûmatı Bizans tarihçilerinin yardımı olmaksızın ne tefsir ne muhakeme edebiliyoruz. Fakat daha sonra tarihin hemen hemen bütün mühim hâdiseleri hakkında, ekserisi bu hâdiselerin cereyanında bizzat hazır bulunmuş yüksek memurlar olup gözleriyle gören kimselerin mufassal ve çok kıymetli tasvirlerine malik bulunuyoruz. Daha erkenden imparatorluk tarihi devamı boyunca tesbit edilmeğe başlandı. Bu neviden ilk eseri birinci Bayezid devrinde tamamiyle halk diliyle ve ekseriya efsanevî bir üslûpla Âşık Paşa Zade Derviş Ahmet yazmıştır. XVI. asırdan beri sarayın kendisi de resmî vak'anüvisler

tâyin etmek suretiyle tarihle meşgul oldu; bu resmî vak'anüvisler çığırını 1599 yılında ölen ve aynı zamanda şehzadenin hocası olan kadıasker ve müfti Sa'deddin açtı.

Batı ilmi Osmanlılara ancak coğrafya sahasında girdi. Lâtin denizciler daha, büyük keşifler devrinin başlangıcından önce yelkenli gemilerle yapılan denizciliğe ait el kitapları ve kendi seyahatleri hakkında haritalar vücuda geritmişlerdi. Onların verdikleri örnek XVI. asırda, amcası Kemal Reis'in ve daha sonra Barbaros'un emrinde yaptığı birçok seyahatlerde tanıdığı Ak Deniz kıyılarını tasvir eden Türk amirali Pirî Reis tarafından takip edildi. Pirî Reis İspanya ve Portekiz'e karşı yapılacak savaşı hazırlamak için onların Amerika keşfi hakkındaki bilgilerini de toplamıştı. Bu devletler Amerika keşfini gizli tuttukları için bu husustaki bilgiyi İtalyan ajanlar vasıtasiyle edinmesi lâzımgeldi. Bunun üzerine 1513 yılında Gelibolu'da Kıristof Kolomb'un haritasına göre Atlas Okyanusu'nun Amerika, Avrupa ve Afrika'nın batı kıyılarının bir tasvirini tersim etti ki bunda isimler, ajanlarının kendisine naklettikleri İtalyanca şekliyle görünmektedir; Pirî Reis bu haritayı 1517 yılında Mısır'da Yavuz Sultan Selim'e takdim etti. Bu harita siyasî maksatlar için kullanılacağından yelkenli gemi denizciliği için bir el kitabı olarak neşredilemedi, sultanın sarayında muhafaza edildi ki burada saray kütüphanesinde ta 1929 yılında bulunabildi. Yenilerde gene aynı yerde bir parçası ortaya çıkan ikinci bir haritayı, "Kitab-ı Bahriye"sini bitirdikten üç sene sonra 1529 yılında Kanunî Sultan Süleyman'a sunmuştu; bu harita Portekizliler'in bu arada orta ve güney Amerika'da meselâ Terre-Neuve'de yaptıkları keşiflerin adını ihtiva etmektedir[102]. Pirî Reis Mısır kaptan paşası sıfatiyle 1547 yılında Aden'i ve 1551 senesinde Maskat'ı feth etti; bundan sonra İran sahilindeki Hürmüz'ü muhasara ettiği sırada bir düşman donanması kendisine yaklaştı ve kaçmağa mecbur etti; fakat Pirî Reis'in Bahreyn adalarında gemileri battı ve ancak iki galeri ile Süveyş'e dönebildi; muvaffakiyetsizliğinin cezasını çekmek üzere 1554 senesinde Kahire'de ölüme mahkûm edildi. Bir asır sonra Osmanlılar'ın en büyük bilginlerinden biri ordu idaresi memuru olarak Asya seferine katılmış ve böylece imparatorluğun büyük bir kısmını kendi gözleriyle görüp tanımış olan Hacı Halife (Kâtip Çelebi), 1654-1655 yıllarında Merkator (Mercator) ve Hondius (Arnheim, 1621)'un Atlas Minor'unu bir mühtedinin yardımiyle türkçeye çevirdi. Dördüncü Mehmed'e Cihannüma adlı bir kozmoğrafya ithaf ettikten sonra bu eseri adı geçen atlasa ve diğer Avrupa kaynaklarına göre yeniden tashih etti. Fakat ese-

102) E. Bräunlich: Zwei türkische Weltkarten aus dem Zeitalter der grossen Entdeckungen (Berichte über die Verhandlungen der sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig, Phil. Hist. Kl. Vol. 89, 1937, Cahier I).

rini bitirmeden önce 1658 yılında ölüm kendisini ansızın yakaladı. Bir sene önce bir Osmanlı denizciliği tarihini "Tuhfet ül-Kibar fi Esfar il-Bihar" de yazmıştı.

Osmanlılar'ın edebiyattaki orijinaliteleri ilim sahasındakinden de daha azdır . Muhakkak ki bugün olduğu gibi geçmiş asırlarda da memlekette Türk dilinin zengin bir halk türküleri ve masalları hazinesi mevcuttu. Dervişler halk türküsünü tasavvufî-dinî ruhla dolduruyorlardı; bunlar Yunus Emre'nin uzun zaman dervişlerin ve bunların müridlerinin arasında söylenen ve çok defa bunlar tarafından taklid edilen ilâhileri yanında yer aldılar. Bu şiir yalnız imparatorluğun merkezî mıntakalarında değil, ayni zamanda doğu hudut bölgelerinde de gelişiyordu. Doğu Anadolu ve Azerbaycan lehçesinde XIV. ve XVI. asırlarda, 1404-1405 tarihinde Halep'te rafizîliğinden dolayı idam edilen hurufî şair Nesîmî ve Bağdad'lı Fuzulî olmak üzere iki şair vardı. Bilhassa şiiler arasında hususî bir rağbet gören Peygamberin ve şehid Hüseyin'in ve evliyaların, eski zamanlar padişahlarının ve kahramanlarının hayatlarından alınmış halk hikâyeleri basit nesir halinde yazılmış olarak da köylülerin ve askerlerin kalblerine hitap ediyordu; Gelibolu'lu Yazıcıoğlu'nun 1449 yılında ikmal ettiği ve Kara Deniz'in öte tarafındaki Türklerin de çok hoşlandıkları meşhur "Muhammediye" gibi manzum halk hikâyeleri de rağbet görüyordu. Fakat münevverler bu çeşit mahsulleri hor görüyorlardı. İlimde Araplar olduğu gibi şiirde İranlılar örnek veriyorlardı ve onları taklid etmek san'atın (bel esprit) biricik işi sayılıyordu. Osmanlılar kendilerine has bir devamlı çalışma ile İran şiirini tetkikte derinleştiler; bunlar İran klâsiklerinin filolojik izahında dikkate şayan işler gördüler. Bunlar arasında Kanunî Sultan Süleyman zamanında yetişen ve kendisine Sa'dî'nin eserlerine yazdığı meşhur şerhi ithaf etmiş olan, şehzade Mustafa'nın hocası Sürûrî ve Bosna'lı Sûdî liyakat gösterdiler. Farsça, İran nazım şekliyle birlikte uzun müddet muhafaza edildi ve Yavuz Sultan Selim'in kendisi de büyük divanını farsça olarak yazdı. Fakat Osmanlılar kendi dillerinde de İran şiirinin bütün çeşitlerini meydana getirmeğe çalıştılar. Osmanlı şairleri, şöhretini ancak sıkı sıkıya sınırlandırılmış his ve fikir dünyasında husule getirdiği kuvvetli tesirde bulmuş olan gazel tarzını bütün edebî ibdaın en yüksek derecesi sayıyorlardı. Sultanların çoğu gazel yazdılar; XIX. asra kadar bu tarzın en büyük üstadı olarak 1600 yılında İstanbul'da ölen Bakî sayılıyordu ki kendisinin çok âhenkli olan dili, şairane duygusunun pek derin olmayışını telâfi eder. Tasavvufî ve romantik bir çeşni ihtiva eden Celâlüddin Rûmî'nin, Camî'nin ve Nizamî'nin mesnevîleri de çok defa taklid edildi. Oburluğun hezelci meddahı iranlı Ebu İshak (Bushak) bile bir Osmanlı nazirecisi buldu.

Azınlıkların idaresi

Osmanlılar hiç bir zaman nüfus bakımından pek kalabalık olmamakla beraber geniş sahalara hâkim olmayı bildiler; çünkü onların askerî timar sistemleri kendilerini zengin metbular (suzeraine) olarak yayıyordu. Bu efendi sınıfından müteşekkil milletin içine girmek imkân dahilinde idi. Daha Selçuklular devrinde Türkler'in Küçük Asya'nın yerli halkıyla bir tesalübü vukubulmuştu. Venedikli seyyah Markopolo (Marco Polo) 1272 yılında bu memleketi dolaştığı zaman, şehirlerde yalnız rumlar ve ermeniler yaşamaktalarken Türkleri göçebe ve hayvan yetiştirici olarak bulmuştu. Rum köylülerini ilk olarak Türklerin kucağına, Bizanslı büyük arazi sahiplerinin kötü iktisadî idareleri attı; bu rumlar XIV. asırda şehirlere de akın ettiler. Rum patrikliğinin zabıtları Küçük Asya'nın evvelce refah içinde olan kilisesinin[103] islâmiyet ve Türkler önünde nasıl ortadan kalktığını bize gösteriyor. Osmanlılar daha başlangıçtan beri saraylarına ve ordularına giren her yeni mühtediyi tam vatandaş olarak kabul ettiler. İlk dört Osmanlı asilzade ailesinden biri olan Mihal oğulları ailesi rum aslındandı. Bu aile Uludağ'ın eteğindeki Harmankaya hisarının tekfuru olup 1308 yılında islâm dinine giren ve daha sonra Osmanın ve bunun oğlu Orhan'ın en sadık asilzadesi olmuş olan Köse Mihal soyundandı; akıncı birlikleri kumandanlığı mevkii babadan oğula bu ailede intikal etmiştir. Osmanlılar çocuk devşirme yoluyla teb'alarının en seçme delikanlılarını uzun zaman kendi milletlerine mal ettiler. Bu acemi oğlanlardan, görüldüğü gibi sivil idarenin en yüksek memurları çıktı. H. Gelzer'in[104] yaptığı bir incelemeye göre Osmanlı İmparatorluğunun en parlak devrinde 1453 den 1623 senesine kadar vazife gören 48 vezir-i âzamdan sadece beş tanesi Türk aslındandı: biri Kafkasya'lı bir çerkes 10 tanesi hangi soydan olduğu belli değil geri kalan 33 mühtediden 6 sı Rum, 11 i Arnavud, 11 i güney islâvlarından, biri İtalyan, biri Ermeni, biri de Gürcü idi. Osmanlılar'ın Balkanlar'daki içtimaî durumlarının kazançları şüphesiz teb'alarından bir çoklarını da islâm dinine girmeğe teşvik etti; bu hal Arnavudların büyük bir kısmı ve bu suretle toprağa bağlı uşakları üzerindeki eski nüfuzlarını muhafaza eden bütün Bosna asilzadeleri için bir vakıa oldu. Fakat bu müslümanlar Küçük Asya halkı gibi artık Türkler tarafından temessül edilmediler. Arnavudlar ve Boşnaklar, aynı şekilde islâm dinine girmiş olan Bulgarlar yani Pomaklar ve Giridliler millî dillerini muhafaza ettiler. Balkan Yarımadasının uzun müddet Osmanlılar'ın ellerinde kalamayışını bu durum izah eder. Hıristiyan teb'a yani reâyâ köylerde bilhassa ücra eyaletlerde

103) A. Wachter: Der Verfall des Griechentums in Kleinasien im 14 Jhdt, Leipzig, 1903.
104) Geistliches und Weltliches aus dem griechisch - türkischen Orient, 179.

siyasî haklara malik olmamaları bir yana ağır angaryelerle tazyik ediliyorlardı. Reâyâ devletin himayesini, cizye vermek suretiyle temin edebiliyordu ki bu vergi 1590 yılında adam başına aşağı yukarı 9.5 altun mark eden bir "zechin" tutuyordu. Osmanlı ordusunun himayesinden ancak bu vergi karşılığında istifade ediyorlardı. Alt tabakadan idare organlarının keyfî hareketlerine karşı merkezî idarenin kolayca yardıma çağrılabildiği hükûmet merkezinde ve civarında milliyetlerine ve mezheplerine göre millet halinde toplanan hıristiyanlar bilhassa Rumlar "Rum milleti" tam bir siyasî ve dinî hürriyete malik idiler. Onların patrikleri Osmanlı hâkimiyeti devrinde, evvelce Bizansta malik oldukları salâhiyet ve nüfuzdan daha geniş bir nüfuza bile sahipti. Vaftizler, evlenmeler, cenaze merasimleri ve hac açıktan açığa ve ekseriya parlak bir şekilde icra ediliyordu. Büyük yortu günlerinde Türk hükûmeti dinî merasimin bir engele maruz kalmadan icra edilmesi için klilise kapılarına kendiliklerinden yeniçeri nöbetçiler koyuyorlardı.

Osmanlı devleti, esasen azınlıklarının din meseleleriyle ilgilenmediğinden XVI. asır başında İspanya'dan Portekizden koğulmuş olan yahudiler için tamamiyle bir vicdan hürriyeti sığınağı oldu. 1590 yılına doğru İstanbul ghetto'sunun (yahudi mahallesi) nüfusu 20.000 e varıyordu. Yahudiler Osmanlı sarayına, bilhassa bu çeşit eğlenceleri çok seven ikinci Selim'e evvelâ soytarı ve hokkabaz olarak sokuldular. Onlar kendilerini tabib olarak da yararlı saydırmayı bildiler. Almanyalı doktor Nathan Salomon Eskinazi, Sokullu Mehmet paşa yanında büyük bir siyasî nüfuz bile kazandı. İkinci Selim devrinde Joseph Nassi adındaki bir yahudi Mihael Kantakuzenos'un oynadığı role benzer bir rol oynadı. Joseph Nassi'nin asıl adı Juan Miquez olup 1550 yılında Portekiz'den muazzam bir servetle İstanbul'a hicret etmişti. Veliahd ve Kütahya valisi iken sefahate düşkünlüğünden kurnazca faydalanmasını bildiği ikinci Selim devrinde Joseph Nassi'ye Ege Denizi adalarından on tanesinin varidatiyle birlikte şarap baçının iltizamı verildi. O avrupalılar karşısında Naxos (Nakşe adası) dükü ünvanını kullanma hakkına malik olup bu adada bir ispanyalıyı kendi vekili olarak bulunduruyordu. Selim'in ölümünden sonra bu gelirlerden istifade etmeğe devam etti; çünkü evlâdı olmadığından nasıl olsa öldüğünde serveti sultanın hazinesine intikal edecekti. Yeni zamanlarda iktisadî hayatta Rumların ve Yahudilerin en tehlikeli rakipleri olan Ermeniler o sırada İstanbul'da hâlâ çok mütevazi bir role sahip bulunuyorlardı. Ayrıca Ermenilerin, yılda 1000 duka vergiye tâbi bulunan kendilerine ait bir patrikleri vardı; içlerinden bir çoğunun XIX. asırda yaptığı gibi, hayatlarını uşak ve küçük esnaf olarak kazanıyorlardı.

Hükûmet merkezinde bulunan reâyâ mevcut şartlara intibak etmeyi

çok iyi bildikleri halde eyaletlerdekiler daima yabancı hâkimiyetinden kurtulma ümidini besliyorlardı. Avrupa devletlerinin Bab-ı Âli ile harb edip muvaffakiyet kazanışlarının her defasında Balkanlardaki rumlar onlarla birleşmeğe hazırdılar . Asıl hürriyet fikrinin mümessilleri, gördüğümüz gibi itaat altına alınmalarından sonra da ağır baskı altında bile bu azimlerini kaybetmemiş olan Arnavudlardı. İslavlar, bilhassa, Türklere karşı yaptıkları harpleri, hususiyle efsane kahramanlarından Wukachin (1371-1395) oğlu Marko-Kraljovic'in yaptıklarını millî şiirlerinde hararetle öven Sırplar bu hürriyete kavuşma fikirlerini canlı olarak muhafaza ettiler.

3. BAHİS

OSMANLILAR'IN RAKİBİ YENİ İRAN DEVLETİNİN ORTAYA ÇIKMASI

Şeyhlik İran devletinin İsmail'e kadarki durumu

İran, Moğol hücumundan beri Türk ve Moğol ırkından olan büyük devlet adamlarının birbirlerine pas verdikleri bir oyun topu haline gelmişti. 1469 yılında Akkoyunlu ordasına mensup bulunan türkmen Uzun Hasan'ın, rakibi Karakoyunlu hükümdarı Cihan-Şah'a karşı kazandığı zaferden sonra bütün Azerbaycan ve Ermenistan'ı ve Timurlular'ın o sırada hâkim olmakta bulundukları Horasan'a kadar uzanan İran'ı ve Mezopotamya'yı ülkesine katmağa muvaffak olduğunu, nihayet Osmanlılarla kendi arasında çıkıp Venedik'in kendisini desteklediği ihtilâftan sonra geri çekildiğini görmüştük. Uzun Hasan'ın ölümünden sonra 1478 senesi ocak ayında tahta geçen oğlu Halil, aynı senenin temmuz ayında henüz 15 yaşında bulunan kardeşi Yakup tarafından mağlup edilip savaşta ölerek kardeşi Yakup'un, babasının yerine tahta geçmesini temin etmiş oldu.

İnkişafından kapalı bir İran devletinin meydana çıkacağı Erdebil derviş devleti ilk defa bunun saltanatı sırasında harekete geçti. Biz zaten meselâ kuzey Afrika'daki Murabıtlar devletinde olduğu gibi, evvelâ kâfirlere, sonra bizzat islâmiyetin sinesindeki rafızîlere karşı yöneltilmiş olan mürakabe hayatının harbçi bir politikanın gayeleriyle birleştirilmiş şekline çok defa raslamıştık. Hazer denizinin güney-batı sahiline yaya yürüyüşle tam bir günlük mesafede, Azerbaycan'ın doğusunda bulunan Erdebil'de 1334 yılına doğru, nesebini sözde güney Arabistan'dan göçmüş bir Ali ailesine bağlıyan sûfî Şeyh İshak Safiyeddin ölmüştü. Şehy İshak, Hazer denizi'nin güney kıyısındaki Gîlan'lı olan manevî mürşidi Zahidin kızı ile evlenmiş

ve İran'daki İlhanlılar'ın veziri Reşideddin'in yanında yüksek bir itibar kazanmıştı. Şeyh İshak Safiyeddin ve üç nesle kadar kendisinden sonra gelenler hiç bir siyasî mevki hırsı taşımaksızın nisbeten evliyalara has bir hayat sürmenin şöhretiyle yetinmişlerdi. Safiy'yin torunu Hoca Ali o kadar meşhur olmuştu ki Timur, Yıldırım Bayezid'e karşı zafer kazandıktan sonra ona ve çocuklarına, civarındaki arazi ile birlikte Erdebil zaviyesini ihsan etmişti. Bu zaviyenin mülkiyeti, tarikat şeyhliğinde olduğu gibi tarikat müessisinin büyük oğluna değil, şeyhin, oğulları arasından serbestçe seçeceğine miras olarak geçer bir vaziyete geldi. Şeyh Erdebil dışında Anadolu'ya kadar yayılmış olan taraftarları katında bütün diğer dinî tarikatlarda olduğu gibi, kendini bir halife yahut vekil ile temsil ettiriyordu.

Gittikçe kat'î olarak şii inancını yayan müfrit Erdebil şeyhi taraftarlarının, çabucak komşuları lâik hükümdarların dikkatini çekmeleri icabederdi. Daha Safiyeddin'in oğlu Şeyh Sadreddin 1360 yılında bir gün Azerbaycan Moğol hükümdarı tarafından hapsedilmişti. Genç Şeyh Cüneyd 1447 yılında amcası ve vasisi Ca'fer'le ihtilâfa düştüğünde Ca'fer, oğlunun kayın pederi olan Kara Orda hanı Cihanşah'ı, yeğenini memleketten sürüp çıkarması için kışkırttı. Şeyh Cüneyd Küçük Asya'da maceralı bir gurbet seyahatinden sonra İskenderun körfezi yakınında Arsus dağı üzerindeki eski bir haçlılar kalesinde kendisine bir sığınak buldu, müridlerini etrafına topladı; şiilik entrikaları yüzünden şüphe uyandırdığından Memlûk sultanı Çakmak onu hapsetmek istedi fakat o, Kara Deniz sahillinde ki Canik'e kaçıp kurtuldu ve orada etrafına birçok taraftar toplamağa muvaffak oldu. Trabzon imparatorluğuna mukaddes harb açtı; fakat Osmanlı hükümdarı Fatih Sultan Mehmet Trabzonu Osmanlı imparatorluğunun haracgüzarı haline getirdiğinden Cüneyd'i zaferinden mahrum etti. Bununla beraber, Diyarbakır'da, ülkesinde tarikatını bir engele uğramadan yayabildiği, Fatih'in hasmı Uzun Hasan'ın yanında misafirsever bir kabul gördü. Şeyh Cüneyd Uzun Hasan'ın damadı olduğundan Kara Orda hanının koğmasına meydan vermemek için 1459 yılında vatanına döndü, Çerkeslere karşı mukaddes savaşa girişti. Şirvanşah'ın ülkesinden geçerken hücuma uğradı ve 4 mart 1460 tarihinde Karasu vadisinde bir harbte öldü.

Cüneyd'in ölümünden bir ay sonra karısı, Amid (Diyarbakır) de oğlu Haydar'ı dünyaya getirdi; bu çocuk Uzun Hasan'ın himayesinde büyüdü ve gene Uzun Hasan tarafından 1470 yılında babası Cüneyd'in varisi olarak Erdebil'e oturtuldu. Haydar amcası Ca'fer'in vesayetinden kurtulduktan sonra, Uzun Hasan'ın Trabzonlu prenses Despina hatunla izdivacından doğma kızıyla evlendi. Bu evlenmeden, 17 temmuz 1487 tari-

hinde ikinci bir oğul, istikbalin Safevî hanedanının kurucusu İsmail doğdu Dedesinin ölümünden beri tamamiyle kendi başına buyruk olan Haydar kendi tarikatına, doğuluların âdetine göre ifadesini yeni bir serpuş kabul edişte bulan yeni bir şekil verdi; bu kırmızı başlık, 12 imama işaret olan 12 dilimli bir haydarî serpuştu. Osmanlılar bu yeni başlığı taşıyanlara Kızılbaş adını verdiler Haydar'ın taraftarları, içlerinden, Timur'un Şeyh Hoca Ali'ye bıraktığı Anadolu tutsaklarının neslinden gelenleri imtiyazlı bir durum elde etmiş olan muhtelif Türk kabilelerine mensuptular. Haydar harb seferlerine 1483 yılında çerkeslere karşı giriştiği başarılı bir akınla başladı ki bu akında Şirvanşah ona kendi topraklarından geçme müsaadesini vermişti. Fakat Haydar'ın Şirvanşah'tan, babasının ölümünden dolayı alınacak intikamı hâlâ duruyordu; Haydar 1488 senesinde çerkeslere karşı yeni bir sefer açacağı bahanesiyle Şirvanşah'a saldırdı ve onu Gülistan kalesine kapadı. Emîrlerinin onu kurtarmak için gönderdiği bir ordu Haydar'ı çekilmeğe zorlayınca Şirvanşah oradan kaçtı; fakat Haydar onun ordularını tekrar yenilgeye uğrattığında Şirvanşah derhal başka bir kaleye kaçmağa mecbur oldu.

Bu sırada Haydar'ın yeğeni türkmen sultan Yakup, Haydar üzerine, Derbend kalesini kuşattığı sırada bir ordu yolladı. 9 temmuz 1488 tarihinde Elbürz dağı eteğinde kızılbaşlarla türkmenler arasında bir harb oldu ve Haydar bu harbte öldü. Yakup Haydar'ın oğullarını anneleriyle birlikte Erdebil'den Fars eyaletine sürdü ve onları Istahr'a yerleştirdi.

Yakup 1490 yılı sonunda vefat etti. Oğulları arasında çıkan veraset harblerinde Haydar'ın oğulları, taraftarlarını Despina'nın torunu Rüstem lehine Yakub'un oğlu Baysungur'a karşı toplamak üzere hapisten salıverildiler. Haydar'ın büyük oğlu sultan Ali etrafındaki kızılbaşların yardımiyle 1493 tarihinde Baysungur'u yendi ve Erdebil'deki tarikatının siyasî idaresini eline almak üzere yola düştü. Fakat daha vatanına varmadan Rüstem kendisini o civardaki bir köyde ansızın bastırdı ve harb sırasında bir ırmakta boğuldu.

Ali'nin iki kardeşi İsmail ve İbrahim, kendilerini kovalıyanların önünden kaçarak Erdebilli sadık adamları tarafından saklandılar ve İsmail, hükümdarı, Ak Orda'nın tabii olmakla beraber ailesiyle iyi münasebetler devam ettiren Gîlan'da emniyet altına kondu. İsmail orada Göde Ahmed'in, İsmail'in yeğeni Rüstem'e tahtını ve hayatını kaybettirmesine yani 1497 yılına kadar saklı olarak yaşadı[105].

105) W. Hinz: İrans Aufstieg z. Nat. Staat. i. 15. Jht. Berlin et Leipzig, 1936. Hasanı Rumili (doğumu 938): A chronicle of the early Safawis being the Ahsanu't- Tawarikh (compiled in 980), ed. by C. N. Seddon, Baroda 1931 - 34 (Gaekwad Series LVI-LXIX) Dr. Gholam Sarwar, History of Shah İsmail Safawi, 1939.

İran'da resmî din olan şiilik

Ancak 13 yaşlarında bulunan İsmail söylendiğine göre yedi sadık adamiyle birlikte atalarının mirasını ele geçirmek üzere yola koyuldu; fakat evvelâ Türkmenler sultanı Çakarlı Ali bey tarafından Erdebil'den sürülüp çıkarıldı ve Hazer Denizi kıyısındaki Astara'ya çekildi. Orada yavaş yavaş etrafına, bilhassa Anadolu ve Suriye'den Türk soyundan çok sayıda kuvvet topladı ve 1500 yılı ilkbaharında Gürcistan hıristiyanlarına karşı cihada girişebildi. Fakat bu harp ona ancak Şirvanşah'tan dedesinin ölümünün intikamını almak hususunda bir bahane vazifesi görmekten başka işe yaramadı. Ferruhşah Gülistan savaşında öldü ve böylece kendini Sâsânî hükümdarı Anuşirvan'ın soyundan gelmiş gören sülâle sona erdi. İsmail Bakû'nun zaptından sonra Azerbaycan Akkoyunluları hanı Elvend'in üzerine yürüdü. Elvend'e karşı kazandığı zafer İsmail'e Tebriz yolunu açtı; burada çabucak kendini İran şahı ilân etti. Her ne kadar şehrin şii mezhebinden olan ileri gelenleri kendisine Tebriz'in 300.000 nüfusundan en az üçte ikisinin sünnî olduğunu izah ettilerse de o derhal şiiliği resmî mezhep olarak ilân etti ve bütün teb'asını ilk üç halifeye küfür ederek bu mezhebi kabul etmeğe zorladı.

İsmail Elvend'e karşı elde ettiği yeni bir zaferden sonra 1503 yılında Şiraz üzerindeki hâkimiyetini elinden koparıp alabildiği Elvend'in kardeşi Murad'a yöneldi ve böylece artık nüfuzunu Esterabad'a ve Yezd'e kadar genişletti. Bundan sonra büyük bir zahmet çekmeden Mezopotamya'yı sonra Irak'ı feth etti ve şiilerin mukaddes mahallerine yani Necef ve Kerbelâ'ya sahip oldu. O zamanlar Huveyza'da Ali'yi Allah olarak tanıyan ve reisleri kendine Allah olarak tapılmasını istiyen müfrit bir şii tarikatı vardı; bu sapıklara, sünnîlere karşı olduğu gibi sert davrandı.

İsmail böylece bütün İran'ı itaate aldıktan sonra düşman olarak karşısında yalnız, batıda Osmanlılar ve doğuda Özbekler vardı. İsmail'in Yavuz sultan Selim'le olan ihtilâfını evvelce nakletmiştik. Özbek türk kabilesine gelince: bu kabile savaşçı meziyetlerini Moğol hükümdarları zamanında Türkistan'daki savaşlarda geliştirmiş olan Şeybânî Han'ın emrinde iktidarı ele geçirmişti. 1494 yılından beri de Timurlular'ın kalıntılarından Horasan ve Herat'ı tasfiye etmiş ve böylece İran devletine komşu olmuştu. Koyu bir sünnî taraftarı olan Şeybânî acaba söylendiği gibi Şah İsmail'i, hak mezhebe dönmesini ihtar etmek suretiyle kızdırmışmıdır? Bu soruya kesin bir cevap verilemez. Bunların, o zamanın âdetine göre birbirleriyle gittikçe şiddetlenen bir mektuplaşmaya giriştikleri pekalâ sabit görünüyor. Fakat onların çatışmalarına doğrudan doğruya Özbekler'in, İran'ın bir eyaleti olan Kirman'a yaptıkları bir hücum sebep oldu. Bunun öcünü al-

mak için İsmail 1510 senesinde doğuya , aynı zamanda şiilerin ikinci büyük mukaddes mahalli olan imam Ali Rıza'nın türbesinin bulunduğu Meşhed'i ziyaret etmek fırsatını veren bir sefere girişti. Merv yakınındaki Tahirabad'-da 1 veya 2 aralık'ta Şeybânî'nin mağlûp ve katledildiği bir savaş vukubuldu. Dikkate şayandır ki İsmail, Şeybânî'nin samanla doldurulmuş başını, kafatasını şarap kadehi olarak kullanması için altın kaplatıp sultan Bayezid'e yolladı. Fakat bu yenilge Özbekler'in kudretini parçalamadı bilâkis onlar daha uzun zaman İran'ın doğu sınırını tehdid ettiler. Çaldıran'da bozguna uğramasından sonra İsmail Osmanlılar'la barışçı durumda kaldı ve ancak Yavuz Sultan Selim'in ölümünden sonra batıya yeni bir teşebbüse, Gürcistan'daki hıristiyan devletine karşı bir sefere girişebildi. İsmail kısa bir zaman sonra 23 mayıs 1525 tarihinde 38 yaşında olduğu halde Erdebil'i bir ziyareti sırasında öldü

Safevîler Devleti "İran'ın millî devlet haline gelmesi" şeklinde vasıflandırılır. Bu çevrede milliyet mefhumunun büsbütün meçhul olması bir yana, damarlarında Arap kanı yanında Türk ve Rum kanının da dolaştığı muhakkak olan ve tamamiyle Türk ordusuna dayanmış olan İran'a hâkim bir sülâleye millî sülâle demek güçtür. İsmail'in İran'da şiiliği yardımlariyle hâkim kıldığı âlimler ekseriya yabancı soydandılar ve Arap diliyle yazdıklarına göre kendilerini İran milletinin mümessilleri olarak hissedemiyorlardı. İsmail'in savaşlarla dolu idaresi edebî çalışmalara pek müsait değildi ve zamanındaki bazı şairler Türkmenler'in ve Timurlular'ın saraylarında, onun sarayında gördüklerinden daha fazla bir teşvik gördüler. Hattâ bu şairler arasında en meşhurlarından biri olan Esterabad'lı Hilâlî Türk aslındandı ve meslekte yükselişini, karşılaştığı doğulu büyük Türk şairi Nevâî'nin yardımına borçludur. İsmail'in İranlı aslından olan teb'asının, dinî karışıklıklar arasında onun hâkimiyetini milli şanlarının bir desteği gibi hissedip etmediği çok şüphelidir.

İsmail'in oğlu olup 10 yaşında iken babasının yerine geçen Tahmasp'-ın elli iki buçuk yıl süren saltanat devri düşmanları doğudaki Özbekler'le ve batıdaki Osmanlılar'la bitip tükenmiyen harblerle doludur. Şeybânî Han'ın oğlu Ubeyd Han 1525 yılından 1540 da ölümüne kadar İran'a karşı on defadan fazla sefere çıktı. Kutsal Meşhed şehriyle birlikte bilhassa Herat, şiileri daimî bir şekilde ağır tazyiklere uğratan mutaassıp sünnîlerin hücumlarına uğradı. Osmanlılar'ın İran'a karşı yaptıkları seferlerden evvelce bahsetmiştik. Tahmasp, sünnî düşmanlarına karşı yaptığı iki harb arasındaki sükûnet devirlerinde hıristiyan Gürcülere karşı yedi sefer yaptı; o zamandan beri birçok Gürcüler onun hizmetine girmiş olmakla beraber bu seferler ona hiç bir devamlı başarı temin etmedi. Şöhretini şii islâmlı-

ğın bütün emirlerini en ince noktasına kadar yerine getirmekte arayan ve saltanatının son yıllarında hemen hemen tamamiyle sarayına kapanan Şah'ın uzun saltanat yıllarının, hususiyle umumî güvenliğin eşkiya sürüleri tarafından mütemadiyen ihlâl edildiği harbin husule getirdiği karşılıklardan sonra İran ülkesine tamamiyle hayırlı olmadığı aşikârdır. Tahmasp'ın sarayındaki Venedik elçisi Vincento d'Alessandri Şah'ın bir gün, teb'alarının ezici vergi yüklerini hafifletmeğe karar verdiğini, çünkü rüyasında bir melek göründüğünü ve bunun kendisini tehdid etmiş olduğunu naklediyor. Biz Tahmasp'ın kendi yazdığı hal tercümesinden rüyaların, hayatında büyük bir rol oynadığını biliyoruz; kendisine imam Ali Rıza'nın ihtarda bulunduğu bir rüyaya inanarak 20 yaşında iken şarap içmeği terk etti ve ülkesindeki bütün meyhaneleri kapattırdı.

Tahmasp 14 mayıs 1576 tarihinde vefat ettiği zaman tahta çıkacak olan kimse hakkında hiç bir karar almamış bulunuyordu. 1536 dan 1556 yılına kadar Herat'ta vali olarak bulunmuş ve büyük bir emîrle ihtilâfa düşmüş olmasından dolayı bu memuriyeti Şiraz valiliği ile değiştirilmiş olan büyük oğlu Mehmet Hudabende uzun zamandan beri hemen hemen körleşmişti ve bu yüzden doğuluların umumî telâkkisine göre tahta geçmesi imkânsız görünüyordu. Babasının ve kardeşinin aksine olarak içi harb etme ateşiyle dolu olan ve bu sebeple kızılbaşların çok sevdiği ikinci oğlu İsmail daha evvel Osmanlılar'a karşı yapılan harblerde bilhassa 1552 de Erzurum valisi İskender paşaya karşı giriştiği cesur ve başarılı bir teşebbüsle kendini göstermişti. 1556 yılında ağabeyinin yerine geçtiği Horasan'da vali iken kendi başına hazırladığı harb plânlariyle babasının şüphesini uyandırmış ve 1557 senesinden beri, Erdebil ile Tebriz arasındaki Savalan dağlarında bulunan Kahkaha kalesinde mahpus tutulmuştu. Diğer yedi oğlu arasında Şah'ın en çok sevdiği, Haydar'dı ve Osmanlı sarayındaki elçisine, Haydar'ın kendisine halef olmasına muhalefet etmemeleri için tavassutta bulunması hususunda talimat vermişti. Saraydaki Gürcüler ve Kızılbaşlardan Ustaçlu kabilesi onun tarafını tutuyorlardı. O şüphesiz İranlı teb'aları tarafından da seviliyordu. Fakat İsmail'in taraftarları, kendisi daha hapisten kaçmadan evvel baş şehir Kazvin'de öveği kız kardeşi Perihan hanımın idaresinde sarayı ellerine geçirdiler ve Haydar'ı öldürdüler.

Haydar'ın katledildiği haberi üzerine 23 mayısta zindancı başı tarafından salıverilmiş olan İsmail hükûmet merkezine doğru yola çıkabildi. 13 haziranda oraya girdi ve nihayet 22 ağustosta atalarının tahtına oturdu. Hapisliği sırasında maneviyatı sarsılmış olan yeni şah bütün enerjisini ancak iktidarı emniyet altına almağa sarfetti. Kısa bir zaman zarfında ağabeyi Mehmet Hudabende ve oğulları hariç olmak üzere diğer bütün kar-

deşlerini öldürttü. Kendi büyük oğlu da öldürüldü ve kardeşi olup istikbalin şahı olacak olan Abbas aynı âkibetten ancak bir tesadüf eseri olarak kurtulabildi. Yeni şah şiiliğe karşı olan nefretini açıkça meydana vurduğundan, sülâlesinin dayanağı olan kızılbaşlardan da ayrılmış oldu. Şiilerin düsturlarının paralar üzerine basılmasını men ve cuma hutbelerinde ilk üç halifeye küfür etmeyi yasak etti. Onu böyle bir vaziyet almıya sevkeden şey ne idi? Bu şekilde hareket ederek imparatorluğunun ezelî düşmanları olan sünnîlerle uzlaşmak ümidimi yoksa sadece kendisini kandırarak hayatını mahvetmiş olan babasının hâtırasından intikam almak mı idi? Uyuşturucu maddeler kullana kullana bozulmuş olan karakterinin karanlıklığı sebebiyle kestirilemez. İsmail, kendine veliahd olacak oğlunun doğumundan az sonra 1577 yılının 24 kasımında bir oğlanın evinde ihtimal zehirlenerek öldü. İhtiraslı öveği kız kardeşi, onun reşit olmıyan oğlu yerine saltanat naibliğine geçmeği düşünüyordu, fakat kızılbaş şeyhleri yarı kör bir vaziyette bulunan Mehmet Hudabende'yi tahta oturttular [106].

İmparatorluğun zaafının dikkate değer acaipliğindendir ki hemen bunun arkasından Lûristan eyaletinde bir kalender dervişi kendini, öldürülen şah olarak gösterebilmiş ve 1582 yılına kadar hükümdar olarak tutunabilmiştir.

Büyük Abbas ve halefleri

Mehmet Hudabende, tahta çıkışından az bir zaman sonra öveği kız kardeşi Perihan hanımdan ve İsmail'in reşit olmıyan oğlundan yakasını kurtardı. Onun yerine Mazenderan'lı bir Mer'aşî seyyidin kızı olan karısını koydu ki bu kadın bir kızılbaş reisi tarafından öldürülünceye kadar devlet işlerini yürüttü. Memleketin zaiflikleri onun düşmanları tarafından her sahada istismar edildiğinden şahın, o zamana kadar Horasan valiliğini idare etmiş olan ikinci oğlu Abbas, ağabeğinin, katledilmesinden sonra baş şehre girdi. Abbas 1587 yılı ekim ayında babasını saltanattan vaz geçmeğe zorladı, kendinden küçük iki kardeşinin gözlerini mil çektirip Alamut kalesine hapsettirdi.

Büyük Abbas'ın 43 senelik (1588-1629) [107] saltanat müddeti İran'ı, kudretinin en yüksek noktasına iletti. Tahta çıktığı sırada ancak 17 yaşında bulunan Şah, çabucak o zamana kadar kendisine valiliği sırasında yardım etmiş ve tahta çıkmasını sağlamış olan Mürşid Kulu Han'ı öldürterek kendini ondan kurtardı. İmparatorluğun tehlikeli durumu hakkındaki tedbir-

106) W. Hinz: Schah Esmail II, Mitteilung Seminars f. orient. Sprachen, 1933, 2, 9-99.
107) A. Bellan: Chah Abbas (Les grandes figures de l'orient, III, Paris, 1933).

etmiş olan Osmanlılar'la çabucak, kendini küçültücü bir sulh akdetmeğe sevketti. Osmanlılar'a, işgal ettikleri Azerbaycan, Gürcistan eyaletlerini ve Lûristan'ın bir kısmını terk etti; ülkesi içinde ilk üç halifeye küfür edilmesini men etmeği ve yeğeni Haydar Mirzayı rehin olarak İstanbul'a göndermeği kabul etti. Bu suretle içerde memleketin âsayişini temin ve dışarda ülkesini, birçok defa Horasan'ı istilâ etmiş olan Özbekler'e karşı müdafaa etmek için serbest hareket imkânını elde etti; onların hanı Abdülmümin'in 1598 yılında ölümü Abbas'a, Özbekleri memleketten sürüp çıkarma fırsatını verdi. Hemen bundan sonra Abbas'ın sarayında, beraberlerinde bulunan bir top dökücünün yardımiyle, iran ordusunu o zamana kadar mevcut olmadığı için daima Türklere karşı âciz vaziyete düşüren topçu sınıfiyle teçhiz ettiren Sir Anthony ve Sir Robert Sherley adlarında maceracı iki İngiliz peyda oldu. Abbas, cedlerinin kendilerinden o kadar çok çekmiş oldukları kızılbaşlardan yakasını sıyırmak için yeniçerileri örnek alarak, islâm dinine döndürülmüş gürcü ve ermenilerden müteşekkil bir piyade sınıfiyle "Şah Seven" adını taşıyan yeni bir Türk muhafız kıtası teşkil etti. Osmanlı imparatorluğu üçüncü Mehmed'in saltanatının sonunda Avusturya ile uzun bir harbe tutuştuğu ve Küçük Asya'da Celâlî taraftarlarının isyanı ile tehdid edildiği sırada Abbas yeni ordusuna dayanarak 1602 yılında savaş açtı ve sadece Tebriz'i geri almakla kalmadı Şirvan'ı kendi saltanatı zamanında zaten birçok defa Türklerin eline düşmüş olan Bağdad'ı da geri aldı. İran hâkimiyetini Kafkasya'ya da yerleştirdi. Doğudaki hudutlarını Merv'e ve Belh'e kadar emniyet altına aldı 1622 martında İngiliz donanmasının yardımiyle Acem körfezindeki Hürmüz adasını Portekizliler'in elinden koparıp aldı ve Bender Abbas adı altında imar ettiği Gumrun limanını ticaret için yeni bir istinad noktası haline getirdi.

Abbas hükûmet merkezini, o kadar sıkıntılı hâdiselerle kasvetli bir hal almış olan Kazvin'den Isfahan'a nakletti. O bunun üzerine Culfa'lı ermenileri Aras nehri kıyısına götürüp yerleştirdi; bunlar burada kurdukları yeni kasabaya eski vatanlarının adını verdiler. Isfahan'ın kendisini de, Ulu Cami, Çihil Sütun yani kırk sütunlu saray Zend Rud üzerindeki ve Dört Bahçe mesiresi içindeki büyük köprü gibi muhteşem âbidelerle süsledi. Osmanlılar'la yaptığı sulh muahedesiyle şii akidesinin sert hükümlerini mülâyimleştirdiği gibi müsamahasını Karmelitler'in Isfahan'da yerleşmelerine müsaade etmeğe kadar ileri götürdü. Uzun süren saltanatı sırasında İran'ın fikir hayatına da yeni bir gelişme bahşetti. Sarayındaki âlimler arasında li sezişi onu, ikinci İsmail'in ölümünden beri mütemadiyen İran'ı istilâ Şah'a bile hürmet telkin eden ve kelâmdan başka felsefî ve ilmî araştırmalarına hattâ arılar üzerinde de bizzat yaptığı müşahedelerle emek veren Muhammed Bakır b. Muhammed Damad bilhassa meşhurdu. Zamanının bü-

tün ilim alanlarını kucaklamağa çalışan âlim-i kül Bahaeddin Âmilî de bunlar arasında idi; metafiziği, Bab'ın yeni dini üzerinde icra ettiği tesirle günümüze kadar ulaşan büyük filozof Sadreddin Şirazî kutsal Kum şehrinde murakabe hayatını ihtiyar ediyordu. Abbas'ın saltanatı sırasında şiir ve müzik de inkişaf etti.

Fakat cedlerine o kadar üstün olan bu mutlak hükümdar da, halk tarafından sevilmesi kendisine tehlikeli görünen büyük oğlu Safi Mirza'yı katlettirmekten çekinmemiştir. Abbas 1629 yılı ilkbaharında Mazenderan'da bulunan Ferah-Abad'daki yazlık ikametgâhında öldüğü zaman yerine halef olmak üzere, tahta çıktığında babasının ismine nisbetle Safi adını almış olan torunu Sam Mirza vardı.

Bu torunun saltanat zamanı o kadar sıkıntı çekmiş olan bu imparatorluğun tarihinin en felâketli devirlerinden biri olmuştur. Bu beceriksiz zalim hükümdar dahildeki nüfuzunu sonu gelmiyen kan dökücü hareketlerle devam ettirmeğe çalıştı. Dışarda şüphesiz Türkmenler'in Horasan'a yaptıkları hücumu püskürtebildi, fakat Tahmasp'ın feth ettiği ve Abbas'ın geri aldığı bugünkü Efganistan'da bulunan Kandehar'ı, Dehli hükümdarı Şah-Cihan'a ve Bağdad'ı Osmanlılar'a kaptırdı.

İran 10 yaşında iken 1642 yılında Safi'nin yerine tahta geçen ikinci Abbas devrinde kısa bir refah ve saadet devri daha yaşadı. O, Kandehar'ı yeniden imparatorluğa kazandırdı ve bundan başka da sadece 1659 yılında Tahmuras Han idaresindeki Gürcüler'in bir isyanını bastırdı. Teb'alarına dinî inançlarına bakmaksızın müsavi şekilde adaletle muamele etti; öyle ki hiristiyanlar bile onun saltanatı sırasında tam bir dinî hürriyete kavuştular; başlangıçta din adamlarının tazyikleriyle şarap içmeği tahdide çalıştığı halde bir müddet sonra kendisi, ömrünü kısaltmış olan sarhoşluk musibetine yakalandı.

1667 yılında tahta çıktığı zaman Süleyman adını alan oğlu Safi şüphesiz babasının yabancılara iltifat edici siyasetini devam ettirdi. Fakat o da babası gibi içkiye düşkün olduğundan sarhoşluğu sırasında etrafındakilere karşı kendini, hiddetten doğma zalimhane tecavüzlere kaptırdığı sık sık vaki oluyordu. 1694 yılında yerine halef olan oğlu Sultan Hüseyin uyuşuk ve dejenere idi; o siyasî nufuzu tamamiyle , bunu hiç bir şeye riayet etmeden memleketteki sünnîleri katl-i âm etmek suretiyle kötüye kullanan şii din adamlarına terk etti. Bu Katl-i âmcılar arasında bilhassa, sufîlere karşı kör bir asabiyetle hareket eden Molla Muhammed Bakırî Meclisi kendini gösterdi. İleride görüleceği üzere bu vaziyet, hanedanın ınkırazına ve İran siyasî iktidarının Efganlılar'a geçmesine sebep oldu.

4. BAHİS

OSMANLI SİYASİ NÜFUZUNUN XVIII. ASIR SONUNA KADAR İNHİTATI

İlk dış yenilgiler

İkinci Selim vali olarak bulunduğu Manisa'da ansızın, 1566 yılında Macaristan seferinde Sigetvar (Szigeth) önünde vefat etmiş olan babasının ölüm haberini aldı. Derhal Belgrad'a gitti ve orada vezir-i âzam Sokullu Mehmet paşanın, babasının cesediyle birlikte dönmesini bekledi. Selim İstanbul'a ancak yeniçerilere fazla miktarda bir cülus bahşişi vermek suretiyle girebildi. Bundan başka işlerin idaresini vezir-i âzam'a bıraktı o da 1568 şubatında Avusturya ile 30.000 duka haraç karşılığında her iki devletin ellerindeki yerler kendilerinde kalmak şartiyle bir barış aktetti. Selim savaşçılık temayüllerinin orta karar olmasına rağmen gözdesi yahudi Jozef Nassi'nin, kendini Venedikliler'e karşı harbe sürüklemek hususundaki iğvasına kapıldı. Bu cumhuriyetin Kıbrıs adasındaki kıymetli emlâki yahudinin hırsını uyandırmıştı; o Venediğin, 1570 yılında kendisine yapılan adayı terk etme talebini reddetmesi üzerine, sultana savaş açmaya karar verdirmesini bildi; Osmanlı birlikleri pek fazla bir.mukavemetle karşılaşmadan adayı ele geçirebildiler. Bu sırada Venedik donanması batıdan yardım bekliyerek Girid'de yatıyordu. Venedik cumhuriyeti, İspanya kıralı ikinci Filip'in ve papa beşinci Pol'ün yardımını, ancak 1571 mayısında temin edebildi; müttefik donanması eylûl ayında Mesina limanında toplandı. Bu donanma Don Juan d'Austrias'ın kumandasında Korent körfezinin ağzındaki inebahtı (Lepanto) koyunda, eski Naupaktos'da yatan Osmanlı donanmasını arayıp bulmaya karar verdi. Bu Osmanlı donanması Girid sahillerini ve yedi Adalar (Yunan Adaları)'ı talan ettikten sonra Cezayir beylerbeyinin kumandasında 40 gemi ile takviye edilerek Kıbrıs'tan henüz gelmişti. Alt kademedeki kumandanların, gemi tayfalarının bir sürü firarları yüzünden donanmanın harp gücünü kaybettiğine dikatini çekmelerine rağmen kaptan paşa, 7 ekimde körfeze girmiş olan hıristiyan donanmasının karşısına çıkmak üzere donanmasına, emniyetli olan İnebahtı (Lepanto) limanını terk etme emrini verdi. Venedikliler'in üstün harp gücü Osmanlı donanmasını ağır bir yenilgiye uğrattı; sadece Cezayir beylerbeyi 40 gemi ile sol kanadı kurtarmağa muvaffak oldu. Fakat Don Juan zaferinden faydalanamadı. Körfezin gerisindeki hıristiyan halkın Osmanlılar'a karşı ayaklanmak için yalnız bir işaret beklemekte olmalarına rağmen İnebahtı'ya bile hücum etmedi. Müttefikler sessizce çekilip gittiler ve ertesi sene Sul-

tan hemen hemen aynı derecede kuvvetli bir donanmayı savaşa sürebildi. Aynı zamanda Dalmaçya'da menfeatları zeval bulmuş bir vaziyette kalan Venedikliler böylece yeni bir direnme için cesaretlerini kaybettiler ve 1573 martında, kendilerine Kıbrıs adasını kaybettiren bir barış imzaladılar. Hemen bir sene sonra sefahat yüzünden bîtab düşmüş olan Sultan 12 aralıkta-ta bir kaza neticesinde vefat etti.

Büyük oğlu üçüncü Murad hiç bir ihtilâf çıkmadan tahta oturdu. Bu, veliaht iken ciddî bir tabiata sahip tanındığı için dedesinin izinde yürüyeceği sanılıyordu; fakat o da babasından daha fazla kendini harem hayatının zevklerine kaptırdı ve devlet idaresindeki kat'î nüfuzu annesi Nur Bânû'ya ve karısı İtalyan Baffo ailesinden Safiye sultana bıraktı.

Venedikliler kendileri batı devletleri tarafından terk edildiklerinden beri İran'ın yaşlı şahsı Tahmasb'ı Osmanlılar'a karşı bir savaşa kışkırtmağa çalıştılar. Fakat Tahmasb'ın yerine beceriksiz oğlu Mehmet Hudabende tahta geçince Osmanlı harp taraftarları eski rakibi yeniden tepelemek için bu elverişli fırsattan faydalandılar. Osmanlılar 1577 yılında Kafkasya'yı işgal ettiler ve Tiflis'i feth ettiler: 1579 da kendi hâkimiyetlerini emniyet altına almak için son derece mühim olan eski Kars kalesini tamir ettiler. Fakat savaşı asıl İran sahasına nakletmeğe ve bu devletin eski baş şehri Tebriz'i ele geçirmeğe ancak 1585 senesinde muvaffak oldular. Büyük Abbas'ın tahta geçtiğinde barışı Osmanlılardan nasıl temin ettiğini evvelce anlatmıştık.

İran harbi sırasında Osmanlılar 1581 ve 1583 yıllarında kendilerine Gürcistan'a karşı hudutta harekât sahası vazifesini görmüş olan Rusya'nın güneyindeki nüfuzlarını da sağlamlaştırdılar. Kazakların ayaklanmaları Osmanlılara Lehistan işlerine de karışma fırsatını verdi. Lehistan kıralları Stefan Batori (Stephan Bathory) ve 1587 yılından itibaren de Sigismond tamamiyle Bab-ı Âli'nin tâbileri haline geldiler.

Avusturya hududundaki harb ateşi 1583 mütarekesinden beri, on yıl sonra tekrar alevlendiği güne kadar küçük çatışmalar halinde için için yandı durdu. Bosna'daki Osmanlı valisi 1593 haziranında Macaristan'a yaptığı bir akında Sisek (Siszek veya Siska)'de müthiş bir yenilgiye uğradı. Bu yenilgenin öcünün alınması için yeniden büyük harb açılmak icabediyordu. Fakat bu harb açılmadan üçüncü Murad 16 ocak 1595 tarihinde öldü.

Buna halef olarak oğlu, Manisa valiliğinde kendini hükümdarlık vazifesine müstakillen hazırlanmasına imkân verilen son Osmanlı veliahdi üçüncü Mehmet geçti. Üçüncü Mehmet ertesi yıl bizzat sefere çıktı ve bu savaşta kendi ordusunun ilk parlak çarpışmasında Haçova (Kereszte veya Kereszteş)'da imparatorluk ordusuna karşı kazandığı zaferde beraber

bulunmak şansını elde etti. Fakat savaş bu zaferden itibaren ancak kötürüm bir yavaşlıkla devam ettirilebildi. Mehmed'in 1603 de vuku bulan ölümü ve oğlu Ahmed'in tahta geçişi bu yavaş gidişle hiç bir değişiklik husule getirmedi. Ancak Erdel prensliğine yükseltilmiş olan Macar eşrafından Boçkay'ın Osmanlılar tarafına geçmesi üzerine talih Türkler lehine döndü, Böylece 1606 yılında Zitvatoruk barışı yapıldı fakat bu barışla Sultan, şimdiye kadar kendisine bir tazim hediyesi olarak verilmekte olan haraçtan vaz geçti.

Memleket içindeki isyanlar

Daha, Osmanlılar için yaver olan Haçova (Kereszte) savaşında uzun zamandır imparatorluğun mevcudiyetini ciddî bir şekilde tehdid eden gizli bir çıban ortaya çıkmıştı. Uzun zamandan beri Sultanın otoritesine karşı her türlü saygıyı yalnız yeniçeriler kaybetmemiş, timarlı sipahiler de, bilhassa Asyadakiler kaypak bir hale gelmişlerdi. Bu timarlılar arasından üç binden fazlası vezir-i âzam Çağala'-Zade'nin sert muamelesinden dolayı kaçmış ve gene onun emriyle kendi hemşerileri tarafından takip edilmiş görünüyor. Bunlar 1599 yılında memleketlerine döndükten sonra sekban başı Abdülhalim Kara Yazıcı herhalde eski Osmanlılar'ın şii temayülleri de yeniden uyanmış olan gayri memnunların başına geçti ve Urfa şehrini el geçirdi. Bab-ı Âlî Kara Yazıcı'yı Amasya valisi tâyin etmek suretiyle onu yatıştırabileceğini zannetti; fakat bu hareket ona ancak yeni tecavüzlere kalkışmak için kuvvet verdi. 1600 yılı nisanında Şam ve Bağdad valilerini de açık bir savaşla yenebildi. Kısa bir müddet sonra kendisi savaşta maktul düşünce, kardeşi yerine geçti. Bu kardeşi bir müddet başarı ile tutundu fakat sonra Bosna'da bir valilik vaadiyle Avrupa yakasına geçmeğe razı oldu ve orada askerlerinin büyük bir kısmıyle birlikte Buda kuşatmasında 1603 te öldü.

Aynı yıl içinde Tebriz'deki Osmanlı garnizonunda da bir isyan çıktı; bu isyan Şah Abbas'a bu şehri ele geçirme fırsatını verdi. Böylece Bab-ı Âlî kendini iki cephede savaşmak zorunda buldu; İran'a karşı yapılan harb, Anadolu'da ardı arası kesilmiyen eşkiya sürülerinin ortaya çıkması, valiliği babalarından devralmış olan Haleb'teki Kilis valisi Canbolad Suriye'de, Dürzü beyi Fahreddin Lübnan'da ayaklandığından, büyük güçlükler arz ediyordu. Zitvatoruk barışından sonra bu sırada Lübnan'a Fahreddin'in yanına kaçan Canbolad'ı tepelemek ve Küçük Asya'nın en azılı eşkiya reislerini imha etmek müyesser oldu. Keza Osmanlılar Tebriz'i de geri aldıktan sonra Abbas, kendini haraç vermekten kurtaran fakat arazi meselelerini Zitvatoruk barışında Macaristanda olduğu gibi muvakkat bir şekle bağlıyan bir sulha razı oldu.

1617 yılında Sultan Ahmet ölmüş yeni veraset kaidesine göre sülâlenin en büyüğü olarak kardeşi Mustafa yerine geçmişti; fakat Mustafa hemen üç ay sonra yerine, genç yeğeni ikinci Osman'a bırakmak zorunda kaldı. Polonyalılarla vuku bulan hudut çarpışmalarında, 20 eylûl 1620 de Yaş (Yassy)' da bizzat Sultanın harbe iştirak etmesini icabettiren büyük bir savaş oldu. Fakat daha Hotin (Khousim) kalesinin surları önünde acaip plânları suya düştü; 1621 yılında hiç bir şey elde edemeden barış yapmıya mecbur oldu. Muvaffakiyetsizliğini haklı olarak yeniçerilere yüklediği için vezir-i âzamının, onlardan kurtulması ve tekrar memleketin Asya eyaletlerine istinad etmeği denemesi hususundaki fikrine aklı yattı. Fahreddin'e karşı yapacağı bir sefer ve Mekke'ye hac bu plânın gerçekleşmesini mümkün kılacaktı. Fakat bir ihanet yeniçerilere esrar perdesini kaldırdı ve bunlar Sultanı seferden vaz geçmeğe zorladılar. Sultan vezir-i âzam'ı yeniçerilere teslim etmekten imtina edince kendisini saraya kapadılar ve yarı deli bir vaziyette olan Mustafa tekrar tahta çıkarıldı. Osman yeni vezir-i âzam'ın emriyle 30 mayıs 1622 tarihinde Yedikule'de öldürüldü. Ancak iki yıl sonra daha makul kimseler iş başına geçtiler 11 eylûl 1623 tarihinde Mustafa, Ahmed'in henüz 11 yaşında olan beşinci oğlu dördüncü Murad lehine saltanattan vaz geçmeğe zorlandı. O 1632 yılında, hükûmetin dizginlerini yeniçerilerin elinden çekip almağa ve eski devlet adamlarının yardımlariyle yeniçeri ağalarından kendini kurtarmağa muvaffak oldu. Devşirme usulünün kaldırılması suretiyle yeniçerilerin sayısı azaltıldı ve Sultan kendine yeni ve daha emniyetli birlikler vücuda getirdi.

Hükûmet merkezinde bu karışıklıklar devam ettiği sırada Suriyedeki Osmanlı hâkimiyeti de ağır bir darbeye maruz kaldı. Daha 1603 yılında Lübnan'daki Dürzi prensi Fahrettin, Canbolad'la ittifak ederek Bab'ı Âli'ye karşı isyan etmiş, mağlup edildikten sonra bile senelik bir vergi karşılığında toprakları kendisine bırakılmıştı. Floransa ticaretine yeni bir mahreç bulmak için teşebbüsten geri durmıyan Toskana dükü birinci Fernando Fahreddin'le münasebete girişti, Fahreddin de Floransa dükünün, papanın ve ispanyanın yardımiyle Filistin'i ele geçirmeği umuyordu. O 1610 yılında hemen Baalbek'i işgal edip Şam'ı tehdid etti; 1613 te bir Türk donanması sahilde görününce Livorno'ya kaçtı. Toskana'da Fernando'nun oğlu birinci Kosmas iktidar mevkiine geçmişti; Fahreddin bunun yeni bir haçlı seferi tertibi tasavvurunu müzakere etmemekte ihtiyatlı davrandı. Kendisinin beş sene Floransa'da ikameti sırasında akıllı anası memleketi torunu Ahmet Ali namına Şam'daki Türk paşalarına karşı müdafaa etti . Fahreddin dönüşünde oğlunu emîr olarak tanımaya mecbur olduysa da Osmanlılar'a karşı yapılan harbi onun namına idare etti. O İran harbi sırasında hemen hâkimiyetini Suriye sahilinde Antakya'ya kadar genişletebildi. 1631 yılında

Filistin'e karşı hazırlanmış olan Türk ordusuna kendi arazisinde kışlık ordugâh vermeği reddettiği ve bu orduyu silâhla tard ettiği için Bab-ı Âli ile açıktan açığa ihtilâfa düştü. Bu anlaşmayı bozuşunun öcünü almak üzere iki sene sonra yeni bir osmanlı donanması Suriye sahilinde göründü ve bütün limanları işgal etti. Osmanlı valileri Dürzilere aynı zamanda karadan hücum ettiler. Fahreddin'in oğlu Ali aldanıp 15 ekimde en iyi birlikleriyle kat'î neticeli bir savaşa girişti; feci bir şekilde yenildi ve amcasiyle birlikte hayatını kaybetti. Fahreddin 12 kasımda son sığınağında teslim olmak zorunda kaldı ve İstanbul'a götürüldü. Yeğeni Melhem'in, sülâlesinin şerefini korumak için isyan bayrağını kaldırmasından sonra orada 13 nisan 1635 tarihinde başı kesildi.

1623 te İranla harb yeniden patlamıştı çünkü Osmanlı valisi Bağdad'ı Şah'a teslim etmişti. Bu zamandan itibaren bu şehir etrafında, Kafkasya ve Azerbeycan'da yavaş bir gerilla harbi 15 sene devam etti. Dördüncü Murad yeni teşkil edilen ordusu ile 1635 te Ermenistan seferine çıktı; 1638 yılında Bağdad'ı geri almağa muvaffak oldu ve ertesi yıl İranla barış aktetti.

Dördüncü Murad İran seferinin muvaffakiyetle sona ermesinden sonra çok yaşamadı. İçki düşkünlüğü yüzünden 9 şubat 1640 tarihinde öldü. Yerine, kardeşi İbrahim tahta çıktığı zaman, dördüncü Murad'ın, saltanatının sonuna doğru önüne geçtiği disiplinsizlik ve kadınlar saltanatı musibeti İstanbul'da tekrar ortaya çıktı. İlk iki sene içinde vezir-i âzam Kemankaş Kara Mustafa paşa sıkıntı veren bu nüfuzları oldukça muvaffakiyetli bir şekilde zabt ve rabt altına almasını bildi; fakat orduda, donanmada yaptığı tasarruflarla, para ıslahatı, vergi sistemini yeniden tanzim etme suretiyle birçok hususî iktisadî menfaatlere zarar vermiş olduğundan bir hayli düşman kazandı. Böylece valide sultan ve İbrahim'in üç gözdesi yeniçerileri ona karşı kışkırtmakta güçlük çekmediler ve bu yeniçeriler 31 Ocak 1644 te onun kellesini istedikleri zaman Sultan onların bu isteklerini reddetmeğe cesaret edemedi.

Devlet idaresinin Köprülü tarafından yeniden düzenlenmesi

İbrahim'in şahsiyetsizliğine rağmen onun zamanında Osmanlılar kendilerini toparlamış ve gene Avrupa'da büyük bir teşebbüse girişebilecek vaziyete gelmişlerdi. Venedikliler Girid'den hâlâ Ege Denizinin medhaline hâkimdiler; fakat İstanbul'da uzun zamandır onları hor görmeğe alışılmıştı, çünkü onlar Dalmaçya sahilinde veya Berberîlerle her çatışmada kaçıyorlar ve her defasında barışı altunla elde ediyorlardı. Şimdi onları doğuda ellerinde bulunan son arazi parçasından da mahrum etmeğe niyet edildi ve 1644 yılından itibaren tersaneler şevkle harbi hazırladılar. Ertesi yılın

1 haziranında Bab-ı Âli, imparatorluk dahilindeki bütün Venediklilerin hapis edilmesi ve mallarının gasb edilmesi emriyle harbi açtı; Osmanlı donanması ciddî bir mukavemetle karşılaşmaksızın Girid'e çıkarma yapabildi ve sonbahara kadar Hanya (Canée)'yı feth etti. Bu andan itibaren Osmanlıların ilerleyişleri yavaşladı ve bu yüzden İstanbulda bir fesad çıktı; çünkü harbin bu gevşek gidişinin sebebi, devletin parasını bunakça lüksler uğruna israf eden sultana isnad ediliyordu. Sultan İbrahim 8 ağustos 1648 de tahttan indirildi ve 10 gün sonra da boğduruldu. Âsiler İbrahim'in reşid olmıyan oğlu dördüncü Mehmed'i tahta çıkardılar.

Hemen üç sene sonra sarayda husule gelen başka bir ayaklanma sultanın nenesinin tehlikeli nüfuzunu da kırdı; halbuki sultanın annesi devlet işlerini yeniden düzene koymağa kabiliyetli bir adam bulmağa çalışıyordu. Aranan bu adam, Amasya yakınında, Kızılırmak (Halys) üzerindeki Köprü (Vezirköprü)' den Köprülü Mehmet idi ki dedesi buraya Arnavutluk'tan muhacir gelmişti; Köprülü Mehmet saraya, devşirme sıfatiyle gelmiş olmalı; Köprülü Mehmet paşa sarayın aşağı derecesindeki hizmet kademelerini çabucak atlamış, devlet hizmetinin yukarı derecelerine yükselmiş, evvelâ vezir-i âzam'ın hazinedarı olmuş, sonra paşa olarak Şam'da Trablus'ta ve Kudüs'te vazife görmüş ve buradan, az evvel kubbe altı veziri sıfatiyle hükûmet merkezine dönmüştü; düşmanları onu buradan bir defa daha yerinden etmeğe muvaffak oldular ve o zaman çekilip memleketine gitti; vezir-i âzam Eğri Boyun Mehmet paşa kendisini oradan baş şehre çağırdı.

Bu arada Venedikliler, yaptıkları ümitsiz savaş ve doğudaki vaziyetleri için, boşu boşuna, diğer devletlerin yardımcılarını elde etmeğe çalışıyorlardı. Venedikliler Kandiye'yi muhasaradan kurtaramadılar fakat Dalmaçya'da ilerlediler ve Osmanlı donanmasını 1651 yılında Paros'ta yenmeğe muvaffak oldular.

Bu yenilgi Osmanlı Devletinin sıkıntısını en son haddine vardırdığı zaman Köprülü'nün sırası gelmişti. Seksenlik ihtiyar 22 eylûl 1656 tarihinde vezir-i âzamlığı sultanın, kendisine hudutsuz bir salâhiyet ve bütün memuriyetler hakkında istediği gibi hareket etme yetkisi vermesi şartiyle kabul etti. Amansız bir şiddetle kütle halinde idamlarla isyan ruhunun kökünü kazıdı, sarayın gözdelerini bile esirgemedi. Sultanın hususî hazinelerinden mühim miktarda bir istikraz yapmak, vakıf araziyi mirî arazi haline getirmek ve din adamlarının gelirlerinden azaltma yapmak suretiyle maliyeyi ıslah etmesini bildi. 1661 yılında ölmeden önce oğlunun (Fazıl Ahmet paşa'nın) kendi yerine halef olmasını da sağladı. Fazıl Ahmet paşa babasının ıslahatını, öyle kan dökücü vasıtalara baş vurmak ihtiyacını duymadan muvaffakiyetle tamamladı.

Osmanlı devletinin içeride taze hayat buluşu çabucak kuzeydeki komşularına karşı dinç bir şekilde ortaya çıkmasiyle de kendini gösterdi. Erdel'de, sultana karşı tâbilik mükellefiyetlerinden sıyrılıp kurtulmağa çalışmış olan prens Jorj Rakoçi (George Rakoczy)'nin yerine itaatkâr Apoffy getirildi. İmparator Macarlar tarafından sıkıştırılıp Apoffy'yi tanımayı reddedince Bab-ı Âli imparatoru harble tehdit etti. Venedikliler'in bunca zamandır boş yere umdukları, hıristiyanlığın Türk tehlikesine karşı koymak hususundaki umumî vazifesi fikri Avrupada bir defa daha harekete getirildi. Papanın Türklere karşı imparatora yardım isteğini, Bab-ı Âli ile iyi münasebetler devam ettirmekte olmasına rağmen XIV. Lui bile red etmemiş ve kendi müttefikleri olan Rhin birliğine dahil Alman prenslerine imparatorun emrine 20.000 kişilik bir kuvvet hazırlamayı kabul ettireceğini bildirmişti. Fakat Fransa kralının bu teklifi, mütamadiyen müzakere yoluyla harbten kaçınmaya çalışan Viyana sarayını sıkıntıya sokmaktan başka bir işe yaramadı. 1663 yılı nisanında Sultanın sabrı tükendi ve ordularına Avusturya Macaristanını istilâ ettirdi. Osmanlılar doğrudan doğruya Viyanayı tehdid edince İmparator Rayn (Rhin) birliğini ve hattâ İsveç'i yardıma çağırdı. Bilhassa Montekukuli idaresinde Raba (Raab) ırmağı üzerindeki Sengotar (saint Gothar) tepesinde yapılanı meşhur olan zafer dolu iki muharebeden sonra Fransız siyasetine karşı serbest kalmak için 1665 yılında barış yaptı.

Şimdi osmanlılar yeniden bütün kuvvetlerini, orada Kandiye muhasarasının hâlâ hiç bir terakki gösteremediği Girid harbine yöneltebildiler. Venedikliler hâlâ, hiç olmazsa Fransa'nın yardımına güveniyorlardı. Fakat XVI. Lui açıkca Bab-ı Âli ile arasını bozmak istemiyordu; imparatora temin ettiği yardımdan dolayı İstanbul'dan resmen özür dilemişti. Kendisine karşı bundan önce Berberîlere tatbik ettiği şiddetli muamelelerden ötürü de daha büyük bir kin mevcuttu; o korsanlığın önüne geçmek için, Fransızların ancak 31 ekime kadar ellerinde tutabildiklari Cicelli'yi 23 temmuz 1664 tarihinde ele geçirmiş, Cezayir ve Tunus'u 1665 te topa tutmuştu. O Aix-La-Chapelle barışından sonra artık ancak tek tük subayların Venedik hizmetine girmelerine müsaade etti. Fransız donanması yalnız 1669 yazında 7000 kişilik bir mürettebatla Girid'e hareket etti . Fakat ne bu yardım ne de imparatorun ve Braunsvayk (Braunswig) dükünün yardımı kaleyi son nefesini vermekten kurtaramadı. Kale 6 eylûlde teslim olmak zorunda kaldı ve bunu müteakip yapılan barışla Venedikliler Girid'i terk etmeye mecbur oldular.

Son Avrupa harpleri

Osmanlılar doğu Ak Deniz havzasındaki hâkimiyetlerini yeniden kurduktan sonra nüfuzlarını kuzey doğuya da yaymak istediler. O zamana kadar Polonya'ya tâbi bulunan kazak hetmanı Doroşenko (Dorochenko) 1668 tarihinde Bab-ı Âli'nin himayesine girdi. Bab-ı Âli ancak 1672 yılında XVI. Lui'den işe müdahale etmiyeceğine dair teminat aldıktan sonra açıktan açığa Lehistan'dan Ukranya'yı istemeğe cesaret etti. Eylûl gelir gelmez, Lehistan kıralı Mişel haysiyet kırıcı bir barışla Ukranya'yı ve Podolya'yı terk etti; fakat bu barış ertesi sene Lehistan baş kumandanı Sobyeski tarafından bozuldu; Sobyeski 11 kasımda Hotin'de zaferi kazandı ve biraz sonra kıral öldüğünden kırallık tacını elde etti. Fakat o da sonraki seferlerde sürekli muvaffakiyetler kazanamadı. 1676 yılında İlbav (Lemberg=Lvov)'da kazandığı bir zaferden cesaretlenerek Turla (Dinyester)'yı geçmeğe cür'et etti, Zuravna'da kuşatıldı ve ekimde bir barışa yanaşmağa mecbur oldu ki bu barışla gene Podolya'nın ve Ukranya'nın büyük bir kısmını terk ediyordu. Aynı yılda Köprülü Ahmet Paşa 41 yaşında olduğu halde Edirne civarındaki Sultanın karargâhına giderken öldü. Lehistan şerefli bir barış şartlarını, Bab-ı Âli'yi tehdid eden bir Rus ihtilâfına borçludur. Osmanlılar Ukranya'da Kazaklar'ın Ruslara karşı mücadelelerine karışmışlardı; her iki taraf da ağır kayıplar verdikten sonra 1681 de Kiyef havalisini Rusya'ya bırakan bir barış imza edildi.

Osmanlılar, doğuda elleri serbest kalınca bütün güçleriyle yeniden Macaristan'a yöneldiler. Macar Magnat'ları kont Tökeli'nin kumandasında yıllık bir haraca karşılık hâlâ Avusturya'ya ait olan Macaristan'ın tâbiiyetini teklif etmişlerdi; 1683 mayısında Belgrad'daki Türk ordusu imparatora karşı sefere çıktı. İmparatorun birlikleri başka yardımlar bekliyerek yavaş yavaş Viyana'ya çekildi. Baş şehir 17 temmuzda sadrazam Ömer Mustafa kumandasındaki Osmanlılar tarafından kuşatıldı. XVI. Lui'nin tehdidkâr vaziyet almasına rağmen Lehistan ordusuyla birleşmiş bulunan büyük bir imparatorluk ordusu göründü bu ordu Osmanlıları 12 eylûlde Kahlenberg'de yendi ve onları muhasarayı bırakmaya zorladı. Sobyeski'nin iddiaları yüzünden imparatorunkilerle Lehistan kıralı Sobyeski arasında mevcut ihtilâfların aksine olarak şimdi bütün Macaristanı geri almak plânı cür'etli bir şekilde göz önüne alındı ve papanın aracılığı ile 5 mart 1684 tarihinde imparator ve Sobyeski Türklere karşı müşterek bir hücumu hedef tutan ve sonradan kendilerine Venedik'in de iltihak ettiği bir ittifak aktettiler.

Bundan sonra Osmanlılar Macaristan'da üst üste bozguna uğradılar. 1686 yılında imparator kuvvetleri Buda önünde göründüler ve 145 sene

müddetle Macaristan'da Osmanlı hâkimiyetinin müdafaa tabyası olan bu şehir iki aylık bir kuşatmadan sonra onların eline geçti.

İttifakın diğer âzalarından yalnız Venedikliler vazifelerini yaptılar fakat onların muvaffakiyetleri de 1687 yılında, ertesi yıl tekrar boşaltmağa mecbur kaldıkları Atine'nin işgaliyle sona erdi. Lehliler 1684 den 1687 ye kadar boşu boşuna Kamaniçe'yi geri almağa uğraştılar. 1687 yılında Rusya ittifaka girdi fakat onların Kırım'ı ele geçirme teşebbüsü bir bozgunla neticelendi.

1687 de Macaristandaki Osmanlı ordusu Mohaç'ta yeniden büyük bir bozguna uğrayınca Sadrazam Süleyman paşaya karşı bir isyan patlak verdi ve bu isyan çabucak İstanbul'a kadar genişledi. Sultan her nekadar sadrazamını feda ettiyse de kendisi hakkında da devletin yüksek menfaatlarını av eğlenceleri yüzünden ihmal ettiği itirazı yükseldi. 8 kasımda Ayasofyada toplanan bir ulema meclisi onu hal edilmiş ilân etti ve sadaret kaymakamı Ahmet paşanın oğlu Köprülü Mustafa paşanın reyiyle, kardeşi ikinci Süleyman tahta çıktı.

Ertesi senenin yaz mevsiminde imparator kuvvetleri Belgrad üzerine yürüdüler ve burayı 6 eylûl 1688 de hücumla aldılar. Viyana imparator sarayında artık Osmanlılar'ın, bütün Avrupa'dan tamamiyle sürülüp çıkarılmaları düşünülüyordu. Fakat Osmanlılar 1689 kasımında, Niş'te bozguna uğradıktan sonra devlet idaresinin başına yeni bir sadrazam gelince bir defa daha kendilerini topladılar. Bu sadrazam, devlet idaresinde maharetli Köprülüler ailesinden demin adı geçen Mustafa idi. Bu becerikli bir devlet adamı olarak maliyeyi tekrar yoluna koymak için başarı ile gayret etti, fakat askerî hususlarda bilgisi eksikti. Böyle olmakla beraber 8 ekim 1690 da Belgrad'ı geri almağa muvaffak oldu. Fakat bir sene sonra Macaristan'ı istilâsı sırasında 19 ağustosta uğursuz Salankamen savaşında şehid düştü.

Nihayet 1695 te tahta amcası ikinci Ahmed'in yerine geçen ikinci Mustafa gibi enerjik bir sultan geldi. Sultan Mustafa Macaristan'daki ordunun baş kumandanlığını doğrudan doğruya kendi eline aldı ve Temeşvar'ı muhasaradan kurtarabildi. Fakat o, prens Eugéne de Savoie'nın şahsında kendine denk bir rakip buldu. 11 eylûl 1696 da Tişe nehri kenarında Zanta (Zaklisa)'da sultanın ordusunu bozdu İşte bu sırada gene bir Köprülü, Amca Zade Hüseyin paşa devlet idaresinin başına geçti. Rus çarı Petro 1695 yılında Osmanlılar'a karşı yeniden harbe başlayıp 1696 da Azak'ı feth edince sultan, İngiltere ve Felemenk'in kendisine yaptığı tavassut teklifini kabul etmeğe mecbur oldu. 26 ocak 1699 da Karlofça'da, Bab-ı Âli'yi: imparatora Temeşvar'a kadar Erdel'i, hemen hemen bütün Macaristan'ı

ve Slovenya ve Hırvatistan'ın büyük bir kısmını; Lehistan'a Kamaniçe'yi ve Ukranya ve Podolya'da feth etmiş oldukları bütün yerleri; Venedik'e yalnız Dalmaçya'daki birkaç yerle Mora'yı terk etmeğe mecbur eden bir barış imzalandı.

Şerefli olmıyan bu sulh imzalandıktan sonra sultan Edirne'ye çekildi ve idareyi tamamiyle şeyh ül-islâm Feyzullah efendiye bıraktı; bu da Köprülü'yü işten uzaklaştırmış, hasisliği ve akrabalarını kayırması yüzünden halkın nefretini celbetmişti. Bunun neticesinde 1703 temmuzunda bir isyan çıktı. Sultan bir divan huzurunda kendini temize çıkarması için İstanbu'la çağrıldı, gelmeyince hal edildi ve kardeşi Ahmet padişah seçildi.

Karlofça barışının hemen arkasından Azak'ın teslim edilmesiyle Çar şimdiye kadar bir osmanlı iç denizi olan Kara Denizde bir mahreç elde etti. Bu sırada İsveç kıralı on ikinci Şarl, Çara tehlikeli bir hasım olarak ortaya çıktığından, Bab-ı Âli bununla münasebete girişmeğe hazır göründü ve Şarl, Poltava'da Çar'a yenildikten sonra kendisinin Bender kalesine sığınmasına müsaade edildi. Fakat Bab-i Âli Çarla harp etme hazırlığına ancak 1710 yılında başladı; çünkü himaye ettiği İsveç kıralının memleketine dönmesi hususunda onunla anlaşamamıştı. Bunun sonunda Petro Baltık eyaletlerindeki harekâtını bırakarak güneye doğru yönelmek lüzumunu hissetti. Petro, Prut kıyısında hemen hemen bütün ordusuyla birlikte Türklerin eline esir düşüyordu ki 1711 temmuzunda kendisi için elverişli olan şartlarla sıyrılıp çıkabilmesini doğrudan doğruya sadrazamın rüşvetçiliğine borçludur. Çar, Azak'ı teslime ve Taygan (Taganrok) istihkâmlarını yıkmağa mecbur oldu.

Bab-ı Âli açıkça elverişsiz olan bu muahedeyi hoş gördüyse, bunu, nüfuzunun kuzey doğuya yayılmasından ziyade , Karlofça muahedesiyle kaybettiği yerleri geri almayı kalbinde muhafaza ettiği için yapmıştır. 1714 yılında Karadağ'da çıkan bir çarpışma ona, Venedik'e harb açmak için aradığı bahaneyi verdi; kısa bir zamanda bu cumhuriyet Moradaki ve Ege adalarındaki (Archipel) son topraklarını kaybetti. Fakat şimdi de imparator harbe karıştı. Prens Öjen 5 ağustos 1716 da Petro Varadin (Peter - Vardayn)'de zaferi elde etti; ekim ayında Macar topraklarındaki son Osmanlı kalesi olan Temeşvar'ı ve bir sene sonra da Belgrad'ı feth etti. Fakat onun muzafferane yürüyüşü imparatoru Osmanlılar'ın sulh tekliflerini müzakere etmeğe mecbur eden İspanya'nın İtalya siyaseti yüzünden engele uğramakta gecikmedi. 21 temmuz 1718 de Pasarofça muahedesiyle Türkler Belgrad'ı ve Aluta'nın Tuna'ya döküldüğü yere kadar olan araziyi imparatora bırakıyorlar fakat Venedikliler Mora'dan vaz geçmek zorunda kalıyorlardı.

Son İran harpleri

Bab-ı Âli eski hasımları olan İranda da karışıklıklar çıktığından dikkatını yeniden bir defa daha Asya'daki duruma çevirmek lüzumunu hissetti. Şah Abbas'ın 1694 den beri Hüseyin adiyle hüküm süren sonuncu nesli, XVII. asrın ortasından beri Hindistan'daki Moğolların tâbiiyetinden kaçmak için İran'ın himayesine girmiş fakat bu zamana kadar hürriyetlerini muhafaza etmeği bilmiş olan Efganlılar'la ihtilâfa düşmüştü. Şah onların idare dizginlerini daha kuvvetle sıkmak isteyince reisleri Mir Veys isyan etti ve 1715 yılında ölümüne kadar müstakil bir prens olarak tutundu. Bunun ikinci halefi Mir Mahmud İran'a hücuma geçti ve 1722 ekiminde son Safevîyi Isfahan'da tahttan indirdi. Bu karışıklıklar çar Petro tarafından, Kafkasya eyaletinin Dağistan arazisine girmek için istismar edildi. Ona karşı Şirvan'ın baş şehri Şemahi'de yerleşmiş olan Lezgiler'in reisi, Bab-ı Âli'nin himayesini temine çalıştı ve Bab-ı Âli kendisine Derbend'i dirlik olarak verdi. Fakat Petro Bakû'ya kadar ilerlemiş olduğundan Bab-ı Âli onun Kur ırmağının Aras'a döküldüğü yere kadar olan toprakları ilhak etmesini kabul etmek zorunda kaldı.

İranlılar orada karşı duracak vaziyette değillerdi. Hüseyin'in oğlu Tahmasp Efganlı Mahmud'a karşı mukavemet etti fakat Mahmud'un halefi Eşref, Hüseyini Mazenderan'a sıkıştırdı. Fakat Eşref, sultanın yanında ikinci imam olarak kendinin tanınmasını Bab-ı Âli'den isteyince harp patladı; 1726 da Efganlılar'ın bir zafer kazanmalarına rağmen bu harp onun isteklerinden vaz geçmesiyle sona erdi. Fakat onların İrandaki hâkimiyetleri sürekli olmadı. Horasan'da Afşar türkmen kabilesinin reisi Nadir Kulu ayaklandı ve onları Tahmasp ile birlikte 1729 ekiminde Dangun'da ve 1730 ocağında Şiraz'da yendi. Eşref Bülücistan'a kaçarken öldürüldü.

Tahmasp derhal babalarının mülkünü eski hudutları içinde tekrar ele geçirmek üzere Osmanlılar'ın İran arazisindeki mülklerine saldırdı. Sultan ona karşı harb açmakta tereddüt eder görününce İstanbulda bir Yeniçeri isyanı patlak verdi ve üçüncü sultan Ahmet 1 ekim 1730 da hal edildi; yeğeni birinci Mahmud tahta çıkarıldı. Fakat baş şehirde nizam, ancak iki sene sonra, 50.000 kişi zayiat veren âsîlerin kanlı bir şekilde takibiyle iade edilebildi.

Fakat şah'a karşı, kendisine saygısından dolayı Nadir Tahmasp Kulu Han adını almış ve onun henüz beşikteki oğlu Abbas'ı tahta geçirmiş olan tâbii Nadir de isyan etti. Sonra Rusya ile bir muahede aktetti ve Türklere cesaretle harb ilân etti. Başarılı üç seferden sonra 10 mart 1736 tarihinde, küçük Abbas öldüğünden idareyi kendi eline aldı ve Osmanlılar'la bir barış

aktetti ki buna göre Osmanlılar Bağdad'a kadar önce aldıkları yerlerin hepsini terk ediyorlardı. Tahta çıkışından önce Türkmen Nadir, kendini kurtarıcı olarak selâmlıyan İran eşrafını, birinci İsmail tarafından sokulan ve cedlerinin inancına uymadığını söylediği şii mezhebini terk etmeğe zorladı. Onların sünnîliğe dönmelerini istemedi, aksine olarak İmam Cafer-i Sadık adı verilen beşinci bir sünnî mezhep kurmakta serbest bıraktı. Her nekadar Nadir Türklerle yaptığı barış muahedesine yeni mezhep için Mekkede ayrı bir ibadet yeri ayırttı ise de onun bu acaip ıslahatı kendi saltanatı zamanından sonra devam etmedi.

Bab-ı Âli daha harp sırasında Rusya ile, Kırım Tatarları yüzünden birçok defa ihtilâfa düşmüştü. Petro'nun başladığı Kara Deniz ve Hazer Denizi üzerine yürüme işine karar vermiş olmakla beraber, Lehistan işleri İmparatoriçe Anna'nın elini kolunu bağlıyordu. Rusyanın Bab-ı Âli'ye bir hücumu, ticaretlerinin başlıca menfaati yeni bir Rus ilerlemesine karşı yolun kapanmasını icabettiren denizci devletler tarafından durduruldu. Lehistandaki karışıklıklar sona erince Rusya 1735 ekiminde Osmanlılar'a saldırdı fakat evvelâ Azak'tan öteye geçmedi. Bu anlaşmaya göre Rusya'yı desteklemeğe mecbur olan Habsburglu imparator evvelâ aracılık yapmağa çalıştı ve ancak 1737 yılında harbe girdi; fakat onun birlikleri üst üste bozguna uğradılar ve Osmanlılar tarafından yeni kuşatılmış olan Belgradı 1739 yılında teslim ettiler. Hemen yapılan barışla imparator Pasarofça muahedesiyle elde etmiş olduğu kazançların hepsinden vaz geçti; şimdi Rusyada barış yapmak mecburiyetinde olduğunu gördü ve bu barışla sadece, tamamiyle harap bir hale gelmiş olan Azak şehrini elde etti. Fransa'nın bu harbte yaptığı siyasî desteklemenin şükran borcu olarak Bab-ı Âli 1740 da doğudaki hıristiyanlar üzerindeki Fransız himayesini yeniden tanıdı.

Nadir Şah, Safevî devletinin hudutlarını tekrar eski haline getirince, askerî zaafı gün gibi aşikâr olan Hind Moğol devletinin zenginlikleri kendisini güneye doğru askerî bir sefer yapmağa sevk etti. 1738 haziranında zahmet çekmeden Gazne ve Kâbil'i aştıktan sonra oğlu Rıza Kulu'yu hükümdar naibi olarak İran'a yolladı. Kendisi evvelâ, 1739 şubatında eline geçen Lahor'a doğru yöneldi. Mugal Mehmet Şah, Delhi'den yürüyüp onun karşısına çıktı ve ordusu 24 şubat 1739 da tamamiyle mağlûp olunca esir düştü. Nadir onunla birlikte Delhi'ye girdi ve İndüs'ün kuzeyindeki bütün eyaletleri kendine terk ettikten sonra mayısta onu tekrar hükûmete geçirdi. Nadir'in Mugal'a yüklediği ve içinde meşhur Kûh-u Nur elmasının ve tavuslu tahtın da bulunduğu muazzam haraç Nadir'in İran'ı üç yıl müddetle her türlü vergi mükellefiyetlerinden muaf tutmasını mümkün kıldı. Nadir Hind seferinden sonra, Horasan'ı mütemadiyen rahatsız eden Hive ve Buhara

Özbekleri arasında nizam ve sükûnu temin için memleketinin doğu hududuna yöneldi. Bu işi kan dökmeden başardı, hanlarını kendinin bir tabii olarak yerinde bıraktı ve ona Amuderya (Oxus)'yı sınır olarak tanımayı kabul ettirdi. 15 mayıs 1741 de Kafkas Lezgileri'ne karşı yapılan bir seferde, Mazenderan'da Nadir'e bir suikasd yapıldı ki bunu tahtın varisi Rıza Kulu'nun tertip ettiği tahmin edildi. Kendisini cezalandırmak için Şah oğlunun gözlerine mil çektirdi ve o zamandan itibaren gittikçe, kan dökmekten hoşlanan bir zalim haline geldi. Osmanlı hükûmeti, Nadir'in İran'a soktuğu mezhebi beşinci bir ehl-i sünnet mezhebi olarak tanımayı reddedince Nadir Iraktaki Osmanlı topraklarına karşı bir sefer açtı; fakat Bağdad paşası kurnazca müzakerelerle onu kendi sahasından başka tarafa saptırmayı bildi. Şah, Irak'ın mukaddes şehirlerine bir ziyaret yapmakla yetindi ve ûlemânın Necef'te bir toplantısında, yaptığı dinî ıslahatın şer'î olduğunu bir defa daha teyid ettirdi. Memleketin içindeki isyanlar onun, Irakta Osmanlılar'a karşı cesaretle yürümesine engel oldu ve Bab-ı Âli 1746 yılında ona karşı yeni bir ordu yolladığı zaman her nekadar Erivan'da parlak bir zafer kazandıysa da, Bab-ı Âli ile, dördüncü Murad zamanındaki hudutlarına çekilmek şartiyle bir barış yaptı ve böylece dinî reformunun tanınmasından vaz geçti ve bilâkis sultanı halife olarak tanıdı. Memleketinin içinde çıkan ardı arası kesilmiyen isyanları askerî güzergâhları boyunca uzanan insan kellelerinden ehramların şahidlik ettiği mütemadiyen artan bir zalimlikle bastırdı. Nadir bu seferlerinden birinde 20 haziran 1747 de Kuçan kürtleri arazisinde, Fethabad'da , Kaçar aşiretiyle birleşmiş olan kendi mensup olduğu Afşar aşireti reisleri tarafından katledildi [108]. Adilşah adiyle kendisine halef olan yeğeni Ali Kulu mevkiini, her tarafta türeyen saltanat iddiacılariyle yaptığı harblerde bir sene zarfında kaybetti. Bu saltanat iddiacıları arasından, Zend aşiretinden güney İranlı Kerim Han nihayet zaferi kazandı. Şiraz'dan 1750 den 1779 senesine kadar bir defa daha bütün memmekete hâkim oldu; fakat o sadece, Abada'da mahpus bulundurduğu Safavî hanedanının son âzası olan üçüncü İsmail'in mümessili vaziyetinde kalmak istiyordu. Güller şehri Şiraz onun zamanında bir defa daha bugün bile bir sürü ve çok güzel âbidelerin şahidlik ettiği refah ve saadet devri yaşadı. Fakat ölümünden sonra kabilesi içinde kanlı rekabetler baş gösterdi ve bu rekabetler daha aşağıda görüleceği gibi Kacarlar'ın tahta geçmelerini kolaylaştırdı.

İranlı hasımlarının siyasî inhitatı Osmanlı imparatorluğuna, Avrupadaki diğer komşularının da bozmadığı çok uzun bir sulh devresi bahşetti.

108) L. Lockhart: Nadir Schah, a critical study based mainly upon Contemporary sources, London, 1938.

1757 yılında Osmanlı tahtına üçüncü Mustafa gibi liyakatlı bir sultan geçmişti. Sultan Mustafa saltanatının ilk yıllarında idareyi sadrazamı Rağıp paşaya terk etti; Rağıp paşa 1763 yılında ölümüne kadar devlet maliyesinde muvazeneyi devam ettirmeğe ve orduyu sukut etmekten korumaya muvaffak oldu. Bunun yardımiyle ikinci Fredrik Bab-ı Âli'ye Yedi Sene Harbi sırasında Avusturya'ya hücum ettireceğini umuyordu. 29 mart 1761 de Prusya ile bir dostluk muahedesi bile imzalandı; fakat ulema tarafından kendisine barış sevgisi aşılanmış olan Sultan bu savaşta bir müdahaleye kendini kaptırmadı.

Türk-Rus savaşları

Bab-ı Âli'yi Avrupa siyasetine faal bir şekilde iştirak etmeğe sevk eden âmil doğrudan doğruya Lehistan meselesinin inkişafıdır. Rusyanın Gürcüleri Osmanlılar'a karşı himaye etmesine ve Kırım hanına bir çok güçlükler çıkarmasına rağmen Lehistanın Katerine yüzünden zaif düşmesi İstanbul'da evvelâ sükûnetle karşılandı. Fakat Lehistanda ittihad partisi nihayet sultanı kuzey doğudaki nüfuzunu korumaya sevk etmeğe muvaffak oldu. Basarabya hududundaki Balta şehrinin tahribi meslektaşlarının barışseverliğine rağmen müftiye, Rusya'ya karşı bir harbi bir fetva ile kabul etme fırsatını verdi.

Osmanlıların uzun zamandır ordularını ihmal etmelerinin acısı şimdi çıkıyordu . Ruslar Türk ordusu Dobruca'da durmakta iken Han Kerim Giray'ın kumandasında harakâta başlamış olan Kırım Tatarlarını yendiler ve Hotin'i zaptettiler. 1770 yılında Ruslar Eflâk Buğdan'dan geçerek Tunaya kadar ilerlediler, Romanya asılzadelerini Katerine'ye biat ettirdikten sonra Kili, Bender ve İbrail (Brayla)'i aldılar. O zaman ilk defa olarak bir Rus donanması rumları bir isyana teşvik etmek ve desteklemek üzere sergüzeştçi bir vazife ile Ege Denizinde göründü. Morada muhtelif müstahkem mevkiler ele geçirildi fakat Maina (Maniot) korsanları tarafından muhafaza edilemedi. Ruslar 1770 temmuzunda Osmanlı donanmasını Küçük Asya sahilindeki Çeşme koyunda yakmağa muvaffak oldular. İstanbula bile âni bir baskın yapılacağından korkuluyordu; fakat Ruslar bu zaferi daha ileri götürmediler.

1771 yılı Ruslara yeni büyük bir muvaffakiyet getirdi, Perekop berzahını hücumla zabtettikten sonra Kırım'ı itaata alabildiler. Bab-ı Âli'nin Lehistan üzerindeki bütün iddialarından vaz geçmesi üzerine Prusya ve Avusturya'nın tavassutu ile 1772 haziranında bir mütareke akdedildi; Bab-ı Âli Kırımı terk etmeğe hazır olmakla beraber Kara Deniz sahilindeki kaleler üzerinde bir anlaşmaya varılamadı. Bu arada Türkler ordularını

yeniden öyle tanzim etmişlerdi ki Rusların Balkanlardaki ilerleyişini durdurabildiler. Ruslar Silistre ve Varna muhasarasını kaldırmağa ve 1773 yılı sonuna doğru tekrar Tuna'nın öte tarafına çekilmeğe mecbur oldular. Sultan ordusunun kumandasını bizzat üzerine almak istiyordu fakat 24 aralık 1773 te hastalıktan öldü.

Yerine şahsiyetsiz kardeşi Abdülhamit geçti. 1774 temmuzunda Sadrazam Muhsin Zade, Şumnu (Choumla)'da bir tuzağa düştü ve ordudan firar etmeleri yüzünden, birliklerinin büyük bir kısmını kaybetti. Böylece felt mareşal Rumjänzoff'dan barış istemeğe mecbur kaldı. Muahede, Silistre'nin güneyindeki Küçük Kaynarca'da 22 temmuz 1774 te imza edildi. Bab-ı Âli, Kara Denizdeki en mühim kalelerini: Kerç, Yeni Kale ve Kılburun (Kinburn)'u terk ediyordu; Kafkasya'daki büyük ve küçük Kabartay'ı Rusyaya bırakıyor ve Rus ticaret filosuna Çanakkale Boğazını açıyor; bundan başka Kırım Tatarlarının istiklâlini kabule, Eflâk ve Buğdan halkına affı umumî tanımağa ve din hürriyeti bahşetmeğe mecbur oluyordu. Osmanlılar'ın Avrupa'daki itibarları şimdi öyle düşmüştü ki oradan sürülüp çıkarılmaları bir zaman meselesi görünüyordu. Avusturya, bu sıkışık durumdan hemen barışın sonunda sudan bir bahane ile Bukovina'yı, Bab-ı Âli mâni olamadan ilhak etmek suretiyle faydalandı. Katerine 1783 tarihinde bütün Tataristanı itaat altına almak suretiyle Kırım'ın istiklâline son verdi. 1784 te Aynalı Kavak uzlaşmasiyle Sultan da buna razı olmağa mecbur kaldı.

Gene aynı 1784 yılında Kafkasya'nın müslüman ve hıristiyan kavimleri Katerina'nın mahmisi Gürcü prensi Herakliyus'a karşı ayaklandıkları zaman Bab-ı Âli'ye, Rusyaya karşı kayıplarını telâfi etmek üzere bir defa daha ümit göründü. Fakat Bab-ı Âli'nin Kırım'i geri alma teşebbüsü, Osmanlı donanmasını hemen yazın Kırım sahillerinde yok ettikten sonra Kılburun (Kinburn)'u başarı ile müdafaa etmiş ve 1788 aralığında Özi (Oçokov)'yi hücumla almış olan Suvorov'un üstün tabiye bilgisi karşısında neticesiz kaldı. Aynı yılın şubat ayında Avusturya imparatoru ikinci Jozef de Bab-ı Âli'ye harb ilân ettti; fakat Sırbistan'daki ve Erdel'deki orduları çok yavaş ilerliyordu. Üçüncü Selim, bu harbin ortasında, 7 nisanda Abdülhamid'in ölümü üzerine tahta çıktı. Selim harbe büyük kayıplar pahasına devam edebildi ve Avusturya tehlikesi ancak, ikinci Jozef'in ölümü üzerine durdu. Prusya'nın ve denizci devletlerin aracılığı ile 4 ağustos 1791 de Orsova'ya kadar Tuna eyaletlerini Bab-ı Âliye geri veren Ziştov barışı yapıldı. Basarabya'da ve Kırım'da gene aynı şekilde Tuna sahilinde şiddetli çarpışmalar yapıldıktan sonra, Ziştov barışını, Rusya ile 9 ocak 1792 de yapılan Yaş barışı takip etti; Yaş barışı ile Turla Nehri (Dinyester) hudut kabul edildi ve Kırım kat'î olarak Rusya'ya verildi.

Osmanlı imparatorluğu XVIII. asır sonunda, saldırıcı durumdan. tamamiyle müdafaaya çekilmiş vaziyete getirildi ve ancak Avrupa devletlerinin kıskançlığı onun Avrupada hâlâ tutunmasını sağlıyordu. Bu imparatorluğun siyasî alçalışı ile manevî hayatının çöküşü baş başa gidiyordu. Bu devir sultanlarının ve vezirlerinin hiç biri edebiyata en ufak bir ilgi göstermediler. Şiirde, İranla siyasî zıddiyetin mevcudiyetine rağmen Türk Halk şiirini edebiyata sokmak hususunda bazı şahsî teşebbüsler kımıldanır görünmekle beraber hâlâ İran klâsisizmi hâkimdi. Fakat zamanın sefaleti bazan şairlerde müdafaa edilemez sosyal şartlara karşı sert tenkidler ve acı şikâyetler halinde dile geldi. Nesirde lisanın yapmacıklığı gittikçe barizleşti. Parlak bir istisna olarak yalnız, 1682 de ölen ve çağdaşları tarafından itibar görmemiş olan Evliya Çelebinin seyahatnamesi kaydedilebilir. Evliya eski bir asker ailesine mensuptu ve kendisi Rusya, Erdel ve Macaristan seferlerine iştirâk etmişti. Barış zamanında Suriye ve Mısır'a varıncaya kadar bütün imparatorluğu dolaştı. Zamanının icabı olan umumî anlayışa uyarak hikâyeleri ve harikulâde şeyleri kaydetmeyi tercih edişi bir tarafa bırakılırsa onun eseri, Osmanlı imparatorluğunun durumu hakkında ihtiva ettiği malûmatın çokluğu bakımından yanlız bütün Osmanlı edebiyatında değil, belki bütün islâm kültür dünyasında biricik kaynak olarak değerlendirilir. XVIII. yüzyılda, Rezmî'nin, Büyük Fredrik'in sarayındaki elçiliğine ait sefaretnamesi gibi hakikaten bir sürü sayahat hikâyeleri mevcuttu; fakat onlardan hiç biri tasvirlerinin canlılığı bakımından Evliyanınki ile boy ölçüşemez.

BİBLİYOĞRAFYA

L. A. Nallino : *Roccolta di Scritti editi e inediti.* 5 vol., Rome, 1939-44

L. A. Nallino : *The Legacy of İslam, edited by the late Sir Thomas Arnold and Alfred Guillaume,* Oxford, 1931, 1943.

L. A. Nallino : *The Arab Heritage,* edited by N. A. Faris, Princeton, 1944.

Ph. K. Hitti : *History of the Arabs,* London, 1937..., 1946.

A. N. Poliak : *History of the Arabs (in Hebrew),* Jeruselem, 1946.

Sir P. M. Sykes : *A History of Persia,* 2 vol., 1915-1930.

Sir P. M. Sykes : *A History of Afghanistan,* London, 1940.

A. J. Arberry : *An İntroduction to the History of Sufism,* London, 1943

G. von Grunebaum : *Medieval İslam,* Chicago, 1946.

L. Cahen : *La Syrie du Nord à l' époque des Croisades et la Principauté Franque d'Antioche,* Paris, 1940 (İns. Français de Damas, Bibl. Orient.,I).

Jean Longnon : *L'Empire latin de Constantinople et la principauté de Morée,* Paris, 1948.

R. Grousset : *L' Empire des Steppes, Paris* 1938 - *L' Empire Mongol, paris* 1941. - *L' Empire du Levant,* Paris 1946.

Hasan Âlî Yücel : *Ein Gesamtüberlick über die Türkische Literatur* (türkçe), İstanbul 1941.

H. M. Davis : *Constitutions, Electoral Laws, Treaties of states in the Near and middle East,* Durham, N. C., 1947.

A. Bonne : *The Economic Development of the Middle East,* New York, 1945.- Ed., Statistical Handbook of Middle Eastern Countries, 2 nd ed., Jerusalem, 1945.

B. Ward : *Turkey,* Oxford. 1942.

E. Jackh : *The Rising Crescent,* New York, 1944.

O. Spies : *Türkische Prosaliteratur der Gegenwart,* Berlin, 1943.

Ch. İsawi : *Egypt,* London, 1947.

G. Antonius : *The Arab Awakening,* London, 1938, New York, 1946.

E. **Rossi** : *Documenti sull' origine e gli sviluppi della questione Araba* (1875 - 1944), Rome, 1944.

R. **Hüber** : *Arabisches Wirtschaftsleben*, Heidelberg, 1943.

Z. **Abramovich, and İ Guelfald,** : *Arab Economics* (*in Hebrew*), Tel Aviv, 1944.

K. S. **Twitchell** : *Saudi Arabia*, Princeton, 1947.

H. **Ingrams** : *Arabia and the Isles*, London 1942.

A. K. **Hourani** : *Syria and Lebanon*, Oxford, 1946.

A. K. **Hourani** : *Minorities in the Arab Ward*, London, 1947.

The Govermebt of Palastine : *Survey of Palestine*, 2. vol., Jerusalem, 1946.

J. **Shim'oni** : *The Arabs of Palestine* (*in Hebrew*), Tel Aviv, 1947.

A. **Konikoff** : *Transjordon, Economic Survey*, 2 nd ed., Jerusalem, 1946.

L. P. **Ellwell - Sutton** :*Modern Iran*, London 1942.

A. J. **Arberry, and R. Landau, eds.**: *Islam To - Day, London* 1943.

G. **Weil** : *Geschichte der Chalifen*, 3 vol., Mannheim, 1848 - 1851.

A. **Müller** : *Der Islam im Morgen - Und Abendland*, 2 vol, Berlin, 1885, 1887 (Allgemeine Geschichte in Einzeldarstellungen, II.4)

Leone Caetanı : *Principe di Teano Duca di Sermoneta, Annali dell'Islam*, vol. I - VIII, Milano, 1905 - 1918.

Leone Caetanı : *Studi di storia orientale*, I - III. Milano, 1911 - 1914.

Leone Caetanı : *Chronographia islamica, ossia riassunto chronologico di tutti i popol musulmani dall'anno* I *all'anno* 922 della Higrah, 622-1517 *dell'Era Volgare, corredato delli bibliografia di tutte le principali fonti stampate e manoscritte*, Fs. 1, 2, Paris 1912.

Bertram Thomas : *Les Arabes* . Ed. française, Paris, 1947.

W. **Muir** : *The Chaliphate, its rise, decline and fall form original sources*. London, 1891.

A. **von Kremer** : *Geschichte der herrschenden Ideen Islams*. Leipzig, 1868.

A. **von Kremer** : *Kulturgeschichte des Islams unter den Chalifen*, 2 vol. Wien, 1875 - 1877.

İ. **Goldziher** : *Vorlesungen über den Islam* (*Religionswiss. Bibliothek* I). Heidelberg, 1910. 2, Aufl. Von F. Babinger. ibid. 1925.

Ernst Diez : *Die Kunst der islamischen Völker* (*Handbuch der Kunst - wissenschaft, herausgegeben von F. Burger*). Berlin - Neubabelsberg, 1915.

St. **Lane - Pool** : *The Mohammadan Dynasties, chronological and genealogical Tables with historical Introdictions*. London, 1894.

E. **de Zambaur** : *Manuel de généalogie et de chronologie pour l'histoire de l'Islam*. Hannover, 1927.

J. Sauvaget : *Introduction à l'histoire de l'Orient musulman*, Paris, 1946.

S. A. Tritton : *Muslim theology*, London, 1947.

Tyan, *Histoire de l' organisation judiciaire en pays d'Islam*, Lyon, Beyrouth, 1938 - 1943.

R. Brunschvig : *La Berbérie orientale sous les Hafsides*, I - II, Paris, 1940-1946.

G. N. Bousquet : *L' Islam maghrebin*, Alger, 1943 - 1946.

G. Marçais : *La Berberie musulmane et l' Orient au Moyen Age*, Paris, 1946.

E. Levi - Provençal : *Histoire de l'Espagne musulmane* I, Le Caire , 1944.

A. Bonne : *State and economics in the Middle East*, London, 1948.

D. Warrıner : *Land and poverty in the Middle East*. New York, 1948.

E. Groseclose : *Introduction to Iran*, New - York, 1947.

Th. Nöldeke : *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden aus der arabischen Chronik des Tabari übersetzt und mit ausführlichen Erläuterungen und Ergänzungen*. Leyden 1879.

Th. Nöldeke : *Handbuch der altarabischen Altertumskunde in Verbindung mit Fr. Hommel und N. Rhodokanakis herausgegeben von Ditlef Nielsen*. I. Kopenhagen, Leipzig, Paris, 1927.

J. Wellhausen : *Reste arabischen Heidentums*, 2 Ausgabe. Berlin, 1897.

H. Lammens : *Le Berceau de l' Islam. L' Arabie occidentale à la veille de l' Hégire*, vol. 1. Le climat, les Bédouins, Romae, 1914 (Scripta Pontificii Instituti Biblici).

A. Sprenger : *Das Leben und die Lehre des Mohammed nach bisher grösstenteils unbenützten Quellen bearbeitet*, 2. Ausgabe, 3 vol. Berlin 1869.

Fr. Buhl : *Das Leben Muhammeds*, deutsch von H. H. Schaeder. Leipzig, 1930.

Tor Andrä : *Muhammed , sein Leben und sein Glaube*. Göttingen, 1932.

J. Wellhausen : *Das arabische Reich und sein Sturz*. Berlin, 1902.

H. Lammens : *Etudes sur le siècle des Omayyades*. Beyrouth. 1930.

G. van Vloten : *Recherches sur la domination arabe, le Chiitisme et les croyances messianiques sous le califat des Omaiyades*. Verh. d. Akad. Amsterdam, 1894. No. 3.

G. van Vloten : *De opkomst der Abbasiden in Chorasan*. . Leide, 1890.

M. J. de Goeje : *Mémoire sur les Carmathes du Bahrain et les Fatimides*, Leide, 1886.

H. Bowen : *The Life and Times of Ali ibn Isa, the Good Vizier*, Cambridge, 1928.

L. Massignon : *La Passion d'al-Hosain ibn Mansour al-Hallaj, martyr mystique de l'islam exécuté à Bagdad Etude d' histoire religieuse.* 2 vol. Paris, 1922.

A. Mez : *Die Renaissance des Islams.* Heidelberg, 1922.

Sir Percy Sykes : *A. History of Persia With map and illustrations,* 2e edit. London, 1921.

L. Fournel : *Les Berbères,* 2 vol. Paris, 1877 - 1881.

E. Mercier : *Histoire de l'Afrique Septentrionale.* Paris, 1888.

G. Faure - Biguet : *Histoire de l'Afrique Septentrionale sous la domination musulmane* (740 à 1835). Paris, 1905.

Budget - Meakin : *The Moorish Empire.* London, 1899.

A. Cour : *L' Etablissement de la dynastie des chérifs au Maroc et leur rivalité avec les Turcs de la Régence d' Alger* (1509 - 1830), Alger, 1904.

R. Dozy : *Histoire des Musulmans d' Espagne jusqu'à la conquête de l' Andalousie par les Almoravides* (711 - 1110). *Nouvelle édition revue et mise à jour par E. Levi - Provençal. Leyde* 1932. - *Geschichte der Mauren in Spanien bis zur Eroberung Spaniens durch die Almoraviden* (711 - 1110),, *deutsche Ausgabe mit Originalbeiträgen des Verfassers.* 2 vol. Leipzig,1874.

E. Lévy - Provençal : *L' Espagne Musulmane au* Xe *siècle,* İnstitutions et vie sociale. Paris, 1932.

M. Amari : *Storia degli Musulmani di Sicilia,* 3 voll. Firenze, 1854 - 1872, 2. edizione, modificata e accresciuta dal autore, con note da C. A. Nallino. Catania 1933, s.

G. Wiet : *L'Egypte arabe de la conquiête arabe à la conquête ottomane,* 642-1517 de l'ère chrétienne. Paris, 1938.

F. Wüntenfeld : *Geschichte der Fatimidenchalifen. Göttingen,* 1881.

L. H. Becker : *Beiträge zur Geschichte Agyptens unter dem İslam,* Strassburg, 1911 - 1912.

Stevenson : *The Crusaders in the East.* Cambridge, 1937.

R. Grousset : *Histoire des Croisades et du Régime Franc à Jerusalem,* I, *L'Anarchie musulmane et la monarchie Franque.* Paris 1934; II, La Monarhie franque et la monorchie musulmane, équilibre, ibid. 1935; III, La Monarchie musulmane et I' anarchie franque, ibid. 1936.

Gaudefroy - Demombynes : *La Syrie à l'epoque des Mamlouks d'après les auteurs arabes* (Haut - Commissariat de la République française en Syrie et au Liban, Service des antiquités et des Beauxs - arts, Bibliothèque arch. et hist., III), Paris, 1923.

W. Barthold : *Türkistan down to the time of the Mongolian invasion*, engl. trans, revised by the author, aided by H. A. R. Gibb (E. J. W. Gibb Memorial, N. S. V.). London, 1927.

E. Blochet : *Introduction à l'histoire des Mongols* (Gibb Mem., XII), London, 1910.

Cingis Han : *Die Geschichte seines Lebens nach den chinesischen Reichsannalen von F. A. Krause*, Heidelberger Akten der Portheim - Stiftung, 1923.

Les grandes figures de l'Orient, I, Boris Vladimirtzow, Tchinguiz Khan, Trad. franç, par M. Corsow. Paris 1926.

— *The Life of Chingis Chan, transil.* from the Russian by D. S. Mirsky. London, 1930.

R. Grousset : *L' Empire des Steppes, Attila, Gengis Khan, Tamerlan*. Payot, Paris, 1938.

J. von Hammer - Purgstall : *Geschichte des Osmanischen Reiches*, 10 vol. Pest, 1835 - 1837; 2 Edition, 4 vol., 1840.

J. Zinkeisen : *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa*, 7 vol., Gotha, 1840 - 1863.

N. Jorga : *Geschichte des Osmanischen Reiches*, 5 vol. Gotha, 1908 - 1915 (à n'utiliser qu'avec précautions).

M. Silberschmidt : *Beiträge zur Frage der Entstehung des türkischen Reiches nach venezianischen Quellen, Beiträge zur Geschichte der Beziehungen Venedigs zu Byzanz, Genua und dem Reiche des Kiptschak* (Beiträge zur Kulturgeschichte der Renaissance, herausgegeben von W. Götz). Leipzig, 1923.

L. von Ranke : *Die Osmanen und die spanische Monarchie im* 16. *und* 17 *Jahrhundert* (sämtliche Werke 35 - 36).

H. Ubersberger : *Russlands Orientpolitik in den letzten zwei Jahrhunderten*, I. Stuttgart, 1913.

G. Rosen : *Geschicte der Türkei von* 1826 - 1856, I. II. Leipzig, 1866 - 1867.

L. von Ranke : *Serbien und die Türkei im* 19. Jahrundert, sämtliche. Werke, 42 - 43.

C. von Sax : *Geschichte des Machtverfalls der Türkei*, 2. Auflage. Wien, 1913

De la Jonquière : *Histoire de l'Empire Ottoman*, 2 vol. Paris, 1914.

KRONOLOJİ CEDVELİ

106	Nabatlar kırallığının inkırazı
250 - 602	Hîre'de Lahmîler devleti
273	Palmir'de arap hükümdar sülâlesinin sona ermesi
525	Himyerîler kralı Zûnuvas'ın ölümü
529	Gassanîlerden 5. Haris'in araplar üzerine reis ve filark tayini
530	Habeşliler'in güney Arabistan'a geçmeleri
552	Doğu Tukyu İmparatorluğunun kurucusu Bumin'in ölümü
571	Hz. Muhammed'in doğumu (20 nisan) (*)
610	Arapların Zûkar'da İranlıları mağlûp etmeleri
614	İranlılar'ın Suriye'de Bizanslılar'ı yenmeleri
620	Hz. Muhammed'in Akabe'de Medinelilerle ilk teması
622	Hz. Muhammed'in Medine'ye muhacereti ve Kuba'ya varışı (20 eylûl) Hicret yılını esas alan arap takviminin başlangıcı.
624	Bedir muharebesi
625	Uhud muharebesi
627	Hendek muharebesi. Hudeybiye barışı.
628	Hayber seferi. Sasanî hükümdarı Husrev Perviz II'nin katli (saltanatı 590 - 628). Bizans hükümdarı Herakliyus'un Mısır'ı İranlılardan geri alması.
629	Halid b. Velid'in ve Amr b. As'ın islâm olmaları. Muta seferi.
630	Mekke'nin fethi. Huneyn muharebesi. Taif'in teslim olması. Tebük seferi. Haz. Ebu Bekir'in emîr-i hac tayin edilmesi.
632	Sasanî hükümdarı üçüncü Yezdigerd'in tahta çıkışı, Hz. Muhammed'in veda haccı. Hz. Muhammed'in oğlu İbrahim'in ölümü (27 ocak). Hz. Muhammed'in ölümü (8 haziran).
632 - 634	Hz. Ebu Bekir'in halifeliği (ölümü : 23 ağustos 634).
633	Güney Babilonya'nın ve Ülleys'in zaptı.

(*) Bu ve başka bazı mühim tarihler tarafımızdan ilâve edilmiştir. (N. Çağatay

634 Hz. Ebu Bekir'in Suriye'ye ordu yollaması. Filistin'de Bizanslılarla Ecnadîn muharebesi (temmuz).

634 - 644 Hz. Ömer'in halifeliği (şehid edilmesi 23 kasım 644).

635 Şam'ın teslim olması (eylûl).

636 Bizanslıların Yermük'te, Sasanîlerin Kadisiye'de mağlup olmaları.

637 Sasanîlerin Celûla'da mağlup olmaları. Hz Ömer riyasetinde Cabiye meclisinin toplanması.

639 Ebu Ubeyde b. Cerrah'ın Amvas veba salgınında ölümü.

639 - 641 Mısır'ın zaptı.

641 Herakliyus'un ölümü (11 şubat).

641 İyaz b. Ganem'in Cezire'yi feth etmesi.

642 İslâmların Nehavend'de Sasanîleri yenmeleri. İskenderiye'nin islâmlar tarafından zaptı (17 eylûl).

644 - 656 Hz. Osman'ın halifeliği (şehid edilmesi 17 haziran 656).

645 Bizans'ın Mısır'ı geri alma teşebbüsü.

646 Amr b. As'ın Bizanslılar'ı İskenderye'den tekrar sürüp çıkarması.

647 Trablus'un fethi.

649 Muaviye'nin Kıbrıs seferi.

651 Son Sasanî hükümdarı üçüncü Yezdigerd'in Horasan'da katli.

653 Hz. Osman'ın Kur'an metnini bir araya toplatması.

656 500 Mısırlı âsî'nin Medinede halife Osmanı muhasara etmesi. Şehid edilmesi 17 Haziran 656.

656 - 661 Hz. Ali'nin halifeliği (şehid edilmesi 24 ocak 661). Hz Ali'nin taraftarlariyle birlikte Kûfe'ye hareketi (ekim). Hz. Ali'nin Irak'ta "Cemel Vak'ası"nda galib gelmesi (4 aralık).

657 Ali taraftarlariyle Muaviye taraftarlarının Sıffin'de harbe başlamaları (ilk bahar).

658 Hz. Ali'nin Haricîleri Nehruvan'da bozguna uğraması (17 temmuz). Ezruh'ta Ali ve Muaviye hakemlerinin toplanması. Muaviye'nin Mısır'ı Ali taraftarlarından geri alması.

660 Muaviye'nin Kudüs'te halife olarak biat kabulü (mayıs sonu).

661 - 750 Emevîler hanedanının saltanatı.

661 - 680 Birinci Muaviye devri (ölümü 18 nisan 680).

662 - 675 Ziyad b. Ebihi'nin Irak valiliği. (Kûfe'de vebadan ölümü 675).

667 İslâmların İstanbul'u muhasara etmeleri. İslâm ordularının Kuzey Afrika'da ilerlemeleri.

670 Mugire b. Şûbe'nin ölümü. Afrika'nın kuzey batısının Ukbe b. Nâfi' tarafından zaptı ve buralarda hıristiyan hâkimiyetinin sona ermesi.

674 - 679 İslâmların İstanbul'u muhasarası.

678 Hz. Muhammed'in karısı Hz. Ayşe'nin ölümü (13 temmuz).

680 - 683 Birinci Yezid'in halifeliği (ölümü 11 kasım 683).

680 Hz. Ali'nin oğlu Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'da şehid edilmesi (10 ekim).

683 - 692 Abdullah b. Zübeyr'in Mekke'de rakip halife olarak tutunması.

683 Suriye arapları arasında mücadeleler.

684 - 685 Mervan b. Hakem'in halifeliği (Cabiye'de biat kabulü 26 haziran 684; Şam'da biat kabulü aralık 684).

685 - 705 Abdülmelik b. Mervan'ın halifeliği.

685 - 687 Muhtar'ın Irak'ta ayaklanması.

691 Mus'ab b. Zübeyr'in Katalikos harbinde ölmesi ve Irak'ın Abdülmelik tarafından zaptı.

692 Mekke'nin Haccac b. Yusuf üs-Sakafî tarafından zaptı ve Abdullah b. Zübeyr'in şehid edilmesi.

693 Abdülmelik b. Mervan'ın Şam'da ilk islâmî parayı bastırması.

694 - 714 Haccac'ın Irak valiliği (ölümü haziran 714).

702 Haccac'ın, valilik merkezi olarak Vâsıt şehrini kurması.

705 - 715 Birinci Velid'in halifeliği (ölümü : şubat 715).

706 Ömer b. Abdülaziz'in Hicaz valiliğine tayini.

711 İslâmların İspanya'da Vadi Bekka'da Vizigot hâkimiyetine son darbeyi indirmeleri ve İspanya'nın fethi (25 -26 temmuz).

711 - 712 Maveraünnehir ve Sind'in fethi.

712 Semerkand tarhanı Gurak'ın Kuteybe'ye teslim olması, Sind prensi Daher'in ölümü.

715 - 717 Süleyman'ın halifeliği (ölümü: Dabık'ta eylûl 717).

715 Emevî halifesi Süleyman'ın ordularının Amorium, Bergama ve Sard'a kadar ilerlemesi.

716 Türk hakanı Kapağan Han'ın katl edilmesi.

717 - 720 Ömer b. Abdülaziz'in hilâfeti (ölümü : 9 şubat 720) ve vergi islâhatı.

720 – 724 İkinci Yezid'in hilâfeti (ölümü : ocak 724).

724 – 743 Hişam'ın hilâfeti (ölümü : 6 şubat 743).

728 Hasan Basri'nin ölümü (10 ekim).

731 – 734 Orhon kitabelerinin yazılışı.

732 İspanya valisi Abdurrahman'ın Puvatye'de Şarl Martel'e mağlup olması (ekim).

736 Abdullah b. Abbas'ın oğlu Ali'nin ölümü.

741 Berberilerin ayaklanması. Anadolu'da Bizans'a karşı harpler.

743 – 744 İkinci Velid'in halifeliği (öldürülmesi 17 nisan 744).

744 Üçüncü Yezid'in hilâfeti (ölümü : 25 eylûl 744). İbrahim b. Velid evvel'in hilâfeti.

744 – 750 İkinci Mervan'ın (Mervan b. Muhammed) hilâfeti (tahta çıkışı 7 aralık 744, Mısır'daki Busir'de yaptığı harpte katledilmesi ağustos 750).

745 Batı Tukyu devletinin sona ermesi.

746 Suriye'de Kelb kabilesinin ve Irak'ta Haricîler'in ayaklanmaları. Ebu Müslim'in Abbasî dâîsi olarak Horasan'a yollanması. İkinci Mervan'ın Haricîleri mağlûp etmesi (eylûl).

748 Ebu Müslim'in Neyşapur'a girmesi (haziran), İlk Abbasî taraftarı Kahtaba'nın Yezid b. Hübeyre'yi Cürcan havalisinde mağlûp etmesi (ağustos).

749 Kahtaba'nın, Emevî ordusunu Isfahan civarında mağlup etmesi (18 mart). Kahtaba'nın Vâsıt civarındaki harpte suda boğulması (27 ağustos). Abbasîler'den 14 kişinin Kûfe'ye girmesi (ekim). İlk Abbasî halifesi Ebü'l-Abbas'ın, kendi sülâlesi namına Kûfe camiinde halkın biatını kabul etmesi (28 kasım).

750 Son Emevî halifesi ikinci Mervan'ın Zab sahilinde mağlûp olması, Mısır'da Busir'de ölmesi.

750 – 1258 Abbasîler hanedanının saltanatı.

750 – 754 Ebü'l-Abbas Seffah'ın hilâfeti ve Emevîler'in katl-i âmı.

752 Süfyânîler'den Ebu Muhammed'i Kınnesrin'de başlarına geçirmiş olan Kays kabilesinin dağıtılması.

754 – 775 el-Mansur'un (Ebu Cafer Abdullah) hilâfeti (ölümü : 7 ekim 775).

755 Şam Emevîlerinden Abdurrahman'ın (Abdurrahman I b. Muaviye b. Hişam) İspanya'ya ayak basması (eylûl).

756 – 788	Endülüs'te birinci Abdurrahman'ın hilâfeti (Kurtuba'da emir ilân edilmesi 15 mayıs 756).
762 – 763	Ali taraftarlarının Irak'ta ve Medine'de ayaklanmaları. Bağdad'ın kuruluşu.
767	İmam Azam Ebu Hanife (Numan b. Sabit) nin ölümü. İs. Ansiklopedisi'nin türkçe tercümesinde bu ölüm tarihi 769 olarak kayıtlıdır.
775 – 785	Halife Mehdi devri. Arap edebiyatına İran tesiri. Maniheizm'e karşı mücadele.
777	Harun er-Reşid'in Azerbeycan ve Ermenistan eyaletlerine vali tayin edilmesi.
778 – 780	Mukanna'ın Horasan'da ayaklanması.
778	Şarlman'ın İspanya seferi.
780	el-Mukanna'ın kendi sarayında yakılarak öldürülmesi. Endülüs Emevî halifesi birinci Abdurrahman'ın Saragossa'yı Kurtuba devletine ilhak etmesi.
783	Şair Salih b. Abdülkuddus'un zındık olarak çarmıha gerilmesi.
785 – 786	El-Hadî'nin hilâfeti (katl edilmesi 25 eylûl 786).
786 – 809	Harun er-Reşid'in hilâfeti (ölümü : Tus civarında 24 mart 809). Arap edebiyatının parlak devri.
786 – 803	Bermekîler'in Abbasî hanedanına hizmetleri.
796 – 822	İspanya'da birinci Hakem devri. Kurtuba'nın ayaklanması. Tüleytula cumhuriyeti.
799	İbn-i Ağleb'in Afrika'da irsî valiliği.
803	Harun er-Reşid'in, Bermekîlerden Ca'fer'i katl ettirmesi (29 ocak).
805	Rafi' b.Leys'in isyanı.
808	İdrisîlerden ikinci İdris'in Fas'ta yeni bir hükûmet merkezi kurması.
809 – 813	Emin'in hilâfeti.
813 – 833	Me'mun'un hilâfeti (ölümü : Tarsus civarında 833). Arap ilminin parlak devri. Mûtezile mensupları ve Kur'an'ın mahlûkıyyeti hakkında tartışmalar.
815	Muhammed b. İbrahim b. Tabataba'nın Kûfe'de saltanat müddeisi olarak ortaya çıkması.

817 Halife Me'mun'un, kızını Ali soyundan Ali b. Musa er-Rıza ile evlendirmesi (mart). Iraklılar'ın, Mehdî'nin oğlu İbrahim'i halife ilân etmeleri.

817 – 838 Ağlebîler'den Ziyadetullah'ın saltanatı.

820 İmam Şafii'nin Fustat'da vefatı (20 ocak).

822 – 852 Kurtuba'da ikinci Abdurrahman'ın saltanatı.

827 Mûtezile görüşünün Me'mun tarafından resmî bir mezhep olarak kabulü.

830 Halife Me'mun'un Anadolu'ya seferi.

831 Araplar'ın Palermo'yu işgal etmeleri (eylûl).

833 – 842 Halife Mûtasım ve ehl-i sünnet'in tepkisi.

835 Halife Mûtasım'ın Cat kabilesini Kilikya'daki Ayn-Zerba'ya sürmesi.

836 Samerra'nın kuruluşu.

837 İrandaki komunist Babek mezhebinin ortadan kaldırılması. el-Muhasibî'nin ölümü.

842 – 847 el-Vasik Billah'ın hilâfeti.

844 Normanlar'ın İşbilye'yi işgal etmeleri.

847 – 861 el-Mütevekkil'in hilâfeti (katl edilmesi : 9 aralık 861).

850 Orta Asya'da Uygur devletinin kuruluşu.

852 – 886 Kurtuba'da birinci Muhammed'in saltanatı. Hıristiyan azizler. Dönmelerin ayaklanması.

856 – 863 Ağlebîlerden Ebu İbrahim Ahmed'in saltanatı

858 Hallac-ı Mansur'un doğumu (ölümü : 26 mart 922).

861 – 862 el-Muntasır Billah'ın hilâfeti.

862 – 866 el-Müstain Billah'ın hilâfeti. (Tahta çıkışı 6 Haziran 862).

866 – 869 el-Mu'tez Billah'ın hilâfeti.

867 Saffarîlerden Yakub'un Herat'ta Tahirîlere hücumu.

868 – 905 Tulûnîler, Mısır'ın irsî valileri.

869 Saffarîler'den Yakub'un Kirman valisi Ali b. Hüseyin'i mağlûb edip valilik merkezi Şiraz'ı işgal etmesi (26 nisan). Halife Mu'tez'in Türkler tarafından tahttan indirilmesi (temmuz). Cahiz'in ölümü. Ali b. Muhammed'in zenci esirlerin başına geçip isyan çıkarması (10 ekim); kendisine karşı hareket eden Basra ahalisini mağlup etmesi (23 ekim)

869 – 870 el-Mühtedi Billah'ın hilâfeti.

870 – 892	el-Mûtemid'in hilâfeti.
871 – 879	Bakırcı Yakub'un Pers'e hâkim olması (ölümü : 5 haziran 879 da Cendişabur'da).
871	Zenciler'in cuma namazı sırasında Basra'ya âni bir baskın yapmaları (7 eylûl).
872	Zencîlere karşı hareket eden Muvaffak'ın mağlûp olması.
873	Yakup b. Leys'in, Tahirîler'in merkezi Neyşapur'u işgal etmesi.
875	Ağlebîler'in Siragüza'yı işgal etmeleri.
876 – 879	Mısır'da Tulunoğlu Camii'nin inşası.
876	Muvaffak'ın, Yakub-u Saffar'ı Deyr el-Akul'de mağlup etmesi (8 nisan).
877	Ahmed b. Tulun'un Suriye'yi işgali.
880	Saffarîlerden Yakub'un emniyetli adamı Hucestanî'nin, Yakub'un kardeşi Amr'ı mağlup etmesi (7 temmuz).
881	Muvaffak'ın, Zencîler'in baş şehri Muhtare'yi muhasara etmesi.
883	Ahmed b. Tulun'un ölümü (mart). Zencîler'in merkezi Muhtare'nin zaptı ve zencî isyanının sona ermesi.
884	Ömer b. Hafsun'un Kurtuba devletine karşı isyanı.
888 – 912	Kurtuba emîri Abdullah'ın âsîlere karşı mücadelesi.
890	Karmatlar'ın Irak'ta ilk defa ortaya çıkışları.
891	Devlet idarecisi Muvaffak'ın ölümü.
892 – 902	Mutezit Billâh'ın hilâfeti.
892 – 907	Samanlılardan İsmail'in saltanatı.
900	Zeydîlerin güney Arabistan'a girmeleri. Karmatlar'dan Zikreveyh ed-Dindani'nin Suriye'de Beni Üley kabilesi arasında Tulun oğulları idâresine karşı isyan çıkarması.
902 – 908	el-Müktefi'nin Karmatlar'a karşı mücadelesi.
904	Tulun oğullarından Harun'un (Ebu Musa Harun b. Humaraveyh) öldürülmesi.
905	Fustat'ın Tulun Oğullarının elinden çıkması (12 ocak).
906	Karmatlar şeyhi Zikreveyh'in katl edilmesi.
908	Rakip halife Mutez'in katl edilmesi (29 aralık).
908 – 932	el-Muktedir Billâh'ın hilâfeti (katli : 31 ekim 932).

909 Fatımîler hizmetindeki Ebu Abdullah'ın son Ağlebî sultanına galip gelmesi.

910 Ubeydullah'ın el-Mehdiye'de Fatımî hilâfetini kurması. Kırgızların Kitaylar tarafından itaat altına alınmaları.

912 Kurtuba emîri Abdullah'ın ölümü.

912 – 961 Kurtuba emîri üçüncü Abdurrahman ve «sakalibe» den müteşekkil ordusu.

913 – 942 Samanlılar'dan ikinci Nasr'ın saltanatı.

913 – 943 Karmatlardan Ebu Said Hasan'ın oğlunun Irak'a baskınlar yapması ve hac yolunun emniyetini bozması.

922 Hallac-ı Mansur'un idam edilmesi (26 mart).

923 Tarihçi Taberî'nin ölümü (doğumu : 838).

924 Hadım Mûnis'in katl edilmesi (19 haziran).

928 Karmatların Mekke'yi işgal etmeleri ve Kâbe'deki Hacer-i Esved'i alıp götürmeleri.

929 Üçüncü Abdurrahman'ın Kurtuba'da Emevî halifesi ünvanını alması.

930 Ebu Said'in oğlunun Hacer-i Esved'i kendi merkezi Ahsa'ya götürmesi (12 ocak).

932 – 934 el-Kahir Billâh'ın hilâfeti.

932 Halife Kahir'in taraftarlarından Buye'nin oğlu Ali'nin Isfahan'ı zaptetmesi.

932 – 967 Buyeliler'den Muiz üd-Devle (Abbasî halifelerinin vasisi)'nin saltanatı.

934 – 940 er-Radî Billâh'ın hilâfeti.

934 Buyelilerden Ali'nin Şiraz'ı feth etmesi.

935 Ebü'l-Hasan Ali el-Eş'arî'nin ölümü.

936 Muhammed b. Raik'ın ül-ümera olması. Kurtuba yakınındaki ez-Zehra sarayının inşaya başlanması.

939 Üçüncü Abdurrahman'ın Simanca'da Léon'lu Ramiro tarafından mağlûp edilmesi.

940 – 944 el-Müttakî Billah'ın hilâfeti.

942 Lisaniyatçı el-Kaalî'nin doğumu.

943 – 954 Samanlılar'dan birinci Nuh'un saltanatı.

944 – 946 el-Müstekfi Billah'ın hilâfeti.

944 – 967	Hamdanîler'den Seyf üd-Devle Ebü'l-Hasan Ali. Halepte Bizanslılarla harbi; saray şairi el-Mütenebbi; filozof Farabî.
945	Bûyelilerden Muiz üd-Devle Ebü'l-Hüseyin Ahmed'in Bağdad'ı işgal etmesi (aralık). Âlim Hamdanî'nin San'a'da hapiste ölümü.
946 – 974	el-Mutî Lillah'ın hilâfeti.
954 – 961	Samanlılar'dan Abdülmelik. Gazneli Türk Alptekin.
956	Mes'ûdî'nin Mısır'da ölümü. Ağlebîler'in Bizanslılarla muahede aktetmeleri.
961 – 976	Kurtuba emîri ikinci Hakem.
961 – 977	Samanlılar'dan Mansur b.Nuh'un saltanatı.
967	Beni Hamdan'ın Halep şûbesi sultanı Seyf üd-Devle'nin Halep'te ölümü.
969	Mısır'ın Cevher tarafından Fatımîler için fethi. Kahire'nin kuruluşu. Fatımî halifesi Muiz Lidinillah'ın Rakkada'yı zorlaması, İskenderiye önlerine gelmesi (5 şubat).
972	Fatımîler'in Afrika valisi Yusuf Bulukkin'in istiklâlini ilân etmesi.
974 – 991	et-Tayi Lillah'ın hilâfeti.
976	Adıd üd-Devle'nin Irak ve İran'ın idaresini birleştirmesi.
976 – 997	Gazneli Nasırüddin Subuktekin'in Hind fütuhatı.
977 – 997	Samanlılar'dan Nuh b. Mansur.
978	Mukaddesî'nin eserini yazması.
990	Firdevsî'nin, Dakikî'nin başladığı Şehname'ye devam etmesi (ölümü 1020).
991 – 1031	el-Kaadir Billah'ın hilâfeti.
994	İbn-i Hazm'in Kurtuba'da doğması (ölümü: 1064).
996 – 1021	Fatımî halifesi el-Hâkim Biemrillah'ın saltanatı. Dürzî mezhebi
997 – 1030	Mahmut Gaznevî'nin saltanatı.
1001	Mahmut Gaznevî'nin Kabulistan'ı fethi.
1004	Sonuncu Samanlı hükümdarı Muntasır'ın öldürülmesi..
1006	Mahmut Gaznevî'nin, Türkistan'daki İlekhanlar üzerine zaferi.
1017	Ebu Reyhan Birûnî'nin Gazne'ye gelişi.
1023	Meşhur tıp âlimi Ebü'l-Kasım ez-Zehravî'nin ölümü.
1023 – 1091	İşbilye'de Abbadîler.

1025 Mahmut Gaznevî'nin Gücerat'ı feth etmesi.

1026 Mahmut Gaznevî'nin, Bûyeliler'den Mecd üd-Devle'den Rey şehrini alması ve kendisini esir etmesi.

1027 – 1031 Kurtuba'daki son Emevî halifesi üçüncü Hişam.

1028 Kansu'daki Uygur prensliğinin Tangutlar tarafından ortadan kaldırılması.

1030 Birûni'nin Hindistanı tasviri.

1031 – 1075 el-Kaim Biemrillah'ın hilâfeti.

1036 – 1094 Mısır Fatımîler halifesi el-Mustansır Billah'ın saltanatı.

1040 Selçuklular'dan Tuğrul beyle Çağrı beyin, Gazneliler hükümdarı Mes'ud'dan Horasan'ı almaları.

1043 Selçuklular'ın Irak-ı Acam'i ele geçirmeleri.

1055 Tuğrul beyin, son Bûyeli hükümdarı yerine, Abbasî halifesi Kaim'e vasi olması.

1058 Son Bûyeliler hükümdarı Melik ür-Rahim'in Rey hapishanesinde ölmesi.

1059 Selçuklular'dan İbrahim İnal'ın ölümü (3 ağustos).

1060 Besasirî'nin ölümü. Haleb'in, Fatımîlerden Mirdâsîler'e geçmesi. Sicilya'daki Ağlebî hâkimiyetinin sona ermesi.

1062 Yusuf b. Taşefin'in Merakeş'te Murabıtlar'ın hükûmet merkezlerini kurması (ölümi : 1106).

1063 Tuğrul Bey'in ölümü. Kutulmuş'un Alp Arslan'a karşı isyanı.

1063 – 1072 Alp Arslan'ın Tuğrul Bey'in yerine geçmesi.

1065 – 1067 Selçuklu veziri Nizam ül-Mülk'ün Nisabur ve Bağdad'da medreseler kurdurması.

1068 Murabıtlardan Yusuf b. Taşefin'in Fas'ı zaptetmesi.

1069 – 1070 Yusuf Hashacib'in Kutadgu Billiğ'i yazması.

1071 Kudüs'ün Selçuklu Türklerine geçmesi. Alp Arslan'ın Malazgird'de Bizans imparatorunu esir etmesi (19 ağustos)

1072 Alp Arslan'ın katli (aralık ayı, doğumu 20 ocak 1029).

1072 – 1092 Selçuklu sultanı Melikşah ve veziri Nizam ül Mülk. Gazalî (ölümü : 19 aralık 1112 de Tus'ta). Ömer Hayyam. Harirî.

1072 – 1107 Selçuklular'dan Süleyman Anadolu 'da.

1074 Kâşgarlı Mahmut'un Divanü Lûgat it-Türk'ü yazması.

1076 Şam'ın Selçuklular'a geçmesi.

1078 Yusuf b. Taşefin'in Tanca'yı zapt etmesi.

1083	Kastil Kralı altıncı Alfons'un İşbilye'de el-Mutemid'e galebesi.
1086	Yusuf b. Taşefin İspanya Hıristiyanlarını Zallaka'da mağlup etmesi.
1090	Hasan Sabbah'ın İran'da daî olarak ortaya çıkması. Yusuf b. Taşefin'in İspanya'ya ikinci seferinde küçük Arap emîrlerini tahtlarından etmesi.
1091	Nizam ül-Mülk'ün «Siyasetname»yi yazması.
1092 - 1107	Anadolu Selçukluları sultanı birinci Kılınç Arslan'ın saltanatı.
1096	Berkiyaruk'un amcası Arslan Argun'un katl edilmesi.
1098	Frankların Urfa'da bir prenslik kurmaları (yılın başları). Antakya'nın haçlılar eline geçmesi (3 haziran).
1099	Kudüs'ün haçlılar eline geçmesi (15 temmuz).
1105 - 1117	Horasan Selçuklularından Giyasüddin Ebu Şuca' Mehmed'in saltanatı.
1106	Gazalî'nin İhya ül-Ülûm adlı eserini yazması.
1107 - 1130	Muhammed b. Tumert'in Muvahhidîler devletini kurması.
1117 - 1157	Horasan Selçuklularından Sencer'in saltanatı.
1122	Murabıtlar'ın Zîrîler'le birleşerek Sicilya Normanlarına hücum etmeleri.
1124	Hasan Sabbah'ın ölümü.
1128 - 1156	Harezmşahlar'dan Atsız'ın saltanatı.
1132	Ömer Hayyam'ın ölümü.
1132 - 1163	Muvahhidîler hükümdarı Abdülmü'min ve kendisinden sonra gelenler : 1184 e kadar Yusuf; 1199 a kadar Yakub el-Mansur.
1137	Selçuklular'ın Atabeyler idaresinde parçalanması.
1140	Hasan Sabbah'ın taraftarlarının Mezyed kalesini ele geçirmeleri. Atsız'ın Harezmşahlar sülâlesini kurması.
1141	Karahıtaylar'ın Sencer'i yenmeleri (9 eylûl).
1143	Murabıtlar hükümdarı Ali'nin ölümü.
1145	İbn-i Cübeyr'in Valensiya'da doğması. Murabıtlar'ın sonuncu hükümdarı Taşefin'in ölümü.
1146	İmadeddin Zengi'nin şehid edilmesi (15 eylûl).
1147	Lizbon'un islâmların elinden çıkması.
1150	Gurlular'ın Gazne'yi tahrip etmeleri.
1154	Nureddin Zengî'nin (1146 - 1174) Şam'ı fethi. Arap coğrafyacısı İdrisî'nin, meşhur eseri «Kitab-ı Rucar»ı yazması.

1155 Cengiz'in doğumu (ölümü : 1227).

1156 - 1172 Harezmşahlar'dan İl Arslan'ın saltanatı.

1159 Tihame'de bir mehdi zuhur edip Zebid'i feth etmesi.

1163 - 1184 Muvahidîlerden birinci Ebu Yakup Yusuf'un saltanatı.

1165 Muhiddin Arabî'nin İspanya'da Mersiye'de doğması (ölümü : 1240 da Şam'da).

1167 Cengiz Han'ın babası Yesugey'in ölümü.

1169 Reşideddin Sinan'ın Masyef'de yerleşip Haşişîler teşkilâtını organize etmesi. Şirkûh'un, İmam Şafiî'nin mezarında katli (18 ocak).

1171 Salâhaddin Eyyubî'nin Mısır Fatımîleri devletini devirmesi.

1172 Selâhaddin Eyyubî'nin Mısır'da hutbede Abbasî halifelerinin adını zikr ettirmesi. Selâhaddin'in Ayla limanını feth etmesi.

1174 Nureddin Zengi'nin Şam'da vefatı (15 mayıs). Selâhaddin'in Şam ve Suriye'yi feth etmesi.

1180 - 1225 Abbasî siyaset adamlarının sonuncusu Nasır Lidinillah'ın hilâfeti.

1181 Halep hâkimi İsmail'in vefatı.

1184 - 1199 Muvahhidîler hükümdarı Ebu Yusuf Yakub'un saltanatı.

1186 İbn Tufeyl'in ölümü.

1187 Selâhaddin Eyyubî'nin Frankları Hatin'de yenip Kudüs'ü geri alması (eylul).

1189 Haçlılar'ın Akkâ'yı kuşatmaları (ağustos).

1191 Suhraverdî'nin ölümü.

1192 Haçlılar'ın Akkâ'yı ele geçirmeleri (12 temmuz). Haçlıların Salâhaddin'le barış yapmaları (2 kasım).

1193 Salâhaddin'in ölümü (mart) ve devletin parçalanması.

1195 Muvahhidîler'den el-Mansur'un Kastillileri Alanos'ta yenmesi.

1198 İbn-i Rüşd'ün ölümü (10 aralık).

1199 - 1220 Harezmşahlar'dan Mehmed'in iktidarının en parlak devri.

1203 Temuçin tarafından Moğol devletinin kurulması (1206 dan itibaren Cengiz Han adını alması).

1206 Cengiz'in Naymanlar kabilesini itaat altına alması. Muvahhidîler'den Muhammed en-Nasır'ın, Ağlebîler'in merkezi Mehdiye'yi zapt etmesi (ocak).

1207 Celâleddin Rûmi'nin Belh'te doğması (30 Eylûl) (ölümü: Konya'da 16 ekim 1273).

1210 Cengiz'in Tangutlar ülkesine saldırması.
1211 Cengiz'in Çin'deki Kin krallığını istilâ etmesi.
1212 Kastil kıralı sekizinci Alfons'un Muvahhidîleri Navas de Tolosa'da yenmesi (16 temmuz).
1213 Muvahhidîler hükümdarı Nasır'ın Rabat'ta vefatı.
1215 Cengiz'in Pekin'i zapt etmesi. Merkitler üzerine oğlu Cuçi'yi yollaması.
1217 Harezmşahlar hükümdarının Abbasî halifesi Nâsır'dan hilâfeti almak üzere hareketi.
1217 – 1252 Kastil kıralı birinci Ferdinand'ın saltanat devri.
1218 – 1238 Mısır Eyyûbîlerinden el-Kâmil Nasırüddin Muhammed'in saltanatı.
1218 Haçlılar'ın Mısır'a taaruzu ve Dimyat önünde görünmeleri.
1220 Harezm, Buhara ve Semerkand'ın Moğollar tarafından fethi. Harezmşah Kutbüddin Mehmed'in vefatı (11 aralık).
1220 – 1231 Celâlüddin Harezmşah devri (öldürülmesi 16 ağustos 1231)
1221 Celâlüddin Harezmşah'ın Cengiz ordusuna mağlup olması (kasım).
1225 Muvahhidîler'in İspanya'yı terk edişi. Merînîler'in Fas'a, Ziyanîler'in Tlemsen'e, Hafsîler'in Tunus'a, Beni Hud'un İspanya'ya girişleri, Cengiz'in Tangutlara karşı seferi.
1226 Celâleddin Rûmî'nin babası Bahaeddin Veled'in Konya'ya gelmesi. (ölümü : 1230 Konya'da).
1227 Cengiz'in ölümü ve imparatorluğunun büyük han Ögedey devrinde parçalanışı.
1230 Anadolu'da Baba İshak isyanı.
1232 – 1492 Gırnata'da Nasrîler (Beni Ahmer).
1235 – 1243 Batu'nun doğu Avrupa'daki seferleri.
1236 Kurtuba'nın hıristiyanlara geçmesi (29 haziran)
1241 – 1242 Öğedey'in ve Çağatay'ın vefatı.
1243 İlhanlılar'ın Anadolu Selçukluları sultanı ikinci Keyhusrev'i Kösedağ Muharebesinde mağlup etmeleri.
1246 Öğedey'in oğlu Geyük'ün büyük Han ilân edilmesi.
1248 Saint-Louis'nin Dimyat önlerine varması.
1249 Mısır Eyyûbîleri sultanı Salih Necmüddin Eyyub'un vefatı (23 kasım).

1250 Mısır Eyyubîleri'nden Salih'in oğlu Turanşah'ın katl edilmesi.
1254 – 1517 Mısır'da Memlûkler hâkimiyeti.
1256 Hülegü'nün batıya hareketi (ocak).
1256 – 1291 İranlı şair Sa'dî.
1258 Hülegü'nün Bağdad'ı zaptı ve Abbasî hilâfetinin sonu (10 şubat). Osmanlı devletinin kurucusu Osman'ın doğumu.
1260 Mısır Memlûkleri'nin Ayn Calut'da Moğolları yenmeleri.
1270 Âlim İbn-i Seb'in'in intihar etmesi.
1273 – 1302 Gırnata'da Nasrîler emirî ikinci Muhammed'in saltanatı.
1277 Memlûk sultanı Baybars'ın Moğolları Elbistan'da yenmesi.
1277 – 1279 Memlûk sultanı Bereke'nin saltanatı.
1282 İbn Teymiye'nin Şam'da babasının kürsüsüne geçmesi.
1295 – 1304 İlhanlılar hükümdarı Gazan Mahmut'un saltanatı.
1304 İbn-i Bututa'nın Tanca'da doğumu (ölümü 1369).
1309 İlhanlılar'dan Olcaytu Hudabende'nin şii mezhebine girmesi.
1326 Osmanlı hükümdarı Orhan'ın Bursa'yı zaptı.
1327 Osmanlı hükümdarı Orhan'ın İzmit'i zaptı.
1329 İbn-i Teymiye'nin Şam hapishanesinde ölümü (26 eylûl. doğumu : 1263).
1330 Bizans ordularının Tavşancıl'da Osmanlılar'a yenilmesi. Yeniçeri teşkilâtının kuruluşu.
1332 İbn-i Haldun'un doğumu. (ölümü 17 mart 1406)
1336 Timur'un doğumu (ölümü : Otrar'da 19 ocak 1405).
1337 Sultan Orhan'ın Bizans'a hücumu.
1345 Karesi beyliğinin Osmanlı ülkesine ilhakı.
1347 – 1351 Memlûk sultanı Nasırüddin Hasan'ın saltanatı.
1354 Osmanlılar'ın Gelibolu'ya geçmeleri ve o havaliyi zaptetmeleri. Ankara'nın Osmanlı ülkesine ilhakı.
1360 – 1389 Birinci Murad'ın saltanatı.
1361 Edirne'nin Osmanlılar tarafından zaptı.
1366 – 1372 Merinîler hükümdarı Abdülaziz'in saltanatı.
1366 – 1453 Edirne'nin Osmanlı hükûmet merkezi kalması.
1369 Timur'un Horasan ve Maveraünnehr'i zaptı.
1371 Sırplar'ın Meriç'te mağlup olmaları ve Makedonya'yı kaybetmeleri.

1385 – 1386 Sofya ve Niş'in Osmanlılar tarafından zaptı.

1387 Lala Şahin kumandasındaki Osmanlı ordusunun Ploçnik'te mağlûp olması.

1389 Osmanlılar'ın Kosova zaferi (15 haziran). İranlı şair Hafız Şirazî'nin ölümü.

1389 – 1402 Yıldırım Bayezid'in saltanatı.

1390 Alaşehir (Philadelphia)' in Osmanlılar tarafından zaptı.

1391 – 1393 Karaman beyliğinin Osmanlılar tarafından itaat altına alınması.

1393 Bulgarların Osmanlılar tarafından itaat altına alınması. Yıldırım Bayezid'in Kastamonu'yu zaptetmesi.

1400 Timur'un Sivas'ı zaptetmesi.

1402 Yıldırım Bayezid'in Ankara muharebesinde mağlup ve esir edilmesi (20 temmuz). Beyliklerin eski yerlerini elde etmeleri.

1403 Yıldırım Bayezid'in ölümü (8 mart).

1403 – 1421 Çelebi Mehmed'in saltanatı ve kardeşleriyle mücadelesi.

1406 İbn-i Haldun'un ölümü (17 mart).

1408 Timur'un oğlu Miranşah'ın Karakoyunlular tarafından mağlup edilmesi ve ölümü.

1410 Yıldırım Bayezid'in oğlu Süleyman Çelebi'nin öldürülmesi.

1413 Yıldırım Bayezid'in oğlu Musa Çelebi'nin öldürülmesi (10 temmuz).

1416 Osmanlı donanmasının Gelibolu'da Venedikliler'e yenilmesi (29 mayıs). Şeyh Bedreddin'in Serez'de idam edilmesi.

1421 – 1451 İkinci Murad'ın saltanatı.

1430 Selânik'in Osmanlılar tarafından zaptı (29 mart).

1443 J. Hünyad'ın Haçlı ordusuyla birlikte Yalovacz'ta Osmanlıları yenmesi (ocak).

1447 – 1452 Timurlular'dan Uluğ Bey'in saltanatı.

1448 Hünyad'ın ikinci Murad tarafından Kosova'da mağlûp edilmesi (17 ekim).

1451 İkinci Murad'ın şehid edilmesi (5 şubat).

1451 – 1481 Fatih Sultan Mehmed'in saltanatı (ölümü : 3 mayıs 1481).

1452 – 1469 Timurlular'dan Uluğ Bey'in halefi Ebu Said'in saltanatı.

1453 İstanbul'un Fatih Sultan Mehmet tarafından zaptı (29 Mayıs).

1454 Fatih'in, bugünkü Üniversitenin bulunduğu yerde sarayını inşa ettirmesi.
1456 Fatih'in Belgrad'ı kuşatması.
1458 Jorj Brankoviç'in ölümü ve Sırpların itaat altına alınması.
1459 Fatih'in Eyup camiini yaptırması.
1460 Şeyh Cüneyd'in ölümü (4 mart).
1461 Peloponez'in ve Trabzon'da Komnenler'in itaat altına alınması.
1463 Venedikliler'in Uzun Hasan'a elçi yollamaları.
1466 Fatih'in İskender Bey'i (J. Kastriota) Akçahisar'da muhasarası.
1467 Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın İran'ı feth etmesi.
1468 Arnavutların itaat altına alınmaları.
1469 Timurlular'dan Ebu Said'in Uzun Hasan tarafından mağlûp edilmesi.
1469 – 1506 Timurlular'dan Hüseyin Baykara'nın Herat'ta hâkimiyeti.
1470 Fatih'in Eğriboz'daki Negropont'u Venedikliler'den zaptetmesi, Venedikliler'in Uzun Hasan'la ittifakları.
1473 Fatih'in Uzun Hasan'ı Otlukbeli harbinde mağlup etmesi (11 ağustos).
1475 Fatih'in, Cenevizliler'den Kırım'daki Kefe limanını zapt etmesi (6 haziran). Kırım'ın Osmanlı hâkimiyetine geçmesi
1478 Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın ölümü (6 ocak); yerine oğlu Halil'in geçmesi.
1479 Osmanlıların Venediklilerle barış yapması (6 ocak).
1481 – 1512 İkinci Bayezid'in saltanatı. Kardeşi Cem Sultanın (ölümü: 25 şubat 1495 te Napoli'de) Yenişehir'de mağlup etmesi (23 haziran).
1487 Şah İsmail'in doğumu (17 temmuz).
1488 Şah İsmail'in babası Haydar'ın ölümü (9 temmuz).
1492 Gırnata'nın ikinci Ferdinand tarafından zaptı (2 ocak).
1497 Kastil ve Aragon krallıklarının birleşmesi. Katolik İzabella ile ikinci Ferdinand'ın evlenmeleri.
1497 – 1503 İstanbul'da Beyazid Camii'nin yapılması.
1499 – 1503 Venediklilerle Osmanlılar'ın harbi.
1502 – 1524 Şah İsmail'in Erdebil'den İran'ı feth etmesi ve İran'a resmî din olarak şiiliği sokması (ölümü : 23 mayıs 1524).

1507 Şah İsmail'in Dulkadir beyi Alaüddevle'den Harput ve Diyarbakır'ı alması.

1511 Yavuz Sultan Selim'in Çorlu'da (Uğraş-Deresi) mevkiinde babasına mağlûp olması (3 ağustos).

1512 Yavuz Sultan Selim'in tahta çıkışı (24 nisan). Babası ikinci Bayezid'in Dimetoka'ya giderken ölmesi (26 mayıs).

1514 Yavuz'un Çaldıran'da şah İsmail'i mağlûp etmesi (23 ağustos). Yavuz'un Dabık'ta Memlûkleri mağlûp etmesi (24 ağustos). Yavuz'un Şam'ı feth etmesi (26 eylûl).

1517 Yavuz'un Kahire'ye girmesi (17 ocak). Mısır sultanı Tomanbay'ın öldürülmesi (13 nisan). Yavuz'un hutbede kendini halife olarak zikrettirmesi ve Kâbe'nin anahtarlarını teslim alması.

1518 Barbaros'un kardeşi Oruç reisin şehid düşmesi.

1520 - 1566 Kanunî sultan Süleyman'ın saltanatı.

1521 Belgrad'ın Osmanlılar tarafından zaptı.

1522 Rodos'un Osmanlılar tarafından fethi (21 aralık).

1526 Kanunî'nin Mohaç seferi; Macar kıralı Layoş'un bu harpte ölmesi (27 ağustos). Buda-Peşte'nin zaptı. (11 eylûl).

1529 Kanunî'nin Buda-Peşte'yi ikinci fethi (eylûl). Birinci Viyana muhasarasının kaldırılması (15 ekim).

1532 Göns (Ayakösk)' ün muhasarası, Andre Dorya, Mora sahillerinde.

1533 - 1546 Barbaros Hayrettin Paşa'nın kaptan paşalığı.

1534 Osmanlılar'ın Bağdad'ı ve Tebriz'i feth etmeleri.

1538 (Osmanlı donanmasının Preveze'de müttefik donanmaları amirali Andre Dorya'yı mağlup etmesi).

1543 Macaristan'ın itaat altına alınması.

1544 Mağrib-i Aksa'da Şürefayi Sa'diye.

1547 Aden'in Pirî Reis tarafından fethi.

1548 Çakmaklı ateşli silâhların ilk defa Osmanlılar tarafından İran harplerinde kullanılması.

1550 Kanunî Sultan Süleyman'ın Süleymaniye Camii'ni inşaya başlatması.

1551 Maskat'ın Pirî Reis tarafından feth edilmesi.

1566 Kanunî'nin Sigetvar önünde ölümü (6 eylûl).

1566 – 1574 İkinci Selim'in saltanatı (ölümü : 12 aralık 1574).
1568 Osmanlılar'ın Avusturya ile barış yapması.
1570 Kıbrıs'ın Türkler tarafından zaptı.
1571 Türk donanmasının Lepanto'da Don Juan d' Austrias tarafından imha edilmesi.
1574 – 1595 Üçüncü Murad'ın saltanatı (ölümü 16 ocak 1595).
1576 Şah Tahmasp'ın ölümü (14 mayıs).
1577 – 1585 İranlılara karşı Osmanlı seferleri. Tiflis, Kars ve Tebriz'in fethi.
1578 – 1610 Timbuktu'nun birinci Ahmet el-Mansur tarafından zaptı.
1588 – 1629 Şah Abbas'ın saltanatı (ölümü : 1629 ilk baharı).
1595 – 1603 Üçüncü Mehmed'in saltanatı.
1599 Tarihçi Hoca Sa'deddin'in.ölümü.
1600 Gazel üstadı şair Baki'nin ölümü (7 kasım).(doğumu 1526).
1603 Lübnan'daki dürzî beyi Fahreddin'in Bab-ı Âli'ye karşı isyanı.
1603 – 1617 Birinci Ahmed'in saltanatı.
1606 Zitvatoruk barışı.
1617 – 1622 Birinci Mustafa'nın saltanatı.
1618 – 1622 İkinci Osman'ın saltanatı (Yedi kule'de boğdurulması 30 mayıs 1622).
1620 Yaş muharebesi (Osmanlılarla Lehliler arasında) (20 eylûl)
1621 Yaş barışı.
1623 – 1640 Dördüncü Murad'ın saltanatı (tahta çıkışı 11 eylûl 1623 ölümü 9 şubat 1640).
1631 Dürzî beyi Fahreddin'in esir edilmesi (İstanbul'da idam edilmesi 13 nisan 1635).
1638 Dördüncü Murad'ın Bağdad'ı geri alması.
1639 Osmanlılarla İranlılar arasında Kasr-ı Şirin barışı.
1640 – 1648 Sultan İbrahim'in saltanatı (tahttan indirilişi : 8 ağustos 1648).
1642 İran'da ikinci Abbas'ın tahta çıkışı.
1645 Venediklilerle Girid harbi.
1648 – 1687 Dördüncü Mehmed'in (avcı) saltanatı. Kâtip Çelebi'nin Cihannümasını yazması.

1651 Venedik donanmasının Paros'ta galibiyeti. Çanakkale'deki galibiyetleri 1656.

1656 Köprülü Mehmet paşanın sadrazam olması (22 eylûl; ölümü: 1661).

1664 Felâlî'lerin Fas'ta iktidara geçmeleri. Osmanlılar'ın Sengotar'da mağlûp olmaları.

1665 Fransızların Cezayir'i ve Tunus'u bombardıman etmeleri.

1667 - 1694 İran'da ikinci Abbas'ın oğlu Safi (süleyman)'nin saltanatı.

1669 Venedikliler'in Girid'i Osmanlılar'a terk etmeleri (6 eylûl)

1672 Polonya'nın Podolya'yı ve Ukranya'yı Osmanlılar'a bırakması.

1673 Sobyeski'nin Hotin galibiyeti.

1676 Sobyeski'nin Lemberg'de galibiyeti ve Zuravna'da mağlûbiyeti.

1681 Osmanlılar'ın Kiyef'i Ruslar'a bırakması.

1682 Evliya Çelebi'nin ölümü (doğumu : 1611).

1683 Viyana'nın ikinci muhasarası (17 temmuz).

1686 Osmanlılar'ın Macaristan'ı kaybetmeleri.

1687 Osmanlılar'ın Muhaç mağlubiyeti.

1687 - 1691 Osmanlı hükümdarı ikinci Süleyman'ın saltanatı.

1688 Avusturya'nın Osmanlılar'dan Belgrad'ı alması (6 eylûl).

1689 Osmanlılar'ın Niş'te mağlûp olmaları. Köprülü Fazıl Mustafa paşanın sadareti.

1690 Belgrad'ın Osmanlılar tarafından geri alınması.

1694 - 1722 Safavî hanedanından birinci Hüseyin'in saltanatı.

1695 - 1703 İkinci Mustafa'nın saltanatı.

1691 Köprülülerden Fazıl Mustafa paşanın Salankamen harbinde ölümü.

1691 - 1695 İkinci Ahmed'in saltanatı (ölümü : 7 şubat 1695).

1696 Rus çarı Petro'nun Azak'ı zapt etmesi.

1697 Osmanlılar'ın Zanta mağlubiyeti.

1699 Karlofça barışı (26 ocak).

1703 - 1730 Üçüncü Ahmed'in saltanatı (tahttan indirilmesi : 1 ekim 1730).

1711 Rus çarı Petro'nun Prut'ta Osmanlılara mağlubiyeti.

1714 Venedikliler'e, Mora ve Adalar Denizi'ndeki son toprakları kaybettiren harpler.

1715 Efgan emîri Mir Veys'in İran'a karşı isyanı.

1716 Petrovaradin galibi Prince Eugène'in Temeşvar'ı zaptı.

1718 Pasarofça barışı (21 temmuz).

1722 Efgan emîri Mir Mahmud'un İran'a hücumu ve son Safavî hükümdarını tahtından indirmesi (ekim). Rusların Kafkas fütuhatı.

1729 Nadir Kulu Han'ın Efganlılar'ı Damgan'da mağlup etmesi (ekim). Şiraz'da mağlûp etmesi (ocak).

1730 – 1754 Birinci Mahmud'un saltanatı.

1735 – 1739 Avusturya ve Rusya'ya karşı muvaffakiyetli harpler.

1736 – 1747 Afşar hanedanından Nadir Şah'ın saltanatı.

1739 Nadir Şah'ın Delhi'yi zabt etmesi (Hind Türk imparatoru Mugal Mehmed'in elinden alması).

1740 Muhammed b. Abdülvahap Deria'da (Vahhabî mezhebinin müessisi).

1747 Nadir Şah'ın katl edilmesi (20 haziran).

1750 – 1779 Zendler'den Kerim Han'ın Şiraz'da saltanatı.

1754 – 1757 Üçüncü Osman'ın saltanatı.

1757 – 1774 Üçüncü Mustafa'nın saltanatı (ölümü : 24 aralık 1773)

1757 El-Ahsa'nın Vahhabîler tarafından zaptı.

1761 Osmanlıların Prusya kıralı ikinci Fredrik ile dostluk ve ticaret muahedesi aktetmeleri (29 mart).

1763 Sadrazam Rağıp paşanın ölümü.

1770 Rusya'ya karşı harp. Rusların Çeşme'de Türk donanmasını yakmaları (temmuz).

1771 Ruslar'ın Kırım'ı ele geçirmeleri.

1772 Osmanlıların Ruslarla barış akt etmeleri (13 temmuz).

1774 – 1789 Birinci Abdülhamid'in saltanatı.

1774 Küçük Kaynarca muahedesi (22 temmuz). Bukovina'nın Avusturya'ya ilhakı.

1779 Osmanlılarla Ruslar arasında Aynalı Kavak tenkihnamesi (10 mart).

1779 – 1797 İran'da Aka Mehmet tarafından Kacar hanedanının kurulması.

1783 Rus Çariçesi Katerina'nın Kırım tatarlarının hâkimiyetine son vermesi.

1784 Osmanlılarla Ruslar arasında, Kırım'ın Ruslar'a geçmesini tasdik eden muahedenin imzası (8 ocak). Kafkasya'nın müslüman ve hıristiyan halkının çariçe Katerina'ya karşı ayaklanmaları.

1788 Rusların Oçakov (Özü) kalesini zabt etmeleri.

1789 - 1807 Üçüncü Selim'in saltanatı (doğumu : 24 aralık 1761).

1791 Osmanlılarla Avusturyalılar arasında Ziştov barışı (4 ağustos).

1792 Osmanlılarla Ruslar arasında Yaş barışı (9 ocak).

1799 Birinci Napolyon Mısır'da.

Fiyatı: 16 TL.